

Randi Bjørshol Wærdahl

Norges konges rike og hans skattland

Kongemakt og statsutvikling
i den norrøne verden i middelalderen

Doktoravhandling
for graden doctor artium

Trondheim, mai 2006

Norges teknisk-naturvitenskapelige universitet
Det historisk-filosofiske fakultet
Institutt for historie og klassiske fag

NTNU

Norges teknisk-naturvitenskapelige universitet

Doktoravhandling
for graden doctor artium

Det historisk-filosofiske fakultet
Institutt for historie og klassiske fag

© Randi Bjørshol Wærdahl

ISBN 82-471-7971-7 (trykt utg.)
ISBN 82-471-7970-9 (elektr. utg.)
ISSN 1503-8181

Doktoravhandling ved NTNU 2006:107

Trykt av NTNU-trykk

Førord

Med denne avhandlingen kan jeg endelig sette punktum for mine undersøkelser av den norske kongemakten og skattlandene "hinsides havet". Arbeidet begynte i 1995 da jeg banket på Steinar Imsens dør med et ønske om å skrive hovedoppgave i middelaldershistorie. Nå, mange år og utallige islandske kongsmenn senere, er Steinar den jeg først og fremst vil takke. Takk for at du har vært en alltid tilstedeværende veileder, konstruktiv kritiker, diskusjonspartner, døråpner og klagemur.

Jeg vil takke NTNU og Det historisk-filosofiske fakultetet for doktorgradsstipend og støtte til språkkurs og seminar; Institutt for historie og klassiske fag, NTNU, for arbeidsplass, fagmiljø og gode kollegaer og Universitetsbiblioteket i Trondheim (Dragvoll og Gunnerus), som gjør en god jobb med begrensede midler. Når det gjelder det faglige fortjener følgende personer min takknemmelighet: Anne Irene Riisøy, Erik Opsahl, Hans Jacob Orning, Harald Nissen, Jan Ragnar Hagland, Jan Thomas Kobberrød, Jón Viðar Sigurðsson, Knut P. L. Arstad, Magne Njåstad, Magnús Stefánsson, Már Jónsson, Merete Røskaft, Patricia P. Boulhosa, Tor Einar Fagerland og Tore Iversen. Takk for manuslesning, korrektur, upubliserte manus, hjelp med kilder, diskusjoner, lån av bøker, gode råd osv. En stor takk til venner og kollegaer ved Institutt for historie og klassiske fag som i tillegg til det faglige også har bidratt til å gi stipendiattilværelsen en sosial dimensjon.

En spesiell takk til Aleksandra W. Haugstad, Harald Nissen, Jan Thomas Kobberrød, Lise Rye og Merete Røskaft for oppmuntring og støtte, og lange samtaler om helt andre ting enn historie.

Takk til venner og familie, mamma, pappa, Tine og Arild.

Trondheim, 27. mai 2006

Forkortelser

AB	Adam av Bremen
AR	Registrum Episcopatus Aberdonensis/Aberdeen Records
Asb	Biskop Arnes saga
Bs	Baglerssagaen
CM	Collegium Medievale
DF	Diplomatarium Færoense
DI	Diplomatarium Islandicum
DKNVS	Det kongelige norske videnskabers selskab
DN	Diplomatarium Norwegicum
DOH	Diplomatarium Orcadense et Hialtlandense
Grg	Grágás
H	Hirdskráen
HN	Historia Norwegie
HT	Historisk tidsskrift
Hkr	Heimskringla
HsH	Håkon Håkonssons saga
IA	Islandske Annaler inntil 1578
ÍA	Íslenzkar Ártíðaskrár
Jb	Jónsbók
Js	Járnsiða
KLNM	Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder
Lsb	Biskop Laurentius saga
MLI	Magnus Lagabøtes landslov
MLs	Magnus Lagabøtes saga
ND	Norske diplomer til og med år 1300
NgL	Norges gamle Love
NFH	Det Norske Folks Historie
NMD	Norske middelalderdokumenter
Os	Orknøyingenes saga
REO	Records of the Earldom of Orkney
RN	Regesta Norvegica
Sb	Seyðabrævið
SD	Shetland Documents
SHR	Scottish Historical Review
SJH	Scandinavian Journal of History
Sts	Sturlunga saga
Svs	Sverres saga

Innholdsfortegnelse

1. Innledning.....	9
Middelalderens statsdannelse	10
Skattlandene og de nasjonale fortellingene.....	15
Dagens nasjonale situasjon.....	15
Det norske nasjonale prosjektet.....	16
Islandsk nasjonsbygging	18
Orknøyene og Shetland; i grenseland.....	20
Færøyene	21
Nye tilnærminger.....	22
Det transnasjonale perspektivet.....	22
"Styre utenfra"; integrering og statsdannelse	24
Undersøkelsen	26
Oppgaven og opplegget.....	26
Skattlandene og skattlandsaktørene	29
Kildematerialet	33
2. I de norske kongenes interessesfære	39
Forutsetningene	39
Vikingtidsekspansjonen	39
Den norrøne kultursfæren.....	42
Kirkelig fellesskap.....	44
Handelsforbindelser	47
De norske kongenes vesterhavspolitik	49
Nord- og Irskesjøen.....	49
Atlanterhavsoyene	53
Sammenfatning.....	58
3. Indirekte herredømme	61
Herredømme.....	61
Indirekte herredømme i sørvest, 1098 til 1266	63
Kong Magnus Berrfötts tokt og det rettslige grunnlaget for kongens herredømme.....	63
Man og Hebridene, 1103-ca. 1220	66

Tapet av Man og Hebridene	67
Orknøyene og Shetland, 1098-1195	70
Hva innebar indirekte herredømme?	74
Sammenfatning.....	76
4. Direkte herredømme.....	79
Konge og jarl, 1195-1267.....	79
1195-forliket og konsekvensene for orknøyjarlen	79
Full styringsmakt eller varig reduksjon av jarlens stilling i jarledømmet?	85
Magnus jarl Gilbertssons utroskap og 1267-forliket.....	90
Rettslig grunnlag for kongens direkte herredømme på Orknøyene og Shetland	91
De islandske høvdingene og etableringen av kongens herredømme.....	94
Innledning.....	94
Kongen tilegner seg de islandske høvdingdømmene	95
Hvorfor benyttet kongen de islandske høvdingene?	99
Kongens strategi på Island	102
1262-såttmålet; det rettslig grunnlag for kongens herredømme.....	107
Direkte herredømme på Færøyene	114
Sammenfatning.....	116
5. Rettslig enhet eller mangfold?.....	119
Kong Magnus' lovgivningsprosjekt og skattlandene.....	119
Hirdloven.....	119
Orknøyene og Shetland	120
Færøyene	121
Island	122
Lovgivningsmyndigheten.....	126
Særlovgivning	129
Færøyene, Orknøyene og Shetland	129
Island; gamle rettigheter og nye retterbøter	130
Sammenfatning.....	135
6. Etableringen av kongens forvaltningsapparat	139
Sysselemannsorganisasjonen	139
Sysselemannens oppgaver og rolle i riksstyret	139
De første sysselemennene i skattlandene	141
Lagmenn og lagting.....	144

Retthåndhevelsen under kongens kontroll.....	144
I de opprinnelige skattlandene.....	145
Island.....	147
Andre kongsmenn i forvaltningsapparatet	150
Sammenfatning.....	150
7. 1270-1319: Brudd og kontinuitet	153
Færøyene	153
Orknøyene	154
"Domini Magni comitis Orcadie".....	154
Kongens lokale forvaltningsapparat.....	156
Kongens inntekter fra Orknøyene	158
Shetland.....	160
Torvald Toresson, lagtinget og det lokaloffentlige liv.....	160
Den shetlandske kommunen.....	165
Island	167
Sysselmennene	167
Lagmennene	172
Utsendinger og håndgangne menn uten embeter	173
Det lokaloffentlige liv; allmue og kongsmenn.....	176
Hvem var de islandske kongsmennene?.....	181
Sammenfatning.....	189
8. 1320-1350: Norgesvelde og kongefellesskap	191
Orknøyene	191
Island.....	193
Hirdstjore og sysselmenn; videreføring eller endring?	193
Det lokaloffentlige liv	200
Kongefellesskapets konsekvenser for kongens menn	202
Sammenfatning.....	208
9. 1350-1397: I rikets periferi	209
Orknøyene	210
Forvaltningsapparatet	210
Det lokaloffentlige liv	215
Revitalisering av jarledømmet	219
Shetland.....	222

Færøyene	225
Island	226
Leiehirdstjorene.....	226
Sysseleinn og hirdstjore, avgifts- eller regnskapslen	229
Lagmannsembetet i endring	233
Det lokaloffentlige liv	235
Den lokale elitens monopol.....	238
Sammenfatning.....	241
10. Under en konge, liksom alle andre land i verden.....	245
Inkorporeringen.....	245
Integreringen	253
Skattlandene og den norske middelalderstaten	259
Appendiks: Kongens embetsmenn på Island, 1273-1397	261
Lagmenn.....	261
Sysseleinn.....	263
Hirdstjorer og leiehirdstjorer.....	265
Bibliografi	267
Kilder.....	267
Oppslagsverk.....	268
Litteratur.....	269

"For det var uhøveleg, sa han, at det landet ikkje tente under ein konge, liksom alle andre land i verda."¹

1. Innledning

Konsolidering av kongemaktens territorium og statsdannelse kjennetegner den politiske utviklingen i det nordvestlige Europa på 11- og 1200-tallet. Engelsk, fransk og skotsk kongemakt konsoliderte sine riker; de etablerte et rettslig fundament for kongedømmet og et sentralisert maktapparat for å ta inn og håndtere rikets ressurser.² Utviklingen fikk også konsekvenser for de områdene som opprinnelig hadde befunnet seg i rikenes randsoner eller hatt en løs forbindelse til kongemakten. Det finnes mange eksempler fra høy- og senmiddelalderens Europa på tidligere autonome eller semi-autonome områder som ble inkorporert i ekspanderende kongedømmer for deretter å bli styrt utenfra.³ Prosessen er et av de viktigste fenomener i europeisk historie på 11- og 1200-tallet, og selv om den ofte er blitt beskrevet er den sjelden blitt analysert. Prosessen framstilles gjerne som selvforklarende, naturlig og uunngåelig i den nasjonale historieforskningen.⁴

Uviklingen gjorde seg også gjeldende lengst nord i Europa. Grønland, Island, Færøyene, Shetland, Orknøyene, Hebridene og Man hadde forskjellige forbindelser til og status overfor den norske kongemakten på midten av 1100-tallet. Hundre år senere var samtlige øysamfunn, med unntak av Hebridene og Man, inkorporert i det norske riket. Kongemakten betraktet dem som "skattland"; underlagt den norske kongen og del av

¹ Kardinal Vilhelms ord om Island i *Håkon Håkonssons saga (Soga om Håkon Håkonsson (HsH), Noregs kongesoger* 4, Det norske Samlaget, Oslo 1979: 254).

² Konsolideringen av det engelske, skotske og franske riket er beskrevet i en rekke verk. Se f.eks. Rees R. Davies, *Domination and Conquest. The experience of Ireland, Scotland and Wales 1100-1300*, Cambridge 1990; Robin Frame, *The Political Development of the British Isles 1100-1400*, Oxford [1990] 1995; Archibald A.M. Duncan, *Scotland The Making of the Kingdom*, Edinburgh 1975; R. Andrew McDonald, *The Kingdom of the Isles. Scotland's Western Seaboard, c. 1100-c. 1336*, Scottish Historical Review Monographs Series No. 4, Tuckwell Press 1997: 138 og Georges Duby, *France in the Middle Ages 987-1460*, Oxford 1991.

³ Se f.eks. Philippe Wolff (dir.), *Histoire du Languedoc*, Toulouse 1967 om Languedoc; Niels Skyum-Nielsen, "Estonia under Danish Rule" i Niels Skyum-Nielsen og Niels Lund (eds.) *Danish Medieval History. New Currents*, Museum Tusulanum Press, Copenhagen 1981 om Estland; Rees R. Davies, *Conquest, Coexistence and Change. Wales 1063-1415*, Oxford 1987 om Wales; James Given, *State and Society in Medieval Europe. Gwynedd and Languedoc under Outside Rule*, Cornell, 1990 om Wales (Gwynedd) og Languedoc og Mara VanLandingham, *Transforming the State. King, Court and Political Culture in the Realms of Aragon (1213-1387)*, Leiden 2002, om Aragons ekspansjon og integreringen av de oversjøiske områdene.

⁴ Given 1990: 8-9.

Norgesveldet. I denne avhandlingen skal vi undersøke inkorporeringen og den videre integreringen av skattlandene i den norske kongens rike. Inkorporering viser i denne sammenhengen til prosessen som gjorde skattlandene til en del av den norske kongens rike, mens integrering viser til utviklingen etter at landene var kommet under kongens direkte herredømme. Utgangspunktet for undersøkelsen er konsolideringen av det norske kongeriket og den statsdannelse som fant sted i Norge fra slutten av 1100-tallet.

Siden det finnes så mange berøringspunkter mellom sværreættens statsprosjekt og tilsvarende prosjekter ellers i Europa, er det et overordnet mål med denne avhandlingen å betrakte skattlandenes skjebne og den norske statsdannelsesprosessen i et europeisk perspektiv.

Middelalderens statsdannelse

Territoriell konsolidering viser i denne sammenhengen først og fremst til den maktpolitiske prosessen hvor – i dette tilfellet – en konge gjennom erobring eller på andre måter tilegner seg en eller annen form for territorielt herredømme over et tidligere autonomt eller delvis autonomt område. Begrepet statsdannelse krever imidlertid en nærmere forklaring.

Fra å være en personalunion av mer eller mindre selvstyrende landsdeler under et hyppig delt kongedømme, utviklet Norge seg til et samlende styrt rike. Den riksstyring (gno. ríkisstíorn, lat. regimen regni) som kildene utvetydig omtaler mot slutten av høymiddelalderen, innebærer en felles politisk-administrativ organisasjon for norsk territorium. Det gir oss for første gang i historien rett til å kalle Norge en stat.⁵

Forskningen på middelalderens statsdannelser har tradisjonelt tatt utgangspunkt i de moderne nasjonalstatenes grenser. Historikere understreker gjerne den sterke kontinuiteten mellom statene i middelalderen, statene i tidlig nytid og dagens europeiske nasjonalstater.⁶ Norske middelalderhistorikere har generelt vært svært positive både til å anvende statsbegrepet, og til å basere sine undersøkelser på resultatene fra internasjonal forskning på statsvekst.⁷ I Norge var det tidligere vanlig å regne statsdannelsesprosessen som avsluttet rundt 1319, og at den norske middelalderstaten gikk i oppløsning på midten av 1300-tallet som følge av pest,

⁵ Knut Helle, *Norge blir en stat. 1130-1319*, Universitetsforlaget 1974: 27-28.

⁶ Susan Reynolds' "The Historiography of the Medieval State", M. Bentley (ed.) *Companion to Historiography*, London 1997 (Reynolds 1997b), gir en fin oppsummering av bruken av statsbegrepet i middelalderforskningen og internasjonal forskning på statsdannelse i middelalderen. Tittelen på flerbindsverket *The Origins of the Modern State in Europe. 13th-18th Centuries* (Claredon Press 1995-2000) med Wim Blockmans and Jean-Philippe Genet som redaktører, viser nettopp til kontinuiteten tilbake til middelalderen.

⁷ Internasjonalt har bruken av statsbegrepet i middelalderforskningen vært mer omstridt. Se Reynolds 1997b: 117.

agrarkrise og unioner.⁸ Nyere forskning gir imidlertid en mer nyansert, og mindre nasjonsoppbyggende, framstilling av utviklingen på 1300-tallet. Endringene karakteriseres som en omlegging av statens organisasjon, ikke en oppløsning.⁹

Det er likevel en allmenn oppfatning at statsdannelsesprosessens kjerneperiode var 11- og 1200-tallet både i Norge og i resten av det nordvestlige Europa. Riker som England og Norge ble ikke kalt stater i middelalderen, og uansett hvordan man velger å definere stat, så ble det ikke etablert stater i moderne betydning på 1200-tallet. Men selv om statsbegrepet ikke eksisterte i dagens betydning, finnes det grunnlag for å bruke statsbegrepet i middelalderforskningen.¹⁰ En rekke forskjellige politiske enheter og organisasjoner hadde nemlig trekk som vi i dag forbinder med stater. Disse statsdannelsene var av ulik størrelse og varighet. Middelalderens stater kan imidlertid ikke betraktes som stabile enheter. De var produkter av en pågående prosess hvor statenes indre oppbygging og funksjon var i stadig endring.¹¹ Statsdannelse er derfor et mer dekkende begrep enn stat for den tilstanden det norske kongeriket befant seg i i middelalderen. Det er denne prosessen vi skal se nærmere på.

For å forklare statsdannelse bør vi begynne med en beskrivelse av det førstatiske samfunnet. Det besto av en serie lokale hierarkier i innbyrdes konkurranse, løst bundet sammen av en kongemakt som omfattet hele landet. Grunnlaget for lederskap var ikke faste embeter og tvungne økonomiske ytelser, men personlige bånd.¹²

Statsdannelsesprosessens kjerne var innsamling av, kontroll med og distribuering av kongedømmets økonomiske ressurser, samt kongens tilgang på militære ressurser. Maktkamp og krig mellom rivaliserende politiske fraksjoner og kongemakter trekkes gjerne fram som en av de viktigste drivkreftene bak territoriell konsolidering og statsdannelse. Konkurransen krevde at kongemakten ble styrket innad og at kongene kunne øke ressursuttaket. Det førte til en mer effektiv forvaltning og styring av kongemaktens territorium.¹³ I Norge har Kåre

⁸ Se f.eks. Helle 1974: 27-28; Kåre Lunden, *Norge under Sverreaten 1177-1319*, Cappelen Norgeshistorie 3, Oslo 1976: f.eks. 389-395 og Steinar Imsen, *Noregs nedgang*, Oslo 2002 (Imsen 2002a): 60-63.

⁹ Imsen 2002a: 62-76. Imsen summerer opp de viktigste argumentene for at det fant sted en omlegging, og ikke en oppløsning, av den norske staten på 1300-tallet. Se også Grethe A. Blom, *Norge i union på 1300-tallet*, Trondheim 1992: 827-834 og Ole G. Moseng, Erik Opsahl, Gunnar I. Pettersen og Erling Sandmo, *Norsk historie I. 750-1537*, Oslo 1999 (Moseng mfl. 1999): 319-325.

¹⁰ Alan Harding argumenterer i *Medieval Law and the Foundations of the State*, Oxford 2002: ch. 1, for at det fantes et statsbegrep i middelalderen.

¹¹ Harald Gustafsson, *Gamla riken, nya stater*, Stockholm 2000: 21. Charles Tilly trekker fram flere typer politiske enheter i *Coercion, Capital and European States, AD 990-1990*, Blackwell 1990: 5.

¹² Se Arne Odd Johnsen, *Fra ættesamfunn til statssamfunn*, Oslo 1948: 255-56 og spesielt Sverre Bagge "Borgerkrig og statsutvikling i Norge i middelalderen" i *Historisk Tidsskrift* (HT) 2/1986: 148-149.

¹³ Samuel Finer, "State- and Nation-building in Europe: The Role of the Military", Charles Tilly (ed.) *The Formation of National States in Western Europe*, Princeton 1975: 95.

Lunden, Sverre Bagge, Hans Jacob Orning og Knut Dørum fulgt opp tesene om krigføringens og militærmaktens betydning i undersøkelser av statsutviklingen i Norge i middelalderen.¹⁴

Statsdannelsesprosessen kjennetegnes blant annet av en sterk vekst i offentlig organisasjon og myndighet. I Norge fant dette sted fra og med borgerkrigstiden på slutten av 1100-tallet. Veksten innebar at kongedømmet og kirken la stadig nye områder under sin ordnende og kontrollerende myndighet. I løpet av høymiddelalderen gikk den norske riks-samlingsprosessen inn i sin siste fase, med etablering av en riksomfattende, sentralisert politisk-administrativ organisasjon. Organisasjonen besto av styringsorganer på nasjonalt nivå knyttet til kongens hoff og kongelige ombudsmenn som ivaretok kongens interesser lokalt. Et annet viktig trekk ved prosessen var at tidligere lokalt forankrede stormenn gikk i allianse med eller kom under kontroll av kongemakten. Etter at kongemaktens kontroll over samfunnet økte gikk veien til maktposisjoner gjennom kongstjeneste. Aristokratiet ble i større grad enn tidligere et riksaristokrati, og i Norge ble det til og med et tjenestearistokrati.

Det statlige samfunnet var sentralisert og hierarkisk organisert. I vår sammenheng ble det vanligvis ledet av en konge, som styrte ved hjelp av et enhetlig embetsaristokrati utpekt av og klart underordnet ham. Både kongen og aristokratiet var klart skilt fra den alminnelige befolkningen, som hadde begrenset politisk innflytelse og manglet selvstendig politisk initiativ. I det første kapittelet av den norske hirdloven fra 1270-årene understrekes det at selv om alle kongens undersåtter skylder kongedømmet troskap, så gjelder det i enda større grad for kongens håndgangne menn.¹⁵

Økonomisk var systemet bygd opp rundt overføringer fra befolkningen til kongen, embetsaristokratiet og kirken. Inntektene kom i form av bøter, skatter og landskyld. I denne definisjonen av det statlige samfunnet gis kongen og aristokratiet en sterk rolle. Bestemte personer hadde myndighet i kraft av sitt embete, og de økonomiske ytelsene var ikke frivillige.¹⁶ Statsdannelsen foregikk imidlertid ikke bare ovenfra og nedad. Undersøkelser av lokalsamfunnenes interaksjon med sentralmakten viser at lokalsamfunnets egne organer også

¹⁴ Lunden 1976: 137ff, 166ff og 416ff og "Det norske kongedømmet i høgmellomalderen", *Studier i historisk metode* nr. 13, Oslo 1978: 124-40; Bagge 1986: 145-195; Hans Jacob Orning, "Håkon Håkonsson, Skule Bårdsson og norsk statsdanning i første halvdel av 1200-tallet", HT-1/1997 (Orning 1997a) og "Statsutvikling i Norge og på Island i høymiddelalderen belyst ut i fra en analyse av Þórðr kakali Sigvatssons og Sverre Sigurdssons vei til makten", HT-4/1997 (Orning 1997b) og Knut Dørum *Romerike og riksintegreringen. Integreringen av Romerike i det norske rikskongedømmet i perioden ca. 1000-1350*, Oslo 2004.

¹⁵ *Hirdloven til Norges konge og hans håndgangne menn*, Steinar Imsen (utg.), Riksarkivet, Oslo 2000 (H): kp 1.

¹⁶ Bagge 1986: 148.

var drivkrefter i en slik prosess og at de på sett og vis ble bygd inn i det nye statssamfunnet.¹⁷ I Norge har forskning på statsdannelsesprosessen i høymiddelalderen på mange måter vært en debatt om hvem som hadde fordeler av statsdannelsen og hva slags type stat det var tale om.¹⁸ Statsdannelsesprosessen omfattet også etableringen av et riksomfattende lovfellesskap og utviklingen av et system for rettshåndhevelse i kongelig regi.¹⁹

Norske historikere har stort sett videreført sine utenlandske kollegaers oppfatning av statsdannelsesprosessens innhold og konsekvenser for samfunnet. Til tross for en viss nyansering i de senere år, er det fremdeles Max Webers maktstatsdefinisjon eller modifiserte utgaver av den som legges til grunn. De fleste av elementene som kjennetegner statsdannelsesprosessen finner vi i Joseph R. Strayers klassiske *On the Medieval Origins of the Modern State* (1970).²⁰

Kan statsdannelsesprosessen forklare inkorporeringen og integreringen av de norrøne øysamfunnene i det norske riket? Det foreligger så langt ingen undersøkelser hvor inkorporeringen og integreringen av de norrøne øysamfunnene blir satt i direkte sammenheng med statsdannelsesprosessen i Norge, selv om historikerne som har undersøkt den politiske utviklingen i skattlandene i middelalderen gjerne forutsetter en slik sammenheng.²¹ Orknøyene, Shetland og Færøyene er blitt trukket inn i undersøkelser av den norske statsdannelsen.²² Også ellers i Europa faller etableringen av direkte kongelig herredømme over tidligere autonome eller semi-autonome områder sammen med statsdannelsesprosessen i

¹⁷ Se f.eks. Steinar Imsen, *Norsk bondekommunalisme fra Magnus Lagabøte til Kristian Kvart. Del 1 Middelalderen*, Trondheim 1990: 38-39, 193-194 og Dørum 2004: f.eks. 380-382.

¹⁸ Sverre Bagge, "Udsigt og innhogg. 150 års forskning om eldre norsk historie" i HT 1/1996: 65-69.

¹⁹ Om kjennetegnene på statsdannelsesprosessen i Norge, se for eksempel Helle 1974: 27-28 og Imsen 2002a: 58-60.

²⁰ Susan Reynolds benytter for eksempel en modifisert versjon av Weber og definerer stat i middelalderen som "[...] an organization of human society within a fixed territory that more or less successfully claims control (not the monopoly) of the legitimate use of physical force within that territory", Susan Reynolds, *Kingdoms and Communities in Western Europe 900-1300*, Oxford 1997 (Reynolds 1997a): 323-324. Se også Reynolds, *Fiefs and Vassals*, Oxford 1994: 26. Norske historikere har også nyansert definisjonen av stat og blant annet trukket inn lovgivning (Imsen 2002a: 58 og Moseng m.fl. 1999: 166-169). Joseph R. Strayer, *On the Medieval Origins of the Modern State*, Princeton 1970: 5ff.

²¹ F.eks. Barbara E. Crawford, *The Earls of Orkney-Caithness and Their Relations with Norway and Scotland: 1158-1470*, Ph.D.-thesis, University of St. Andrews 1971 (upubl.): 144 og Steinar Imsen, "Earldom and kingdom. Orkney in the Realm of Norway 1195-1379", HT-79/2000 (Imsen 2000a): 163.

²² Steinar Imsen, "Bygdesamvirket som rikspolitisk utsiktspunkt. Kommunalt liv i Norgesveldet mot slutten av gammelnorsk tid", *Heimen* 3/1988; Imsen 1990 og "Public Life in Shetland and Orkney c. 1300-1550", S. Imsen, *Norsk bondekommunalisme fra Magnus Lagabøtes tid til Kristian Kvart. Del 2 Lydriketiden*, Nr. 7 i Skriftserie fra Historisk Institutt, Universitetet i Trondheim, 1994. Også trykt i *New Orkney Antiquarian Journal*, vol. 1, 1999: 53-65 (Imsen 1994). Hans Jacob Ording undersøker statsdannelsesprosessen på Island før kongemakten etablerte sitt herredømme over landet (Orning 1997b).

middelalderen.

Politisk var skattlandene en kategori for seg, selv om de ble regnet som en del av den norske kongens rike, eller velde, som det også kalles. I samtiden tales det gjerne om "Norges konges rike og hans skattland" eller, som det heter i *Magnus Lagabøtes landslov*; én skal være konge "over hele Norges kongeverde, både innenlands og likeså over skattlandene".²³

Ikke desto mindre er skattlandenes politiske historie, både enkeltvis og samlet, blitt tolket ut fra en nasjonalhistorisk synsvinkel av norske, islandske og skotske historikere. Jeg vil forsøke å fokusere på den politiske fellesnevneren, det vil si kongen og hans stat, og hvordan den artet seg i skattlandene. Dette forutsetter igjen en våken og kritisk holdning til de forskjellige nasjonale fortellingene.

Den svenske historikeren Harald Gustafsson regner med en utvikling på 1500-tallet der de europeiske statene befant seg i en prosess hvor de løst sammensatte enhetene var i ferd med å gi plass til fastere sammensatte fyrstestater. Disse forstår han som konglomeratstater.²⁴ Gustafssons konglomeratstatese er også blitt benyttet til å karakterisere det norske riket i høy- og senmiddelalderen.²⁵ Gustafssons konglomeratstat kjennetegnes ved sitt politiske og historiske mangfold. Den består av territorier med egne lover, egne styringsordninger, egne historiske tradisjoner og en flerfoldighet av nasjoner eller etniske grupper. Konglomeratstaten og nasjonalstaten kan som typer sies å stå i hver sin ende av en skala. Gustafsson regner også med et slags mellomtrinn – enhetsstaten – med økende grad av administrativ og politisk homogenisering. 1600-tallets enevelder hører hjemme her.²⁶ Gustafsson har imidlertid ikke krevd opphavsretten til sitt konglomeratstatsbegrep. Termer som "mosaikkstat" og "composite state" er også blitt brukt for å karakterisere slike løse statsdannelser, der hovedpoenget er den store grad av provinsiell frihet i politiske institusjoner, lov og administrasjon.²⁷

²³ "[...], skal einn hans þjónn konungr vera yfir ollu Nóregs konungs veldi innan lands ok svá skattlondum" (NgL II: s. 25, min overs.).

²⁴ Jeg parafaserer her fra Gustafsson 2000: 27. Se også hans artikkel "The Conglomerate State: A Perspective on State Formation in Early Modern Europe", *Scandinavian Journal of History* (SJH), 23/1998.

²⁵ Magne Njåstad, *Grenser for makt. Konflikter og konfliktløsning mellom lokalsamfunn og øvrighet ca. 1300-1540*, Dr.art.-avhandling, Nr. 42 i Skriftserie fra Institutt for historie og klassiske fag, NTNU Trondheim 2003: 249-250.

²⁶ Gustafsson 2000: 25-27.

²⁷ Se Gustafsson 1998: 193-198 og 209-210. Gustafsson viser blant annet til H.G. Koenigsberger, "Composite States, Representative Institutions and the American Revolution", *Historical Research* 62, 148/1989 og J.H. Elliott, "A Europe of Composite Monarchies", *Past and Present*, 137/1992. Gustafsson gir Knut Mykland æren for å ha benyttet konglomeratstatsbegrepet først i nordisk sammenheng i *Bonniers världshistoria 13. Revolutionernas tid*, Stockholm 1985.

Også 1200-tallets stater var løst sammenføyde. De besto av territorier som først og fremst var knyttet til hverandre gjennom sitt forhold til en felles fyrstemakt. Territoriene kunne grense opptil hverandre eller være fullstendig geografisk atskilte. De kunne også ha forskjellig status i riket og forskjellige styringsordninger.²⁸ I den førststatlige fasen på 1100-tallet hadde båndene mellom de forskjellige territoriene og kongen på sett og vis vært mer ensartete. Det dreide seg for det meste om føydale troskapsbånd mellom fyrsten og hans vasaller som hadde arvet sin posisjon i de enkelte territoriene. Vasallene kunne også ha territorier utenfor riket, slik tilfellet var med den mest kjente av den franske kongens vasaller; Englands konge.

Begrep som konglomeratstat og enhetsstat vil vi ta med oss videre i undersøkelsen for å forstå hva det norske riket ble i løpet av høymiddelalderen.

Skattlandene og de nasjonale fortellingene

Dagens nasjonale situasjon

I dag foreligger det ikke noen samlet undersøkelse av den norske statsdannelsesprosessens konsekvenser for de norrøne øysamfunnene. Selv om det finnes slutninger om statsvekstens følger for øysamfunnene, stammer de fra undersøkelser med andre målsetninger. Hovedårsaken er at skattlandenes forhold til Norge og den norske kongemakten sjelden eller aldri er blitt undersøkt samlet. Det meste av forskningen på skattlandene tar utgangspunkt i dagens nasjonale grenser og statsrettslige situasjon. Etter å ha vært tilknyttet først den norske, deretter den dansk-norske kongemakten gjennom flere hundreår, er de tidligere skattlandenes statsrettslige status svært forskjellig i dag. Hebridene og Man ble i 1266 avstått til kong Alexander III av Skottland, og i 1468/69 ble Orknøyene og Shetland pantsatt til den skotske kongen. Disse øygruppene er i dag del av Storbritannia. Grønland, Island og Færøyene fulgte ikke med Norge i Kiel-freden, og forble under Danmark. Island ble en fullt ut selvstendig stat i 1944, mens Grønland og Færøyene stadig tilhører Danmark. Kjennskap til moderne historie og nasjonsbygging er en forutsetning i enhver gjennomgang av tidligere forskning på forholdet mellom den norske kongemakten og skattlandene i middelalderen. I moderne historieforskning er forbindelsen nesten uten unntak blitt undersøkt i et nasjonalhistorisk

²⁸ På slutten av 1200-tallet omfattet Aragon deler av Den iberiske halvøy, øyer i Middelhavet, deler av Sør-Italia og Sicilia. Den engelske kongens rike omfattet England, områder i Frankrike, Irland og Wales, kanaløyene osv. Selv om hele Wales lå under den engelske kronen fra 1282, fantes det forskjellige styringsordninger i landet. Enkelte deler ble styrt av kongens vasaller mens andre ble styrt direkte fra England (Davies 1987: 363-367 og Given 1990: 51-52).

perspektiv, hvor hvert enkelt lands forhold til den norske kongemakten er blitt undersøkt for seg. Den foreliggende forskningen er derfor preget av historikernes nasjonale eller regionale bakgrunn, og tema for forskningen er da heller ikke skattlandene som gruppe, men hvert enkelt skattlands nasjonale eller regionale historie.

Det norske nasjonale prosjektet

Norske historikere forbinder vanligvis skattlandene med 1800-tallets nasjonale forskningstradisjon, og kanskje spesielt med historikeren Peter Andreas Munch. Han er stadig opphavsmannen til de fleste av de rådende oppfatningene om skattlandene og deres forhold til den norske kongemakten.²⁹ Både Munch og flere generasjoner norske historikere etter ham, har hatt som et hovedanliggende å vise dannelsen av en norsk stat i middelalderen.³⁰ Skattlandenes rolle har gjerne vært å vise at høymiddelalderens Norge var sterkt og ekspansivt nok til å ha oversjøiske besittelser. Skattlandene var grunnlaget for Norgesveldet, og Norgesveldet var synonymt med gullalderen i norsk nasjonal historie.

1800-tallets nasjonalisme og nasjonale historieskriving har fremdeles konsekvenser for skattlandenes rolle i norsk middelalderforskning.³¹ Middelalderens statsdannelsesprosess og emner relatert til den, har vært, og er fremdeles, et av de store tema i norsk middelalderforskning.³² Knut Helle omtaler skattlandene i *Norge blir en stat*. Under kapitteloverskriften "Norgesveldet" redegjør han for etableringen av skattlandsstatus og forholdet til Skottland: Konsolideringen av kongemakt og kirkemakt i Norge, skal ha ført til en mer aktiv politikk utad.³³ Selv om Helle setter politikken overfor "utbygdene" i sammenheng med en ekspansjonspolitik som også omfattet Troms og Finnmark, oppfattes skattlandsdannelsen som utenrikspolitikk ("politikk utad"). Øyene ble inkorporert i riket, men den utvikling de

²⁹ P.A. Munch, *Det Norske Folks Historie* III, 1857: f.eks. avsnitt 129, 130, 133-35, 148-51; IV, 1, 1858: avsnitt 6, 22-42, 50, 58 og 59; IV, 2, 1859: 69, 72, 77, 85, 93 og 106; Unionsperioden, 1, 1862: avsnitt 30, 35, 53, 55-56 og 75 og Unionsperioden, 2, 1863: avsnitt 5, 9, 19 og 25. Også i *Historisk-geographisk Beskrivelse over Kongeriket Norge (Norgesveldi) i Middelalderen*, Moss 1849 og *Samlede Afhandlinger*, Christiania 1873-76, kommenterer Munch utviklingen i skattlandene.

³⁰ Se f.eks. Sverre Bagge, "Nationalism in Norway in the Middle Ages", SJH-20/1995: 1 og 3 og Odd Arvid Storsveen, "Evig gammel, Henrik Wergaland, P.A. Munch og historiens nasjonale funksjon", i Øystein Sørensen (red.), *Jakten på det norske*, Oslo 2001.

³¹ Per Sveaas Andersen, *Samlingen av Norge og kristningen av landet 800-1130*, Oslo 1977: 158-159. Om nasjonalisme og nasjonalhistorie generelt se f.eks. Miroslav Hroch, "Europeisk nasjonalhistorie", Øystein Sørensen (red.), *Jakten på det norske*, Oslo 2001 og Ingi Sigurðsson (red.) *Internasjonale idéstrømninger og nordisk kultur, 1850-1914*, Oslo 1996.

³² Norsk forskning på stat og statsdannelse i høymiddelalderen omtales blant annet i Ottar Dahl, *Norsk historieforskning i 19. og 20. århundre*, Oslo 1959; Bagge 1996: 65-69 og Imsen 2002a: 58-76.

³³ Helle 1974: 118-126. Se spesielt s. 118.

deretter gikk igjennom kunne ikke benyttes til å belyse statsdannelsesprosessen i det norske kongeriket fra 1130 til 1319.

Men noen få unntak har skattlandene vært utelatt i undersøkelser av det norske rikets konsolidering og den norske statsdannelsesprosessen. Undersøkelsesområdet avgrenses vanligvis til dagens Norge. Resultatet er at den norske middelalderstaten framstår som en norsk nasjonalstat, mens skattlandene betraktes som oversjøiske besittelser, kolonier eller biland med sine egne nasjonalhistorier, uten nevneverdig relevans for den nasjonale norske fortellingen.

Evolusjonistisk inspirerte teser om en norsk nasjonal middelalderstats oppkomst i høymiddelalderen og nedgang i senmiddelalderen setter stadig sitt preg på norske og utenlandske historikers framstillinger av middelalderhistorien.³⁴ I de siste tiårene har det imidlertid vært fornyet interesse for de norrøne områdenes historie blant norske historikere, med fravær av tidligere generasjoners nasjonale perspektiv. Per Sveaas Andersen har vært en pioner i så måte, med sine studier av samfunnsforholdene på øyene nord og vest for Skottland i vikingtid og den første delen av høymiddelalderen. Arne Odd Johnsen har også arbeidet med de norrøne samfunnene på Man og Hebridene. De norrøne områdene er også blitt trukket inn i studiet av norsk statsutvikling i høymiddelalderen. Knut Helle inkluderte menn fra skattlandene i sin undersøkelse av *Konge og gode menn i norsk riksstyring ca. 1150-1319*, og Grethe A. Blom benyttet kong Magnus Erikssons politikk overfor Island til å belyse sentrum og periferi i nordisk 1300-tallshistorie. For denne undersøkelsen er det likevel Steinar Imsens studier av norsk bondekommunalisme som er mest relevant, fordi Orknøyene, Shetland og Færøyene er med i undersøkelsesområdet. Narve Bjørgo har skrevet den siste framstillingen av norsk ekspansjon vest og sørvestover i *Norsk utenrikspolitikk historie* bind 1 fra 1995. I 2003 kom Hans Jacob Ornings avhandling utøvelse av kongemakt i Norge i middelalderen, hvor forholdet mellom de norske kongene og henholdsvis orknøyjarlene og de islandske høvdingene, blir undersøkt. Jeg selv har tidligere sett på forholdet mellom den norske

³⁴ Bind 4 i *Aschehougs Norgeshistorie*, som omhandler tiden 1350-1520, har den betegnende tittelen *Folketap og sammenbrudd 1350-1520* (Halvard Bjørkvik, Oslo 1996). Edward H. Cowans artikkel om konflikten mellom kong Håkon Håkonsson og kong Alexander III av Skottland i 1263, har fått tittelen "Norwegian Sunset – Scottish Dawn: Hakon IV and Alexander III", Norman H. Reid (ed.) *Scotland in the Reign of Alexander III 1249-1286*, Edinburgh 1990. Islendingene deler fremdeles middelalderhistorien i "Þjóðveldi" (til 1262-64 eller 1320), "Norska öldin" (1320-1400) og "Enska öldin" (1400-1520). Se f.eks. Björn Þorsteinsson, *Íslenska Þjóðveldið*, Reykjavík 1953 og *Enska öldin i sögu íslendinga*, Reykjavík 1970; Jón Viðar Sigurðsson, *Goder og maktforhold på Island i fristatstiden*, Dr.art.-avhandling, Bergen 1993 (upubl.): 79; Gunnar Karlsson, *Iceland's 1100 Years. The History of a Marginal Society*, London 2000: 79 og Björn Þorsteinsson og Guðrún Ása Grímsdóttir, "Norska öldin", með viðaukum eftir Sigurð Línal, Sigurður Línal (rit.), *Saga Íslands IV*, Reykjavík 1989: 59.

kongemakten og skattlandene fra 1262 til 1350. I den senere tid er det også kommet flere artikler som tar utgangspunkt i det shetlandske kildematerialet.³⁵

Islandsk nasjonsbygging

I det vi kan kalle tradisjonell islandsk historieforskning er hele den lange perioden fra 1262 til 1944 blitt betraktet som en negasjon til "fristatstiden" (Þjóðveldi): I 1262-64 gikk den selvstendige islandske staten under, og deretter fulgte nær 700 år under "fremmed styre". Mens "Norgesveldet" var synonymt med den eldre norske statens gullalder for de nasjonalt orienterte norske historikerne, har det på Island vært symbolet på fristatens undergang og dermed tapet av nasjonal selvstendighet.

Ingi Sigurðsson oppsummerer oppfatningen av tiden før og etter 1262-64 hos islandske historikere fra ca. 1850 til 1950 på denne måten:

The influence of nationalism, mixed with romanticism and sometimes with liberalism was particularly strong. Emphasis was laid on the special nature of the Icelandic nation, and much written about the Commonwealth period in Iceland (until 1262), which was often referred to as the Golden Age in Icelandic history.[...].³⁶

På Island ble den nasjonale historieskrivingen initiert og drevet fram av tilsvarende politiske krefter og nasjonale behov som i Norge. Islandske historikere løftet også fram en svunnen storhetstid for å gi historisk legitimitet til den moderne islandske nasjonalstaten. Mye av

³⁵ Arne Odd Johnsen, *Betalte Suderøyene og Man skatt eller lensavgift til Norges konge (1153-1263)?*, Avhandlinger utgitt av Det Norske Videnskaps-Akademi i Oslo II, Hist.-Filos. Klasse, Ny Serie. No. 10, Oslo 1966; Per Sveaas Andersen 1977 og *Vikings of the West: the Expansion of Norway in the early Middle Ages*, Oslo 1971, "Den norske innvandringen til og bosetningen i Skottland i vikingtiden og middelalderen. Nyere synspunkter i britisk forskning", HT-65/1986, "When was Regular, Annual Taxation Introduced in the Norse Islands of Britain? A Comparative Study of Assessment Systems in North-Western Europe", SJH vol. 2, 16/1991, "Den norske innvandringen til Hebridene i vikingtiden og den norrøne bosetningens senere skjebne", HT-73/1994 og "Nordisk innvandring, bosetning og samfunnsdannelse på Isle of Man i middelalderen", *Collegium Medievale* (CM) 8.1/1996; Knut Helle, *Konge og gode menn*, Universitetsforlaget 1972; Grethe A. Blom, *Magnus Eriksson og Island. Til belysning av periferi og sentrum i nordisk 1300-talls historie*, Det kongelige norske videnskabs selskabs (DKNVS), Skrifter 2/1983; Imsen 1990. Imsen har i tillegg publisert flere artikler om utviklingen på Orknøyene og Shetland (Imsen 1988, Imsen 1994 og Imsen 2000a). Se også Narve Bjørge, "800-1536. Makt – og avmakt", Del 1 i N. Bjørge, Ø. Rian og A. Kaartvedt, *Selvstendighet og union*, Oslo 1995; Orning 1997b og Orning 2003; Randi Bjørshol Wærdahl, *Skattland og kongemakt 1262-1350*, hovedoppgave, NTNU 1998. Både Helle og Imsen har bidratt med artikler om Shetland i *Collegium Medievale* (CM), 15-2002, hvor også Barbara E. Crawford og Brian Smith har bidrag. Se også Kåre Lunden "Syslemannen Torvald Toresson mot husfrue Bjørg i Kollavåg i 1307" i CM-16/2003. I tillegg finnes det undersøkelser hvor forholdene i Jemtland betraktes som en del av den norske kongens rike, se f.eks. Imsen 1990 og 1994 og Njåstad 2003.

³⁶ Ingi Sigurðsson, *Ízlensk sagnfræði frá miðri 19. öld til miðrar 20. aldar*, Reykjavík 1986: 120. Se også Ingi Sigurðsson, "The Influence of International Ideological Currents in Iceland 1850-1914", Ingi Sigurðsson (red.), *Internasjonale idéstrømninger og nordisk kultur 150-1914*, Oslo 1996. Denne oppfatningen av eldre islandsk historieforskning deles også av Jón Viðar Sigurðsson i "Allir sem sjá líta þó ekki jafnt á: sagnaritun um íslenskar miðaldir fram um 1300" og Hegi Þorláksson, "Sagnfræði um Íslandssögu á tímabilinu 1300-1550", begge *Saga XXXVIII/2000*.

grunnforskningen på den politiske utviklingen i middelalderen ble dermed gjort i samme ånd som for eksempel P.A. Munchs forskning i Norge.

Grunnlaget for den nasjonale historieskrivingen på Island ble lagt av Jón Sigurðsson på midten av 1800-tallet.³⁷ Jón Sigurðsson var opprinnelig arkivar, men også politiker og sterk pådriver for islandsk selvstendighet fra Danmark. Han benyttet forholdet mellom Island og Norge etter 1262, da den norske kongemakten for alvor etablert sitt herredømme på Island, til å begrunne sitt syn på Islands statsrettslige stilling overfor Danmark på 1800-tallet.³⁸ Diskusjonen om hva Island ble etter 1262 og hvilken stilling landet hadde i forhold til Norge var spesielt livlig rundt 1900.³⁹ Fra siste halvdel av 1800-tallet ble det publisert en rekke bøker og artikler om den politiske utviklingen på Island i høy- og senmiddelalderen. Selv om en del av denne litteraturen handler om forholdet mellom den norske kongen og Island, er undersøkelsene vanligvis tungt forankret i historikernes egen samtid og behovet for å legitimere en selvstendig islandsk stat.⁴⁰

Nasjonsbyggingsmotivet levde til en viss grad videre etter at Island ble selvstendig i 1944, men det kom også til nye perspektiv. Fortsatt dominerer oppfatningene til Jón Jóhannesson, Björn Þorsteinsson og Sígurður Línal fra 1950- og 60-tallet synet på den politiske utviklingen og forholdet mellom Island og den norske kongemakten etter 1262-64.⁴¹ Arven etter Jón Sigurðsson illustreres kanskje best med følgende sitat fra Jón Jóhannessons *Íslendinga saga* om skattlandet Island:

[...] Island ble derfor ikke innlemmet i det norske riket. Det fortsatte å være en særskilt stat, og sambandet med Norge må nærmest karakteriseres som en personalunion. En sak for seg er at unionen i praksis ble noe annet, og at Island ofte ble reknet med blant den norske konges skattland,

³⁷ Jón Sigurðsson, *Om Islands Statsretlige Forhold*, København 1855; Ingi Sigurðsson 1986: 81-85 og Helgi Þorláksson 2000: 61-62.

³⁸ Gunnar Karlsson 2000: 206-8, 209-214 og 217.

³⁹ Se f.eks. Björn M. Ólsen, "Um upphaf konungsvald á Íslandi", *Andvari* 33/1908 og "Enn um upphaf konungsvald á Íslandi", *Andvari* 34/1909; Knud Berlin, "Et Islandsk Skrift om Islændernes 'gamle Pagt'", *Tilskueren*, 1908: 817; Einar Arnórsson og Jón Þorkelsson, *Ríkisréttindi Íslands, Skjöl og skrif*, Sigurður Kristjánsson, Reykjavík 1908 og Einar Arnórsson, "Alþingi árið 1262", *Skírnir*, Reykjavík 1928.

⁴⁰ Se f.eks. tidsskrift som *Safn til sögu Íslands og íslenzkra bókmenta að fornu og nýju*, utgitt fra 1856.

⁴¹ I 1956 og 1958 ga Jón Jóhannesson ut *Íslendinga saga* I og II og i 1956 ga Björn Þorsteinsson ut *Íslenzka skattlandið*. Björn Þorsteinsson brøt imidlertid med det tradisjonelle nasjonale perspektivet og benytter i *Íslenzka skattlandið* en nasjonal-marxistisk tilnærming til Island periode som skattland. Helgi Þorláksson knytter Björn Þorsteinssons historieskriving til hans politiske ståsted (Helgi Þorláksson, "Stéttakúgun eða samfylking bænda? Um söguskoðun Björns Þorsteinssonar", *Saga og kirkja. Afmælisrit Magnúsar Már Lárussonar*, Reykjavík 1988: 187-188 og 2000: 68-71). Se også Sigurður Línal, "Islandsk utenrikspolitikk i det 13. århundre og bakgrunnen for overenskomsten 1262-1264", *Jussens venner* 4, Oslo 1970. Artikkelen ble opprinnelig publisert på islandsk i 1964 i *Úlfjótur* XVII; Ólafur Lárusson, "Alltinget 1281", i *Lov og ting*, (overs. Knut Helle), Universitetsforlaget 1960: 74-75. Flerbindsverket *Saga Íslands* I-V, utgitt 1971-1990, sammenfatter det rådende synet på Island som skattland med utgangspunkt i historieverkene fra 1950- og 60-tallet, om enn i noe modifisert versjon.

med lavere rang enn Norge. Folkerettslige begreper var ikke så nøye definert den gang som nå, og islendingene holdt ikke alltid så god vakt mot pågang fra kongen som de kunne hatt bruk for.⁴²

I nyere islandsk forskning har man vært mindre opptatt av Islands statsrettslige stilling overfor Norge og heller konsentrert seg om tiden før 1262. Dette gjelder også blant norsk-baserte og ikke-islandske historikere som arbeider med islandsk historie, for eksempel Jón Viðar Sigurðsson, Hans Jacob Orning og Patricia P. Boulhosa. Av disse undersøkelsene er spesielt de som tar for seg tiden rett før og under etableringen av kongemaktens herredømme, relevante for min undersøkelse.⁴³ I den senere tid er det også kommet noen artikler om tiden etter 1262.⁴⁴

Orknøyene og Shetland; i grenseland

Selv om Orknøyene og Shetland i dag tilhører Skottland og Storbritannia, har de sine egne historieforskningstradisjoner. Interessen for de skotske øygruppens historie tok seg markant opp på begynnelsen av 1900-tallet da representanter fra øyenes egen kulturelle elite begynte å gi ut kilder, skrive bøker og artikler.⁴⁵ I dette miljøet blomstret regionalismen og romantiseringen av den norrøne arven i opposisjon til det skotske. Det regionale perspektivet lever i beste velgående og historikerne arbeider fremdeles med egne framstillinger av Orknøyenes og Shetlands historie. Ut i fra mitt behov vil jeg spesielt trekke fram Barbara E. Crawford's avhandling og artikler. I tillegg gir William L.P. Thomsons *The New History of Orkney* en oppdatert framstilling av Orknøyenes historie, og Brian Smith har publisert så vel kildeutgaver som bøker og artikler om Shetlands middelalderhistorie.⁴⁶ Mens Thomson og

⁴² Jón Jóhannesson 1956: 338. Oversettelsen er fra Jón Jóhannesson, *Islands historie i mellomalderen. Fristatstíða*, Hallvard Magerøy (overs.), Universitetsforlaget 1969: 241.

⁴³ Jón Vidar Sigurðsson 1993, Orning 2003 og Patricia P. Boulhosa, *Icelanders and the Kings of Norway*, Brill 2005.

⁴⁴ Jón Viðar Sigurðsson, "The Icelandic Aristocracy after the Fall of the Free State", SJH vol. 20, nr. 3/1995; Axel Kristinsson, "Embættismenn konungs fyrir 1400", *Saga XXXVI*/1998: 113-152.

⁴⁵ Se f.eks. kildesamlinger som J. Storer Clouston (ed.), *Records of the Earldom of Orkney 1299-1614* (REO), Edinburgh 1914 og Alfred W. and Amy Johnston (eds.), *Diplomatarium Orcadense et Hialtlandense* (DOH) vol. I, også kjent som *Orkney and Shetland Records*, London 1913. Interessen for den norrøne arven kommer ikke minst til uttrykk i J.S. Cloustons og A.W. Johnstons innledninger i henholdsvis REO og DOH. Cloustons innledning gir i tillegg en detaljert framstilling av Orknøyenes politiske historie. Clouston har også skrevet *A History of Orkney*, Kirkwall 1932.

⁴⁶ Barbara E. Crawford, f.eks., Crawford 1971, "Weland of Stiklaw: A Scottish royal servant at the Norwegian Court", i HT-52/1973, "Papa Stour: Survival, Continuity and Change in One Shetland Island", A. Fenton and Hermann Pálsson (eds.), *The Northern and Western Isles in the Viking World. Survival, Continuity and Change*, Edinburgh 1984 og "Thorvald Thoresson, Duke Hákon and Shetland, i Kongsmenn og krossmenn. Festskrift til Grethe A. Blom, DKNVS, Skrifter 1/1992; Brian Smith, "Shetland, Scandinavia, Scotland, 1300-1700: The Changing Nature of Contact", Grant G. Simpson (ed.) *Scotland and Scandinavia*, Edinburgh 1990, *Toons and Tenants: Settlement and Society in Shetland, 1299-1899*, Lerwick 2000. Smith er også medredaktør av *Shetland Documents I* og *II*, Lerwick 1994 og 1999. William P.L. Thomson, *The New History of Orkney*, Edinburgh 2001.

Smith er knyttet til det lokale miljøet på øyene, er Crawford knyttet til universitetet i St Andrews. I tillegg har norske historikere tatt for seg øyene nord for Skottland. Helt siden P.A. Munchs tid har det vært nær kontakt mellom norske historikere og det lokalhistoriske miljøet på Orknøyene og Shetland, og norske historikere har også bidratt med flere studier av orknøyske og shetlandske forhold. Som en følge av den fornyende interessen for Vesterhavsøyene hos norske historikere i de siste tiårene, er det på ny blitt knyttet nære kontakter mellom norske og britiske, og da særlig skotske, historikere.⁴⁷

Skottland har til tross for manglende politisk suksess som nasjonalstat, hatt nok nasjonal identitet til å etablere sin egen nasjonalhistoriske tradisjon. Skotske historikere har tradisjonelt konsentrert seg om det skotske kongedømmets ekspansjon og territorielle konsolidering i høymiddelalderen.⁴⁸ Dette er for øvrig i tråd med tradisjonell forskning på hele det britiske området, hvor det som i Norge er blitt forsket med utgangspunkt i dagens nasjonale grenser. Skotske historikerne har i liten grad vært interessert i kongedømmets mer perifere deler i middelalderen. De er vanligvis blitt trukket inn for å illustrere den skotske kongemaktens territorielle ekspansjon. Som en konsekvens av dette har tidligere autonome eller semi-autonome politiske enheter som i dag er en del av Skottland i liten grad blitt undersøkt. Et eksempel er det såkalte mansk-hebridiske kongedømmet; en politisk enhet som omfattet øyene i Irskesjøen og områder på det skotske fastlandet.⁴⁹ Et unntak er Crawfords undersøkelse av Orknøyene og Caithness i avhandlingen fra 1971. Det må likevel kunne sies at det er et skotsk nasjonalt element også i mye av det som er skrevet om Orknøyenes og Shetlands historie både lokalt og i de akademiske miljøene i Skottland og England. Det kommer spesielt godt til syne i den store vektleggingen av "skottifiseringen" av Orknøyene og Shetland fra slutten av høymiddelalderen. "Skottifiseringen" må i denne sammenhengen forstås som et implisitt premiss for øyenes overføring til Skottland ved utgangen av middelalderen. Slik bygges historien om øyenes skjebne inn i fortellingen om Skottlands fullendelse som nasjon.

Færøyene

Det foreligger svært få undersøkelser av Færøyenes middelalderhistorie. Men i tråd med

I tillegg har Gordon Donaldson behandlet shetlandsk historie i *Shetland Life under Earl Patrick*, Edinburgh 1958 og *A Northern Commonwealth. Scotland and Norway*, Saltire 1990.

⁴⁷ Munch reiste rundt på Hebridene og Orknøyene i 1849 (Sverre Steen, "Peter Andreas Munch", *Norsk Biografisk Leksikon* IX, 1940: 449). Se f.eks. J.S. Cloustons takk til Edvard Bull d.e. i REO: Preface, vii. Smith 2000: xiii om Steinar Imsens interesse for Shetland og Orknøyene og kontakt med skotske historikere.

⁴⁸ Duncan 1975 er et godt eksempel på denne tradisjonen. Se McDonald 1997: 8-9.

⁴⁹ McDonald 1997: 8-9.

allmenneuropeiske nasjonale strømninger fikk interessen for færøysk historie og den felles historien med Norge et oppsving fra siste halvdel av 1800-tallet. Strømningene nådde Færøyene blant annet fra Norge og Island. Interessen førte til kildesamlingen *Diplomatarium Færoense*, utgitt av Jakob Jakobsen i 1907. I nyere tid har Hans Jacob Debes gitt det mest sentrale bidraget til Færøyenes middelalderhistorie i artikkelen "Færøyene og Norge. En tusinårig forbindelses begyndelse, forløb og afslutning" fra 1995.⁵⁰ Debes nevner noe historikere i overraskende grad ofte utelater i forbindelse med skattlandene: det kulturelle fellesskapet mellom Norge og de norrøne øysamfunnene. Hovedsaken for Debes er likevel å vise at Færøyenes historie er like preget av selvstendighet som Islands.

Nasjonalstatens behov for historisk legitimitet og historikernes rolle som produsenter av denne legitimiteten har på forskjellige måter preget synet på forholdet mellom skattlandene og den norske kongemakten hos islandske, færøyske, skotske og norske historikere. Selv om det var de norske kongene, og ikke Norge eller nordmennene, som la skattlandene under seg, så har mye av den eldre islandske forskningen dreid seg om Islands statsrettslige stilling i forhold til Norge i middelalderen. 1800-tallets imperialisme og moderne kolonihistorie har også satt sitt preg på forskningen og oppfatningen av hva et skattland egentlig var: "Lydrike", "koloni" og "biland" blir brukt om skattlandene, som om Norge skal ha vært en moderne atlantisk kolonimakt i middelalderen.⁵¹ Svært mange av de eksisterende slutningene om skattlandene og den norske kongemakten er med andre ord produkt av nasjonsbygging og politiske behov i historikernes egen samtid.

Nye tilnærminger

Det transnasjonale perspektivet

Redegjørelsen ovenfor viser at det tidligere knapt er forsket på skattlandene og deres forhold til den norske kongemakten ut fra et ikke-nasjonalt perspektiv. Internasjonalt er det i de senere år blitt foretatt undersøkelser der det nasjonale bevisst er blitt valgt bort, og hvor man betrakter den politiske utviklingen i et transnasjonalt perspektiv, uavhengig av dagens

⁵⁰ Jakob Jakobsen (udg.), *Diplomatarium Færoense* (DF), Tórshavn 1907. Om de nasjonale strømningene på Færøyene se Hans Jacob Debes, "Færøyene og Norge. En tusinårig forbindelses begyndelse, forløb og afslutning", HT-74/1995: 24-25, "Faroe Islands", P. Pulsiano (ed.), *Scandinavia in the Middle Ages. An Encyclopedia*. New York and London 1993: 184-186 og "Ideer og identitet – Færøerne og europæiske tidsbevægelser", Ingi Sigurðsson (red.) 1996.

⁵¹ Se f.eks. Grethe A. Bloms definisjon av "Skattland" i *Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder* (KLN) XV, 1970: sp 446-450.

nasjonale grenser. I Storbritannia har man nå fått en helhetlig britisk forskningstradisjon, som fokuserer på komparative, transnasjonale tema og prosesser, likheter og kontraster mellom det engelske, walisiske, skotske og irske området i middelalderen. I *Domination and Conquest* (1990) undersøker Rees R. Davies blant annet kulturell og kirkelig påvirkning, kolonisering og handel for å vise hvordan normannerne, engelskmennene og den anglonormanniske-/engelske kongemakten etablerte en dominerende rolle på de britiske øyene fra slutten av 1000-tallet. Davies argumenterer deretter for at denne dominansen var et viktig grunnlag for den territorielle ekspansjonen på 1200-tallet, da den engelske kongemakten erobret både Irland og Wales, og truet Skottlands selvstendighet.⁵² I *The Political Development of the British Isles, 1100-1400* (1995) sammenligner Robin Frame framveksten av ulike politisk-administrative system på De britiske øyer.⁵³

I disse og liknende undersøkelser blir De britiske øyer betraktet som en helhet og som ett undersøkelsesområde. Det transnasjonale perspektivet åpner slik for spørsmål av en type som ikke lar seg besvare i en nasjonalt avgrenset kontekst, og som forutsetter at historiske fenomener og prosesser studeres på tvers av de nasjonale grensene historikerne – mer eller mindre bevisst – tar utgangspunkt i.

R. Andrew McDonald anvender det transnasjonale perspektivet på en annen måte. Hos ham skal det begrunne undersøkelsen av et tapt kongedømme. McDonald betrakter det mansk-hebridiske kongedømmet som en politisk enhet fra ca. 1100 til 1336. Han tyr til et transnasjonalt perspektiv i mangel av et nasjonalt ståsted og fordi historikere ofte har definert det mansk-hebridiske kongedømmet som en periferi både i det norske og det skotske kongedømmet. McDonald proklamerer at "periferien skal bli kjernen og kjernen marginalen".⁵⁴ Dermed gjør han det motsatte av Davies og Frame. Ved å fokusere ensidig på én tapt politisk enhet, mister McDonald den helhet som er essensen i det transnasjonale perspektivet. Undersøkelsen av den politiske utviklingen i det mansk-hebridiske

⁵² Davies 1990: ch. 1 og *The First English Empire. Power and Identities in the British Isles 1093-1343*, Oxford 2000 hvor Davies i forordet redegjør for forholdet mellom den komparative linje han representerer og den tradisjonelle nasjonale tilnærmingen.

⁵³ McDonald 1997: 9-10. G.W.S Barrows *Feudal Britain. The Completion of the Medieval Kingdoms 1066-1314* (London 1956), regnes som forløperen innenfor denne tradisjonen. Rees R. Davies (ed.) *The British Isles, 1100-1500: Comparisons, Contrasts and Connections*, Edinburgh 1988; Davies 1990 og 2000; Frame 1995; J. Gillingham, "The beginnings of British imperialism", *Journal of Historical Sociology* 5/1992 er gode eksempler på "transnasjonale" undersøkelser. Susan Reynolds trekker også fram det nye perspektivet i britisk middelalderforskning i Reynolds 1997b:130-131 og 133-138. Reynolds egne undersøkelser i *Kingdoms and Communities* og *Fiefs and Vassals* er gode eksempler på en transnasjonal tilnærming til den politiske utviklingen i Europa i middelalderen.

⁵⁴ McDonald 1997: 8-10.

kongedømmet kan dermed stilles i samme bås som den regionale historieskrivingen fra Orknøyene og Shetland.

Med utgangspunkt i Davies' og Frames tilnærming vil jeg undersøke forholdet mellom de norrøne øysamfunnene vest og sørvest for Norge og den norske kongemakten i et helhetsperspektiv. Øysamfunnene vil bli behandlet som en del av den norske kongens interessesfære og som en del av det norske riket. Et slikt perspektiv er uansett en forutsetning fordi jeg ønsker å benytte undersøkelsen til også å si noe om den generelle utviklingen av det norske kongeriket.

"Styre utenfra"; integrering og statsdannelse

"Styre utenfra" vil være et sentralt begrep i min avhandling. Det må forstås som en norsk tilpassing av det engelske uttrykket "outside rule". Den amerikanske historikeren James Given anvender termen for å beskrive integreringen av Gwynedd i Wales og Languedoc i henholdsvis det engelske og franske kongeriket. Liksom Given vil jeg sette styre utenfra i direkte sammenheng med statsdannelsesprosessen og hvordan karakteristiske trekk ved denne prosessen gjorde seg gjeldende i undersøkelsesområdet.⁵⁵ Det var gjennom et slikt styre utenfra at skattlandene ble integrert i den norske middelalderstaten. Og det var i rikets kjerneområde at premissene for styret av skattlandene ble lagt. Innlemmelsen av skattlandene i det norske riket kan altså ses i noe som ligner et tradisjonelt rikssamlingsperspektiv. Nyere arbeider om den norske rikssamlingen, som for eksempel Knut Dørums avhandling, *Romerike og riksintegreringen. Integreringen av Romeriket i det norske rikskongedømmet i perioden ca. 1000-1350*, er derfor relevant for denne undersøkelsen.⁵⁶

Given undersøker blant annet hvordan det gikk med de politiske strukturene i Gwynedd og Languedoc etter at kongemakten hadde etablert et mer direkte styre.⁵⁷ Han opererer blant annet med en skala for å måle i hvor stor grad et lokalsamfunn ble integrert i rikets politisk-administrative organisasjon. En minimal løsning regner han for å være et løst hegemoni over lokalsamfunnet; hvor den lokale eliten aksepterer en form for kongelig overherredømme og periodisk betaling av tributt. Som en maksimal løsning regner han den

⁵⁵ Given 1990: 1-11.

⁵⁶ Dørum 2004.

⁵⁷ Given 1990: 5.

totale omlegging av lokale politiske strukturer hvor tradisjonelle styringsmekanismer blir avskaffet og erstattet av kjerneområdets politisk-administrative struktur.⁵⁸

Det var store forskjeller på hvordan områdene som tilhørte henholdsvis den engelske og den franske kongemakten ble styrt. Den engelske kongen tok dessuten i bruk forskjellige styringsordninger i de forskjellige delene av Wales. Kongemakten kunne etablere et direkte styre over et område, mens et annet var tilnærmet selvstyrt.⁵⁹ Given mener at de store forskjellene på hvordan Gwynedd og Languedoc ble styrt, skyldtes lokale forutsetninger som satte grenser for kongenes maktutøvelse, og dermed integreringen. Magne Njåstad har i sin avhandling påvist tilsvarende forskjeller i styret av norske landskap som Jemtland og Borgarsyslen.⁶⁰

Steinar Imsen har som nevnt inkludert Orknøyene, Shetland og Færøyene i sin undersøkelse av den norske bygde- eller bondekommunalismen.⁶¹ Magne Njåstad benytter også bondekommunalisme som utgangspunkt for sin undersøkelse av konflikter og konfliktløsning mellom lokalsamfunn og øvrighet ca. 1300-1540 i sin avhandling.⁶² Njåstad har som Given valgt å undersøke områder med svært forskjellig politisk- og sosial struktur; Jemtland og Borgarsyslen.⁶³

Denne redegjørelsen skal ikke danne grunnlag for en direkte komparasjon med resultater fra tilsvarende undersøkelser. Hensikten er først og fremst å skape en historiografisk og teoretisk ramme om avhandlingens tematikk og problemstillinger. Spørsmålet har vært hvordan vi mest hensiktsmessig kan betrakte skattlandene og det norske kongeriket i den større, europeiske sammenhengen de var del av. Jeg vil i det følgende trekke veksler både på det transnasjonale perspektivet, Givens arbeider og tidligere forskning på integrering i det norske riket.

⁵⁸ Given 1990: 42. I sin redegjørelse for forholdene i Wales før og under den engelske kongens endelige erobringen av Wales benytter Given først og fremst Davies 1987 og for Languedoc blant annet Wolff 1967 (Given 1990: 38, n. 82).

⁵⁹ Davies 1987: 363-367 og Given 1990: 65.

⁶⁰ Given 1990: 65 og Njåstad 2003: kp 16.

⁶¹ Imsen 1990.

⁶² Njåstad 2003.

⁶³ Njåstad 2003: kp 16 og Given 1990: 15.

Undersøkelsen

Oppgaven og opplegget

Oppgaven blir her å analysere den prosessen som førte til at de norrøne øysamfunnene ble del av det norske kongeriket. Prosessen forløp i to etapper: Først inkorporasjonen, det vil si selve den territorialpolitiske innlemmelsen, og deretter integreringen, som handler om hvordan det inkorporerte området ble en (stadig) fastere del av Norges rike. Vi skal spesielt se på forholdet mellom statsdannelse og skattlandsdannelse – de bånd som ble knyttet mellom styret utenfra og skattlandssamfunnene.

I tidligere forskning finnes det klare oppfatninger av hvordan og hvorfor kongen etablerte sitt herredømme. Det fantes forbindelser mellom kongemakten og de norrøne øysamfunnene helt fra nordmennene bosatte seg der fra 800-tallet, og historikerne forutsetter vanligvis at den norske kongen hadde et overherredømme over øysamfunnene lenge før 11- og 1200-tallet. Vi skal derfor starte med det historiske forholdet mellom kongen og de senere skattlandene fra landnåmet og til inkorporeringen begynte. Overherredømme, eller indirekte herredømme, innebar at kongen hadde et formelt, og i enkelte tilfeller, et territorielt herredømme over et område. Det direkte herredømmet over området var imidlertid overlatt til en lokal vasall eller stedfortreder. Overherredømmet kunne være løst. Den lokale stedfortrederen kunne da i realiteten framstå som en selvstendig fyrste. Men et indirekte herredømme kunne også bety at kongen utøvde et sterkt press på den lokale fyrsten som kunne være helt avhengig av støtte fra overherren i konkurranse med regionale rivaler.⁶⁴

Fra slutten av 1100-tallet begynte den norske kongemakten å etablere et fastere og mer direkte herredømme over øysamfunnene. Dette kan oppfattes som en maktpolitisk prosess, men samtidig har det vært viktig å bygge et rettslig grunnlag for det nye kongelige herredømmet. Etter etableringen av direkte kongelig herredømme (dominium) fantes det ikke lenger noe middelbart herredømme mellom kongen og lokalsamfunnet, i alle fall ikke i prinsippet. Kongen kunne bestemme hvilke menn og hvilke institusjoner som skulle representere hans interesser. Styret ble sentralisert og områdene ble kort og godt styrt utenfra, fra rikets kjerneområde. I skattlandene foregikk denne prosessen fram til 1270.

Avhandlingens empiriske hoveddel er undersøkelsen av den videre integreringen av skattlandene i perioden ca. 1270 til 1397. Kildene legger begrensninger på hvilke sider av

⁶⁴ Se kp 3 om herredømmebegrepet.

integreringen det er mulig å undersøke. Leidangsordningen omfattet for eksempel aldri skattlandene, så den militære integreringen lar seg ikke undersøke. Det gjør heller ikke den økonomiske, for selv om vi har spredte opplysninger om kongens inntekter fra skattlandene, er det ikke mulig å gjennomføre en omfattende undersøkelse av kongens ressursuttak i de oversjøiske områdene. Inspirert av tidligere forskning og med utgangspunkt i den politisk-administrative utviklingen i Norge, velger jeg å undersøke følgende sider ved integreringen: Først skal vi se på den rettslige utviklingen, og da spesielt spørsmålet om skattlandene også tilhørte det rettsfellesskapet som kong Magnus Lagabøte (1263-1280) etablerte i Norge. Deretter skal vi se på hvordan styre utenfra fungerte. Som i tilsvarende undersøkelser av riksintegrering skal også vi se på etableringen av et kongelig forvaltningsapparat og hvilke konsekvenser dette fikk for landenes opprinnelige styringsordninger og det lokale offentlige liv. Opprinnelig hadde lokaloffentligheten vært kontrollert og regulert av skattlandenes innbyggere. Det sentrale spørsmålet blir derfor om kongens embetsmenn og kongemaktens organer overtok den rollen landets egne innbyggere og organer tidligere hadde hatt.

Hans Jacob Orning har i sin undersøkelse av utøvelse av kongemakt bevisst villet distansere seg fra den tradisjonelle historieforskningenes karakter og materialistiske forklaringer.⁶⁵ Han har derfor valgt et antropologisk ståsted, og analyserer betingelsene for utøvelse av kongemakt i et kultur- og mentalitetshistorisk perspektiv. Ornings tese er at maktutøvelsen berodde på kongens nærhet og hans uforutsigbarhet. Til forskjell fra Ornings tilnærming kan vi karakterisere denne undersøkelsen som tradisjonell. Vi skal se på nedslag av statsmakt i områder som lå langt fra det politiske sentrum, hvor dårlige kommunikasjoner var et konstant problem, og hvor kongen sjelden eller aldri var til stede. Oppgaven blir derfor å analysere og forklare hvordan det trass i alt lot seg gjøre å etablere, utvikle og vedlikeholde direkte kongelig herredømme over et langt tidsrom trass i kongelig fravær, og svært få utslag av det Orning kaller kongelig uforutsigbarhet.

Et annet mål med undersøkelsen av skattlandsstyret er å få stadfestet hvorvidt endringene i den rikspolitiske situasjonen og riksstyret påvirket styret av skattlandene. Utviklingen i riksstyret og konsekvensene av de rikspolitiske hendelsene på 1300-tallet blir derfor svært viktig for undersøkelsen. Ved å følge utviklingen i skattlandsstyret fram til dannelsen av Kalmarunionen i 1397 kan vi også få svar på om kongene hadde en egen strategi i styret av skattlandene, eller om de ble behandlet som norske lokalsamfunn.

⁶⁵ Orning 2003.

For å finne svar på hvordan styre utenfra artet seg gjennom en hundreårsperiode velger jeg å undersøke tre sider av skattlandsstyret: Kongens forvaltningsapparat, lokaloffentligheten og de menn som var aktive på kongens og innbyggernes vegne. Undersøkelsen av kongens forvaltningsapparat tar for seg den videre utbyggingen av kongens lokale organisasjon. Den omfatter først og fremst de embetsmenn og institusjoner som skulle ivareta kongens og innbyggernes interesser lokalt. Med lokaloffentlighet mener jeg interaksjon mellom landets innbyggere i den hensikt å finne løsninger på felles anliggender, på bygde-, syssel- eller skattlandsnivå.

I denne undersøkelsen kommer jeg til å konsentrere meg om det som skjedde på skattlands- og sysselnivå. I norsk middelalderforskning har man kommet fram til at det var en direkte kobling mellom statsveksten og den sosiopolitiske utviklingen. Kongens menn skal til gjengjeld for sine privilegier ha påtatt seg omfattende plikter av militær, administrativ og politisk art. Dette skal ha vært et viktig moment i opprettholdelsen og den videre utbygging av den norske middelalderstaten, samtidig som det styrket aristokratiets posisjon i samfunnet. Det lokale aristokratiets rolle og skjebne vil derfor være en gjenganger gjennom hele undersøkelsen. På den måten vil jeg også bli i stand til å belyse tesen om at det fremdeles var "føydale trekk" i styret av riket i høy- og senmiddelalderen, slik det nå er blitt vanlig å hevde.⁶⁶

Jeg velger å dele undersøkelsen av skattlandsstyret i tre kronologisk avgrensede perioder basert på rikspolitiske begivenheter: Den første undersøkelsesperioden, fra ca. 1270 til 1319, tar utgangspunkt i kong Magnus Håkonsson og hans sønners statsbyggingsprosjekt. Kong Håkon V Magnussons død i 1319, og det påfølgende kongefellesskapet med Sverige, er et av de viktigste skillene i norsk middelalderforskning. Nordiske historikere har tradisjonelt tillagt kongefellesskapet stor betydning blant annet for utviklingen av riksstyret. I enkelte framstillinger legges også skillet mellom høy- og senmiddelalder til 1319. Del to følger utviklingen fram til det neste store skillet, 1350. Pesten og den påfølgende agrarkrisen skal ha ført til en omlegging av det norske riksstyret. Men mens pesten også herjet Orknøyene og Shetland, nådde den ikke Færøyene og Island i denne omgang. Med tanke på spørsmålet om det var lokale eller sentrale forhold som påvirket styret av skattlandene er det derfor svært interessant å undersøke om krisen også fikk konsekvenser for styret av Færøyene og Island.

⁶⁶ Om det norske aristokratiets rolle i statsutviklingen og deres monopol på kongelige embeter, se f.eks. Ole Jørgen Benedictow, "Norge", *Den nordiske Adel i Senmiddelalderen*, Rapporter til det nordiske historikermøde i København 1971: 14-17; Helle 1972: 561-572; H: 42-50 og Moseng mfl. 1999: 178-190.

Denne perioden avsluttes med etableringen av den nordiske trerikesunionen på slutten av århundret. Etter den tid kan vi knapt tale om noen egen norsk stat, selv om Norges rike fortsatt skulle være en politisk størrelse.

Skattlandene og skattlandsaktørene

De eldste opplysningene vi har om de norske kongenes dominans over de norrøne øysamfunnene vest i havet stammer fra Adam av Bremen (ca. 1075-80) og den snaut hundre år yngre anonyme beretningen om Norges historie, *Historia Norwegie* (ca. 1160-75). *Historia Norwegie* er den eldste kilden som opererer med et skattlandslignende begrep, nemlig skattøyer, "insula tributaria". Forfatteren redegjør for de norske tributøylene mellom Norge og Irland: Orknøyene, som forfatteren tydeligvis bruker som en fellesbetegnelse på jarledømmet Orknøyene (Orknøyene og Shetland) og de norrøne øysamfunnene i Irskesjøen (Hebridene og Man), Færøyene og Island. Med unntak av Island, skal alle disse øyene ha betalt skatt til kongene i Norge.⁶⁷ I Adam av Bremens beretning benyttes ikke et tilsvarende samlebegrep om øyene. Forfatteren opplyser imidlertid at "Utenfor Norge ligger det mange ganske betydelige øyer i Verdenshavet. Nesten alle disse hører nå inn under nordmennene."⁶⁸ Adam av Bremen regnet altså med en form for norsk hegemoni over deler av øyene.

Det finnes flere definisjoner av skattlandsbegrepet. Ifølge Johan Fritzner var skattland "Land som betaler Skat til utenlandsk Fyrste eller Rige [...] især om de Lande, som laa udenfor selve Norge, men dog hørte til Norges velde", mens Ebbe Hertzberg har "Land, der staar i skatskyldighedsforhold til et andet lands hersker; om de norske skatlande,[...]"⁶⁹. Kortest har Grethe A. Blom uttrykt det: "Land som er skattskyldige under Norges krone".⁷⁰ Hun regner blant annet "[...] alle de gamle norske utbygdene i vest [...]" med til skattlandene.

Det norrøne ordet "skattland" forekommer for første gang i *Håkon Håkonssons saga*. Det glimrer imidlertid med sitt fravær i blant annet *Heimskringla* og *Sverres saga*.⁷¹ Ifølge *Håkon Håkonssons saga* skal Skule jarl Bårdsson ha fått samtlige eller halvparten av

⁶⁷ *Historia Norwegie*, Inger Ekrem og Lars Boje Mortensen (eds.), Peter Fisher (trans.), Museum Tusulanum Press, University of Copenhagen 2003 (HN): 12-14 og 65-75. For datering se Lars Boje Mortensens innledning: 11-24

⁶⁸ Adam av Bremen, *Beretningen om Hamburg stift, erkebiskopenes bedrifter og øyrikene i Norden*, Bjørg Tosterud Danielsen og Anne Kathrine Frihagen (overs.), Thorleif Dahls kulturbibliotek, Oslo 1993 (AB): 214-217. Se s. 14-15 for datering.

⁶⁹ Johan Fritzner, "skattland" i *Ordbog over Det gamle norske Sprog* (Ob), III, [Kristiania 1867] 1954: 294; Ebbe Hertzberg, "skattland" i Rudolf Keyser m.fl. (udg.), *Norges gamle Love indtil 1387* (NgL) V, *Glossarium*, 1895: 562-563.

⁷⁰ Blom 1970.

⁷¹ Begrepet finnes heller ikke i *Baglersagaen* (Bs), *Sturlunga saga* (Sts) eller i fragmentet av *Magnus Lagabøtes saga* (MLs).

skattlandene som del av sitt jarledømme i 1217.⁷² Skattlandsbegrepet forekommer hyppigst i de normative kildene. I lovene dukker skattlandsbegrepet først opp i kong Magnus Håkonssons tid. Da brukes det som en samlebetegnelse på de norrøne øysamfunnene vest og sørvest for Norge som tilhørte kongens rike. I tråd med dette vises det i offentlige dokumenter rundt 1300 til "Norges konges rike og hans skattland". Utover på 1300-tallet benyttes "skattland" med få unntak bare i diplomer som regulerer handelen i kongens rike.⁷³

Skattlandsbegrepet er altså først og fremst et politisk-juridisk begrep skapt på 1200-tallet, trolig i miljøet rundt rikskongene. Kongen bruker ikke betegnelsen når han henvender seg til det enkelte skattland, men vi har eksempler på at representanter for øysamfunnene har brukt begrepet om sine land.⁷⁴ I senmiddelalderen trer imidlertid kongens person mer i bakgrunnen, og skattlandene omtales som "Norge og skattlandene" eller "Noregh oc þæs skatlandæn".⁷⁵ Vi skal ikke her tøyse tolkningen av denne terminologiske forskyvningen for langt. Det faller utenfor avhandlingens kronologiske ramme. Men det kunne være fristende å lese det som uttrykk for at en klarere "nasjonal" forståelse av "Norges rike" etter 1450, og selvfølgelig det forhold at riket nå var blitt et valgmonarki og at riksrådet var blitt bærer av rikssuvereniteten ved interregnum. Dette går fram av riksrådets krav om innløsning av Orknøyene og Shetland ved tronskiftene 1483, 1512 og 1524.⁷⁶

⁷² *Soga om Hákon Hákonsson* (HsH), *Noregs kongesoger* 4, Det norske Samlaget, Oslo 1979: 46-47, "[...] dei tok da den råda på kongens vegner at det vart løyvd Skule jarl ein tredjedel av Norge og av alle skattlanda". Se også *Hákonar saga Hákonarsonar* (HsH-1977), Kjeldekriftfondet ved Marina Mundt (utg.), Oslo 1977: 20. HsH dateres til 1264-65 (HsH: 8).

⁷³ *Magnus Lagabøtes landslov* (MLI): NgL II: 4 (1274) og NgL III: 3, 13n; *Byloven*: NgL II: 4 og NgL III: 3; *Jónsbók* (Jb), Már Jónsson (útg.), Reykjavík 2004: 91 og H: 81. "Skattland" finnes blant annet i følgende retterbøter; NgL III: nr 53/*Diplomatarium Islandicum* (DI) II: 176 [1302-1313]; DI II: 522 (1348); III:150 (1361) og 315 (1383). Begrepet forekommer også i en mengde retterbøter og kongebrev om handel fra 14- og 1500-tallet, f.eks. DI III: 643; IV: 380, 687 og V: 115. Se også i *Diplomatarium Norvegicum* (DN) VII: 100, hvor proklamasjonen om riksstyret i Norge skal "framleidis vm allt rikit; Norege oc sua skattlondom" og i DN III: 477 (1388), hvor utstederne av valg brevet til dronning Margrete henvender seg til "ollum monnum ifuir ændalangan Noregh oc þæs skatlandæn". Det forekommer interessant nok ingen latinsk versjon av skattlandsbegrepet bortsett fra "insula tributaria" i HN i kildematerialet. Landene ramses i stedet opp hver for seg med navns nevneelse (DI III: 643 og IV: 578). Sannsynligvis tilsvarer "tributt" i HN lensavgift, og ikke skatt (Johnsen 1966; Andersen 1991 og Imsen 2000a). I de islandske annalene brukes begrepet i forbindelse med kroningen av kong Erik av Pommern (*Islandske Annaler indtil 1578* (IA), Gustav Storm (udg.), Christiania 1888: 418 (1391). I 1495 forekommer begrepet for første gang i et ikke-dispositivt diplom (DI VII: 315). På 1500-tallet bruker islendingene "skattland" i supplikker til kongen (DI VIII: 348 og 540).

⁷⁴ DI VIII: 348 og 540.

⁷⁵ DN III, 477. Skattlandsbegrepet var imidlertid fremdeles i bruk som en samlebetegnelse på landene. Også hver for seg omtales skattlandene som tilhørende Norges krone: I 1505 fradømte Norges riksråd den islandske hirdstjoren embetet over "hans nådes [kongens] og Norges kronas land, Island". I 1507 stadfestet kong Kristian alle retterbøter gitt av kong Hákon V, det skulle også gjelde "[...] land som ligger under Norges krone jamvel Island, Shetland og Færøylene [...]" (NgL, 2. r., II: nr. 178 og 194).

⁷⁶ NgL, 2. r. II: nr. 186, § 2 (1483), NgL 2. r. IV: nr. 32, § 66 (1512) og 218, § 35 (1524).

Skattskyldighet og politisk underordning under Norges konge har altså stått sentralt i definisjonen av skattland og hva som ga et land skattlandsstatus. Spørsmålet om skattlandsstatus knyttes gjerne til det tidspunktet da kongene for første gang fikk skatt fra landet. Det var imidlertid ikke bare tributt og underordning som karakteriserte skattlandsstatus, selv om det for eksempel i Islands tilfelle er svært synlig som en markør på overgangen fra fristaten (þjóðveldi) til kongedømmet. Hvilke andre forhold som kan sies å kjennetegne skattlandsstatus skal vi se nærmere på i undersøkelsen av kongens herredømme.

Jeg har allerede avgrenset undersøkelsesområdet til Grønland, Island, Færøyene, Shetland, Orknøyene, Hebridene og Man. Det fantes imidlertid andre skattepliktige territorier som lå under den norske kongens domene eller områder som kongen hevdet rettigheter over. Jemtland er i den senere tid blitt karakterisert som et skattland, selv om landskapet aldri omtales som skattland i kildene.⁷⁷ Den norske kongen samlet også inn skatt fra de store norsk-svensk-russiske fellesområdene i nord (Finnmark, Kola, Kvitsjøen) på 1300-tallet, men her hvilte skatten på individer, og ikke på fast territorielt avgrensede samfunn. Finnmark ble heller ikke innlemmet i noen statsorganisasjon i middelalderen. I nord fantes det ikke faste grenser før 16-1700-tallet.⁷⁸ Jeg vil derfor avgrense undersøkelsen til de områdene som i samtiden er blitt karakterisert som skattland. Vi skal imidlertid ikke følge utviklingen i samtlige skattland i hele undersøkelsesperioden. Grønlandingene samtykket i å betale den norske kongen skatt i 1261, men mangel på kilder umuliggjør en undersøkelse av integreringen av dette skattlandet. Grønland vil imidlertid bli trukket inn i undersøkelsen av det historiske forholdet mellom kongemakten og de norrøne øysamfunnene og i forbindelse med etableringen av det direkte herredømmet. Hebridene og Man ble avstått til kong Alexander III av Skottland i 1266. De vil derfor ikke være en del av undersøkelsen etter dette året.

Avhandlingens undersøkelsesobjekt blir altså for en stor del det offentlige liv i skattlandene og de som deltok i det. Jeg vil derfor si litt om hvilke mennesker vi kommer til å møte. Selv om kvinner deltok i lokaloffentligheten, for eksempel som vitner og som parter i rettssaker,

⁷⁷ Imsen 1988; "Republikken Jämtland – myte eller virkelighet?", Jämtten 1996 og "Det norske grenselandskapet Jemtland", Harald Gustafsson (red.), *Vid gränsen. Integration och identitet i det förmoderna Norden* (under publ. 2006).

⁷⁸ Lars Ivar Hansen, "Fra Göteborgsfreden til Lappecodicillen, ca. 1300-1751. Folkegrupper og statsdannelse på Nordkalotten med utgangspunkt i Finnmark", Steinar Imsen (red.), *Grenser og grannelag i Nordens historie*, Oslo 2005. Se ellers Magne Njåstad 2003: 207-208.

kunne de ikke ha ombud verken for kongen eller innbyggerne. De aktørene vi møter på kongens eller innbyggernes vegne er derfor uten unntak menn.

I utgangspunktet kan vi dele aktørene i følgende grupper; kongsmenn og ikke-kongsmenn og lokalt aristokrati og allmue. I et prosjekt som i stor grad dreier seg om forvaltning av kongens interesser lokalt, spiller nødvendigvis kongens menn en stor rolle. Denne gruppen omfatter kongens embetsmenn, samtlige håndgangne menn og utsendinger fra kongemakten. Jeg velger dessuten å inkludere sysselmennenes ombudsmenn i denne kategorien. Ikke-kongsmenn viser til dem som ikke hadde avlagt homagium for kongen.⁷⁹

Allmuebegrepet kom i bruk på 1200-tallet. Allmuen var ingen ensartet gruppe, men i denne sammenhengen viser begrepet først og fremst til den delen av befolkningen som verken var kongsmann, geistlige eller tilhørte det lokale aristokratiet eller den lokale eliten. Det hendte at allmuebegrepet ble brukt bare om bøndene, men det er også blitt trukket et skille mellom bønder og allmue. For alt på midten av 1300-tallet hadde allmuebegrepet begynt å bevege seg i retning av den betydningen det fikk etter reformasjonen; fattigfolk og småfolk. Bønder var først og fremst de som eide jord.⁸⁰ Det var imidlertid forskjell på bønder. Hederstittelen "bonde" ble først og fremst brukt om kongens menn og medlemmer av det lokale aristokratiet eller bygdeeliten. En mann som bar bondetittel tilhørte vanligvis det øverste økonomiske og sosiale sjiktet i lokalsamfunnet. I Norge ble sysselmennenes lensmenn rekruttert fra dette sjiktet. Det lokale aristokratiet rekrutterte også til riksaristokratiet og i enkelte tilfeller til rikets høyaristokrati. Høyaristokratiet besto av de rikeste godseierne, lendmenn og skutilsveiner og deres familier. Kongens rådgivere, sysselmennene og de sentrale kongs- og hirdembetsmennene ble rekruttert fra denne gruppen.⁸¹

⁷⁹ For andre definisjoner av kongens menn se f.eks. Helle 1972: 82-83 og Imsen 1990: 79-81. Knut Dørums definisjon og avgrensning av kongens menn er svært vid. Dørum har som utgangspunkt at "alle stormenn og mange storbønder på begynnelsen av 1300-tallet sto i kongstjeneste". Selv om han favner vidt i sin definisjon, er hans redegjørelse for hvordan vi kan identifisere kongsmenn blant menn som mangler sosiale indikatorer en god beskrivelse av hvordan man går fram når man arbeider med aktørene i det lokal offentlige liv på 1300-tallet (Dørum 2004: 306-311).

⁸⁰ Olav Bø, "Almuge", KLNMI, 1956: sp 106. Allmuebegrepet ser ut til å ha kommet fra Island hvor det var i bruk på 1260-tallet. Fra 1280-tallet forekommer det også i norske kongebrev (Imsen 1988: 133). I overenskomster mellom norske konger og islendingene fra og med 1262 benyttes både allmue og bønder (f.eks. DI I: 152 A, 153 A-D; II: 177). I *Biskop Arnes saga* brukes allmue og bønder om hverandre om tingallmuen (*Árna Saga Biskups* (Asb), utg. Þorleifur Hauksson, Stofnun Árna Magnússonar, Reykjavík 1972: f.eks. kp 62, 63 og 107). Kongen brukte også allmue og tegner om hverandre: Rundt 1320 omtalte de islandske avsenderne seg som bønder og allmue, mens kongen svarte med å referere til tegner og allmue (DI II: 337, 342 og IX: 4 [1319]). Se også Halvard Bjørkvik, "Bonde. Norge", KLNMI II, 1957: sp 89-95 og Magnús Már Lárusson, "Bonde. Island", samme: sp 95-97.

⁸¹ Helle 1972: 82-83 og Imsen 1990: 81-82.

Kildematerialet

Kildematerialets karakter og omfang endrer seg dramatisk i løpet av min undersøkelsesperiode. Fra konge- og familiesagaer, islandske annaler, krøniker, arkeologiske artefakter og stedsnavn før 1200, til samtidssagaer, islandske annaler og diplomer fram til 1400. De skriftlige kildene blir mer samtidige og pålitelige utover på 1200-tallet, men de forandrer også karakter. Fra sagaenes detaljerte beretninger til diplomenes mer knappe stil.

Sagaer og islandske annaler utgjør hoveddelen i kildematerialet fram til ca. 1290. Tradisjonelt har det også vært tale om to kildekritiske tradisjoner. Høymiddelalderhistorikerne har sett på sagaenes kildeverdi, mens historikere som arbeider med senmiddelalderen har fokusert på diplommaterialets utfordringer. Historikere som arbeider på tvers av disse to periodene, vil altså måtte forholde seg til flere kildekritiske tradisjoner i tillegg til flere typer kilder.

Tilgangen på kilder er med på å avgrense prosjektets undersøkelsesområde, men utelatelsen av Grønland betyr ikke at kildematerialet er spesielt rikt for de andre skattlandene. Den ujevne kildetilgangen er en av prosjektets store utfordringer. Det er bevart flest kilder om islandske forhold, hvor spesielt samtidssagaene gir en unik innsikt i samfunnsforholdene. Det islandske materialet gir anledning til å trekke forholdsvis sikre konklusjoner om de fleste problemstillinger som reises i undersøkelsene. Når det gjelder Færøyene, Shetland og Orknøyene er kildematerialet til tider så magert at det er nødvendig å understreke at enkelte slutninger vil måtte ha et hypotetisk preg. Den ujevne kildetilgangen er imidlertid et generelt problem i alle undersøkelser hvor man benytter kildemateriale fra forskjellige geografiske områder. Jeg velger imidlertid å supplere manglene i kildematerialet ved å trekke inn slutninger for de andre skattlandene og Norge.

De forskjellige sagatypenes verdi som historiske kilder er stadig gjenstand for debatt blant historikerne.⁸² I forbindelse med mine undersøkelser er det spesielt manglende samtidighet og liten mulighet til å kontrollere mot annet kildemateriale som er utfordringen. Manglende samtidighet er først og fremst en utfordring i redegjørelsen for det historiske forholdet mellom norske konger og de norrøne øysamfunnene fra vikingtid til ca. 1195. Selv om *Olav den*

⁸² Ólafía Einarsdóttir, "Om Samtidssagaens kildeværdi belyst ved Hákonar saga Hákonarsonar" og Vésteinn Ólason, "The Political Element in Íslendinga saga. A summery" i *Samtíðarsögur II, Forprent Níunda alþjóðlega fornsagnáþingið*, Akureyri 1994: 638-653 og 799-802. I sin avhandling viser Hans Jacob Orning i detalj hvilke kildekritiske utfordringer *Sturlunga saga* og *Hákon Hákonssons saga* byr på når de beskriver de samme hendelsesforløp og personer (Orning 2003: 179 og 201-202).

helliges saga inneholder opplysninger om kongelig skattlegging av øysamfunnene fra første halvdel av 1000-tallet, må vi regne med at denne og liknende opplysninger er et produkt av sagaforfatternes samtid; vanligvis første halvdel av 1200-tallet. Opplysningene kan dessuten ikke kontrolleres mot andre kilder enn sagaer produsert i samme litterære miljø på samme tid.⁸³ Det samme gjelder eksempelvis opplysningene om kongemakt og skattlegging i den eldste norrøne tiden i *Orknøyíngenes saga*. Men siden dette prosjektets empiriske tyngdepunkt begynner på slutten av 1100-tallet, er det først og fremst samtidssagaenes kildeverdi jeg må forholde meg til. Annet sagamateriale enn samtidssagaene vil først og fremst bli brukt for å vise hvordan sagaforfatterne oppfattet forholdet mellom kongemakten i Norge og innbyggerne i de senere skattlandene.

Selv om samtidssagaene regnes som forholdsvis sikre hva begivenheter og kronologi angår, så skaper de også utfordringer. En av de største utfordringene i forhold til dette prosjektet er at etableringen av kongens herredømme på Island beskrives både i kompilasjonen *Sturlunga saga*, i *Håkon Håkonssons saga* og de islandske annalene. Hans Jacob Orning behandler dette problemet inngående i sin avhandling. Enhver som leser beretningen om drapet på Snorre Sturlason i *Íslendinga saga* for deretter å gå til tilsvarende beretning i *Håkon Håkonssons saga*, vil forstå problemet.⁸⁴ Til tross for den relative nærheten mellom hendelsesforløp og nedskrivningstidspunkt, og det faktum at Sturla Tordsson har forfattet begge verkene, skiller beretningene seg kraftig fra hverandre: I *Håkon Håkonssons saga* fortelles bare halve historien, fordi kong Håkons rolle ikke trekkes inn slik den gjør i *Íslendinga saga*.⁸⁵ I kongesagaen har Tord Sturlason sensurert framstillingen. Sensuren omfatter også hans egen og andre sin rolle i den politiske utviklingen på Island på midten av 1200-tallet. Til tross for utfordringene må det likevel betraktes som en stor fordel at det for en avgrenset periode finnes mulighet til å kontrollere opplysningene i flere samtidige kilder mot hverandre.

I forbindelse med denne undersøkelsen vil jeg spesielt trekke fram betydningen av sagaene om de islandske biskopene Arne Torlaksson og Laurentius Kalvsson.⁸⁶ Den detaljerte

⁸³ Se *Orkneyinga saga. Íslensk fornrit XXXIV*, Finnboði Guðmundsson (útg.) for Hið íslenska fornritafélag, Reykjavík 1965: formáli § 3 om forholdet mellom *Orknøyíngenes saga* og kongesagaene.

⁸⁴ Jeg velger å benytte moderne norsk navneform på islendinger, orknøyinger osv. fordi prosjektet omfatter flere lands og forskeres tradisjoner på dette området. Stedsnavn gjengis, såframt de finnes i dag, i moderne norsk, islandsk, færøysk og engelsk versjon.

⁸⁵ HsH: 240 og *Sturlunga saga I*, Jón Jóhannesson, Magnús Finnbogason og Kristján Eldjárn (útg.), Reykjavík 1946 (Sts I): 447 og 453-454.

⁸⁶ Jeg benytter Þorleifur Haukssons utgave av *Árna saga biskups* (Reykjavík 1972) og Árni Björnssons utgave av *Láurentius saga biskups* (Lsb), Rit Handritastofnunar Íslands III, Reykjavík 1969. I tillegg har Magnús

beretningen i *Biskop Arnes saga* gir en innsikt i kongens lokalstyre det ikke finnes noen parallell til i det norrøne kildematerialet. Biskopssagaene er også sterkt preget av forfatterens holdninger til de tema tekstene berører. Den langvarige striden mellom lekmennene og biskop Arne om det islandske kirkegodset farger den geistlige forfatterens syn.⁸⁷ Biskopens motstandere blir ikke alltid framstilt i et flatterende lys, men ettersom tendensen i sagaen er så eksplisitt, framstår sagaen som langt mindre problematisk enn de andre samtidsagaene.

I forbindelse med Orknøyene og Shetland finnes det også opplysninger i skotsk kildemateriale som skotske historikere kontrollerer mot det norrøne materialet. Også notisene i de islandske annalene kan benyttes til å kontrollere sagaenes opplysninger, selv om det foreligger en ikke fullstendig avklart sammenheng mellom enkelte sagaer og annaler.⁸⁸ De islandske annalene gir også kildekritiske utfordringer, blant annet når det gjelder kronologi.⁸⁹ Annalene blir rikere i omfang og mer samtidige jo lenger opp i undersøkelsesperioden vi kommer. Fra korte notiser på begynnelsen av 1200-tallet, til fyldige beretninger om fullstendige hendelsesforløp på slutten av 1300-tallet.

Mitt kildekritiske utgangspunkt er at så lenge man er kjent med konteksten kildene er blitt til i er det mulig å anvende dem kritisk som historiske kilder. Dette er også en nødvendig holdning i arbeidet med det materialet som av mange blir regnet som det mest pålitelige av alt kildemateriale, nemlig diplomene. For mens sagamaterialet har vært gjenstand for kildekritiske vurderinger siden tidlig 1900-tall, har diplomene i langt mindre grad vært gjenstand for en prinsipiell kildekritisk debatt.

Diplommaterialet deles vanligvis i to kategorier; normativt og ikke-normativt.⁹⁰ De normative kildene omfatter blant annet lovbøker, retterbøter, skipaner og nymæle. Til de normative kildene må man også regne de avtaler som forelå mellom representanter for

Stefánsson sjenerøst latt meg få tilgang på sitt eget og Gunhild Stefánssons manus til en kommende utgivelse av *Biskop Arnes saga* i norsk oversettelse. Jeg har også benyttet Jørgen Højgaard Jørgensens oversettelse av *Biskop Laurentius saga; Historien om Biskop Laurentius på Holar*, Odense 1982.

⁸⁷ Se Asb: cxi.

⁸⁸ MLs: 347-350 (Hallvard Magerøys forord) og Asb: lxii-xcix. De islandske annalene er trykt i Gustav Storms *Islandske Annaler indtil 1578*, Christiania 1888.

⁸⁹ Om annalene som historisk kilde se f.eks. Knut Dørum, "Ble Erik av Pommern kronet i Norge før Kalmarmøtet"; Erik Opsahl, "Erik av Pommerns kroning og Norges rolle i dannelsen av Kalmarunionen" og Eldbjørg Haug, "Erik av Pommerns norske kroning nok en gang, Svar til Knut Dørum og Erik Opsahl", HT-74/1995; Eldbjørg Haug, "The Icelandic Annals as Historical Sources", SJH-22/1997, 4: 263-274 og "Muligheter og begrensninger i de islandske annalene", *Forum Mediaevale*, Ny rekke, 5/2002: 57-80.

⁹⁰ I tillegg til DN, DI og NgL benytter jeg også kildesamlingene *Records of the Earldom of Orkney* (REO); *Diplomatarium Orcadense et Hialtlandense* (DOH); *Diplomatarium Færoense* (DF); *Shetland Documents 1195-1579* (SD); *Norske middelalderdokumenter* (NMD), S. Bagge, S.H. Smedsdal og K. Helle (utg.), Universitetsforlaget 1973; *Norske diplomer til og med 1300* (ND) Finn Hødnebo (utg.), Corpuscodium Norvegorum medii aevi, fol. Ser., II, Oslo 1960 og andre spesialutgivelser av enkelte kilder.

skattlandene og kongemakten, og mellom den norske og den skotske kongemakten. Normative kilder kan bare i begrenset grad gi innsikt i hvordan kongedømmet fungerte i praksis, men de forteller om kongemaktens motiver og intensjon. Dessuten er enkelte av disse aktstykkene rester etter det forhold som undersøkes. Siden det normative materialet ble viet spesielt stor oppmerksomhet fra historikerne på 1800-tallet, vil konklusjoner trukket som resultat av det normative materialet alene måtte undersøkes spesielt nøye. Når det gjelder den andre typen diplomer, de av ikke-dispositiv karakter; for eksempel vitnebrev, eiendomsbrev, domsbrev, klagebrev og ikke-normative kongebrev, så skaper også de problemer, først og fremst på grunn av mangelfulle dateringer og unge avskrifter av tapte originaler.

I dette prosjektet vil jeg benytte både de eldste norrøne originaldiplomene og de mest omdiskuterte avskriftene.⁹¹ Samtidig foreligger det dateringer og tolkninger gjort i vidt forskjellige kildekritiske og nasjonalhistoriske tradisjoner. Dette kommer kanskje spesielt til syne i oppfatningen av *Gamli sáttmáli*, overenskomsten mellom islendingene og kong Håkon Håkonsson (1223-1263) fra 1262, som skal ha vært det rettslige grunnlaget for den norske kongens herredømme på Island. Sáttmålet ble aktivt benyttet i islendingenes selvstendighetskamp på 18- og 1900-tallet, som symbolet på den islandske fristatens fall og det eneste som formelt bandt Island til Danmark etter at eneveldet ble avskaffet i 1849.⁹² *Gamli sáttmáli* var viktig i den nasjonale retorikken, og det har satt sitt preg på datering og kildekritisk vurdering, samt oppfatningen av hva overenskomsten egentlig var. Jeg vil så langt det er mulig ha en kritisk holdning til diplomenes datering og den kronologi som er etablert i de trykte kildesamlingene.

I Norden velger historikerne vanligvis å avgrense sitt arbeidsfelt enten til høymiddelalderen eller til senmiddelalderen. Historikerne arbeider derfor med ulikt kildemateriale. Siden mitt undersøkelsesområde omfatter flere områder som vanligvis holdes atskilt i forskningen og min undersøkelsesperiode går ut over den tradisjonelle periodeinndelingen, får jeg et stort og mangfoldig kildemateriale. Selv om det i seg selv er en utfordring, velger jeg å betrakte det som en mulighet til å få nok en innsikt i statsdannelsesprosessens konsekvenser. Det bevarte diplommaterialet øker i omfang i takt med utbyggingen av riksstyret. Det ble behov for korrespondanse mellom kongen og hans embetsmenn og mellom kongen og hans undersåtter. Den økende korrespondansen førte i sin

⁹¹ Hertug Håkon Magnussons skipan til Færøyene fra 1298 er bevart i original (Sth. 33 4o) og trykt i *Seyðabrævið*, Fróðskaparseti Føroya 1971, som i sin helhet er viet skipanen. Bestemmelsene som regulerte forholdet mellom islendingene og den norske kongen etter 1262, kjent som *Gamli sáttmáli*, er derimot bare bevart i avskrifter fra 14.-, 15.- og 1600-tallet (se f.eks. NgL I: nr. 12; DI I: 152, 153 og II: 177).

⁹² Se Gunnar Karlsson 2000: kp 3.4-3.7.

tur til en videreutbygging av kongens sentralforvaltning med opprettelsen av kongelige kanselli og etter hvert arkiv.

2. I de norske kongenes interessesfære

I 1264 hadde den norske kongemakten etablert direkte herredømme over Orknøyene, Shetland, Færøyene, Island og Grønland. Men kong Magnus Berrføtt Olavsson (1093-1103) hadde alt i 1098 fått den skotske kongens aksept for sitt territorielle krav på øyene utenfor Skottland. Ifølge sagatradisjonen skal norske rikskonger helt fra Harald Hårfagres tid ha forsøkt å dominere vikingbosetningene i Irskesjøen og nord for Skottland. Vi skal nå se på de historiske forutsetningene for et kongelig herredømme over de norrøne øysamfunnene i vest. Vi skal konsentrere oss om det historiske grunnlaget for de norske kongenes herredømme i vest, det vil si dannelsen av en norrøn kultursfære og de norske kongenes vesterhavspolitikkk før 1098.

Forutsetningene

Vikingtidsekspanjonen

Fra slutten på 700-tallet var ikke lenger havet en uovervinnelig hindring for folk i Skandinavia. Skipsteknologien og gode kunnskaper om navigasjon muliggjorde handels- og plyndringsferder vestover til De britiske øyer. Folk fra Norge begynte tidlig å bosette seg i området rundt Irskesjøen og på øyene vest og nord for Skottland. Færøyene, Island og Grønland ble også bosatt; direkte fra Norge og indirekte fra irskesjøområdet.⁹³ I vikingtiden var Irskesjøen et norrønt-gælisk innhav, en rask innfallsport for plyndringstokt mot det skotske og engelske fastlandet.

I løpet av et par hundre år etablerte nykommerne samfunn inspirert av det de forlot. Men mens øyene i Nord-Atlanteren skal ha vært tilnærmet folketomme ved landnåmet, var dette ikke tilfelle på Orknøyene, Shetland, Hebridene, Man og på det irske og skotske fastlandet. På Orknøyene og Shetland ble den norrøne kulturen dominerende. Dette skjedde også til en viss grad på Man og Hebridene, men i motsetning til øyene nord for Skottland, var

⁹³ Om nordmennes bøssetting vestenfor havet se for eksempel Andersen 1971: 69-76 og 78-85, 1986: 420-428, 1994: 265-285 og 1996: 5-50. Barbara E. Crawford, *Scandinavian Scotland. Scotland in the Early Middle Ages* 2, Edinburgh 1987; Bjørge 1995: 19-20; McDonald 1997: 13 og 24-30 og Gunnar Karlsson 2000: 9-16.

det gæliske innslaget i befolkningen stort, særlig på Man, de sørlige Hebridene og på fastlandet. I Irland samlet den norrøne befolkningen seg i byer som Limerick og Dublin. I disse områdene ble den norrøne befolkningen assimilert i løpet av tidlig middelalder, mens den norrøne kulturen og forbindelsen til Norge og norsk kongemakt ble opprettholdt på øyene nord for Skottland og i Nord-Atlanteren.

De norrøne øysamfunnene utviklet forskjellige politiske og administrative strukturer. Mens det tidlig ble etablert egne norrøne fyrstedømmer på øyene langs skotskekysten og i Irskesjøen, gikk utviklingen i en annen retning på atlanterhavsøyene.

På De britiske øyer finner vi tre norrøne politiske sentra: Fra ca. 850 til 950 dominerte det norrøn-irske kongedømmet i Dublin irskesjøområdet.⁹⁴ Dublin-kongene skal ha hatt som ambisjon å etablere et rike fra Dublin til York. Alt fra 900-tallet var Dublin transitthavn for handelen mellom Irskesjøen og Nordsjøen, og kongene kan ha hatt som mål å sikre seg kontrollen over handelsruten. Fra midten av 900-tallet mistet Dublin sitt grep på den norrøne sfæren, og ble erstattet av de mansk-hebridiske kongene og orknøyjarlene.

Fra 900-tallet til midten av 1200-tallet spilte kongene på Man og Hebridene en viktig rolle i de politiske begivenhetene i og rundt Irskesjøen.⁹⁵ Den politiske strukturen var preget av mange, rivaliserende småkonger etter irsk mønster, og først fra ca. 1080 fungerte kongedømmet mer som en politisk enhet. Et norrønt-gælisk dynasti kontrollerte Man og størsteparten av Hebridene fra slutten av 1000-tallet til 1265, og la fundamentet for kongedømmet på øyene. Kongene styrte kongedømmet gjennom et nettverk av høvdinger. Øyriket forble en politisk maktfaktor i irskesjøområdet så lenge maritim styrke var den avgjørende faktoren. I lange perioder slet imidlertid kongedømmet med indre strid og rivalisering.

Som kongedømmet på Man og Hebridene var også det orknøyske jarledømmet arvelig. På 800-, 900- og 1000-tallet var orknøyjarlene selvstendige fyrster.⁹⁶ Jarlene begynte tidlig å ekspandere sørover på det skotske fastlandet og i Irskesjøen. De hadde som de mansk-hebridiske kongene sin styrke i flåten. Jarledømmets geografiske ekspansjon kulminerte under Torfinn Sigurdsson (d. 1065) på midten av 1000-tallet. Han dominerte store deler av det nordlige og sørlige Skottland og erobret og skattla Man og Hebridene. Etter Torfinns død gikk

⁹⁴ Om vikingenes etterkommere, Dublin og utviklingen i Irskesjøen fram til ca. 1100 se f.eks. Andersen 1996: 5-50; Seán Duffy, *Irland in the Middle Ages*, Macmillian Press 1997: kp 2 og Ian Beuermann *Man amongst kings and bishops. What was the reason for Godred Olafsson's journey to Norway in 1152/53?*, Senter for studier i vikingtid og nordisk middelalders skriftserie, Universitetet i Oslo, 4/2002: ch. II.

⁹⁵ Se f.eks. Andersen 1994 og 1996; McDonald 1997: kp 1-3 og Bauermann 2002: 15-22.

⁹⁶ Om utviklingen i jarledømmet på 800-, 900- og 1000-tallet se f.eks. Thomson 2001: kp 4-5.

riket i oppløsning, og landene tilbake til sine tidligere herskere. På Torfinn jarls initiativ skal det ha blitt opprettet en bispestol på Orknøyene ca. 1035.⁹⁷ Opprettelsen viser orknøyjarlens ambisjoner, og utviklingen på midten av 1000-tallet bærer da også preg av et ønske om å samle samtlige norrøne øysamfunn i området under jarledømmet. Det økonomiske fundamentet for jarlens ekspansjon på 900- og 1000-tallet var inntekter fra korndyrking på Orknøyene og Caithness, muligheten til å kontrollere handelsruten mellom Nordsjøen og Irskesjøen og plyndring.⁹⁸

Den skotske kongemakten var først og fremst opptatt med å etablere sin maktbase i kjerneområdet i sør på 800- og 900-tallet. Tidlig på 1000-tallet hadde imidlertid Torfinn jarls far, Sigurd Lodvesson (d. 1014), blitt giftet inn i det skotske kongehuset, og jarledømmet kom i sterkere kontakt med de skotske kongene. Torfinn jarl mottok Caithness og Sutherland fra morfaren, kong Melcolm II (1005-1034), og det doble jarledømmet Orknøyene-Caithness var en realitet. Orknøyjarlene var avhengige av støtte fra de orknøyske høvdingene, gødingene. Disse lokale høvdingene var på sin side nært knyttet til jarlene, og vanligvis var de enten født eller giftet inn i jarleslekten. Høvdingene ga jarlene militær assistanse, mot at de fikk tilgang på maktposisjoner og mulighet til veitsle og jarlegods. Orknøyjarlens posisjon var avhengig av kompetente og pålitelige støttespillere på strategisk beliggende gårder. Jarlene tok derfor vare på høvdingene. De pleide deres vennskap og belønnet deres lojalitet. Orknøyjarlene hadde også hird som de benyttet i styret av jarledømmet.

Shetland var en del av det orknøyske jarledømmet fra 800-900-tallet og ble trolig styrt av jarlens lokale støttespillere.

Den eneste kunnskapen vi har om det færøyske samfunnet stammer fra sagatradisjonen fra 1200-tallet. Den beskriver først og fremst hvordan norske konger og jarler fra 900-tallet skal ha forsøkt å integrere Færøyene i kongedømmet. Det færøyske samfunnet framstår i kongesagaene som et forholdsvis homogent bondesamfunn uten en dominerende fyrstemakt eller aristokrati, slik vi finner på de andre øyene. Det samme var også tilfelle på Grønland, hvis samfunnsutvikling vi vet lite om etter koloniseringen.

Islendingene hadde utviklet en egen politisk struktur med utgangspunkt i det norske samfunnet de forlot.⁹⁹ Den politiske makten var i hendene på høvdingene, som på Island ble kalt goder. Sammen med sine slektninger utgjorde godene det lokale aristokratiet. Etter

⁹⁷ Se nedenfor om opprettelsen av bispedømmet på Orknøyene.

⁹⁸ Orknøyingenens "vikingtokt" på 1100-tallet er utførlig beskrevet i *Orknøyingenes saga* (OS), Anne Holtmark (overs.), Oslo 1970: f.eks. kp 78-80.

⁹⁹ Se Jón Viðar Sigurðsson, *Ingólfr. Norsk-islandsk hopehav 870-1536*, del II (upubl.).

modell av det samfunnet de forlot etablerte islendingene en tingordning rundt 930. Alltinget var en årlig forsamling av alle frie menn. Tingets lagrett hadde både domsmakt og lovgivningsmakt. Det fantes også 13 distriktsting (vårting) spredt på de fire landsdelene; fjerdingene.¹⁰⁰ Island ble et eget lovdistrikt på 1000-tallet, og slik et samfunn hvor lov og orden skulle bevares uten tilstedeværelsen av en fyrste. Til forskjell fra Orknøyene, Man og Hebridene utviklet det seg nemlig ikke noen form for sentralmakt på Island, selv om det pågikk en maktkonsentrasjon fra midten av 1000-tallet. Høvdingene var sentrale i det lokale offentlige liv. De nominerte representanter (tingmenn) til alltinget og vårtingene. Høvdingene satt selv i lagretten med håndplukkede tingmenn som rådgivere. Høvdingene hadde dermed direkte kontroll med lovgivningen og indirekte med domsmyndigheten. Det skal ha vært 39 (48) høvdinger på Island. Siden det ikke fantes noen sentralmakt måtte enhver islending selv følge opp urett og sørge for erstatning og oppreisning. Eksempelvis var den jevne islending helt avhengig av sin høvdings støtte, for eksempel hvis han ønsket å føre saker for alltinget. Høvdingene fungerte som overhoder og samlende faktor i lokalsamfunnets selvforsvar, men var på sin side også avhengige av folkets støtte for å opprettholde sitt maktgrunnlag. Systemet var altså preget av en viss gjensidighet. Et høvdingdømme (godord) var opprinnelig ikke geografisk avgrenset, men besto av en gruppe hushold som huset høvdingenes tingmenn. De må på sett og vis kunne betraktes som godenes klienter. Systemet hadde imidlertid en innebygd ubalanse: En sterk høvding ble vanligvis sterkere, og dette førte sannsynligvis til at systemet kollapset på 1200-tallet.¹⁰¹

Den norrøne kultursfæren

Det kulturelle fellesskapet mellom Norge og de norrøne øysamfunnene er sjelden blitt trukket fram som en viktig forutsetning for øyenes inkorporering i det norske kongeriket på 1200-tallet. Den færøyske historikeren Hans Jacob Debes understreker imidlertid at siden færøyingene var av norsk opprinnelse, var båndene til Norge både naturlige og nødvendige.¹⁰² Debes peker på at kulturen og språket var det samme. Dessuten gjør han et poeng ut av det faktum at folk fra øyene ikke ble oppfattet som fremmede eller utlendinger i Norge.¹⁰³ Det kan ikke herske noen tvil om at Norge og de norrøne øysamfunnene, med unntak av Man og

¹⁰⁰ "Fjórðungr" kaltes de fire fjerdinger som Island formelt var inndelt i. Denne firedelingen av landet skal etter tradisjonen ha hatt sitt opphav allerede på 900-tallet (Magnús Már Lárusson, "Fjerding. *Island*", KLNIV IV, 1959: sp 381-382).

¹⁰¹ Om den politisk utviklingen på Island i perioden fra landnåmet til ca. 1100 se for eksempel Gunnar Karlsson 2000: 20-27.

¹⁰² Debes 1995: 34.

¹⁰³ Se også Gunnar Karlsson 2000: 1.10 Identity.

Hebridene, ble oppfattet som et kulturelt fellesskap på 1200-tallet. Den manglende kontakten med Norge og norsk kongemakt, samt den irske, skotske og etter hvert engelske påvirkningen, gjorde at Hebridene og Man mer eller mindre falt utenfor dette fellesskapet alt i tidlig middelalder.

Det felles språket trekkes gjerne fram som den fremste indikatoren på felles kultur og kulturarv. I tillegg til språket var bevisstheten om en felles fortid viktig. Norge var utgangspunktet for bosetningene, og spesielt islendingenes kunnskap og interesse for de norske kongene og de to samfunnenes felles historie er godt synlig i kildene. Det var jo denne interessen som produserte kongesagaene. I det islandske høvdingssjiktet fantes en bevissthet om forbindelsene til Norge og norsk kongemakt og om slektens historie før den kom til Island. Islendinger søkte som vi skal se tjeneste i Norge. I tillegg finnes det eksempel på at medlemmer av det islandske aristokratiet ble fostret opp i og hadde tette slektskapsbånd til Norge. Jon Loftsson, som var Snorre Sturlasons fosterfar og en mektig høvding på slutten av 1100-tallet, er et godt eksempel i så måte. Jon ble fostret i Norge og skal ha vært Magnus Berrfötts dattersønn. En slektsforbindelse som ble akseptert av kong Magnus Erlingsson (1161-1184).¹⁰⁴

Det er først og fremst i Islands tilfelle det er mulig å påvise det kulturelle fellesskapet med Norge i praksis. Et fellesskap som omfattet begge lands intellektuelle miljø, med kjennetegn og ideal som var svært forskjellig fra tilsvarende miljø ellers i Europa. Den norrøne litteraturen ble til i et miljø dominert av handlingsorienterte lekmenn med politisk erfaring, mens geistlige dominerte lenger sør i Europa.¹⁰⁵ Det var også dette miljøet Snorre Sturlason allerede var kjent i og oppsøkte da han kom til Norge for første gang i 1218.

Den engelske kongemaktens dominans på De britiske øyer og engelskmennenes kolonisering førte til et til dels ekstremt møte mellom de opprinnelige irske og walisiske kulturene og den anglo-normanniske kontinentale kulturen.¹⁰⁶ Forskjellene mellom samfunnet i Norge og samfunnene på øyene i vest var derimot små.

¹⁰⁴ Hkr II: 342.

¹⁰⁵ Sverre Bagge, *Society and Politics in Snorri Sturluson's Heimskringla*, Berkeley 1991: 250-251.

¹⁰⁶ Davies 1990: 18-24.

Kirkelig fellesskap

Norge ble kristnet fra de britiske øyene.¹⁰⁷ Øyene i Irskesjøen var kristne før nordmennene slo seg ned. Orknøyene og Shetland ble ikke kristnet fra Norge, som Island, Færøyene og Grønland. Bispedømmet på Man og Hebridene, Sodor, var et resultat av de lokale kongenes ønske om å bli anerkjent som selvstendige herskere. Tidspunktet for opprettelsen varierer, men mest sannsynlig hadde det også vært en kirkeorganisasjon på øyene før nordmennene slo seg ned. Også på Island og Orknøyene var det nære bånd mellom de lokale biskopene og henholdsvis høvdingene og jarlene. Den første islandske biskopen ble vigslet i 1055-56, og det ble etablert et bispesete i Skálholt på Sørvest-Island. Hólar bispedømme ble grunnlagt i 1106 fordi høvdingene på Nordlandet ønsket sin "egen" biskop. Island skal ha fått sin første kristenrett i 1122-33. De islandske biskopene respekterte i prinsippet erkebiskopene i Hamburg-Bremen først, og deretter Lund, men var i virkeligheten kontrollert av høvdingene. Høvdingene hadde lenge utøvd en fast kontroll med den islandske kirken da erkesetet i Nidaros ble opprettet i 1152/53. Etableringen av en lokal kirkeorganisasjon på Orknøyene og Shetland er et omstridt tema blant forskerne. Geografisk var jo Orknøyene en del av De britiske øyer, selv om det kulturelt sett var norrønt. Kontrollen med det orknøyske bispedømmet var da også et stridstema mellom erkesetet i York og Hamburg-Bremen. Opplysningene om den første biskopen stammer fra 1060-tallet, og bispedømmet skal ha blitt opprettet i nært samband med Torfinn jarl. Opprettelsen må tolkes på bakgrunn av hans ekspansjonspolitik. Bispedømmet forble også nært knyttet til jarlene. Dette skapte problemer i perioder med samjarler, da rivaliserende jarler kunne få utnevnt hver sin biskop støttet av henholdsvis York og Hamburg-Bremen. Shetland tilhørte også Orknøyene bispedømme, og her var en erkediakon i tjeneste for biskopen.

Bispestolen på Færøyene, Kirkjubø, ble opprettet ca. 1120. Den hadde ikke eget domkapittel, og domkapitlet ved bispesetet i Bergen krevde valgretten på biskoper til Færøyene på bekostning av domkapitlet ved erkesetet i Nidaros. Bispeskifter på Færøyene

¹⁰⁷ Opplysningene om den norrøne kirkeorganisasjonens etablering og utviklingen og opprettelsen av Nidaros erkebispedømme er hentet fra Steinar Imsen, "Nidarosprovinsen": 15-39; Jón Viðar Sigurðsson, "Island og Nidaros": 121-40; Barbara E. Crawford, "The Bishopric of Orkney": 143-58 og Alex Woolf, "The Diocese of Sudreyar": 171-82 og Brian Smith, "Archdeacons of Shetland 1195-1567", Steinar Imsen (red.), *Ecclesia Nidrosiensis 1153-1537*, Senter for middelalderstudier, NTNU, Skrifter nr. 15, Trondheim 2003. Se ellers Marit Myking, *Vart Norge kristna frå England? Ein gjennomgang av norsk forskning med utgangspunkt i Absalon Tarangers avhandling Den anglesaksiske kirkes indflytelse paa den norske (1890)*, Senter for studier i vikingtid og middelalder. Skriftserie 1/2001, Oslo.

kunne derfor bli konfliktfylte.¹⁰⁸ Kildene er ikke de beste, men bispedømmet på Grønland, Gardar, skal ha blitt grunnlagt rundt 1112-13.

Inntil 1102/4 soknet samtlige bispedømmer foruten Sodor (Man og Hebridene) til erkesetet Hamburg-Bremen. Deretter ble de overført til det nyopprettete erkesetet i Lund (Danmark). Det hersker en viss usikkerhet med hensyn til Orknøyene på dette punkt, siden det ikke finnes bevis for at erkesetet i Lund utøvde noen form for aktiv autoritet overfor det lokale bispedømmet. Først ved opprettelsen av erkebispesetet i Nidaros i 1152/53 ble Sodor lagt til samme kirkeprovins som de andre norrøne bispedømmene.

Opprettelsen av Nidaros erkebispedømme i 1152/53 må betraktes som en bekreftelse på at de norske kongenes rikssamlingsprosess hadde ført fram, og at også pavemakten anerkjente kongeriket som en politisk enhet på linje med for eksempel England og Frankrike. Spørsmålet om Nidarosprovinsens geografiske utstrekning var et resultat av kongens politikk overfor de norrøne øysamfunnene eller om kirkeprovinsens opprettelse var årsaken til kongemaktens inkorporeringspolitikk overfor øysamfunnene lar seg derimot ikke sikkert besvare.

Fra begynnelsen av 1100-tallet skal de norske kongene ha utvist et sterkt engasjement for å få opprettet en egen norsk kirkeprovins.¹⁰⁹ Filologen Inger Ekrem lanserte i 1998 tesen om at *Historia Norwegie* var et resultat av dette engasjementet og ble skrevet før, og ikke etter, opprettelsen av erkebispesetet i Nidaros. Hun argumenterer for at verkets forfatter skrev om tributøyene i den hensikt å knytte de norrøne øysamfunnene så tett opp til den norske kongen som mulig og begrunne deres historiske og "naturlige" tilhørighet til et planlagt erkesete i Nidaros. Dette skal ha blitt gjort i konkurranse med det skotske kravet om eget skotsk erkebispedømme og erkebiskopen i Yorks krav på bispedømmene Sodor og Orknøyene. Ekrems slutninger forutsetter altså at det var norske kirkepolitiske ønsker som førte til opprettelsen av erkesetet. Hennes slutninger er imidlertid blitt imøtegått blant annet fordi det er svært vanskelig å finne kildeopplysninger som støtter opp om dem, og *Historia Norwegie* dateres fortsatt til 1160-75.¹¹⁰

I konkurranse med erkebiskopen i York og biskopen i St Andrews fikk Nidaros både Orknøyene og Sodor i 1152/53.¹¹¹ Bispedømmene Gardar på Grønland, Skálholt og Hólar på

¹⁰⁸ Se f.eks. DN III: 79; VIII: 29 og 33. Denne striden ble til slutt løst i nidaroskapitlets fravær.

¹⁰⁹ Bjørge 1995: 30.

¹¹⁰ HN: 184-192. Se Lars Boje Mortensens kommentar til Inger Ekrems tese i HN: 15-24.

¹¹¹ Woolf 2003: 174, sp. 2.

Island og Kirkjubø på Færøyene ble også lagt under Nidaros. Den norrøne verden ble slik samlet i én kirkeprovins.¹¹²

I de ulike øysamfunnene utviklet kirken seg svært forskjellig. I forbindelse med dette prosjektet er særlig utviklingen på Island og Orknøyene relevant. På Island var kirken og de to biskopene opprinnelig nært knyttet til det lokale aristokratiet. Biskopene ble rekruttert fra høvdingslektene og valgt av islendingene til 1237. Fra 1238 ble de islandske biskopene valgt av kannikene i Nidaros i tråd med kirkens reformprogram. Etter at erkebiskopen hadde fått kontroll over det norske kirkegodset, ble det gjort forsøk på å få slutt på det islandske egenkirkevesenet hvor lekfolk kontrollerte store deler av kirkens inntekter. Kampen for det islandske kirkegodset, kalt "staðamál", varte med enkelte avbrudd fra 1179 til 1297. Den mest intensive fasen under biskop Arne Torlaksson av Skálholt (1269-98), falt i tid sammen med etableringen av kongens forvaltningsapparat på Island.¹¹³

Jarledømmet Orknøyene-Caithness omfattet to bispedømmer: Orknøyene bispedømme med erkediakonatet Shetland, og Caithness som lå under York erkebispedømme. Harald jarl Maddadssons konflikt med Caithness-biskopen på slutten av 1100-tallet, viser at jarlene generelt var mer knyttet til de orknøyske biskopene. På 1200-tallet var det fremdeles nære bånd mellom jarlene og orknøybiskopene. Biskopen fulgte med til Norge både i 1195 og 1210, da orknøyjarlene inngikk forlik med norske konger.¹¹⁴ På 1300-tallet var det flere konflikter mellom den norske kongemakten og orknøybiskopene. Biskopene var da skotter og mer knyttet til Skottland enn til Norge. Mens den norske kongemakten og kirken lyktes i å få opprettet et eget erkesete i 1152, måtte det skotske kongeriket klare seg uten til 1470.¹¹⁵ Da ble både Orknøyene og Sodor overført til det nye skotske erkesetet i St Andrews.

Narve Bjørgo mener det er rimelig å betrakte de norske kongenes vesterhavspolitikkk rundt 1150 i sammenheng med opprettelsen av Nidaros kirkeprovins, og at dannelsen av en felles kirkeorganisasjon ble det avgjørende bindeleddet mellom de norrøne øysamfunnene og Norge i tiden som fulgte. Kirkeorganisasjonen skal ifølge Bjørgo "rent allment" ha styrket de politiske båndene over havet og trukket opp en naturlig vestfront for norske utenrikspolitiske

¹¹² Det fantes imidlertid ett unntak: Jemtland kom under Uppsala erkebispedømme. Det underbygger antakelsen om at dette området først aksepterte norsk kongelig herredømme under kong Sverre.

¹¹³ Se Magnús Stefánsson, "Kirkjuvald eflist", Björn Teitsson Þýddi, Sigurður Línadal (rit.), *Saga Íslands* II, 1974: 98ff og "Frá goðalirkju til biskupskirkju", í *Íslenzkum búningi eftir Sigurð Línadal, Sigurður Línadal (rit.), Saga Íslands* III, Reykjavík 1978: 123ff og *Staðir og staðamál*, Historisk institutts skrifter 4, Universitetet i Bergen 2000, for Magnús Stefánssons redegjørelse for stadamálstriden.

¹¹⁴ Se kp 4.

¹¹⁵ Crawford 2003: 154-55.

ambisjoner, som samlet både kirkens og kongens interesser.¹¹⁶ Det er imidlertid ikke mulig å dokumentere at opprettelsen av erkesetet skal ha styrket båndene mellom de norrøne øysamfunnene og norsk kongemakt i siste halvdel av 1100-tallet. Antakelsene om at det skal ha foregått en sterkere inkorporering av de norrøne øysamfunnene fra kongemaktens side fordi kongene ønsket et like stort domene som erkebiskopene, kan heller ikke underbygges. Utnevnelser av nordmenn til biskoper på Island fra 1237 må derimot regnes som ledd i kongemaktens politikk overfor landet.¹¹⁷ Det er også først fra 1230-tallet vi kan påvise en kongelig ambisjon om å inkorporere Island i det norske riket. Samlingen under ett norsk erkesete må først og fremst betraktes som en pavelig bekreftelse på samlingen av det norske riket, den norrøne kultursfæren og de norske kongenes interessesfære. Samlingen speilet også den allmennkirkelige utviklingen i Europa.

Handelsforbindelser

Vi vet ikke så mye om handelen på og mellom de norrøne øysamfunnene og Norge før 1100. Handel mellom Irske- og Nordsjøen skal som vi har sett ha vært viktig for rivaliseringen i området på 900- og 1000-tallet. Vi vet at både islendinger og nordmenn drev skipsfart mellom Island og Norge på dette tidspunkt.¹¹⁸ I *Olav den helliges saga* nevnes et færøysk handelsskip som seilte til Norge med ull ca. 1020.¹¹⁹ På slutten av 1100-tallet skal det ha vært kjøpmenn fra Orknøyene, Shetland, Færøyene og Island i Bergen. I 1191 var det også grønlandere i byen. Farten til Grønland har etterlatt seg få spor i kildene, men den foregikk som den andre skipsfarten og handelen også i hovedsak til og fra Bergen, som på slutten av 1100-tallet var i ferd med å bli stapel for Orknøyene, Shetland og atlantehavsøyene.

Fra ca. 1200 avtar opplysningene om kjøpmenn og skipseiere fra de norrøne øyene. Norske kjøpmenn opprettholdt deretter nødvendig handel og samferdsel til Grønland og Island. Selv om kildene er tause, antar man at bergenske bymenn og kirkelige institusjoner også kunne engasjere seg i handelen på Hebridene og Man. Fra *Grágás*, islendingenes lover slik de foreligger i håndskrifter fra og med 1200-tallet, vet vi at handelen mellom Norge og de

¹¹⁶ Bjørge 1995: 30.

¹¹⁷ Se for eksempel Jón Viðar Sigurðsson 2003: 127, sp 2. Om kongens politikk overfor Island på 1230-tallet se kp 4.

¹¹⁸ Om handelen mellom Norge og de norrøne øysamfunnene se Knut Helle, *Bergens bys historie I. Kongesete og kjøpstad til 1536*, Oslo 1982: 160-170, 307-310, 348-350 og 360-364; Helgi Þorláksson, *Vaðmál og verðlag: Viðskiptum og búskap Íslendinga á 13. og 14. öld*, Reykjavík 1991: 507-515; Hallvard Magerøy, *Soga om austmenn. Nordmenn som siglde til Island og Grønland i mellomalderen*, Oslo 1993: 30-32, 33ff og Bjørge 1995: 23.

¹¹⁹ Hkr II: 16-17.

norrøne øysamfunnene var regulert av kongemakten i alle fall fra ca. 1200.¹²⁰ Kongene utstedte privilegier på islandshandel til erkesetet og påla eller fritok fra landøre, en avgift kjøpmenn som kom fra øyene måtte betale når de ankom Norge.¹²¹ Siden islendingene slapp å betale landøre hvis de hadde betalt den på Færøyene, Orknøyene eller Shetland, framstår området som ett handelsområde. Hebridene og Man nevnes ikke i denne forbindelse. Frakt- og hyreavtaler til Island og de andre øysamfunnene var regulert i *Byloven*, og de norske kongene kan ha regulert handelen i området i alle fall fra begynnelsen av 1200-tallet.

Det skal ha vært en oppgang i norsk handelsfart til Island på 1100-tallet, og eksport av korn til Island kan dokumenteres alt fra midten av 1100-tallet. Korneksport var en del av erkesetets handelsprivilegium på Island fra ca. 1170. Mot slutten av høymiddelalderen begynte skreifisket å ta seg opp ved kysten av Island, og tørrfisk ble ført til Bergen fra 1290-årene. Sannsynligvis kom det også tørrfisk fra Færøyene og Shetland. Det ble også eksportert svovel, falker, tran, hvalrosstener, fjær og dun med mer fra Island. En del av disse produktene kom også fra de andre øyene til Norge. Den viktigste islandske eksportvaren til ca. 1340 var likevel vadmél og ull. Bergen var i høymiddelalderen ikke bare Norges viktigste handelsby, men også atlantehavsøyenes.¹²² Handelsfellesskapet skulle bestå til ca. 1400. Fra slutten av 1200-tallet hevdet de norske kongene monopol på handelen med skattlandene. Det omfattet imidlertid ikke Man og Hebridene, som tidlig ble påvirket av engelskmennenes kontroll med handelen i Irskesjøen.¹²³

Samfunnene på Færøyene og Island skal ha vært avhengige av tilførsler fra Norge og det norske markedet for å få avsetning på sine varer.¹²⁴ Avhengigheten skal ha vært en viktig årsak til at disse to øygruppene kom under de norske kongenes herredømme. I kildene fra 1000-tallet finnes det ikke direkte opplysninger om denne avhengigheten, men kong Harald Hardråde skal ha latt fire skip dra til Island med mel da det var uår der.¹²⁵ Selv om det er

¹²⁰ Om *Grágás* og datering av *Grágás*-håndskriftene se f.eks. *Grágás. Lagsafn íslenska þjóðveldisins* (Grg), Gunnar Karlsson, Kristján Sveinsson og Mörður Árnason (útg.), Reykjavík 1992: ix-xvii. Jón Viðar Sigurðsson, "Fristatens forfatning: Et symbol for fall?", i A. Eidsfeldt mfl. (red.), *Holmgang. Om førmoderne samfunn. Festskrift til Kåre Lunden*, Historisk Institutt, Universitetet i Oslo, 2000: 189-204 og (upubl.): II.3.2. Forfatningen, en 1200-talls fiksjon? Se også nedenfor.

¹²¹ Grethe A. Blom, "Handelsavgifter. Norge", KLNVI, 1961: sp 125-127. Det finnes også opplysninger i *Heimskringla* om islandsfareres betaling av landøre til ladejarlene på 1000-tallet, men opplysningene er nok et 1200-talls produkt (Hkr I: 234).

¹²² Debes 1995: 34 og Magnús Stefansson, "Bergen – Islands første hovedstad", i Ingvild Øye (red.) *Kjøpstad og rikssentrum*, Bryggens Museum 1986: 70-87.

¹²³ Se Davies 1990: 7-9.

¹²⁴ Blom 1970: sp 446-50; Helle 1974: 119-20; Kirsten Hastrup, *Culture and History in Medieval Iceland*, Oxford 1985: 223-8.

¹²⁵ Hkr II: 175.

vanskelig å påvise at nød skal ha ført til avhengighet av norske tilførsler på øyene – slutningene om dette er blant annet trukket fra kilder fra 12- og 1300-tallet – så viser den utstrakte handelen mellom Norge og Island at skipsfart og handel var svært viktig i forbindelsen landene imellom, og at denne aktiviteten utover i høymiddelalderen var fullstendig kontrollert av de norske kongene og norske kjøpmenn.

Redegjørelsen viser at de historiske, kulturelle, kirkelige og økonomiske båndene var til dels sterke mellom Norge og øysamfunnene. Norge og øyene må oppfattes som en egen kultursfære, hvor språk, historie, kirke og handelssamkvem bandt innbyggerne sammen og skapte en forbindelse til den norske kongemakten. Selv om denne forbindelsen ikke var like sterk i alle øysamfunn, kan vi likevel slutte at den norrøne kultursfæren var en forutsetning for den videre utviklingen av det politiske forholdet mellom de oversjøiske samfunnene og kongemakten i fastlands-Norge.

De norske kongenes vesterhavspolitik

Nord- og Irskesjøen

Orknøyingenes saga tidfester etableringen av de norske kongenes indirekte herredømme på øyene langs skotskekysten og i Irskesjøen på denne måten: På en straffeekspedisjon mot vikinger som brukte øyene som base for plyndring langs norskekysten skal kong Harald Hårfagre (d. ca. 940-45) ha erobret både Shetland, Orknøyene og Hebridene og angrepet Man. Dette toktet skal ha ført til at kongen etablerte et herredømme over Orknøyene og Shetland, for så å gi dem til Ragnvald mørejarl som kompensasjon for en sønn han hadde mistet i krig for kongen. Ragnvald mørejarl ga så øygruppene til sin bror Sigurd. Kong Harald ga Sigurd jarletittel og Sigurd skal ha vært den første jarl av Orknøyene.¹²⁶

Det er vanskelig å feste lit til opplysningene om kong Harald Hårfagres tokt. I motsetning til senere beretninger om norske kongers tokt vestover, er ikke opplysningene dokumentert i skotske, irske, walisiske eller engelske krøniker og annaler. *Orknøyingenes saga* er nedskrevet tidlig på 1200-tallet, og viser kanskje best det synet forfatterens samtid hadde på opprinnelsen til de norske kongenes overherredømme i området. Sannsynligvis er beretningen et resultat av politisk propaganda og et produkt av 1200-tallet da sagaene ble

¹²⁶ Os: kp 4.

nedskrevet. Harald Hårfagres tokt framstår som en parallell til kong Magnus Berrfötts tokt i 1098 og 1102, og kan ha vært utarbeidet med det som historisk forbilde.¹²⁷

Harald Hårfagres tokt nevnes heller ikke i *Historia Norwegie*, som opplyser at en Ragnvald jarl eller hans slektninger erobret øyene på den tiden Harald Hårfagre var konge i Norge. Det er mulig at Ragnvald mørejarl eller hans slekt selv erobret Orknøyene og Shetland i forbindelse med vikingtokt vestover slik *Historia Norwegie* opplyser, og at jarletittelen fulgte med fra Norge.¹²⁸ Slike vikingtokt har også satt spor etter seg i britisk kildemateriale.

En alternativ forklaring er at kongedømmet på Man og Hebridene og det orknøyske jarledømmet vokste fram av seg selv innenfor rammene av den norrøne kulturen og under både norrøn, irsk og skotsk påvirkning. I kildene framstår da også både de mansk-hebridiske kongene og orknøyjarlene som selvstendige fyrster på 8-900-tallet.

Sagaene tillegger kong Harald Hårfagre enda et tokt til Orknøyene etter at en av de første jarlene skal ha drept kongens sønn.¹²⁹ I den forbindelse skal konge og jarl ha nådd en overenskomst hvor en bot på 60 mark gull ble krevd fra øyene. Jarlen skal ha tilbudt seg å betale hele boten hvis bøndene overdro ham odelsretten til deres land. Beretningen minner sterkt om en like omdiskutert beretning om kong Haralds tilegnelse av odelen i Norge. Sannsynligvis kan også denne beretningen føres tilbake til 1200-tallet og til et behov for å forklare de norske kongenes krav på Orknøyene historisk.¹³⁰ Etter mitt skjønn er det ikke mulig å føre de norske kongenes overherredømme på Hebridene, Man, Orknøyene og Shetland tilbake til 800-tallet.

I henhold til sagatradisjonen skal også Harald Hårfagres sønn, Eirik Blodøks, og hans sønner ha forsøkt å samle de norrøne øysamfunnene i Irskesjøen og langs skotskekysten til en politisk enhet. Men fra slutten av 900-tallet til midten av 1000-tallet var det som vi har sett orknøyjarlene som forsøkte å realisere denne ambisjonen. Det er også vanskelig å feste lit til sagaopplysningene om at kong Olav Haraldsson (1015-28) etablerte kongelig herredømme over Orknøyene, Shetland og Færøyene på 1020-tallet. I sagaen refererer kong Olav til Harald Hårfagres og Eirik Blodøks' angivelige herredømme over området, og til at Sigurd jarl Lodvesson skal ha gjort homagium til Olav Tryggvasson (994-999). Ifølge sagaen skal kong Olav Haraldsson også ha hevdet odel over øyene etter Harald Hårfagre, og ment at jarlene

¹²⁷ Se Thomson 2001: 24-28 for en oversikt over de kritiske synspunktene og forskningen på kong Haralds tokt og jarledømmets opprinnelse.

¹²⁸ HN: 67. Se Barbara E. Crawford's tese om Ragnvald mørejarl i "Orkney and Caithness, earldom of" i Michael Lynch (ed.) *The Oxford Companion to Scottish History*, Oxford 2001: 467-470.

¹²⁹ Os: kp 8 og Hkr I: 63, 67 og 69.

¹³⁰ Se Thomson 2001: 24-28.

bare holdt øyene i len.¹³¹ I 1021 skal samjarlene Bruse og Torfinn sigurdsønner ha inngått forlik med Olav og blitt hans håndgangne menn mot å få beholde Orknøyene og Shetland som len. Og kong Olav skal ha tatt makt og herredømme over alle jarlenes arveland. Forliket med jarlene ble deretter kunngjort på et ting, og Bruse jarl etterlot sønnen Ragnvald som gissel i Norge.

Anakronismene er åpenbare i sagaenes beretning. "Len" var ikke kjent verken i Norge eller på Orknøyene på begynnelsen av 1000-tallet. Sannsynligvis er også denne beretningen et produkt av sagaforfatternes samtid, og hadde til hensikt å etablere kongens krav på jarledømmet på Orknøyene og kongedømmet på Man og Hebridene.¹³² Uansett om kong Olav Haraldsson fikk herredømmet over Orknøyene og Shetland eller ei, så kan det vanskelig hevdes at han styrket det norske rikskongedømmets politiske grep om Orknøyene og Shetland, slik enkelte historikere har gjort.¹³³ Påstanden stemmer også dårlig overens med konklusjonene om at det foregikk noe tilnærmet en statsbygging i orknøyjarlenes regi på 1000-tallet. Edsavleggelsen i Norge og jarlenes underkastelse gjaldt uansett ikke lenge. Tilbake på Orknøyene ble alt som før og kong Olav ble først tvunget fra Norge for deretter å vende tilbake for å bli drept på Stiklestad. Vi skal senere se at sagafortellingen om kong Olavs politikk overfor Island og Færøyene er en direkte parallell til kong Håkon Håkonssons politikk overfor islendingene.

Perioden fra ca. 1040 til tidlig 1100-tall, var preget av en ekspansiv politikk fra det norske kongedømmets side.¹³⁴ Rikskongenes oppmerksomhet var imidlertid mest rettet mot Danmark og England. Bakgrunnen var Knut den mektiges død i 1035 og den påfølgende oppløsningen av hans nordsjøvelde. Riket omfattet det meste av dagens Danmark, Norge, det sørlige Sverige og hovedområdet i det nordvestlige England. Kong Magnus den gode Olavsson (1035-47) arvet og sikret seg Danmark i 1042. Han arvet dessuten odelskravet på England. Kong Magnus var imidlertid for opptatt med å sikre Danmark mot rivaler til å kunne sette kraft bak sin trussel mot England. Han dro heller ikke på noe tokt vestover, selv om han støttet Ragnvald Brusessons krav på 1/3 av jarledømmet etter faren Bruse jarl. Ragnvald var oppfostret i Norge og i slekt med kongen. Magnus utstyrte Ragnvald med skip og menn. Torfinn jarl skal ifølge sagaene ikke ha akseptert kong Magnus' rett til innblanding fordi Olav

¹³¹ Hkr I: 304-8 og Os: 17.

¹³² Thomson 2001: 27-28.

¹³³ Bjørge 1995: 25 og Andersen 1977: 134.

¹³⁴ Andersen 1977: 160.

Haraldsson hadde oppnådd sin rett overfor jarlene med tvang. Torfinn jarl gikk likevel med på å dele jarledømmet med Ragnvald. Kong Magnus skal ha evnet å påvirke hvem som var jarler på Orknøyene, men det var bare i kraft av den militære støtten han kunne gi Ragnvald, og ikke med hjemmel i et prinsipielt herredømme. Jarlene beholdt da også sin selvstendige stilling og fortsatte under Torfinns ledelse ekspansjonen sørover. Samjarledømmet møtte imidlertid sin ende da Ragnvald jarl ble drept i 1046 etter en langvarig konflikt med Torfinn jarl.¹³⁵

Kong Harald Hardråde Sigurdsson (1046-1066) arvet kong Magnus' rike og utenrikspolitiske ambisjoner. I henhold til sagatradisjonen skal Torfinn jarl ha oppsøkt kong Harald i Norge og fått vennskap med kongen. Sagaen sier ingenting om homagium.¹³⁶ Sannsynligvis levde drømmen om et nordsjøvelde videre hos kong Harald. Det synes i alle fall å ha vært hans primære mål både i politikken overfor Danmark, i forhold til fjernhandelen og i forsøket på å ta England i 1066. Danmark var imidlertid hovedmålet. Det kom et nytt utenrikspolitisk initiativ etter 1064 da kong Harald sluttet fred med rivalen i kravet på Danmark og kong Edvard bekjenneren døde i England. Kong Harald gjorde liksom den normanniske hertugen Vilhelm og den engelske tronpretendenten Harald Godvinsson krav på den engelske tronen. Turen sørover gikk via Shetland og Orknøyene, deretter videre til England hvor kongen falt i 1066. De to orknøyske samjarlene Pål og Erlend skal ha fulgt kongen sørover og deltatt i slaget.¹³⁷

Kong Haralds fall representerte slutten for vikingtidsekspansjonen fra Norden. Haralds etterfølgere oppga alle territorialkrav overfor Danmark og England og konsentrerte seg om nordisk dynastipolitikk og, som vi skal se, forsvar av de norrøne øysamfunnene nord og vest for Skottland.¹³⁸

Olav Kyrre (1066-1093) videreførte ikke de norske rikskongenes tradisjonelle tilnærming til De britiske øyer, og selv om han sto på god fot med orknøyjarlene, som var hans søskenbarn, foretok han seg ikke noe overfor de norrøne øysamfunnene. Det kan dermed vanskelig påstås at han skal ha fokusert på øyene i vest og Irskesjøen eller prioritert dette området slik norske historikere hevder. Narve Bjørgo regner med at den norske kongemakten skal ha ønsket å ta over styringen på Man og Hebridene da Torfinn den mektige døde i 1065.

¹³⁵ Ragnvald jarls forsøk på å sikre seg sin del av Orknøyene framstilles mer som plyndring enn erobring i sagaen (Os: kp 21-23, 25-29).

¹³⁶ Os: kp 31.

¹³⁷ Os: kp 34.

¹³⁸ Andersen 1977: 162-167.

Dette skal ha ført til et sterkere fokus på Vesterhavsoyene og Irskesjøen.¹³⁹ Den anglo-normanniske kongemakten var en betydelig maktfaktor på slutten av 1000-tallet, og dette skjøyv den norske interessesfæren i britisk farvann nordvestover. Per Sveaas Andersen trekker den slutning at orknøyjarlernes ønske om støtte hos norske konger førte til avhengighet og lydrikesstatus, og at de norske kongene ønsket å bringe flest mulig av de norrøne øyene under sitt herredømme.¹⁴⁰ Vi har alt sett at de norske kongenes eneste mulighet til å påvirke utviklingen i jarledømmet på 1000-tallet var å gi støtte til rivaliserende jarler. På den måten kunne kongene utnytte den "herrerollen" de hadde over de jarlene som hadde valgt å gå dem til hånde. Militær støtte og homagium ga imidlertid ikke kongene noen form for varig herredømme over øyene. De norske kongene dro heller ikke på tokt vestover, og hadde dermed ingen mulighet til å utøve noen form for direkte herredømme over Orknøyene. I neste kapittel skal vi se at fysisk kongelig nærvær var den eneste garantien for å opprettholde kongens herredømme på bekostning av jarlernes selvstendighet på 1100-tallet. På 1000-tallet var det i lange perioder knapt forbindelser mellom kongene og herskerne på Man og Hebridene.¹⁴¹

Narve Bjørgo og andre historikere forutsetter en sterk norsk interesse for områdene på slutten av 1000-tallet. Dette forklares blant annet med et ønske om å kontrollere handelen i området og å utnytte de lokale fyrstenes militære potensial. Bjørgo trekker også inn et maktpolitisk motiv når han påpeker at øyene ga grunnlag for norsk nærvær i et viktig handlingsfelt i nordeuropeisk politikk.¹⁴² Det eneste eksempelet på at maktpolitiske motiv rådde grunnen fra 1000-tallet, er kong Haralds ekspedisjon sørover i 1065-66. Men ett eksempel er ikke nok til å opprettholde tesen om at de norske kongene hadde herredømme over Orknøyene og Shetland, og at øyene fikk en slags "lydrikestatus" etter Torfinn jarls død i 1065. De norske kongenes engasjement i vest var minimalt og fikk ikke varige følger verken for orknøyjarlernes selvstendige stilling eller for Orknøyenes og Shetlands status før 1098, da kong Magnus Berrføtt stevnet vestover.

Atlanterhavsoyene

Ifølge sagatradisjonen skal de norske kongene ha fullført en prosess med å få færøyingene under kongemakten i kong Magnus den godes tid, da en færøying fikk øyene som len av

¹³⁹ Bjørgo 1995: 25-26.

¹⁴⁰ Andersen 1977: 170-171.

¹⁴¹ Beuermann 2002: 233.

¹⁴² Bjørgo 1995: 24-27.

kongen. Prosessen skal ha begynt alt i Håkon Sigurdsson ladejarls tid på slutten av 900-tallet, og blitt videreført av Olav Tryggvasson og Olav Haraldsson. Under norsk press skal færøyingene på tinget i Tórshavn ha besluttet å akseptere kristendommen og betale skatt til den norske kongen.¹⁴³ Hans Jacob Debes forkaster opplysningen om len som en anakronisme fra 1200-tallet.¹⁴⁴ Og det er vanskelig å betrakte opplysningene om at færøyingene skal ha samtykket i å betale skatt til kong Olav som noe annet enn et produkt av ettertidens behov for å skape en historisk legitimitet for kongelig herredømme over øyene. Sannsynligvis ble det ikke etablert noen form for norsk kongelig herredømme på Færøyene på 1000-tallet.

Olav Haraldsson skal også ha ønsket å legge Island under kongemakten og få skatt fra landet. En utsending fra kong Olav skal ha kunngjort kongens ønsker om å bli islendingenes konge og å få skatt fra landet på alltinget. De islandske høvdingene var imidlertid ikke interessert, og dro heller ikke til Norge som kongen ba dem om, trolig av frykt for å bli holdt igjen. De islendinger som dro ut på høvdingenes vegne ble da også holdt igjen i Norge som gisler, unntatt én som ble sendt til Island for å kunngjøre kongens ønsker om at islendingene skulle vedta hans lov og betale tegngilde og nevnegilde.¹⁴⁵ Kongens form skal ha vært truende, men islendingene nektet fortsatt.

Sagaens beretning kan leses som en direkte analogi til kong Håkon Håkonssons politikk overfor islendingene fra midten av 1230-tallet, da han arbeidet for å få deres samtykke til skattebetaling og kongemakt. *Heimskringlas* forfatter, Snorre Sturlason, hadde førstehåndskunnskap om kongens politikk.¹⁴⁶ Det er, som i tilfellet med Olavs påståtte politikk overfor de andre øysamfunnene, svært vanskelig å feste lit til noe som så åpenbart er et produkt av 1200-tallet.

Kong Olav Haraldsson knyttes også til et sett med bestemmelser i 1200-talls håndskrifter av *Grágás*. Der reguleres islendingers rettigheter i Norge, norske kjøpmenns og kongens rettigheter på Island, og annet som kan betraktes som et resultat av nært handelssamkvem og islendingers opphold i Norge. Bestemmelsene er kjent som islendingenes overenskomst med kong Olav den hellige, men kan ikke uten videre føres tilbake til 1000-tallet.¹⁴⁷ Selv om bestemmelsene handler om islendingenes og den norske kongens gjensidige rettigheter og plikter kan de vanskelig benyttes som argument for at de norske kongene hadde

¹⁴³ *Færeyinga saga*, Ólafur Halldórsson (útg.), Rvk 1987: 137. Se også Hkr I: 243, 337-40; II: 16-9 og 35-7.

¹⁴⁴ Debes 1995: 34-35.

¹⁴⁵ Tegngilde var manndrapsavgift til kongen og nevnegilde en form for personskatt. Se Halvard Bjørkvik "Skatter. Norge", KLN M XV, 1970: sp 424-435.

¹⁴⁶ Se kp 4.

¹⁴⁷ Grg: 479-480. Jón Jóhannesson 1956: 134-42 og Boulhosa 2005: 43-45.

noen form for herredømme over Island, slik den brasiliansk-britiske historikeren Patricia P. Boulhosa, indirekte hevder.¹⁴⁸ Men bestemmelsene viser at det var svært tette bånd og hyppige forbindelser mellom nordmenn og islendinger.

Sannsynligvis var bestemmelsene viktige for de mange islendinger som var i tjeneste hos norske konger og jarler, som prester, skalder og hirdmenn.¹⁴⁹ Den klassiske islandske hirdmannen var drevet fra landet av sine fiender og vendte fortjenestefull tilbake etter å ha gjort en strålende karriere ute hvor han hadde reddet livet til en norsk konge eller en jarl. Den hird og de hirdmenn som beskrives i blant annet *Egils saga* og *Njáls saga* er modellert etter høymiddelalderens hird, altså hirden i sagaforfatternes samtid. Opplysningene viser imidlertid hvilken betydning hirdtjeneste hadde på Island, og hvor opptatt islendingene generelt var av landsmenn som gjorde det stort i utlandet. Hirdkarriere i Norge eller på Orknøyene ga mulighet for eventyr og heltestatus for unge islendinger som hadde fått problemer hjemme.

Bortsett fra det angivelige presset under kong Olav, som islendingene uansett ikke ga etter for, kan det ikke påvises noen form for kongelig politikk eller press overfor Island på 1000-tallet.

Grønland skal ifølge sagatradisjonen liksom Island og Orknøyene ha blitt kristnet etter kong Olav Tryggvassons initiativ.¹⁵⁰ Selv om Olav Haraldsson ifølge sagaene skal ha vist interesse for Grønland, finnes det ikke opplysninger om at han skal ha øvd samme press der som på Færøyene og Island. Vi kan slå fast at de norske rikskongenes politiske interesse for atlantehavsøyene på 1000-tallet er et produkt av 1200-tallets sagatradisjon.

I Færøyenes tilfelle ser det ut til at skattebetaling og en kongelig sysselmann var blitt en realitet i 1170-årene. Ifølge *Historia Norwegie* skal de norske kongene ha mottatt tributt fra Færøyene til faste tider.¹⁵¹ På Orknøyene, Man og Hebridene kan derimot tributten knyttes til de lokale fyrstenes lensavgift.¹⁵² Rundt 1175 skal en Kalv sendemann ifølge *Sverres saga* ha hatt kongens sysler på Færøyene.¹⁵³ Opplysningen kan ikke kontrolleres mot annet materiale.

¹⁴⁸ Boulhosa 2005: 85-86.

¹⁴⁹ Islendinger som tjenestegjorde som hirdmenn på 900- og 1000-tallet, f.eks.: Hkr. II: 76, 95 og 156; Sts I: 116-121, 226, 347. Islendinger tjenestegjorde også i orknøyjarlenes hird (*Njáls saga*, Aslak Liestøl (oms.), Jan Ragnar Hagland (utg.), Oslo 1996: 126, 129-139 og 253-262).

¹⁵⁰ Hkr I: 185 og 193-94.

¹⁵¹ HN: 12-14 og 65-75. Om betydningen av tributt og den vide betydningen av skatt se Johnsen 1966: 9-10 og HN: 192.

¹⁵² Se kp 3.

¹⁵³ Svs: 23-24. Datering til ca. 1175 er gjort med bakgrunn i sagatekstens opplysninger og det året Sverre Sigurdsson kom til Norge (1176).

Den kan imidlertid benyttes til å argumentere for at kong Magnus Erlingsson hadde etablert en form for direkte herredømme på Færøyene parallelt med at sysselmannsinstitusjonen ble etablert i Norge. Dette passer godt med *Historia Norwegies* opplysninger om Færøyene som norsk skattland. Historieverket dateres som nevnt til tidsrommet 1160-75, stort sett innenfor Magnus Erlingssons regjeringstid.¹⁵⁴ Det er dermed trolig at kongen hadde andre typer inntekter fra Færøyene enn lensavgift, og ingen holdt så vidt vi vet Færøyene som len fra kongen.

I 1247 sendte kong Håkon Håkonsson menn til Island og Grønland for å få innbyggerne der til å samtykke i å betale skatt og å gi seg under kongens herredømme. I den forbindelse nevnes verken Orknøyene, Shetland eller Færøyene. Siden den norske kongen på dette tidspunktet hadde et direkte herredømme på Orknøyene og Shetland, er det sannsynlig at Færøyenes stilling var mer lik Orknøyenes og Shetlands enn Islands og Grønlands.¹⁵⁵ Hans Jacob Debes regner med at opprettelsen av Nidaros kirkeprovins førte til at Færøyene ble skattskyldig til Norges konge, men han utelukker ikke at Færøyene kan ha blitt inkorporert i det norske politiske systemet alt tidlig på 1100-tallet, før opprettelsen av erkesetet i Nidaros.¹⁵⁶ Det er imidlertid ikke mulig å underbygge denne påstanden med utgangspunkt i kildematerialet. Debes trekker da heller ikke fram opplysningen om Kalv sysselmann, selv om han mener færøyingene kan ha betalt skatt til kongen på dette tidspunkt.

Sannsynligvis hadde de norske kongene etablert en form for direkte herredømme på Færøyene alt i kong Magnus Erlingssons tid. Tilstedeværelsen av en kongelig sysselinnehaver gir da også et forvarsel om den inkorporeringsprosess som kjennetegner forholdet mellom norsk kongemakt og de norrøne øysamfunnene fra slutten av 1100-tallet. De norske kongene utøvde ingen form for kongelig herredømme over Island og Grønland før på 1260-tallet, men i Islands tilfelle ser vi at det eksisterte andre former for politisk dominans og påvirkning enn overherredømme og direkte inngripen i lokalt styre og stell.

Fra ca. 1100 til 1220 fantes det heller ingen kongelig politikk overfor islendinger og grønlandinger. De norske kongene hadde foruten landøren fra islendinger som ankom Norge, og det de eventuelt tjente på handelsforbindelsene, heller ingen inntekter derifra. Kongens inntekter og innbyggernes av skattebetaling til kongen var da også det sentrale temaet da kong

¹⁵⁴ HN: 24.

¹⁵⁵ Se kp 3 om indirekte herredømme over Orknøyene, Shetland, Man og Hebridene og om kong Håkons politikk overfor Island og Grønland.

¹⁵⁶ Debes 1995: 36 og 38.

Håkon Håkonsson formaliserte sitt herredømme på Island i 1262-64. Det var imidlertid nære bånd mellom det islandske og det norske samfunnet, og den politiske og administrative strukturen på Island ble påvirket av kongedømmets utvikling i Norge. Maktkonsentrasjonen på Island og islendingenes nære forbindelser til norske kongers og jarlers hird, skal ha ført til at norsk politisk organisasjon og ideologi gjorde seg gjeldende på Island fra 1100-tallet. På 1100-tallet og begynnelsen av 1200-tallet var islandskfødte håndgagne menn involvert på de forskjellige fraksjonenes side i den norske innbyrdesstriden.¹⁵⁷ De fungerte som norskfødte håndgagne menn. De fleste var menige hirdmenn. Svært få islendinger hadde høy rang eller hirdembete, og ingen islandskfødte hirdmenn utførte oppdrag eller oppgaver for kongen på Island før 1220. De islandske hirdmennesenes homagium ga heller ikke de norske kongene noen form for herredømme over Island. Ingen islandske høvdinge eller godordsinnehavere tjenestegjorde som hirdmenn, selv om medlemmer av godearistokratiet var representert i norske kongers og jarlers hird.¹⁵⁸

De islandske høvdingene benyttet den norske kongens apparat og metoder som forbilde for sitt eget styre av riker og storriker. Dette innebar blant annet utbyggingen av følgesmannsinstitusjonen, som var til forveksling lik hirdorganisasjonen. Som de norske kongene benyttet de mektigste høvdingene betrodde menn for å beholde og utøve sin makt lokalt. I tillegg hadde godene følgesvenner som trolig avla troskapsed fra første halvdel av 1200-tallet.¹⁵⁹

Manglende herredømme førte til at den norske kongemakten ikke hadde noen maktredskaper å ta i bruk på Island da det brøt ut konflikt mellom norske kjøpmenn og islendinger på Sør-Island i 1218. Det fantes ingen personer eller institusjoner som kunne ivareta kongemaktens eller nordmennenes interesser i landet. Til tross for at forbindelsene mellom Island og Norge var sterkere enn mellom Norge og de andre øysamfunnene etablerte ikke de norske kongene et indirekte herredømme på Island på 1100-tallet. Det ser heller ikke ut til at kongene har ønsket å opprette et slikt herredømme over landet på dette tidspunktet.

¹⁵⁷ F.eks. Hkr II: 287, 312 og Sts I: 116-121, 226, 347. Det er påfallende at islendingene konsekvent befant seg på Sverres motstanderes side: Torvard Torgeirsson, dro til Norge 18 år gammel i 1158 hvor han ble kong Inges hirdmann. Torvard dro tilbake til Island etter kong Inges fall og erklærte at han ikke ville tjene noen annen konge etter Inge. Torvard ba sin bror Are om ikke å slutte seg til den flokken som hadde felt kong Inge, men oppsøke den flokken som sannsynligvis ville reise seg øst i Viken for å hevne Inge, og dermed ta Torwards plass. (Sts I: 116).

¹⁵⁸ F.eks. Torvard og Are Torgeirssønner (Sts I: 116-121 og 40. ættskrá, Ætt Þorgeirs Hallasonar) og Gissur Hallsson (Sts I: 226 og 7. ættskrá, Haukdælir). "Ættskrá" viser her til slektstrærne i Sts II. I tillegg benytter jeg også slektstrærne i Jón Þorkelsson (útg.), *Íslenzkar Ártidaskrár eða Obituaría Islandica* (ÍA), Kaupmannahöfn 1893-1896.

¹⁵⁹ Jón Viðar Sigurðsson 1993: 86-89 og (upubl.): III.1.4 Norsk politisk organisering og ideologi på Island fram til 1262/64.

Sammenfatning

Vikingtidsekspanjonen skapte et kulturelt, økonomisk og kirkelig fellesskap, og la grunnlaget for forbindelsene mellom de norrøne øysamfunnene og Norge, og for de norske kongenes interesse for området. Det var trolig dette fellesskapet Adam av Bremen hadde i tankene da han rundt 1170 skrev at nesten alle de betydelige øyene utenfor Norge nå hørte inn under nordmennene.¹⁶⁰ For Adam var den norrøne verden lik nordmennenes land.

Mens Man og Hebridene tidlig ble påvirket av irsk og skotsk kultur, holdt den norrøne kulturen seg på Orknøyene, Shetland og atlantehavsøyene. Det kulturelle fellesskapet omfattet i tillegg til felles språk og historie også opprettelsen av et handelsfellesskap med Bergen som sentrum. I tillegg til båndene til Norge fantes det forbindelser til det irske fastlandet, de engelske kongene og en framvoksende skotsk kongemakt. Denne påvirkningen og konkurransen til norsk kongemakt fantes ikke bare i Irskesjøen, men også på Orknøyene og Shetland. Der var den imidlertid så svak at det ikke fikk konsekvenser før i senmiddelalderen. På Island møtte ikke den norrøne kulturen noen konkurranse. Der var mye sentrert rundt utviklingen i Norge og den norske kongemakten, og på Island fløt de politiske og kulturelle båndene sammen. Det samme har nok vært tilfelle også på Færøyene, hvor også orienteringen i hovedsak gikk østover mot Norge.

Til tross for sagatradisjonens forsøk på å etablere et historisk kongelig herredømme over øysamfunnene langs skotskekysten og i Irskesjøen fra slutten av 800-tallet, var de norske kongenes interesse og involvering i vest i realiteten minimal før 1098. I perioden fra ca. 900 til 1098 viste de norske kongene kun sporadisk interesse for de norrøne øysamfunnene utenfor Skottland, og interessen la sjelden noen demper på de lokale fyrstenes selvstendighet. De norske kongene hadde verken formelt eller i praksis noen form for herredømme over øysamfunnene. Heller ikke rundt 1065-66, da norske historikere mener å se en vestlig dreining i de norske kongenes utenrikspolitikk, er det mulig å se at kongen hadde noen form for formalisert herredømme over Orknøyene, Shetland, Hebridene og Man. Foruten støtte til rivaliserende orknøyjarler som sporadisk oppsøkte de norske kongene, var de norske kongenes eneste mulighet til å hevde noen form for herredømme over øyene og jarlene direkte fysisk tilstedeværelse. Dette forekom svært sjelden.

Det ble derimot alt på 900- og 1000-tallet gjort forsøk på å samle de norrøne øysamfunnene langs skotskekysten og i og rundt Irskesjøen til en politisk enhet. De norske kongene tok ikke direkte del i denne prosessen, som ble styrt av kongene i Dublin og senere

¹⁶⁰ AB: 214.

orknøyjarlene fram til 1065. De lokale norrøne herskerne var selvstendige fyrster som strevde etter å utvide og befeste sine egne riker. De opererte på 1000-tallet i et geografisk område som fremdeles befant seg utenfor interessen til de nærliggende monarkiene i England, Skottland og Norge. Det meste av 1000-tallet lå disse monarkienes hovedinteresse lenger sør; mot Nordsjøen og kontinentet.

Hvis vi ser bort fra sagatradisjonen er det ikke mulig å påvise noen form for kongelig politikk eller strategi overfor Færøyene, Island og Grønland. Vi kan derimot slå fast at de norske kongene må ha ment å ha en form for rett til de norrøne samfunnene, selv om det er vanskelig å skille dette fra sagaforfatterens oppfatning på 1200-tallet.

De norrøne øysamfunnene befant seg uansett i de norske kongenes interessesfære. Men før 1098 hadde kongene verken vilje eller mulighet til å vende sin oppmerksomhet mot denne sfæren. De var opptatt med rikssamlingsprosessen i Norge og de muligheter oppløsningen av det danske nordsjøveldet ga. Først etter at kongene måtte gi opp Danmark og det engelske området, beveget de norske kongenes territorialpolitiske ambisjoner seg nordover og vestover på De britiske øyer.

3. Indirekte herredømme

De norrøne øysamfunnene befant seg i de norske kongenes interessesfære fra vikingtiden til slutten av 1000-tallet. Men kongene hadde ikke noen form for formalisert herredømme over de norrøne øysamfunnene, selv om deres fysiske nærvær eller de lokale fyrstenes behov for støtte kunne gi dem en viss innflytelse over den politiske utviklingen på øyene. På 11- og 1200-tallet var derimot situasjonen blitt en annen. De norske kongene hadde fått et formalisert herredømme over øyene i Irskesjøen og langs skotskekysten, som i første omgang tok form av et indirekte herredømme.

Vi skal nå se hvordan dette herredømmet ble etablert og hva som kjennetegnet det. Først må vi imidlertid se litt nærmere på herredømmebegrepet.

Herredømme

I *Rikssamling og kristning* benytter Per Sveaas Andersen kong Harald Hårfagres riksstyring for å illustrere hvor forskjellig kongens rike (med betydning velde og herredømme) kunne arte seg i de forskjellige landsdelene, og hvilke prinsipp de forskjellige delene ble styrt etter: Kong Haralds rike skal ha hatt et realpolitisk innhold på store deler av Vestlandet, mens det i andre deler av landet var av mer formell art. På Vestlandet hadde kongen direkte kontroll ved å styre gjennom "riksprinsippet"; et kongsgårds-/årmanssystem, hvor kongens representanter utøvde den direkte kontrollen på kongens vegne. I Trøndelag var kongens herredømme bare av formell art. Den reelle, direkte makten var i hendene på ladejarlen. Kongen styrte her området i forståelse med jarlen, gjennom et "allianseprinsipp". På Østlandet var det en mellomting mellom reelt og formelt herredømme som rådde, ettersom styringen i stor grad var overlatt til kongens sønner etter "dynastiprinsippet".¹⁶¹ Opplysningene om kong Haralds riksstyring i sagatradisjonene speiler også riksstyringen i tidlig- og høymiddelalder. Til tross for at kongene gradvis oppnådde større reell kontroll med hele Norge, fortsatte de å benytte et kombinert allianse- og dynastiprinsipp i riksstyringen helt til midten av 1200-tallet.

¹⁶¹ Andersen 1977: 84 og 89-90.

Andersens kategorisering av kong Haralds riksstyring kan benyttes som en introduksjon til de norske kongenes herredømme over de norrøne øysamfunnene. I forholdet mellom de norske kongene og de lokale herskerne på Man, Hebridene og Orknøyene dominerte en variant av allianseprinsippet. Det ble erstattet av riksprinsippet både der og på atlantehavsøyene på 1200-tallet. Allianseprinsippet viser til kongens formelle, indirekte herredømme, mens riksprinsippet viser til kongens reelle, direkte herredømme over samfunnet.

Det norrøne ordet "herredómr"/"herradæmi" forekommer knapt i det norske kildematerialet.¹⁶² Til tross for den manglende forekomsten i kildene, begrepet benyttes flittig av historikerne, vanligvis som synonym på rike (rikí) og velde (veldi).¹⁶³ Med unntak av herredømme gis begrepene et nærmere meningsinnhold i Ebbe Hertzbergs *Lén og veizla i Norges sagatid* hvor de knyttes til kongens forlening av større eller mindre landsdeler til høybårne menn.¹⁶⁴ Selv om Hertzberg knytter begrepene og det politiske systemet de beskriver til sagatiden, mener man i dag at 1200-tallets sagatradisjon først og fremst kan benyttes til å si noe om samfunnet i tidlig- og høymiddelalder. Hertzbergs definisjoner og tolkninger kan derfor med enkelte forbehold også anvendes for å beskrive riksstyringen på 11- og 1200-tallet.

Rike og velde var ikke utelukkende geografiske størrelser slik vi vanligvis betrakter dem i dag. De viser til den makt og myndighet konger eller andre fyrster hadde over et geografisk område. Konger, hertuger og jarler hadde rike eller velde, mens lendmenn ikke hadde det fordi de manglet fyrstelig verdighet. Dette betydde i praksis at fyrstene i Norge enten hadde rike i kraft av sitt personlig maktgrunnlag eller at de fikk det overdratt av kongen i form av delegert kongelig myndighet. Kongelig myndighet omfattet blant annet full inndrivelsesmyndighet av kronens inntekter i landsdelen, vanligvis mot å betale en avgift til kongen. Det innebar også at den lokale fyrsten, som kongens stedfortreder, utøvde det direkte herredømmet i landsdelen og hadde omfattende militære plikter. For å bli fyrstelig stedfortreder og holde land på vegne av kongen, var det en forutsetning at innehaveren sto i et vasallforhold til kongen og hadde sverget troskapsed og blitt kongens håndgangne mann. Allianseprinsippet, overherredømme eller indirekte herredømme, kjennetegnes altså av at det direkte styret av landsdelen ble ivaretatt av personer med fyrstelig verdighet formelt underordnet en konge.

¹⁶² H: s. 135 og i riksrådets dom mellom kongen og havtoresønnene om Borgarsysla i 1347 (NgL IV: s. 377).

¹⁶³ NgL V, *glossarium*: s. 284 (herredómr/herradæmi), 322-23 (rikí) og 701 (veldi).

¹⁶⁴ Ebbe Hertzberg, *Lén og veizla i Norges sagatid*, Göttingen 1893: 287 og 296-303.

Andersens riksprinsipp innebærer dermed at kongen selv beholdt "rike", altså kongelig myndighet, og direkte styre over området. Kongen styrte ikke området personlig, men overlot det til sine ombudsmenn. Dette innebar blant annet at inntektene fra området gikk til kongen, mens kongens lokale representant bare beholdt deler av inntektene som lønn. Ombudsmennene hadde verken fyrstelig verdighet eller kongelig herredømme, selv om de også kunne holde sine områder som len fra kongen.¹⁶⁵

Så langt har det vært viktig å knytte herredømmebegrepet til de norske kongenes rike. Begrepet kan imidlertid også gjenfinnes i internasjonal middelalderforskning. Det tyske "Herrschaft" og det engelske "lordship" benyttes om kongens eller hvilken som helst overherres myndighet over et område. I begge forskningstradisjoner benytter man også begrepene "Überherrschaft" og "overlordship" tilsvarende det norske overherredømme/-indirekte herredømme.¹⁶⁶ Rees R. Davies benytter også begrepet "direct lordship" om det herredømmet de engelske kongene forsøkte, og til slutt lyktes med, å etablere over deler av Wales på slutten av 1200-tallet. Dette var et herredømme hvor det direkte styret ikke lenger var i hendene på innfødte kongelige vasaller, men hvor et kongelig forvaltningsapparat håndterte kongens interesser, og hvor de lokale fyrstene var redusert til lensinnehavere.¹⁶⁷

Hvorvidt herredømmet var formelt eller reelt, indikerer hvor stor faktisk myndighet kongene hadde over et territorium. I en undersøkelse av forholdet mellom de norrøne øysamfunnene og de norske kongene må spørsmålet om kongenes herredømme på øyene nødvendigvis stå sentralt. Når fikk kongene herredømme over øyene i henhold til de kriterier som er nevnt ovenfor? Hva slags herredømme var det tale om, og ikke minst, hva innebar det?

Indirekte herredømme i sørvest, 1098 til 1266

Kong Magnus Berrføtts tokt og det rettslige grunnlaget for kongens herredømme

Ifølge *Orknøyingenenes saga* skal jarlesønnen Håkon Pålsson ha ønsket å sikre seg en del av jarledømmet. Han skal ha bedt kong Magnus Berrføtt om støtte og samtidig prøvd å overbevise kongen om hva han kunne tjene på en erobring av Hebridene og Man. Håkon skal ha trukket fram Harald Hårfagres tokt og påpekt hvor lett det ville bli å plyndre i Irland og

¹⁶⁵ Om forlening og spørsmålet om jarler og sysselmenn var lensinnehavere se f.eks. Hertzberg 1893: 307-11 og Mikal Lie, *Lensprincipet i Norden*, Kristiania 1907: 33.

¹⁶⁶ Se f.eks. Njåstad 2003: 12-14 om "Herrschaft".

¹⁶⁷ Davies 1987: 295-96 og 1990: ch. 5, "The intensification of lordship", om de engelske og de skotske kongenes intensivering av kongelig herredømme på 1200-tallet.

Skottland med Hebridene som base. Dessuten, når kongen hadde sikret seg området, kunne han få forsterkninger fra Norge og lede en hær mot engelskmennene for å hevne kong Harald Hardråde. Kong Magnus skal ha latt seg overbevise, og i 1098 dro han og leidangen vestover.¹⁶⁸

Området rundt Irskesjøen var en politisk smeltedigel på 1000- og 1100-tallet, preget av uro mellom rivaliserende kongeslekter og stormannsfraksjoner både i Irland og på øyene. Det var også stridigheter mellom anglo-normannere og walisere, og rundt en voksende skotsk kongemakt. Etter først å ha vært innom Orknøyene på vei sørover, herjet og plyndret kong Magnus seg helt til Hebridene og Man. Han la alle øyene under seg og fengslet den manske kongens sønn. Det anglo-normanniske aristokratiets ekspansjonen vestover påvirket forholdene på øyene så vel som på fastlandet. Kong Magnus skal ha ytt støtte til Gryffydd ap Cynan, konge i Gwynedd, som var blitt drevet ut fra Gwynedd av to normanniske jarler og hadde dratt til Irland for å få støtte til gjenerobring.¹⁶⁹ Etter kontinuerlig krigføring skal det i 1098 ha blitt inngått et forlik mellom kong Magnus og kong Edgar av Skottland.¹⁷⁰ Forliket skulle fastslå grensene for de respektive kongerikenes territorielle ambisjoner. I forliket anerkjente kong Edgar formelt kong Magnus' herredømme på øyene vest for skotskekysten, samt Kintyre-halvøyen på fastlandet. Øyene på den skotske vestkysten hadde antakeligvis vært regnet med til den skotske kongens interessesfære.¹⁷¹ Skotske historikere har imidlertid påpekt at kongene ignorerte det viktigste problemet i forliket; de fordelte områder som ingen av dem hadde effektiv kontroll over.¹⁷²

Den norske kongemakten hevdet et formelt herredømme over øyene i Irskesjøen og langs skotskekysten fra 1098. Selv om ikke prinsippet om kongens territorielle suverenitet lå til grunn for dette herredømmet, ble områdene like fullt betraktet som den norske kongens domene, og de lokale kongene og jarlene som hans vasaller. 1098-avtalen ble riktignok inngått uten at de mansk-hebridiske kongene og orknøyjarlen nevnes med et ord. Slik sett hvilte det rettslige grunnlaget for den norske kongens herredømme over Hebridene, Man,

¹⁶⁸ Kong Magnus' tokt er beskrevet i Hkr II: 230-32 og Os: kp 38-42. I tillegg til det norrøne sagamaterialet er toktet også beskrevet i britiske kilder. For synspunkt på bakgrunnen for toktet se Andersen 1977: 174-5, R. Power: "Magnus Barelegs' Expedition to the West", *Scottish Historical Review* (SHR) 65/1986; Bjørge 1995: 27-29 og McDonald 1997: 34-37 for en oversikt.

¹⁶⁹ Opplysningene om kong Magnus' støtte til kong Gryffydd finnes kun i *Orknøyingenenes saga*. Se Davies 1987: 82ff om anglo-normannernes kolonisering av Wales.

¹⁷⁰ Os: kp 41 og Hkr II: 232. Orknøyene og Shetland nevnes ikke i forbindelse med forliket. I sagaene har den skotske kongen blitt til Melcolm i stedet for Edgar.

¹⁷¹ McDonald 1997: 39.

¹⁷² McDonald 1997: 36.

Orknøyene og Shetland på avtalen med den skotske kongen, samt kong Magnus' faktiske maktutøvelse i området.

Magnus Berrfötts tokt fikk også direkte følger for orknøyjarlene. Da kongen og hans leidang kom til Orknøyene på vei mot Irskesjøen, fanget han de to samjarlene og sendte dem til Norge hvor de senere døde. Jarledømmet ble midlertidig avskaffet, og kongen satte sin egen sønn Sigurd over øyene, støttet av rådgivere som skulle styre i hans navn.¹⁷³

I 1102 dro kong Magnus igjen vestover.¹⁷⁴ Denne gangen til Irland hvor han ble sterkt involvert i rivaliseringen mellom de irske kongene. På dette toktet ble Magnus drept og sønnen Sigurd returnerte til Norge fra Orknøyene for å sikre seg tronen. På Orknøyene ble jarledømmet gjenopprettet.

Historikerne har tillagt kong Magnus forskjellige motiv for toktene mot De britiske øyer: Fra viking- og erobringstokt til et ønske om å gjøre seg gjeldende i engelsk politikk i den hensikt å skape et anglo-norrønt imperium som omfattet Skottland og Irland. Per Sveaas Andersen og de fleste av dagens norske og skotske historikere støtter imidlertid Gustav Storms tese om at kong Magnus' hovedmål var å samle de norrøne samfunnene i Irskesjøen og langs skotskekysten under seg og knytte dem tettere til det norske riket.¹⁷⁵

Kong Magnus blandet seg direkte inn i de politiske forholdene i de norrøne samfunnene, selv om hans framferd overfor Man og Hebridene minner mest om et plyndringstokt. Kongens herjing og erobring begrenset seg da heller ikke til de norrøne øysamfunnene. Hans framferd overfor innbyggerne på Hebridene og Man tyder heller ikke på at innbyggerne ble oppfattet som kongens undersåtter. Det ser ut til at kong Magnus handlet rent maktpolitisk for å sikre seg kontrollen over områder han regnet som tilhørende sin maktssfære.

De skotske kongenes oppmerksomhet var på denne tiden i hovedsak vendt sørover mot England, og kong Magnus kunne utnytte et midlertidig maktvakuum på skotskekysten til å etablere sitt overherredømme i området.¹⁷⁶ Selv om det er vanskelig å avgjøre hvilke motiv kong Magnus kan ha hatt, så gir *Orknøyingenenes saga* inntrykk av at Magnus' mål omfattet mer enn kontroll med de norrøne øysamfunnene i området. Men med tanke på anglo-

¹⁷³ Os: kp 39 og 42 og Hkr II: 230.

¹⁷⁴ Hkr II: 236-9 og Os: kp 43.

¹⁷⁵ Se Gustav Storm, "Magnus Barfods Vesterhavstog", HT 2-1882, Rekke III: 20; Andersen 1977: 163-167 og 175; Bjørge 1995: 27-29 og McDonald 1997: 34-5 og 37.

¹⁷⁶ Bjørge 1995: 27-28 og McDonald 1997: 39.

normannernes kolonisering og de lokale kongedømmenes stadig fastere grep på De britiske øyer kan ikke kong Magnus' ambisjoner karakteriseres som realistiske.

1098-forliket etablerte de norske kongenes formelle herredømme over øyene i Irskesjøen og langs skotskekysten. Uten deltakelse fra de lokale fyrstene fordelte de to kongene områdene imellom seg. Men selv om 1098-forliket fikk en formell betydning i forholdet mellom den norske og den skotske kongemakten, er det likevel andre faktorer som gjør oss i stand til å påvise de norske kongenes indirekte herredømme i sørvest på 1100-tallet.

Man og Hebridene, 1103-ca. 1220

Etter kong Magnus' død i 1103 skal de norske kongenes interesse for området rundt Irskesjøen ha avtatt og fokus ha blitt rettet mot hjemlige forhold. Det ble likevel opprettholdt kontakter med de lokale fyrstene, og de fleste historikere regner med at kongene på Man og Hebridene holdt øyene på vegne av de norske kongene fra siste halvdel av 1100-tallet.¹⁷⁷

I 1153 døde kong Olav av Man. I henhold til Man-krøniken skal Gudrød, kong Olavs sønn, ha vært i Norge og gjort homagium til kong Inge Haraldsson (1136-1161) da faren døde. Gudrød ble konge etter sin far, og skal ha vært den første mansk-hebridiske kongen som avla homagium til en norsk konge. Lenseden ble imidlertid ikke tatt seriøst av kong Gudrød, som utviste stor selvstendighet i sin konflikt med Somerled MacGillebrigte i Argyll på 1150- og 60-tallet. Kong Gudrød kom raskt på kant med sine høvdinger som søkte seg til Somerled og inviterte ham til å intervensere. Gudrød rømte til Norge, men tok tilbake den sørlige delen av kongedømmet etter at Somerled ble drept av den skotske kongen i 1164. Den nordlige delen ble delt mellom Somerleds rivaliserende etterkommere.¹⁷⁸

Kong Gudrød hadde sverget ed til en norsk konge og tok sannsynligvis øyene i len av ham. Men selv om de norske kongene hadde et formelt herredømme over Man og Hebridene fra 1098, hadde de ingen faktisk autoritet i det mansk-hebridiske området fra 1103 til 1220-årene. De dro heller ikke på tokt til Irskesjøen. Det direkte herredømme lå hos de lokale kongene.¹⁷⁹

Etter kong Sigurd Jorsalfars (1103-1130) død begynte stridighetene om den norske tronen mellom samkonger fra forskjellige grener av den norske kongeslekten. Hele perioden fra 1130 til ca. 1240 omtales ofte som borgerkrigstiden, eller innbyrdesstriden, selv om det var lange fredsperioder. Stridighetene førte til at de norske kongene i lange perioder ikke viste

¹⁷⁷ Se f.eks. Bjørge 1995: 30; McDonald 1997: 49 og Thomson 2001: 91.

¹⁷⁸ Beuermann 2002: 61. Beuermanns masteroppgave handler om bakgrunnen for Gudrød Olavssons reise til Norge i 1152/53. McDonald 1997: 67.

¹⁷⁹ Se også Andersen 1977: 178.

noen interesse for utviklingen utenfor Norge, selv om orknøyjarlene fikk direkte føling med stridighetene. Maktvakuemet i Irskesjøen ble fylt av de lokale fyrstene og deres ambisjoner på bekostning av hverandre.¹⁸⁰ Den skotske kongemakten hadde fram til slutten av 1100-tallet stadig oppmerksomheten vendt sørover mot England og kontinentet og intervenerte ikke i den politiske utviklingen på og rundt den skotske vestkysten.¹⁸¹

Tapet av Man og Hebridene

Mens Færøyene, Island og Grønland befant seg utenfor interessesfæren til andre kongedømmer enn det norske, skulle de norrøne områdene utenfor Skottland snart komme til å merke den skotske kongemaktens nærvær. På begynnelsen av 1200-tallet var Skottland et forent, arvelig monarki med en politisk struktur lik den vi finner på samme tid i England. Som ellers i Europa førte statsdannelsesprosessen også her til territoriell ekspansjon og inkorporering av rikets randsone. Denne prosessen foregikk i hovedsak fra slutten av 1100-tallet. Kongemakten utvidet sitt område sørover mot England, nordover i Ross, Moray og Caithness og vestover mot kysten.¹⁸² Da den skotske kongemakten begynte å øve press ut over fastlandet og åpent utfordret den norske kongens herredømme over Man og Hebridene, fikk den norske kongemakten fornyet interesse for området.

Rundt 1200 vendte den engelske kongemakten i større grad enn tidligere oppmerksomheten mot utviklingen på De britiske øyer. Både irske konger og walisiske prinser hadde da lenge vært de engelske kongenes vasaller. Også kongene på Man og øyene gjorde homagium til den engelske kongen, blant annet som følge av involvering i irske stridigheter.¹⁸³ Den skotske kongemaktens press på de nord-engelske områdene endte i fullstendig skotsk ydmykelse i 1173. Den skotske kongen måtte gjøre homagium til den engelske kongen og fram til 1188 befant Skottland seg nærmest under engelsk overherredømme.¹⁸⁴

¹⁸⁰ McDonald 1997: 37-40.

¹⁸¹ McDonald 1997: 68-69.

¹⁸² Duncan 1976: 151-166; Frame 1995: 89-97; McDonald 1997: 68-69 og R. Bartlett, "The Celtic lands of the British Isles", *The New Cambridge Medieval History V*, Cambridge 1999: 822-827.

¹⁸³ Frame 1995: 44-47. Kong Ragnvald av Man og Hebridene ble i 1212 kong John II's vasall og i 1219 kong Henry III's. (McDonald 1997: 87-88). Også kong Gudrød skal ha gjort homagium til den engelske kongen. (Beuermann 2002: 249, n. 33).

¹⁸⁴ Den engelske kongemaktens manøvreringer overfor Skottland førte til at skotske konger giftet seg med engelske kongsdøtre. De dynastiske forbindelsene ga engelske konger rikelig anledning til å involvere seg i skotsk politikk. I perioder søkte rivaliserende skotske aristokratiske grupperinger støtte for sin sak hos den engelske kongen, men det var først etter kong Alexander III's død i 1286, at engelsk kongemakt ledet av kong Edvard I, i enda sterkere grad forsøkte å kontrollere den skotske tronen. På slutten av 1200-tallet ble det et juridisk stridstema om den skotske kongens vasallforhold til den engelske omfattet kongeriket Skottland eller bare den skotske kongens len i England. Forholdet til Skottland hang sammen med kongene Johans, Henrik III's

Man og Hebridene hadde før 1200 få, om noen, formelle bånd til Skottland. Den lokale makten var i hendene på den mansk kongeslekten og Somerleds etterfølgere.¹⁸⁵

På 1200-tallet ble områdene til de lokale stormennene på den skotske vestkysten satt under press av den skotske kongen og ekspansjonsivrige skotske magnatfamilier. Disse familiene var en mer integrert del av det skotske monarkiet enn stormennene i vest. Ekspansjonen ble støttet av kongelige ekspedisjoner mot Argyll. Presset fra Skottland førte til at de mansk-hebridiske kongene søkte støtte i Norge fra 1220-årene. Og selv om de mansk-hebridiske kongene opprettholdt sin selvstendige rolle utover på 1200-tallet, førte interne stridigheter til stadig uro.¹⁸⁶

I 1210 var kongene på Man og Hebridene i Norge for å forlike seg med kong Inge Bårdsson (1204-1217) og Håkon jarl Folkvidsson. De betalte utestående lensavgift til kongen, sverget troskap og lydighet mot på nytt å få sine land i len.¹⁸⁷ I 1224 var representanter fra øyene i Bergen for å be kong Håkon Håkonsson om støtte og gjøre opp saker dem imellom. Men først i 1228-29, da det var slutt på den interne striden i Norge, fant kongen tid til å engasjere seg i sørvest. Det er uklart hvorfor øyboerne ønsket den norske kongens støtte, men generell rivalisering og trussel fra Skottland kan ha vært årsaker til at kong Håkon utrustet en ekspedisjon for å støtte kong Olav av Man i 1230. Håkon innsatte også en ny konge over deler av Hebridene.¹⁸⁸ Tøktet lyktes ikke med stort annet enn å vise at norsk kongemakt nå var villig til å intervensere på øyene om nødvendig. Men kong Håkon var ikke alene i sin ambisjon om å spille en mer aktiv rolle i den politiske utviklingen langs skotskekysten.

Kong Alexander II av Skottland (1214-1249) hadde som mål å inkorporere Man og Hebridene i det skotske riket. Fra 1230-tallet førte økt skotsk press til at de mansk-hebridiske kongene fant det vanskeligere å opprettholde sin selvstendige stilling gjennom å være lojale mot enten skotsk eller norsk kongemakt. I tillegg ble det lokale aristokratiet på øyene stadig trukket sterkere inn i det skotske samfunnet på fastlandet.¹⁸⁹

og Edvard Is fornyede interesse for fastere kontroll og styre på De britiske øyer, etter at de på forskjellige tidspunkt hadde måttet oppgi sine planer på kontinentet (Davies 1990: 105; Frame 1995: 44-47 og McDonald 1997: 68-69).

¹⁸⁵ McDonald 1997: 68-71.

¹⁸⁶ McDonald 1997: 88-89 og Cowan 1990: 114.

¹⁸⁷ Bs: 340.

¹⁸⁸ HsH: 150-152; McDonald 1997: 89-91 og Cowan 1990: 114-115.

¹⁸⁹ Duncan 1976: 548 og McDonald 1997: 96-97.

I 1244 sendte kong Alexander utsendinger til Norge for å undersøke om kong Håkon var villig til å gi opp sitt overherredømme over øyene. Dette ble avvist og den skotske kongen skal deretter forgjeves ha forsøkt å kjøpe øyene av kong Håkon.¹⁹⁰

I 1248 reiste de lokale fyrstene Jon Dungadsson av Argyll og Duggal Rudrisson til Bergen hvor de ba kong Håkon om å bli gjort til konger over de nordlige Hebridene. Sannsynligvis var de kommet til Bergen i forbindelse med kong Håkons kroning. Kong Harald av Man holdt da de sørlige Hebridene som del av sitt kongedømme. Han ble gift med kong Håkons datter i 1248. Sannsynligvis forsøkte kong Håkon med dette ekteskapet igjen å etablere en stabil politisk atmosfære på Hebridene og øke norsk kongemakts innflytelse i regionen. Både Jon og andre fra øyene deltok i kong Håkons kamper i Danmark i 1253.¹⁹¹

Kong Harald og kongsdatteren omkom under seilasen tilbake til Man. Og Jon, som var den mektigste av de hebridiske fyrstene, og som holdt det meste av de nordlige Hebridene som len for kong Håkon, hadde også på et tidspunkt inngått en overenskomst med den skotske kronen. Jon fikk, som orknøyjarlen, dobbel vasallitet, og hans lojalitet til den norske kongen kom under press. Alexander II oppfattet imidlertid Jons område som en trussel.¹⁹² Jon og kong Alexander II møttes i 1249, men Jon nektet å gi fra seg området som tilhørte kong Håkon og var gitt ham som len. Kong Alexander II startet da et tokt vestover, men døde før det var kommet til noe endelig oppgjør.¹⁹³

Da kong Alexander III (1249-1286) var blitt myndig i 1260-61, ble ekspansjonspolitikken gjenopptatt; først gjennom forhandlinger, deretter med våpenmakt. På øyene var det igjen dynastisk strid, og kong Alexander brukte striden som motiv for å intervensere. Toktet ble rettet mot Man-kongens område, og var sannsynligvis ment å utfordre kong Håkons autoritet i området. Kong Håkon svarte med å lede et tokt vestover i 1263. Etter at kongen hadde intervensert på øyene med støtte fra noen lokale fyrster, kom det til noen få trefninger mellom nordmenn og skotter på det skotske fastlandet. Kong Håkons lojale stormenn herjet også i Skottland. Håkon døde imidlertid på Orknøyene uten at konflikten var blitt løst.¹⁹⁴

Håkon Håkonssons tokt viser at den norske kongemakten ikke var i stand til å beskytte innbyggerne på Hebridene mot skotsk aggresjon. Kong Håkons store utfordring var

¹⁹⁰ HsH: 241-242.

¹⁹¹ HsH: 256-57. McDonald 1997: 99 og Cowan 1990: 115.

¹⁹² HsH: 257 (Ewan MacDougall og Dugald MacRuairi). McDonald tror Jon ble innsatt i samme området som Uspak i 1230 (McDonald 1997: 99-102). Se også Duncan 1976: 554-555.

¹⁹³ McDonald 1997: 99-100. Se også her om problemet med dobbel vasallitet.

¹⁹⁴ HsH: 340.

manglende lojalitet hos de lokale stormennene, og spesielt Jon av Argylls manglende vilje til å støtte opp om kongens tokt. Verken den skotske eller den norske kongen hadde tidligere vært i stand til å kreve full lojalitet av sine vasaller, og det var derfor først nå at dette ble et problem for fyrstene med dobbel vasallitet.¹⁹⁵

Kong Alexander III invaderte øyene og fikk kontroll over dem i 1265. Kongen av Man overga seg senere. Det skulle imidlertid ta mange generasjoner før den skotske kongen fikk virkelig politisk kontroll over Hebridene. Man søkte beskyttelse hos den engelske kongen. Kong Magnus Håkonsson (1263-1280) valgte imidlertid en annen linje enn faren overfor Skottland.¹⁹⁶ Forhandlinger ble innledet, og i 1266 resulterte de i en fredsslutning i Perth. I Perth-traktaten avsto kong Magnus sitt herredømme over Hebridene og Man til den skotske kongen mot økonomisk kompensasjon, og mot at kong Alexander III anerkjente og garanterte kong Magnus' herredømme over Orknøyene og Shetland.¹⁹⁷

Når den norske kongemakten viste større vilje til å blande seg inn i de norrøne områdene i Irskesjøen på begynnelsen av 1200-tallet, skyldtes nok det økt skotsk press og skotsk statsvekst. Selv om kong Håkon var villig til å kjempe for å opprettholde det norske overherredømme, så befant Man og Hebridene seg både geografisk og kulturelt nærmere den skotske kongemakten.

Det ble ikke gjort noe forsøk på å etablere et mer direkte herredømme på Hebridene og Man etter 1200. De norske kongene nøyde seg med å utøve kontroll og herredømme gjennom sine stedlige vasaller og sporadiske maktdemonstrasjoner. Sannsynligvis var ikke det norske nærværet sterkt nok på begynnelsen av 1200-tallet til at det hadde vært mulig å inkludere Man og Hebridene i riksintegreringen selv om kong Håkons ekspedisjon hadde fått en annen utgang.

Orknøyene og Shetland, 1098-1195

De norske kongene innsatte jarlene på Orknøyene, og opprettholdt på den måten en viss kontroll med den politiske situasjonen i jarledømmet.¹⁹⁸ Det orknøyske jarledømmet var arvelig, og norske arvetradisjoner ga alle jarlesønner lik rett til å kreve en del av jarledømmet.

¹⁹⁵ McDonald 1997: 115-119. McDonald beskriver her de valgene Jon og Duggal tok. Jon valgte Skottland, mens både Duggal og sønnen Eirik valgte Norge (HsH: 357). Se også McDonald 1997: 117, om de endringer som gjorde at den skotske og den norske kongen krevde absolutt troskap og lojalitet fra sine vasaller på midten av 1200-tallet. Se også Orning 2003: f.eks. Del II, kp 2, 1, om kong Håkon Håkonssons krav på absolutt lojalitet.

¹⁹⁶ Bjørge 1995: 77-81 og McDonald 1997: 115-116 om Man og Hebridene.

¹⁹⁷ DN VIII: 9 og NMD: 110-119 (no. overs.) og om de bevarte versjonene av traktaten.

¹⁹⁸ Se f.eks. Os: kp 43 og 44 om innsettelsen av samjarlene Håkon Pålsson og Magnus Erlendsson.

Resultatet var deling av jarleverdigheten og jarledømmet mellom flere jarler. Samjarledømme ga et relativt høyt konfliktnivå mellom jarleemner og jarler.¹⁹⁹

Til tross for det formaliserte herredømmet fra 1098, og en viss grad av kongelig innblanding, fungerte jarleslekten først og fremst som et selvstendig fyrstehus på 1100-tallet. Etter Torfinn den mektiges død i 1065 fikk jarledømmet en ny "storhetstid" under Ragnvald jarl Kolsson (1136-1158), da det foregikk en prosess som vi nærmest kan karakterisere som et statsbyggingsprosjekt i jarlens regi. Dette omfattet blant annet skatteinnkreving, en godt utbygd lokalorganisasjon, kanonisering av Magnus jarl Erlendsson (ca. 1105-1115) og bygging av St. Magnus-katedralen i Kirkwall.²⁰⁰ Ragnvald jarls og biskop Vilhelms rolle i kanoniseringen av Magnus jarl og byggingen av katedralen kan sammenlignes med de norske og svenske kampanjene for helgenkongene St. Olav og St. Erik.

Selv om orknøjarlenes posisjon som selvstendige fyrster kulminerte i Ragnvald jarls tid, var ikke prosessen uten norsk påvirkning og velsignelse. Ragnvald jarl var blitt innsatt av kong Sigurd Jorsalfar, og beholdt livet igjennom nære bånd til norsk kongemakt og aristokrati. Ragnvald het opprinnelig Kali Kolsson og var sønn av en norsk lendmann og en orknøysk jarledatter. I 1129 fikk han jarlsnavn av kong Sigurd og tok det mer passende jarlenavnet Ragnvald. Ragnvald og hans far tilhørte kretsen rundt kong Sigurd og hadde nære bånd til vestlandsaristokratiet, som senere skulle danne kjernen i lendmannspartiet i den norske innbyrdesstriden. Ragnvald, hans far og deres slektninger og venner i det norske aristokratiet støttet Harald Gille Magnusson (1130-1136) i hans kamp mot brorsønnen Magnus blinde Sigurdsson (1130-1135).²⁰¹ Ragnvald jarl Kolsson fulgte kong Harald i kamp. Og, siden kong Magnus ikke anerkjente farens jarleinnsettelse av Ragnvald, fikk ikke Ragnvald dratt til Orknøyene før etter Harald Gilles seier i 1135.

Både kong Harald og lendmannskretsen rundt Ragnvald jarl og hans far, støttet Ragnvalds kamp for å etablere seg som jarl på Orknøyene. Ragnvald fikk god støtte på Shetland, men måtte i tillegg skaffe seg allierte i det orknøyske aristokratiet for å utmanøvrere rivaler. For å få lokal støtte gikk Ragnvald jarl med på at Harald Maddadsson (1138-1206), den unge sønnen av jarlen av Atholl skulle være hans medjarl. Harald jarl kan betraktes som en skotsk kandidat, men han og Ragnvald var deretter samjarler til Ragnvald jarl døde i 1158.

¹⁹⁹ Os: kp 46-50 om konflikten mellom jarlene Håkon og Magnus og kp 63-75 om Pål og Ragnvald. Se Thomson 2001: ch. 6, om samjarledømme på Orknøyene.

²⁰⁰ Thomson 2001: kp 6 og 7.

²⁰¹ Os: kp 42, 58-76 og 103. Kong Harald Gille skal forøvrig ha vært et produkt av kong Magnus Berrfötts tokt til Irland i 1102. Han vokst opp i Irland, og ble senere hentet til Norge av en norsk lendmann. (Hkr II: 256).

Kong Inge Haraldssons rådgivere, Erling og Ogmund Ormsson, anbefalte kongen å invitere Ragnvald jarl til Norge for å sikre seg hans støtte på bekostning av kong Inges samkonger. I 1148 dro begge jarlene til Norge og kong Inge. Her ble de sannsynligvis formelt innsatt av kongen og sverget ham troskapsed.²⁰² Ragnvald jarl gjenopprettet sine forbindelser til vestlandsaristokratiet og dro i 1151 på pilegrimsferd til Jerusalem sammen med Erling Ormsson og flere norske stormenn. Styret av jarledømmet ble overlatt til Harald jarl. Mens Ragnvald jarl var borte, ankom en av kong Inges samkonger, Øystein Haraldsson (1136-57), jarledømmet med en stor flåte. Harald jarl Maddadsson ble fanget, fratatt jarledømmet og deretter gjeninnsatt som jarl mot å betale kongen 3 eller 7 mark gull og avlegge homagium.²⁰³ Sannsynligvis var målet for kong Øysteins ferd plyndring langs den skotske og engelske vestkysten. Makt demonstrasjonen overfor Harald jarl kan betraktes i samband med den maktpolitiske situasjonen i Norge og det faktum at jarlen tidligere hadde gjort homagium til kong Inge. Toktet er også blitt knyttet til en økt norsk orientering sørvestover, selv om det er vanskelig å begrunne en slik slutning ut i fra sagaenes opplysninger. Løsepengene jarlen betalte var sannsynligvis en lensavgift.²⁰⁴

Etter Ragnvald jarls død i 1158 etablerte Harald jarl seg som enejarl. Til 1190-tallet fungerte han som en selvstendig og ambisiøs territorialfyrste, med utelukkende løse bånd til norsk og skotsk kongemakt. Siste halvdel av 1100-tallet brakte imidlertid en endring i jarlens stilling. Harald måtte kjempe for å bevare et uavhengig jarledømme i en atmosfære av økende kongelig autoritet både i Norge og Skottland. Orknøyene og Shetland lå forholdsvis langt unna den skotske kongemaktens kjerneområde rundt Firth of Forth, og den skotske kongen presset ikke på for å få lagt Orknøyene og Shetland til sitt domene, slik han gjorde når det gjaldt Hebridene og Man. Skotsk statsdannelse fikk derimot direkte følger for orknøyjarlens områder på det skotske fastlandet. Kong Vilhelm I av Skottland tok affære mot Harald jarl da jarlen var blitt involvert i opprør i Ross og Moray. Jarlen var også i konflikt med den skotske biskopen i Caithness. Tunge bøter, tap av land og ydmykelse ble resultatet for jarlen.²⁰⁵

Ragnvald jarl kan som vi har sett knyttes til den krets som senere skulle bli lendmannspartiet i den norske innbyrdesstriden. Harald jarls sympatier ser også ut til å ha gått

²⁰² Os: kp 85. Forholdet mellom Ragnvald jarl og Erling Ormsson er også beskrevet i Hkr II: 296ff.

²⁰³ Os: kp 85-91 og Hkr II: 298.

²⁰⁴ Os: kp 91. Se også Bjørge 1995: 30; Thomson 2001: 115-6. Om lensavgiften se Johnsen 1966: 6; Imsen 2000a: 177 og neste delkapittel.

²⁰⁵ Se Thomson 2001: 113, 117-120 og 122-127 om Harald jarl Maddadssons konflikter med de skotske kongene.

i den retning. Kong Sverre Sigurdsson var konge i Norge fra 1177 (enekonge fra 1184), og i 1192 ble avdøde kong Magnus Erlingssons sønn brakt først til Shetland deretter til Orknøyene. Harald jarl ga opprørerne et skip, men det er usikkert hvor stor rolle han egentlig spilte i "øyskjeggopprøret" mot kong Sverre i 1193. Opprøret ble slått ned allerede i 1194, og året etter fant Harald jarl det tryggest å møte på et hirdstevne i Bergen for å be kongen om nåde. Det ble inngått et forlik og i kjølvannet av det ble det for første gang etablert et direkte kongelig herredømme på Orknøyene og Shetland.

De norske kongene hadde et indirekte herredømme på Orknøyene og Shetland før 1195, men det ser imidlertid ikke ut til at de norske kongene gjorde noe forsøk på å etablere et mer direkte herredømme over jarledømmet: Kongenes involvering strakk seg til innsettelse av jarler og militær støtte til rivaliserende jarler. Det var dessuten først på slutten av 1100-tallet at de norske kongene begynte å utvikle administrative redskap som gjorde det mulig å ivareta et direkte herredømme over perifere områder hvor den kun hadde begrenset autoritet.

Det orknøyske jarledømmet var alt på 1100-tallet i ferd med å bli en anomali innenfor de norske kongenes interessesfære. Opprinnelig hadde de arvelige jarledømmene i Norge vært sidestilt med underkongedømmet, og jarlene ble regnet som selvstendige fyrster. Sagaforfatterne har likevel framstilt jarlene som avhengige fyrster som sto i et formelt eller reelt underordningsforhold enten til norske eller danske konger. De første norske rikskongene hadde da stort sett også akseptert jarledømmet som styringsordning i områder hvor kongedømmet ennå ikke hadde nok autoritet til å styre selv. Men alt på 1000-tallet var det i høyden to jarler samtidig i Norge. Og, mens jarleverdigheten i vikingtiden hadde vært et middel kongene benyttet for å knytte til seg landets fremste høvdinger, ble den i Norge fra 1000-tallet reservert for medlemmer av kongeslekten.²⁰⁶

På 1100-tallet fantes det altså ikke lenger jarledømmer av det "orknøyske" slaget i Norge. Det orknøyske jarledømmet skilte seg fra de norske fordi jarlene også var jarler over Caithness, som de holdt under den skotske kongen. Mens det på De britiske øyer og på kontinentet var vanlig at samme mann var vasall under flere overherrer, kom den delte lojaliteten til å skape problemer for orknøyjarlene på 1200-tallet.

²⁰⁶ Andersen mener at rent politisk hadde jarlestyret vært en belastning for rikskongedømmet (Andersen 1977: 278).

Hva innebar indirekte herredømme?

Selv om det kan argumenteres for at kong Magnus Berrføtt og kong Edgar ikke hadde noen permanent myndighet over de områdene de formelt fordelte mellom seg i 1098, så viser opplysninger fra 11- og 1200-tallet at de norske kongene ble ansett å ha et territorielt herredømme over øyene i Irskesjøen og langs skotskekysten. Kong Alexander III viste til dette herredømmet da han forsøkte å kjøpe Man og Hebridene, og det ble nevnt som grunnlaget for den norske kongemaktens herredømme i Perth-traktaten.

Selv om det ikke var tale om en virkelig territoriell suverenitet på 1100-tallet, ga herredømmet den norske kongen myndighet til å innsette nye konger på Man og Hebridene og ny jarl på øyene.²⁰⁷ Men ettersom både kongedømmet på Man-Hebridene og det orknøyske jarledømmet gikk i arv, var kongens valgmulighet i utgangspunktet begrenset. Det var da også først etter 1220 at den norske kongen fikk mer direkte innflytelse på hvem som styrte Man og Hebridene. Forholdet mellom jarledømmene Orknøyene og Caithness forteller også noe om hvilket manøvreringsrom jarlen hadde før etableringen av direkte kongelig herredømme. Selv om de orknøyske jarlene gjorde homagium til den norske kongen og ble innsatt av ham, så ble ikke den norske kongen overherre over Caithness, som tilhørte den skotske kongens domene. For å forklare hva som var forutsetningen for det territoriale herredømmet må vi trekke inn den norrøne bosettingen, utviklingen av en norrøn kultursfære og de kulturelle, politiske og ikke minst historiske forbindelsene mellom de norrøne øysamfunnene og den norske kongemakten.

Det territoriale herredømmet innebar at de lokale fyrstene etter hvert ble oppfattet å holde øyene som len for kongene. Ebbe Hertzberg trekker den slutning at når kongen overdro en landsdel til en høybåren mann, så skjedde dette i regelen på slike vilkår at det oppsto et len, også i de tilfeller hvor dette ordet ikke uttrykkelig benyttes.²⁰⁸ I forbindelse med de lokale kongene og jarlene kan dette dokumenteres, men for å få ytterligere klarhet i om de lokale fyrstene holdt sine riker i len fra kongen, vil jeg trekke fram to faktorer: "vasallitet" og "lensavgift".

Vasallitet tilsvarer vanligvis forholdet mellom konge og håndgangen mann i norsk sammenheng. Det besto av opptakelse til tjeneste ved håndslag, troskapsed og gjensidig forpliktelse og berettiget krav om beskyttelse.²⁰⁹ Som vi har sett skal orknøyjarlene ha gått

²⁰⁷ Se Johnsen 1966: 11 og 16.

²⁰⁸ Hertzberg 1893: 287.

²⁰⁹ Hertzberg 1893: 325. Se H: f.eks. kp 19 for beskrivelse av seremonien.

norske konger til hånde også før 1100, men fra midten på 1100-tallet var samtlige jarler de norske kongenes håndgangne menn.²¹⁰ I 1152 sverget den første kongen av Man og Hebridene håndgangsed til en norsk konge. Sannsynligvis sverget Gudrød Olavsson også til kong Magnus Erlingsson i 1164.²¹¹ Deretter sverget ingen mansk-hebridisk konge igjen før i 1210, men i perioden 1220 til 1263 var båndene svært tette mellom kong Håkon og øykongene.

Vasallitet og de lokale fyrstenes formelle underordning under de norske kongene karakteriserte forholdet mellom de norske kongene og de lokale fyrstene i Irskesjøen og på Orknøyene fra midten av 1100-tallet. Men holdt kongene og jarlene øyene som len?

Den viktigste opplysningen om kongenes inntekter kommer fra *Historia Norwegie* hvor forfatteren omtaler Man, Hebridene, Orknøyene, Shetland, Færøyene og Island som tributøyer, og opplyser at de norske kongene mottok tribut fra Hebridene, Orknøyene og Færøyene.

Arne Odd Johnsen viser i artikkelen "Betalt Suderøyene og Man skatt eller lensavgift til Norges konge (1153-1263)?" at den tribut som omtales i *Historia Norwegie* og Robert de Torignis *Chronica* var en lensavgift som ble betalt av de mansk-hebridiske kongene, og ikke regulær skatt fra øyenes innbyggere. Lensavgiften ble mest sannsynlig betalt ved kongeskifter for å fornye eksisterende vasallbånd og oppfylle gamle forpliktelser. Johnsen mener at også orknøyjarlene betalte lensavgift til kongene på 1100-tallet, et synspunkt Steinar Imsen deler.²¹² De regulære inntektene av øyene gikk, med få unntak, til de lokale herskerne. Denne kjensgjerning støtter opp om slutningen om lensavgift. Betaling av lensavgift viser at de lokale herskerne formelt holdt øyene som len fra de norske kongene. Og, i tråd med Hertzbergs definisjon av len og hvordan forlening beskrives i kildene, finnes det i Johnsens artikkel eksempler som støtter slutningen om at de mansk-hebridiske kongene formelt sett holdt øyene som len fra de norske kongene fra 1152.²¹³

²¹⁰ I 1148 ble sannsynligvis Ragnvald jarl og Harald jarl kong Inges håndgangne menn, og i 1151 måtte Harald jarl også gjøre homagium til kong Inges samkonge Øystein Haraldsson.

²¹¹ Johnsen 1966: 9-11 og Beuermann 2002: 61.

²¹² Johnsen 1966: 4-11 og 17. Johnsen mener også at de løsepenger Harald jarl Maddadsson betalte kong Øystein i 1151, kan være en slags lensavgift, ikke minst fordi de er knyttet til jarlens homagium til kongen. Se Imsen 2000a: 177 om orknøyjarlene.

²¹³ Johnsens konklusjon forutsetter at man i tråd med Hertzbergs redegjørelse inkluderer formuleringer som "ríki", "veldi", "forráða", "bli satt over", "skipet land" osv. Termer som skal vise til len og/eller som forutsetter eller resulterer i len. (Hertzberg 1893: 287-88, 294). Et eksempel er Harald jarls betaling av løsepenger i 1151, et annet er opplysningene i Robert de Torignys *Chronica* om at kong Gudrød Olavsson holdt Man og øyene fra den norske kongen. (Johnson 1966: 5-6) Robert de Torignys *Chronica* er trykt som *Cronica. Chronicles of the Reigns of Stephen, Henry II and Richard I*, IV, R. Hewlett (ed.), Rolls Series, London 1879-94.

Sammenfatning

I 1098 fikk den norske kongen en form for herredømme over øyene i Irskesjøen og langs skotskekysten. Herredømmet ble inntil 1220-tallet akseptert av de skotske kongene, og var dels et resultat av kong Magnus Berrfötts tokt, dels av de historiske forbindelsene mellom disse norrøne bosetningsområdene og de norske kongene.

Herredømmets praktisk politiske uttrykk var på 1100-tallet, og i Mans og Hebridenes tilfelle helt til 1266, et indirekte herredømme. Det direkte herredømmet var i hendene på de lokale fyrstene som betalte lensavgift til den norske kongen mot å få len, tittel og verdighet. Før 1195 la herredømmet svært få begrensninger på de lokale fyrstene. Med unntak av 1195-forliket mellom Harald jarl Maddadsson og kong Sverre, er det først i fredsperiodene fra 1210 og 1227 vi kan se et større kongelig engasjement sørvestover, med etablering av direkte herredømme på Orknøyene og Shetland og en intensivering av det indirekte herredømmet på Man og Hebridene. Før disse fredsperiodene var kongemaktens innblanding i lokale forhold ad hoc-basert og kom enten i form av rene maktdemonstrasjoner, involvering i arvefølgen eller støtte til lokale konger og jarler. Den viktigste faktoren for intensivering av den norske kongens engasjement overfor bosetningene i vest var altså indrepolitisk stabilitet i Norge.

Kjernen i det indirekte herredømmet var de lokale herskernes vasallitet og de rettigheter det ga kongen. Det indirekte herredømme ga de norske kongene verken store inntekter eller myndighet på øyene. Det som fantes av lokale skatter og avgifter gikk til den lokale herskeren, ikke kongen. De lokale herskerne hadde det direkte herredømmet og dermed også den daglige styringen med området. Et styringsprinsipp basert på delegering av direkte styre til mektige lokalt forankrede stedfortredere var også i bruk i Norge fra riksdannelsen begynte i vikingtiden og til kongene fant andre løsninger for å opprettholde sin kontroll med landet. Ved midten av 1100-tallet hadde den norske kongemakten ennå ikke utviklet administrative redskaper som gjorde den i stand til å utøve noe direkte styre i vest. Først i de siste tiårene av 1100-tallet begynte kongemakten å etablere et lokalforvaltningsapparat i Norge. Samtidig begynte de norske kongene å kreve stadig større lojalitet fra sine vasaller. I en slik situasjon skapte orknøyjarlenes og de mansk-hebridiske kongenes doble lojalitetsbånd både problemer og muligheter. De lokale herskerne havnet i en lojalitetskonflikt da forholdet mellom den skotske og den norske kongen ble konfliktfylt fra 1220-tallet. Kong Håkon var for eksempel avhengig av støtte fra de lokale hebridiske fyrstene i 1263, og enkelte av de lokale fyrstene brukte sine doble lojalitetsbånd som et pressmiddel overfor sine overherrer i Norge og Skottland.

Vasalliteten er først og fremst synlig etter 1150, og fikk ikke følger for de lokale fyrstenes posisjon i deres riker før etter 1195. Men selv om orknøyjarlene og de mansk-hebridiske kongene var den norske kongens vasaller, fungerte de i praksis også etter 1150-tallet først og fremst som selvstendige fyrster. De formaliserte båndene var løse, og ofte resultat av en konkret situasjon som for eksempel ønske om støtte mot rivaler eller den skotske kongen, eller et resultat av en norsk maktdemonstrasjon. Den eneste måten norske konger kunne få en mer direkte innflytelse på og kontroll over forholdene i Irskesjøen og på Vesterhavsoyene, var ved personlig nærvær og/eller militær intervensjon, som for eksempel de militære ekspedisjonene som ble initiert, og til sist ledet, av kong Håkons Håkonsson i perioden 1228 til 1263.

Militære maktdemonstrasjoner kjennetegner også de engelske og skotske kongenes forhold til de områdene de hadde indirekte herredømme over på denne tiden. Kongene var bare i stand til å være fysisk nærværende i svært korte perioder, og da fortrinnsvis når rikets kjerneområde ikke bød på problemer. Uten kongelig nærvær opphørte påvirkningen raskt. Fra 1098 til 1263 var ingen norsk konge fysisk til stede på Man og Hebridene, mens Orknøyene hadde ett besøk; Øystein Haraldsson i 1151. I de tilfellene norske konger hadde evne og vilje til aktivt å engasjere seg, ble de praktiske følgene av de lokale herskernes underordning intensivert. Konsekvensene ble midlertidig redusert politisk manøvreringsfrihet for de lokale fyrstene, og en utvikling som på sikt førte til etableringen av et direkte kongelig herredømme.

Overherredømme, eller indirekte herredømme, var den dominerende form for "styre utenfra" i Nordvest-Europa før 1200-tallet. Vasallitet og militær intervensjon var kongenes viktigste redskap for å opprettholde kontrollen med rikets randsone eller sine interesseområder. Utover på 1200-tallet oppsto det imidlertid først en intensivering av det indirekte herredømmet. Det ble begynnelsen på prosessen som skulle føre til etableringen av et direkte kongelig herredømme. Denne utviklingen ser vi for eksempel i Wales, hvor de walisiske fyrstene først og fremst fungerte som selvstendige fyrster så lenge de engelske kongene var engasjerte på kontinentet.²¹⁴

De engelske kongenes muligheter til å påvirke hvem som ble fyrster i Wales og konger i Irland var begrenset. Prinsene i Gwynedd mottok verken tittel eller verdighet fra den engelske kongen. De engelske kongene hadde det territorielle herredømmet, men utover den innflytelse vasallitet og militærmakt ga dem, hadde de ikke samme mulighet som de norske

²¹⁴ Se f.eks. Davies 1990: ch. 5.

kongene til å avgjøre hvem som skulle ivareta det direkte herredømmet. Det indirekte herredømmet ga i perioder de norske kongene sterkere innflytelse på Vesterhavøyene enn hva de engelske kongene hadde i Wales, når de da ikke benyttet våpenmakt.

Men også på De britiske øyer kom det endringer fra slutten av 1100-tallet, da den engelske kongemakten i noen tiår vendte oppmerksomheten vekk fra kontinentet. Rees R. Davies karakteriserer overherredømme på denne måten:

Overlordship was a conveniently elastic relationship; it could mean as little or as much as the respective positions of suzerain and dependent suggested and warranted. It could be intensified as occasion and opportunity arose; its terms could be subtly but profoundly altered by closer definition. When that happened – as it did in Wales as elsewhere in Europe from the late twelfth century – the opportunities and pretexts for intervention grew apace.²¹⁵

Denne karakteristikken kan også benyttes for å beskrive utviklingen i de øysamfunnene hvor den norske kongen hadde et indirekte overherredømme. Tidlig på 1200-tallet ble ikke bare de norske kongenes indirekte herredømme overfor øyene i Irskesjøen og langs skotskekysten intensifisert, kongemakten hadde alt etablert direkte herredømme over enkelte av øyene. Det indirekte herredømmet gjorde at Færøyene, Shetland, Orknøyene, Man og Hebridene hadde et formalisert forhold til den norske kongen, hvilket ga dem en annen status i forhold til kongeriket enn Island og Grønland. Jeg mener derfor at det er berettiget å kalle Man, Hebridene, Shetland, Orknøyene og Færøyene for "de opprinnelige skattlandene". Skattlandsbetegnelsen må i dette tilfellet ikke knyttes til kongens inntekter fra øysamfunnene, men betraktes som et uttrykk for at øygruppene både formelt og reelt hadde en annen status enn Grønland og Island fra ca. 1100 til 1260-tallet. Kong Magnus Berrfötts territorielle herredømme i sørvest kan derfor betraktes som startpunktet for en inkorporeringsprosess som endte med at skattlandene – Hebridene og Man unntatt – ble en administrativ del av det norske riket. Det nye systemet innebar mer enn vasallitet, militære maktdemonstrasjoner og lensavgift. For at de norske kongene skulle få de samme rettigheter i og inntekter fra de norrøne øysamfunnene som de etter hvert fikk i Norge, manglet det fremdeles noen viktige faktorer. En del av disse faktorene kom på plass i perioden 1195-1264, men det var først under kong Magnus Håkonsson at skattlandene virkelig ble en integrert del av kongens rike.

²¹⁵ Davies 1987: 290.

4. Direkte herredømme

Kong Magnus Erlingsson hadde sysselmann på Færøyene på 1170-tallet, og utøvde dermed et direkte herredømme over øygruppen.²¹⁶ Fra 1195 til 1264 etablerte de norske kongene også direkte herredømme over Shetland, Orknøyene, Island og Grønland. Vi skal nå se på hvordan denne etableringen foregikk, og sette den i samband med utviklingen ellers i det norske riket.

Både endringen i Orknøyenes og Shetlands status etter 1195 og etableringen av kongens herredømme på Island er tidligere blitt undersøkt i detalj. Jeg vil i stor grad trekke inn resultatene fra denne forskningen i min undersøkelse, men først og fremst fokusere på problemstillingen; hva slags betydning hadde forholdet mellom kongemakten og orknøyjarlene og mellom kongemakten og de islandske høvdingene for etableringen av direkte herredømme?

I tillegg til den maktpolititiske utviklingen skal vi også undersøke om kongemakten etablerte et rettslig grunnlag for det direkte herredømmet eller om det utelukkende var fundert på det eksisterende, indirekte herredømme når det gjaldt de opprinnelige skattlandene.

Konge og jarl, 1195-1267

1195-forliket og konsekvensene for orknøyjarlen

Harald jarl Maddadsson støttet det mislykkede øyskjeggoprøret mot kong Sverre Sigurdsson på begynnelsen av 1190-tallet.²¹⁷ Både orknøyinger og shetlendinger deltok i opprøret. Etter at det ble slått ned i 1194, skal kong Sverre ha tenkt på å sende en hær vestover for å straffe orknøyingene. Harald jarl, den lokale biskopen og de fremste menn på Orknøyene kom ham imidlertid i forkjøpet, og ankom Bergen sommeren 1195. På et hirdstevne anklaget kongen Harald jarl for svik fordi han hadde støttet øyskjeggene. Jarlen tok på seg all skyld, forsvarte seg og ba kongen om nåde. Han ble tilgitt og kongen dikterte deretter et forlik. Dette ble nedskrevet sammen med en oversikt over de gårder og eiendommer på Orknøyene og

²¹⁶ Se kp 2.

²¹⁷ Om øyskjeggoprøret og oppgjøret etter det se Svs: 173-179 og 184-186 og Os: kp 112.

Shetland som kongen konfiskerte etter falne øyskjegger. Kongemakten etablerte seg nå med egen sysselmann på Orknøyene og etter hvert også med lokale hirdmenn. Men jarledømmet skulle likevel bestå på Orknøyene. Shetland ble derimot i sin helhet satt under kongelig administrasjon og skilt fra jarledømmet.

Kapittel 10 i *Hirdskråen* fra 1270-årene handler spesifikt om jarledømmet i skattlandene. Der framgår det at 1195-forliket var grunnlaget for forholdet mellom kongedømmet og orknøyjarlen helt fram til 1267, da det kom i stand en overenskomst mellom Magnus Lagabøte og Magnus jarl Gilbertsson (1256-1273). Dessuten må vi anta at de generelle bestemmelsene om jarler slik de gjengis i *Hirdskråens* kapittel 9, 11 og 12, også skulle gjelde for skattlandsjarlene.²¹⁸ Før vi ser nærmere på konsekvensene av 1195-forliket er det nødvendig å si noe om de norske kongenes jarler og jarledømmet i Norge generelt fra slutten av 1100-tallet til ca. 1260. Bestemmelsene i *Hirdskråen* kan her være et godt utgangspunkt. Selv om de stammer fra 1270-årene, er det grunn til å tro at bestemmelsene – i alle fall delvis – har et eldre opphav, og i det minste kan føres tilbake til Håkon Håkonssons tid.²¹⁹

I *Hirdskråen* følger jarlene nest etter konge, kongssønner og hertuger i rang, og har som dem fyrsteverdighet. Til forskjell fra lendmenn og andre kongsmenn lenger ned i hirdhierarkiet, var jarlene delegert tilnærmet kongelig herredømme over jarledømmet. De hadde også rett til egen hird. Herredømmet ga altså jarlene full styringsrett i jarledømmet. Det innebar blant annet at jarlen skulle ha alle inntektene fra jarledømmet og at jarlens egen organisasjon ivaretok både kongens og jarlens interesser. Jarlene var kongens mektige stedfortredere. De hadde utstrakte militære plikter både når det gjaldt forsvar av jarledømmet og Norge, og de var pliktige til å delta på de krigstokt kongen påla dem. Men det fulgte også begrensinger med jarleverdigheten. Jarlene hadde bare begrenset disposisjonsrett til kongens og jarledømmets ressurser. En jarl kunne ikke forlate landet uten kongens tillatelse eller ha samkvem med høvdinger kongen sto på fiendtlig fot med. *Hirdskråen* inneholder også et avsnitt om utro jarler og prosedyren for å håndtere dem.²²⁰ Før 1195 var ikke alle disse bestemmelsene relevante for det orknøyske jarledømmet. Kongen hadde jo ingen inntekter derifra. Det skulle imidlertid endre seg.

²¹⁸ Wærdahl 1998: 92.

²¹⁹ Hans Jacob Orning forutsetter i sin behandling av Harald jarls underkastelse for kong Sverre Sigurdsson i 1195 at kongen anklaget jarlen for utroskap i samsvar med de norske lovene. (Orning 2003: 125) Det er lite trolig at norsk lov gjaldt på Orknøyene rundt 1200, men som den norske kongens jarl og håndgangne mann var Harald jarl trolig underlagt hirdlovens bestemmelser om jarler. Se kp 5.

²²⁰ H: kp 11-12.

Hans Jacob Orning undersøker Harald jarls underkastelse under kong Sverre i sin analyse av norske kongers maktutøvelse i høymiddelalderen.²²¹ Som William P.L. Thomson betrakter Orning Harald jarls opptreden som et uttrykk for den overgangstid jarlene befant seg i. Som de andre stormennene i riket ble jarlen konfrontert med kongens krav om absolutt troskap – konstant i tid og rom – noe som fullstendig utelukket muligheten til å støtte andre enn kongen.²²² Harald jarl møtte samme utfordring i sitt forhold til den skotske kongen.

Orning påpeker at det i utgangspunktet ikke var noen forskjell mellom kongens forhold til stormenn i skattlandene og til stormenn i Norge. I kong Sverres tid fikk for eksempel alle stormenn grid og forlik av kongen etter opprør. I regelen fikk de også fordelaktige betingelser, med ett unntak; Harald jarl fikk en uvanlig streng behandling.²²³ De harde betingelsene kong Sverre påla Harald jarl er årsaken til at 1195 er blitt oppfattet som et vendepunkt i Orknøyenes og Shetlands historie. Forliket betraktes gjerne som slutten for et tilnærmet selvstendig jarledømme med en utelukkende løs, formell forbindelse til det norske kongedømmet.²²⁴ I tillegg førte Harald jarls utroskap overfor kong Vilhelm I til at den skotske kongen strammet grepet om Caithness.

Harald jarl hadde, som han selv poengterte i 1195, også tidligere vært i hardt vær med sine overherrer. Tidligere konfrontasjoner med norske konger hadde imidlertid ikke fått så alvorlige konsekvenser, og ingen orknøyjarl hadde tidligere inngått forlik med en norsk konge. I 1151 hadde det vært tilstrekkelig å betale lensavgift og avlegge håndgangsved til kong Øystein Haraldsson for å bli gjeninnsatt som jarl, men i 1195 krevde kongen mer. Ifølge *Sverres saga* fikk kongen satt opp et forliksbrev, som ikke er bevart for ettertiden. *Sverres saga* gjengir bare noen punkter og *Orknøyingenenes saga* enda færre. Det kan altså ha vært elementer i forliket vi ikke kjenner. Kong Sverre tok Shetland fra jarlens domene og la det direkte under kronen med alle skatter og avgifter. Shetlendingene måtte heretter forholde seg direkte til kongen og hans ombudsmenn. Jarlen fikk tilbake Orknøyene mot å betale kongen

²²¹ Orning 2003: Del II, kp 2.

²²² Thomson 2001: 113 og Orning 2003: 137.

²²³ Orning 2003: 146-147.

²²⁴ Crawford 1971: 144; Imsen 2000a: 163-169; William L.P. Thomson oppsummerer Harald jarls problem på denne måten: "The problem which Harald had to face was the growth of royal power in Scotland and Norway, both endeavouring to extend their control into peripheral areas, and to convert the loose ties of the saga-period into a more binding feudal relationship" (Thomson 2001: 113).

halve sakøren.²²⁵ Kongen sendte dessuten som nevnt sysselmann til Orknøyene for å håndtere sine interesser.

Selv om jarlene sannsynligvis sympatiserte med lendmannspartiet i den norske innbyrdesstriden, hadde ingen jarl tidligere støttet et åpent opprør mot en norsk konge. Det mest nærliggende eksempelet på tilsvarende utroskap, er Harald jarls støtte til de skotske opprørerne, som også fikk alvorlige konsekvenser for ham. I form og innhold er da 1195-forliket først og fremst kongens straff for Harald jarls utroskap, men siden vi ikke har eksempel på at andre stormenn ble straffet like hardt av kongen, er det nødvendig å finne en forklaring på kong Sverres reaksjon. Hans Jacob Orning trekker blant annet fram at den perifere beliggenheten til Orknøyene i forhold til kongemaktens sentrum kan være en forklaring, og at kongen derfor kunne velge en annen strategi enn hjemme i Norge. Overfor orknøyjarlen hevdet han et strengt, tvangsbasert herredømme, mens han ellers foretrakk et mer gjensidig og frivillig herredømme. Konfrontasjonen mellom kong Sverre og Harald jarl er også den eneste Orning har undersøkt hvor vennskap ikke ser ut til å ha blitt resultatet. Møtet mellom konge og jarl ble avsluttet ved at jarlen underkastet seg kongen, ikke med lovnad om gjensidig vennskap og gaveutveksling.²²⁶ Og ettersom Harald jarl trolig var en betraktelig mindre trussel mot kongen enn norske stormenn som biskop Nikolas Arnesson og Jon Hallkjellsson, kunne derfor Sverre straffe Harald jarl hardt uten fare for kongemakten. I 1198 inngikk jarlen også forlik med den skotske kongen, og tapte i den forbindelse også inntekter i Caithness.

Det finnes ellers ingen eksempler på at jarlene i Norge fikk redusert sin styringsmakt under kong Sverre. Sverres behandling av Harald jarl var altså unik. Særbestemmelsene om skattlandsjarlene i *Hirdskråen* understreker jo også at orknøyjarlene i prinsippet hadde et noe annet forhold til kongen enn jarlene i Norge.

Det er også et annen side ved 1195-forliket. På midten av 1100-tallet var indirekte herredømme med delegering av kongelig myndighet til en stedfortreder eneste mulighet til å opprettholde en form for kontroll med rikets randsone når kongen selv ikke kunne være til

²²⁵ Sagaene er ikke samstemte når det gjelder hvor stor del av sakøren som skulle gå til kongen. I *Sverres saga* skal kongen ha tatt halve sakøren og ingenting av landskylden (Svs: 186); i *Orknøyingenenes saga* står det ingenting om kongens inntekt fra Orknøyene, men at Shetland med all skyld og skatt gikk til kongen, og at orknøyjarlene ikke har hatt Shetland siden 1195 (Os: kp 112). I *Baglersagaen* står det derimot at all sakøre og skatt fra både Orknøyene og Shetland gikk til kongen (Bs: 338-339). Jeg velger å støtte meg til beretningen i *Sverres saga*.

²²⁶ Orning 2003: 146-147 og 168.

stede. Dette hadde også vært tilfellet i Norge før utbyggingen av kongenes politisk-administrative organisasjon begynte på slutten av 1100-tallet. Innbyrdesstriden tvang fram en annen organisering for å opprettholde kontrollen med og få inntekter fra områdene kongene la under seg. Det vokste fram en organisasjon hvor menn oppnådde status og makt gjennom kongstjeneste og ikke bare gjennom et lokalt maktgrunnlag. Utbyggingen av en sysselmannsorganisasjon var i gang under kong Magnus Erlingsson, og ble videreført av kong Sverre.²²⁷ I 1195 hadde kong Sverre sysselmannen som et nytt redskap for å kontrollere jarlen og ivareta sine interesser på Orknøyene og Shetland. Kongens interesser omfattet først og fremst en andel av jarlens inntekter fra Orknøyene, og samtlige inntekter fra Shetland.

Sagatradisjonen og Lord Henry Sinclairs regnskap fra 1492 og 1500, gir et visst innblikk i hva slags inntekter jarlene hadde fra jarledømmet i 1195.²²⁸ Jarledømmets eldste økonomiske fundamentet ser ut til å ha bestått av veitsle, altså jarlens rett til forsyninger fra innbyggerne, og landskyldinntekter fra jarlegodset. Regnskapene fra 1492 og 1500 viser at det fantes to typer jarlegods; gods som fulgte jarleverdigheten og jarlens privatgods. Jarledømmegodset, som jarlen fikk tilgang på da han ble utnevnt, gikk tilbake til kongen igjen når jarlen døde. Det ble altså gitt som len til jarlen, og jarlen hadde landskyldinntektene av det. Jarledømmegodset besto av forskjellige typer jordegods: "Bordlandet" var de største og mest innbringende jordeiendommene som fulgte verdigheten. Fram til begynnelsen av 1200-tallet besto bordlandene av et dusin strategisk plasserte setegårder. Bordlandsgårdene var administrative sentra som gjerne ble bebodd av jarlen selv eller hans gødinger. "Bordlandet" var, som setegårdene i Norge, fritatt fra skatt. Det er usikkert hvor stor prosentandel av all jord som var bordland, men det meste av det ble antakeligvis delt opp og leid ut til leilendinger i løpet av 1200-tallet. I tillegg til "bordlandet" fantes det en kategori jord som går under navnet "auld earldom" i regnskapene. Det var ikke skattefritt, men like fullt en del av jarledømmets gods som gikk tilbake til kongen når jarlen døde. Jarlene hadde også privat jordegods, kalt "conquest lands". Det var jordeiendommer som en jarl hadde kjøpt, arvet eller mottatt som gave i sin levetid. Det gikk ikke tilbake til kongen da jarlen døde, men gikk i arv i jarleslekten. Rundt 1500 utgjorde dette ca. 12 % av jorda, omtrent det samme omfanget som jarledømmegodset tidligere hadde hatt før det ble overført til den skotske kongen i 1470.

De orknøyske skattene var mange rundt 1500, og spørsmålet om det lokale skatte- og jordtakseringssystemets opphav og alder har vært – og er fremdeles – et hovedproblem i

²²⁷ Se kp 6.

²²⁸ For omfattende redegjørelser for jarlens og kongens inntekter fra Orknøyene se Crawford 1971: 193-194, Andersen 1991; Imsen 1994: 258-259; Imsen 2000a: 176-178 og Thomson 2001: kp 5 og 15.

orknøysk historieforskning.²²⁹ Tidligere var det vanlig å datere det avanserte jordtakseringssystemet, med enhetene "eyrisland" og "peningsland", til 900- eller 1000-tallet. Det var også vanlig å datere de årlige skattene vi kjenner fra høy- og senmiddelalderen så langt tilbake i tid. Per Sveaas Andersen mener derimot at regulær, årlig skattlegging først ble etablert på slutten av 1100-tallet eller tidlig på 1200-tallet. Andersens hovedargument er at det gamle jarledømmet neppe var i stand til å etablere et så komplisert og sofistikert skattesystem som det vi finner på Orknøyene i senmiddelalderen, og at det er lite trolig at orknøyingene skal ha innført årlig skattlegging før det ble vanlig i resten av nordvest-Europa. Han setter jordtakseringssystem av den orknøyske og shetlandske typen i direkte forbindelse med etableringen av et mer avansert og sentralisert forvaltningsapparat.²³⁰ De samme argumentene må også kunne sies å gjelde for bøteinntekter. Steinar Imsen bruker da også Andersens argumenter til å trekke den konklusjon at regulær årlig skattlegging må betraktes som et resultat av statsdannelsesprosessen på 1200-tallet, og at de mest sannsynlig var produkter av kongedømmet.²³¹

Steinar Imsen mener at de "skatter og skylder" som omtales i forbindelse med Shetland i 1195-forliket, var *naturalia*; smør, malt eller lignende, som opprinnelig hadde vært del av orknøyingenes og shetlendernes bidrag til jarledømmet. Bøter, som ikke nevnes i *Orknøyingenes saga*, men i *Sverres saga* i forbindelse med 1195-forliket, var i Norge et resultat av statsdannelsesprosessen, og ble trolig innført på Shetland og Orknøyene i 1195, da jarlen fikk rett på halvparten av bøteinntektene.²³² Før 1195 gikk alle inntektene fra jarledømmet uavkortet til jarlen. Kongen mottok bare lensavgift. Den ble antakeligvis betalt som en engangsavgift ved innsettelsen av ny jarl.²³³ Etter 1195 ser det derimot ut til at kongen mottok halve sakøren. Det er bare *Baglersagaen* som nevner skatt fra Orknøyene, og som vi skal se senere, gikk trolig samtlige skatteinntekter til kongen i høy- og senmiddelalderen.

Kongen hadde dessuten krongods på Orknøyene, som sysselmennene eller deres ombudsmenn var ansvarlige for å samle inn landskylda av. Det er godt mulig at kongsgodset stammet fra kong Sverres konfiskering av øyskjeggens jordegods i 1195. Vi vet imidlertid ikke hvor stort dette godset har vært. Clouston regnet med at det var på ca. 20 % av jorda på

²²⁹ Imsen 2000a: 176. Se Thomson 2001: 208-215 om skatt på Orknøyene, og om diskusjonen om leidang eller ikke på Orknøyene. Se Thomson 2001: kp 5, hvor han kommenterer eldre forskning, bla. Clouston og Steiness; 162, 170 og kp 15 om jarlens og kongens eiendommer, samt taksering og landleie på Orknøyene i norrøn tid.

²³⁰ Andersen 1991.

²³¹ Imsen 2000a: 177-178.

²³² Samme

²³³ Johnsen 1966: 18-19; Crawford 1971: 192 og Imsen 2000a: 177.

Orknøyene, mens Thomson mener at det ikke kan ha dreid seg om store områder på slutten av middelalderen. I løpet av 1400-tallet gikk det opp i resten av jarledømmets eiendommer og fulgte med det under den skotske kronen.²³⁴

De kongelige sysselmennene truet jarlens posisjon og uthulte hans rolle som kongelig stedfortreder. På Orknøyene oppsto en situasjonen hvor to parallelle organisasjoner ivaretok henholdsvis kongens og jarlens interesser og hvor både jarl og sysselmann representerte kongen i jarledømmet, uavhengig av hverandre. Dette var ikke uproblematisk.

I første omgang førte ikke 1195-forliket til en varig endring i jarlens stilling og funksjon, eller til større underordning. Harald jarl utnyttet svekkelsen av kongemakten etter kong Sverres død til sin fordel. Sysselmanen ble drept, Shetland tatt tilbake og orknøyjarlene opprettholdt en selvstendige rolle til 1209, da ordningen fra 1195 ble gjeninnført.²³⁵

Full styringsmakt eller varig reduksjon av jarlens stilling i jarledømmet?

Vi vet lite om den politiske og administrative utviklingen på Orknøyene og Shetland fra 1195 til 1267. Det er for eksempel ikke mulig å få stadfestet om halve sakøren fortsatte å gå til kongen, fordi kongens inntekter fra Orknøyene først er tema i kildene igjen etter 1300.²³⁶ Nyere stedsnavnsforskning viser imidlertid at kongemakten kan ha etablerte et system av kongelige administrative sentra på Orknøyene, og at de såkalte huseby- og herrednavnene vi finner på øyene i dag, er rester av en kongelig forvaltningsorganisasjon som kan ha blitt introdusert etter 1195. Husebygårdene kan opprinnelig ha tilhørt orknøyinger som fikk beslaglagt sine eiendommer etter øyskjeggoprøret.²³⁷ På Island ser vi at Håkon Håkonsson konfiskerte Snorre Sturlasons gods på 1240-tallet, og Bessastaðir, som var en av de største gårdene, ble senere sete for kongens øverste embetsmann på Island. Vi finner imidlertid ingen husebygårder verken på Island eller i de andre skattlandene.

Den rådende oppfatningen har lenge vært at myndige jarler fortsatte å fungere som kongens stedfortredere og varetakere av det direkte herredømmet på Orknøyene på kongemaktens vegne.²³⁸ På grunn av manglende kilder er det umulig å slå fast med sikkerhet hvilken rolle jarlene hadde i jarledømmet. Selv om vi trekker inn det vi mener å vite om

²³⁴ Thomson 2001: 162 og 222-228.

²³⁵ Bs: 338-339.

²³⁶ Se kp 7.

²³⁷ Barbara E. Crawford, "Houseby, Harray and Knarston in the West Mainland of Orkney. Toponymic indicators of administrative authority?" (forthcoming): 23-25 og 43-44.

²³⁸ Crawford 1971: 155-62, 178ff og 195 og Imsen 2000: 175.

jarlenes forbindelser til Skottland og den politiske og administrative utviklingen i Norge, må enhver slutning om jarlenes stilling i perioden betraktes som tentativ.

Harald jarls sønner, samjarlene Jon og David, fant det best å inngå forlik, betale bøter og sverge ed til kong Inge Bårdsson i 1210.²³⁹ 1210-forliket var en konsekvens av freden som oppsto i Norge etter Kvitsøy-forliket i 1208.²⁴⁰ *Baglersagaen* forteller at nye kongelige sysselmenn ble sendt til Orknøyene og Shetland allerede før jarlene forliktes med kongen. De sendte biskopen av Orknøyene til Norge for å be kong Inge og Håkon jarl om forlik. Og etter at biskopen hadde fått de nødvendige garantiene kom jarlene og biskopen til Bergen i 1210. Liksom faren overlot også Jon og David til kongen og jarlen å avgjøre deres sak. De måtte stille pant og gisler, betale bot, samt sverge troskap og lydighet. Deretter skal de ha blitt satt over Orknøyene og Shetland på vilkår som vi ikke kjenner nærmere til. Men det er liten tvil om at det i det vesentlige var situasjonen etter forliket i 1195 som ble gjenopprettet. Shetland ble ikke tilbakeført til jarledømmet, og landet hadde egen sysselmann i 1223.²⁴¹

Kongene på Man og Hebridene ble også forlikte med kong Inge og Håkon jarl. Etter å ha betalt utestående lensavgift til kongen, sverget de troskap og lydighet og fikk på nytt landet som len av kongen.²⁴² Det er store forskjeller på forlikene jarlene på Orknøyene og kongene på Hebridene og Man inngikk med konge og jarl i Norge. Det ble ikke sendt sysselmenn til Hebridene og Man. Og mens orknøyjarlene måtte betale bot, stille pant og gisler, holdt det at de mansk-hebridiske kongene betalte utestående lensavgift og sverget ed.²⁴³ Orknøyjarlene ble dessuten gjeninnsatt på vilkår. Forskjellene bekrefter at kong Inge fremdeles bare hadde et indirekte herredømme på Hebridene og Man, som ble opprettholdt gjennom troskapsed, tributt og forlening. Orknøyjarlenes stilling i jarledømmet var blitt en annen enn den de hadde delt med kongene lenger sør på 1100-tallet. Kongemakten opprettholdt den harde linjen overfor jarlene, og den politisk-administrative omleggingen i Norge omfattet også Orknøyene og Shetland. De opprinnelige skattlandene ble altså delt i to grupper i perioden 1195-1210.

²³⁹ Bs: 339-340.

²⁴⁰ Bs: 327-333 og 338.

²⁴¹ Kildene gir forskjellige opplysninger om Shetland i denne sammenhengen. I *Orknøyingenenes saga* fortelles det at orknøyjarlene ikke holdt Shetland etter 1195 (kp 112). I *Baglersagaen* skal imidlertid Harald jarl ha tatt Shetland tilbake i 1202 og kong Inge skal ha satt Jon og David Haraldsønner over både Orknøyene og Shetland (339-340). Kong Sverres svigersønn, lendmannen Gregorius kik Halldorsson, var imidlertid sysselmann på Shetland i 1223 (HsH: 91 og Svs: 222), så jeg velger å feste lit til *Orknøyingenenes sagas* opplysninger.

²⁴² Bs: 340.

²⁴³ Se også Johnsen 1966: 10 og Crawford 1971: 154.

Jon var enejarl etter at David døde i 1214. I 1224 skal Jon jarl ha kommet til Norge og forlikt seg med kongen om sakene dem imellom, fortelles det i *Håkon Håkonssons saga*. Jarlen etterlot sønnen sin som gissel hos kongen.²⁴⁴ Bakgrunnen for 1224-forliket nevnes ikke direkte i sagaen. Barbara E. Crawford regner med at Jon jarl kan ha vært knyttet til kong Håkons motstandere i Norge og da først og fremst Skule jarl Bårdsson.²⁴⁵ Og med bakgrunn i sagaens magre opplysninger finnes det ikke andre rimelige forklaringer. I 1217 hadde Skule jarl sendt et brev til Jon jarl med kongens segl, og uten kongens eller hans rådgiveres kjennskap. Brevet ble snappet opp av kongens menn og nådde aldri orknøyjarlen. Vi kjenner ikke innholdet, fordi reaksjonene fra kong Håkons krets handlet om Skules bruk av kongsseglet uten at kongen var informert. Av sammenhengen i sagaen går det fram at kongens menn mistenkte Skule jarl for å konspirere mot kongen med sine venner. Orknøyjarlen ble tydeligvis regnet med til dem. Brevet kan også ha sammenheng med delingen av kong Inge Bårdssons etterlatte rike mellom kong Håkon og Skule jarl. I 1217 fikk Skule herredømme over en tredjedel av Norge og samtlige eller halvparten av skattlandene. Delingen var først og fremst en territoriell avgrensning for oppkreving av kongens og jarlens inntekter, men innebar også at Skule jarl fikk kontrollen med innsettelsen av sysselmenn i skattlandene.²⁴⁶

I 1223 deltok orknøyjarlen sammen med biskopen av Orknøyene og sysselmanen på Shetland på riksmøtet i Bergen hvor riksdelingen mellom konge og jarl var tema.²⁴⁷ På dette møtet var frontene mellom kongens og jarlens menn steile, men kongen inngikk ingen form for forlik med noen av Skule jarls støttespillere. Dette kan være bakgrunnen for 1224-forliket.²⁴⁸ At jarlens sønn ble igjen som gissel understreker alvoret. I 1226 var orknøyjarlen igjen i Bergen sammen med flere menn vestfra. Kongen ordnet da sakene deres i samråd med Skule jarl. I 1228 utvekslet orknøyjarlen og kong Håkon gaver, og i 1230 bisto orknøyjarlen den manske kongen med skip i hans strev for å opprettholde sin posisjon på øyene.²⁴⁹ Beskrivelsen av gaveutvekslingen med kongen kan tyde på at forholdet mellom kong Håkon

²⁴⁴ HsH: 100.

²⁴⁵ Crawford 1971: 156-157.

²⁴⁶ HsH: 44 og 47 og Grethe A. Blom, *Samkongedømme – enekongedømme – Håkon Magnussons hertugdømme*, DKNVS Skrifter 18/1972: 20. Sannsynligvis var det Skule som innsatte kong Sverres svigersønn som sysselman på Shetland en gang før 1223.

²⁴⁷ HsH: 91. Om riksmøtet i 1223 se Helle 1972: del II, f.eks. 238.

²⁴⁸ Samme år var også flere representanter fra Hebridene hos kongen og la fram sine behov for ham. Dette skal ha hatt sammenheng med det generelle politiske klimaet i irskesjøområdet og økt skotsk press (McDonald 1997: 88-89).

²⁴⁹ HsH: 11, 91, 100, 137, 149 og 151.

og orknøyjarlen ikke hadde vært friksjonsfritt, og at etableringen av direkte herredømme ikke foregikk uten motstand fra jarlene. Dette bekreftes av begivenheter på Orknøyene året etter.

I 1231 var Hånev unge kongens sysselmann på Orknøyene. Han tilhørte det lokale gødingearistokratiet, var kongens skutilsvein og hadde stor sveit. Hos Hånev var blant annet hans brødre og en Bjørn gjest. Olve ilt-eitt, skipsstyrer og hirdmann, som var blitt igjen på Orknøyene etter Man-kongens norskstøttede ekspedisjonen i 1230, oppholdt seg også hos sysselmannen. En av Jon jarls slektninger, Snækoll Gunnesson, gjorde krav på eiendommer han mente tilhørte hans gren av jarleslekten. Snækoll søkte seg til Hånev og hans brødre for støtte. Og da Hånev og hans menn møtte jarlen og hans følge på Thurso i Caithness kom det til strid. Etter et fuktig lag endte det med at Snækoll, Olve ilt-eitt og flere av Hånevs menn drepte Jon jarl. Jarlens venner og Hånevs frender forhandlet fram grid, og ble enige om at kong Håkon skulle avgjøre saken. Sommeren 1232 dro partene til Bergen. Følget omfattet store deler av de orknøyske stormennene. Drapet ble gjort opp på et hirdstevne. Fire menn, blant dem Olve ilt-eitt, ble halshugd. Med skutilsveinenes hjelp unngikk Hånev, Snækoll og samtlige representanter for gødingearistokratiet å måtte svare for drapet. Hånev og Snækoll dro deretter nordover med Skule jarl. Etter en stund i jarlens tjeneste fikk Hånev hjemlov av kongen og døde på vei tilbake til Orknøyene. Snækoll ble lenge hos både Skule jarl og kong Håkon. Han var for øvrig en av Skules sysselmenn under vårbelgopprøret i 1239.²⁵⁰ Det må også nevnes at store deler av de orknøyske gødingene, og blant dem flere av Jon jarls slektninger, omkom på vei tilbake til Orknøyene i 1232. Jarletittelen gikk derfor i arv til en skotsk gren av jarleslekten; Angus-familien.²⁵¹

Hånev unge og hans støttespillere tilhørte det orknøyske aristokratiet, som tradisjonelt hadde nære bånd til jarleslekten. Liksom jarlene støttet også kong Håkon seg på det lokale aristokratiet på Orknøyene. Og i 1231 hadde både orknøyjarlen og kongen hirdmenn på øyene. Sagaens beretning viser at både kong Håkon og Skule jarl var godt orientert om det orknøyske aristokratiet. Både Skules og Håkons politikk kan ha bidratt til å splitte gødingene. Drapet på Jon jarl viser også hvilke problemer kongemakten kunne støte på ved å benytte seg av embetsmenn med lokal tilknytning på Orknøyene. Sysselmannen og hans følge fungerte altså uavhengig av og i direkte konflikt med jarlen og hans menn. Direkte kongelig styre fungerte ikke knirkefritt i et jarledømme med tradisjon for selvstendige jarler.

²⁵⁰ HsH: 153-156 og 197. En sveit var et væpnet følge. Om rivaliseringen mellom de forskjellige grenene av jarleslekta se Crawford 1971: 158-159.

²⁵¹ HsH: 156 og Thomson 2001: 134-137.

Barbara E. Crawford mener at Jon og David jarls problematiske forhold til de norske kongene alene var årsaken til at det befant seg sysselmenn på Orknøyene i 1209/10 og 1231. Crawford regner ellers med at jarlene under normale omstendigheter hadde full styringsrett på Orknøyene også etter 1195, og viser til at det ikke sies noe om kongelige sysselmenn på Orknøyene bortsett fra årene 1209-10 og 1231.²⁵² At kildene ikke omtaler kongelige sysselmenn eller andre representanter på Orknøyene mellom 1210 og 1231 og mellom 1231 og 1264 betyr ikke nødvendigvis at det ikke fantes et kongelig sysselmannsstyre på Orknøyene. Vi vet egentlig lite om styret av Orknøyene under kong Håkon Håkonsson, men ut fra det vi ellers vet om styret i Norge under kong Håkon og hans skattlandspolitikk, må det likevel være grunn til å anta at han ikke har sluppet tøylene over styret av jarledømmet; ikke minst fordi kongen trolig mottok store inntekter fra jarledømmet etter 1195.²⁵³

Fra slutten av 1100-tallet til Knut jarls død i 1261 styrte jarlene i Norge selv sine jarledømmer uten innblanding fra kongemakten.²⁵⁴ Kongen hadde ikke sysselmenn i jarledømmene. Det fantes to typer jarler i Norge på 1200-tallet. Riksjarler, som i perioder hadde vært de reelle riksstyrene, slik tilfellet var med Skule Bårdsson, og jarler som fungerte som kongelige stedfortredere i territorielt avgrensede deler av riket.²⁵⁵ Jarlene tilhørte vanligvis kongeslekten, og de fikk et avgrenset område til underhold enten fordi de var for mektige til å ignoreres, eller som belønning. Og selv om jarlene i Norge ikke opplevde å få sin stilling redusert verken formelt eller i praksis slik orknøyjarlene gjorde, så går det tydelig fram av *Hirdskråens* kapittel om det innenlandske jarledømmet, at en deling av herredømmet mellom konge og jarl ble oppfattet som ufordelaktig både for kongemakten og folket.²⁵⁶ Med bakgrunn i Grethe A. Bloms konklusjoner om de norske jarlene i høymiddelalderen, må vi tro at orknøyjarlens stilling, både overfor kongen og innad i jarledømmet, har vært svakere enn de norske jarlens etter 1210. Jeg vil igjen trekke fram Hans Jacob Ornings slutning om at de norske stormennene kunne utgjøre en potensiell trussel mot kongen. Dette er ikke minst synlig i forholdet mellom kong Håkon og Skule jarl. Skule måtte tilfredsstilles, fordi han og hans norske støttespillere hadde et såpass sterkt maktgrunnlag innenfor Norges grenser at de var en reell trussel mot kongen. Det var ikke tilfelle med orknøyjarlen, verken i 1195, 1210 eller

²⁵² Crawford 1971: 178ff.

²⁵³ Se også Imsen 2000: 175.

²⁵⁴ Det fantes unntak, men de er i hovedsak knyttet til forholdet mellom kong Håkon og Skule jarl og deres menn (Blom 1972: 22-23).

²⁵⁵ Blom 1972: 25 og 28.

²⁵⁶ H: kp 9. Se også Imsen 2000a: 166-168 om jarlene i Norge.

1224. Riktignok kunne orknøyjarlen alliere seg med Skule mot kongen, men han alene utgjorde ingen trussel mot kong Håkon, og kunne derfor holdes i sjakk med andre metoder enn stormennene i Norge.

Magnus jarl Gilbertssons utroskap og 1267-forliket

Orknøyjarlen hadde to overherrer og dermed doble lojalitetsbånd og militære forpliktelser overfor både den skotske og den norske kongen. Lojaliteten ble forutsigbart nok et problem da det oppsto strid mellom kong Alexander III av Skottland og kong Håkon Håkonsson i 1263. Forholdet mellom Magnus jarl Gilbertsson og kong Håkon synes i utgangspunktet å ha vært godt: Da kong Håkon samlet flåten for å dra på krigstokt mot skottene var orknøyjarlen til stede i Bergen. På vei sørover ble han igjen på Orknøyene for å gjøre orknøyingene klare til tokt. Planen var at han så skulle dra etter kongen sørover langs skotskekysten.²⁵⁷ Men jarlen fulgte ikke etter kong Håkon. Han deltok ikke i stridighetene mellom kongene, men ser ut til å ha søkt tilflukt i Skottland. Da nordmennene fryktet angrep på Orknøyene i 1264 ble forsvaret av øygruppen ivaretatt av en nordmann. Magnus jarl var heller ikke til stede ved inngåelsen av fredstraktaten i Perth i 1266. Året etter inngikk jarlen og kong Magnus Håkonsson forlik i Bergen. 1267-forlikets bestemmelser skal ifølge *Hirdskråen* ha supplert bestemmelsene fra 1195.²⁵⁸

Magnus jarls forsvinningsnummer og 1267-forliket har nødvendigvis ført til spekulasjon. De fleste historikere regner med at han dro til Skottland og dermed brøt sin troskapsed til kong Håkon. Andre understreker derimot at det ikke trenger å ligge noe så dramatisk bak, og mener det kan ha vært akseptert at jarlen holdt seg unna en konflikt mellom sine to overherrer.²⁵⁹

Både kong Håkon og kong Alexander III krevde trolig absolutt troskap av sine vasaller i 1263.²⁶⁰ Orknøyjarlen havnet i en lojalitetskonflikt. Magnus jarl hadde i tråd med sine plikter overfor sin norske herre møtt i Bergen. Hvis jarlens fravær var blitt godkjent av kong Håkon, ville han sannsynligvis ikke ha dratt til Norge i 1263. Den ekspansjonsvillige skotske kongen representerte dessuten en reell trussel mot Orknøyene i kjølvannet av kong Håkons død i 1263.²⁶¹

²⁵⁷ HsH: 323 og 325.

²⁵⁸ MLs: 353 og H: kp 10.

²⁵⁹ Crawford 1971: 163-165 og Imsen 2000a: 168-169.

²⁶⁰ McDonald 1997: 117 og Orning 2003: 136-137.

²⁶¹ MLs: 353.

Jarlens fravær i 1263, hans opphold i Skottland på 1260-tallet og 1267-forliket, støtter slutningen om alvorlig utroskap mot kong Håkon. For fjerde gang på under 70 år måtte en orknøyjarl inngå forlik med en norsk konge. Selv om kong Magnus nok var en mildere mann enn sin far, er det tvilsomt at betingelsene fra 1267 styrket orknøyjarlens stilling. Jarlens stilling ble snarere ytterligere svekket, og det er vanskelig å tro at jarlen deretter hadde full styringsrett over jarledømmet.²⁶²

I 1267 var statsdannelsesprosessen kommet langt i Norge. Den administrative omleggingen var for lengst fullført på lokalt nivå, og landet var inndelt i et 50-talls sysler. Både Shetland og Færøyene hadde sysselmannsstyre, og et kongelig herredømme var etablert på Grønland og Island. Kongen hadde dessuten inntekter fra Orknøyene. Disse inntektene ble håndtert av en kongelig sysselmann både i 1195 og, som vi skal se, på 1300-tallet. Så lenge kongen fikk både skatt, bøter og landskyld fra Orknøyene, virker det usannsynlig at kong Magnus skal ha gitt orknøyjarlen full styringsrett i jarledømmet, og overlatt innsamlingen av kongens inntekter til jarlen, slik Barbara E. Crawford hevder.²⁶³ Siden kongen mottok skatt fra Orknøyene kan vi ikke sammenligne orknøyjarlens posisjon med jarlene i Norge. De norske jarlene beholdt selv inntektene fra jarledømmet. Skattebetalingen tyder snarere på en parallell til situasjonen på Island fra 1258 til 1268 da Gissur Torvaldsson hadde deler av landet som jarl, og kongen like fullt mottok skatt fra hans jarledømme.²⁶⁴

Rettslig grunnlag for kongens direkte herredømme på Orknøyene og Shetland

Det er umulig å trekke konklusjoner om utviklingen på Orknøyene og Shetland etter 1195 uten å ta hensyn til det faktum at de norske kongene hadde hatt overherredømme på øyene lenge før Harald jarls underkastelse. 1195-forliket bekrefter at kongens herredømme over øyene må ha vært territorielt og ikke utelukkende et resultat av de formaliserte båndene mellom konge og jarl. Kong Sverre kunne endre jarledømmets territoriale utstrekning og de vilkårene jarlen holdt jarledømmet på uten at jarlen eller orknøyingene ga sitt samtykke, slik han også kunne gjøre med jarledømmer i Norge. Orknøyenes og Shetlands formelle status overfor kongemakten i Norge var et resultat av det territoriale herredømmet som var etablert i 1098, og ble ikke endret i 1195. Forliket regulerte forholdet mellom konge og jarl, og de

²⁶² Se også Imsen 2000a: 175.

²⁶³ Se Svs: 186 om konfiskeringene og Crawford 1971: 148, 183-85 og 190-208 om jarledømmets inntekter og hvem som tok imot dem. For en mer utfyllende orientering om kongens og jarlens gods og inntekter på Orknøyene se kp 7.

²⁶⁴ Se nedenfor om jarledømmet på Island.

vilkår jarlen holdt jarledømmet på. Orknøyene og Shetland befant seg under de norske kongenes herredømme både før og etter 1195-forliket. De norske kongene hadde tidligere blandet seg inn i jarledømmets suksisjon og påvirket utviklingen i jarledømmet blant annet med militær støtte. Men de norske kongene hadde tidligere ikke benyttet sin rett til å definere på hvilke vilkår jarlene holdt jarledømmet.

Forliket mellom kong Sverre og Harald jarl Maddadsson i 1195 og overenskomsten mellom kong Magnus og Magnus jarl Gilbertsson i 1267 fikk store konsekvenser for orknøy-jarlene. Jarlens posisjon ble svekket, direkte kongelig herredømme ble etablert, og Shetland ble lagt under kongelig styre som egen syssel. Forholdet mellom konge og jarl og de bestemmelser som regulerte det, var dermed del av det rettslige grunnlaget for skattlandsstatus på Orknøyene. Det betyr derimot ikke at grunnlaget for kongens herredømme på Orknøyene var fundert på vasallbånd alene. Det var ikke 1195-forliket i seg selv som legitimerte tilstedeværelsen av kongelig sysselmann. Det var kongens herredømme over skattlandet som lå til grunn for straffen av Harald jarl, og en svekket og kuet jarl bød en god anledning til å etablere det samme forvaltningsapparatet på Orknøyene og Shetland som kongen hadde i Norge. Det indirekte herredømme var ikke et resultat av at de lokale kongene eller jarlene gjorde homagium til de norske eller skotske kongene, men av at området ble oppfattet som de norske kongenes interessesfære og deretter som en del av deres domene. Selv om Shetland ble styrt som en norsk syssel, ble landet fortsatt betraktet som skattland med et annet formelt forhold til kongemakten det norske kjerneområdet.

Både 1098-avtalen og Perth-traktaten fra 1266 hadde til hensikt å fastslå grensene for de respektive kongerikenes territoriale ambisjoner.²⁶⁵ Bestemmelsene i Perth-traktaten viser hvordan kong Magnus oppfattet sitt herredømme over Vesterhavøyene og hvilke rettigheter det ga ham. I traktaten spesifiseres det at de respektive øysamfunnene – Man og Hebridene for kong Alexander III og Orknøyene og Shetland for kong Magnus Håkonsson – med alle domener, rettigheter over menn, inntekter, tjenester og alle rettigheter og tilliggende som finnes innenfor dem, skulle reserveres for hver av de to kongene.²⁶⁶ I forbindelse med Hebridene og Man nevnes det også at de skulle være underkastet Skottlands rikes lover og

²⁶⁵ Os: kp 41 og Hkr II: 232 (1098) og DN VIII: 9 (1266). Om Perth-traktaten se for eksempel Richard I. Lustig, "The Treaty of Perth: a re-examination", SHR LVIII-1978/79: 35-57. Her gir Lustig en god oversikt over slutningene om traktaten i norsk og skotsk forskning.

²⁶⁶ Overs. i NMD: 112. Originaltekst: "[...] et exceptis jnsulis Orchadie et Hietlandie quas jdem rex Norwegie cum dominijs homagijs redditibus seruicijs et omnibus juribus et pertencijs suis infra easdem contigujs dominio suo specialiter resect [...]" og "[...] jta guod omnes homines dictarum insularum [...] subiaceant legibus et consuetudinibus regni Scocie et secundum cas exnunc in posterum tractentur et judicentur."

sedvaner, og behandles og dømmes i henhold til dem. Perth-traktaten levner ingen tvil om at de norske kongenes herredømme på Vesterhavsoyene først og fremst var og hadde vært territorielt. Avtalen gjorde slutt på de territoriale stridighetene mellom Skottland og Norge, og overførte det formelle herredømmet over samtlige øyer langs den skotske kysten med unntak av Orknøyene og Shetland til den skotske kongen. Perth-traktaten bekrefter ellers det herredømme kong Magnus Berrføtt fikk stadfestet over alle øyene vest og nord for Skottland i 1098 idet den viser til all rett som den norske kongen hadde hatt der fra gammel tid.

Traktaten berører imidlertid ikke spørsmålet om Orknøyenes og Shetlands status overfor norsk kongemakt. Det var en intern norsk sak. Det traktaten sier om kongelig herredømme er imidlertid i seg selv svært interessant. Å ha herredømme innebar rettigheter over områdets menn, inntekter, tjenester og alle rettigheter og tilliggende øyene ellers gav. Det er altså tale om noe langt mer enn et formelt, indirekte herredømme à la 1098. Et moderne uttrykk som territoriell suverenitet dekker kanskje best hva kongemakten la i herredømme i 1266. Trolig oppfattet kongen det slik at innbyggerne også var underkastet Norges rikes lover og sedvaner, og skulle behandles og dømmes ifølge dem, slik innbyggerne på Hebridene og Man ble formelt underordnet skotsk lov og sedvane i 1266. Endringen kan forklares med utviklingen i det norske kongeriket fra slutten av 1100-tallet. Perth-traktaten viser hvordan den norske kongemakten betraktet sitt herredømme under kong Magnus Lagabøte, og hvordan den norske og skotske kongemakten i 1266 legitimerte sitt herredømme over øyene og overfor hverandre. Selv om kongens lov sannsynligvis ikke gjaldt på Orknøyene og Shetland før senere på 1200-tallet, så hevdet kongen et formelt herredømme over territoriet, uavhengig av forholdet til jarlen.

Selv om det var Harald jarls utroskap som førte til en reduksjon av jarlens stilling, så bidro den generelle utbyggingen av kongedømmet til at Orknøyene og Shetland administrativt sett ble en del av kongeriket. Harald jarl var under press fra overherrer som i mindre grad enn tidligere var avhengig av lokale herskere for å ivareta sine interesser i rikets periferi. Selv om det var et skritt på veien, førte ikke de lokale stormennenes vasallitet til etablering av direkte kongelig herredømme. Direkte herredømme krevde vilje, og ikke minst, mulighet til å utøve et direkte kongelig styre.

Jarlen mistet sin stedfortrederrolle, og var ikke lenger alene om å ivareta kongens interesser lokalt. Ved siden av seg fikk han en kongelig sysselmann, og Shetland gikk fra å være del av jarledømmet til å bli behandlet som en syssel i Norge. Slik sett er 1195-forliket å

betrakte som et vendepunkt i Orknøyenes og Shetlands historie selv om jarledømmet ble opprettholdt og landenes status overfor kongemakten ikke ble endret.

Det direkte herredømmet karakteriseres så langt vi ser av at inntekter som tidligere ville ha gått uavkortet til jarlen nå måtte deles med kongen, og at kongen hadde egne menn til stede for å håndtere disse inntektene. Og siden kongens inntekter skal ha omfattet sakøre, må vi regne med at sysselmennene på Orknøyene og Shetland også hadde en rolle i den lokale rettspleien. Selv om etableringen av et sysselmannsstyre ble resultatet av 1195-forliket, kan det ikke påvises at kong Sverre, eller kong Inge for den saks skyld, førte en særskilt inkorporeringspolitikk overfor Orknøyene og Shetland. Kongemakten i Norge var ennå ikke fullt ut konsolidert i kong Sverres tid, men de opprinnelige skattlandene ble omfattet av den generelle utbyggingen av kongemaktens riksstyre som fant sted fra slutten av 1100-tallet.

De islandske høvdingene og etableringen av kongens herredømme

Innledning

Kongemaktens etablering på Island er tema i all forskning som tar for seg den politiske utviklingen i landet i perioden 1220-1264. Den rådende oppfatningen om etableringen på Island tar utgangspunkt i forholdet mellom kong Håkon Håkonsson og de islandske høvdingene som var kongens håndgangne menn: Konfiskeringen av Snorre Sturlasons etterlatte gods og kongemaktens målrettede strategi overfor de islandske høvdingene skal ha ført Island under den norske kongen.²⁶⁷

I tillegg til høvdingenes status som håndgangne menn, er det imidlertid også behov for å trekke inn andre moment for å beskrive og forklare hvordan og hvorfor overgangen til kongelig herredømme kunne skje. I 1258, elleve år etter at kong Håkon for fullt hadde iverksatt sin islandspolitikk og sin strategi overfor de islandske høvdingene, var bare én av de islandske høvdingene håndgangen mann. Islendinger hadde som vi har sett rekruttert til den norske kongshirden lenge før 1220, uten at det hadde fått konsekvenser for Islands status overfor den norske kongemakten.

I denne redegjørelsen skal vi først se på hvordan kong Håkon fikk kontroll over Snorres etterlatte rike og deretter de andre islandske høvdingdømmene. Så skal vi se nærmere

²⁶⁷ Se f.eks. Jón Jóhannesson 1956: "Fjörbrot Þjóðveldisins"; Gunnar Karlsson, "Frá Þjóðveldi til konungsríkis", Sigurður Líndal (rit.), *Saga Íslands* II, Reykjavík 1975: 29-53; Björn Þorsteinsson og Sigurður Líndal, "Lögfesting konungsvalds", Sigurður Líndal (rit.), *Saga Íslands* III, Reykjavík 1978: 34-40; Gunnar Karlsson 2001: 80-82 og Orning 2003: 179-182 om kongemaktens etablering på Island.

på de islandske høvdingenes tilknytning til hirden, før vi til slutt setter fokus på kongens strategi for å oppnå islendingenes samtykke til direkte kongelig herredømme.

Kongen tilegner seg de islandske høvdingdømmene

Kontroll med godordene, de islandske høvdingdømmene, var essensielt for å etablere et maktpolitisk fundament på Island.²⁶⁸ Godordet var prinsipielt en privat og personlig maktinstans i et desentralisert, førstatlig samfunn. Og selv om det opprinnelig var det personlige båndet mellom goden og bøndene som var grunnlaget for godenes stilling, var dette endret i 1220, da en håndfull høvdinger og høvdingslekter kontrollerte flertallet av godordene.²⁶⁹ I 1250 satt kong Håkon med store deler av godordene i Vestfjords-, Nordlands- og Sørlandsfjerdingene, og i 1264 hadde kong Magnus fått hjemmel eller eierskap til samtlige høvdingers riker på Island.²⁷⁰

I perioden 1217 til 1220 hadde det vært flere konflikter mellom islendinger og norske kjøpmenn på Island, og i 1220 skal Skule jarl Bårdsson ha truet med å sende hær vestover havet. Hærferden ble avverget av blant andre Snorre Sturlason, som da var i Norge. Snorre skal ha lovet jarlen å skape fred for nordmennene på Island og å forsøke å få lagt landet under kongen. Snorre ble deretter utnevnt til lendmann, og dro tilbake til Island. Vel hjemme sendte han sønnen Jon til jarlen som garanti for sin troskap.²⁷¹

Snorre Sturlason verken kunne eller ønsket å innfri sitt løfte om å legge Island under kongen. Han ble dypt involvert i den islandske innbyrdesstriden som begynte tidlig på 1220-tallet.²⁷² Fra midten av 1000-tallet til rundt 1220 hadde det funnet sted en maktkonsentrasjon på Island, men fra 1220 gikk utviklingen inn i en ny fase, og maktstrevet ble til maktkamp i form av en innbyrdesstrid. Striden varte mer eller mindre uavbrutt til 1261. Det ble ikke lenger etablert nye godord, og de mektigste slektene etablerte riker bestående av flere godord. Disse rikene ble grunnenheten i den islandske samfunnsorganisasjonen, og i 1220 kontrollerte fem slekter; åsbirningene, sturlungene, oddaverjene, haukdølene og svinfellingene, nesten alle

²⁶⁸ Ólafur Lárusson, "Goði og Goðorð", KLN M V, 1960: sp 363-366 og Jón Viðar Sigurðsson 1993: 278-286.

²⁶⁹ Jón Viðar Sigurðsson, *Fra godord til riker: Gode- og godeinstitusjonenes utvikling på Island på 1100- og 1200-tallet*, Hovedfagsoppgave i historie, Universitetet i Bergen 1987: 22 og 1993: 92-93 og 282-284.

²⁷⁰ Jón Viðar Sigurðsson 1993: 85-86.

²⁷¹ HsH: 55, 67f. og Sts I: 277f og 286. *Håkon Håkonssons saga* og *Sturlunga saga* samsvarer ikke når det gjelder hvem som var pådriver for hærferden. I førstnevnte er Skule den aktive parten, mens kongen spiller en mer aktiv rolle i *Sturlunga saga*. Se Orning 2003: 202.

²⁷² Jón Viðar Sigurðsson 1993: 79-81, om innbyrdesstriden på Island og Snorres deltakelse i den, og Orning 2003: 182, 186-187, om Snorres manglende evne eller vilje til å arbeide for å sikre Island for kongen.

godord i landet.²⁷³ Drivkraften i striden var eneherredømmet på Island. Vi kan derfor si at det foregikk en form for rikssamling eller statsdannelsesprosess også på Island i høymiddelalderen.²⁷⁴

Striden tvang mange islandske stormenn og deres slektninger til å forlate Island. Det var et eget islandsk miljø i Bergen, og kong Håkons og Skule Bårdssons hird ga mulighet til levebrød.²⁷⁵ Også Sturla Sigvatsson, Snorres brorsønn og rival i maktkampen, kom til Norge. I 1235 skal han og kong Håkon ha blitt enige om at Sturla skulle sikre Island for kongen.²⁷⁶ Heller ikke dette førte kong Håkon nærmere det som nå synes å være målet; kongelig herredømme over Island. Snorre Sturlason, Snorres sønn og andre nære støttespillere måtte også forlate Island. De kom til Trondheim og var hos hertug Skule fra 1237 til 1239, da de dro tilbake til Island mot kongens uttrykkelige vilje, men med hertugens velsignelse. Det gjaldt generelt utreiseforbud for islendinger i Norge våren 1239, men Snorre og de andre reiste ut for å hevne slektninger som var blitt drept av Gissur Torvaldsson og hans allierte Kolbein Arnorsson i 1238.²⁷⁷

I 1240 mottok Gissur Torvaldsson – kongens håndgangne mann og Snorres tidligere svigersønn og motstander – og Kolbein Arnorsson et brev fra kong Håkon. Kongen kalte Snorre forræder og ga Gissur ordre om å få Snorre til å forlate Island enten frivillig eller med tvang, eventuelt drepe ham hvis noe annet ikke var mulig. Årsaken var Snorres hjemreise i 1239. Snorre ble drept på Gissurs ordre i 1241. I første omgang førte drapet til ny intensitet i stridighetene mellom sturlungene og deres støttespillere og Gissur og Kolbein.²⁷⁸ Snorres

²⁷³ Jón Viðar Sigurðsson 1993: 79. I tillegg kontrollerte sannsynligvis vatnsfjordingene og hitdølene hvert sitt godord.

²⁷⁴ Orning 1997: 471-473.

²⁷⁵ I Bergen samlet islendingene seg i Aron Jorleifssons gård. Aron ble drevet fra Island i 1225 og var hirdmann hos kongen (Sts I: 305-308 og II: 110). Islendinger som gjorde hirdkarriere i Norge på denne tiden: Jon Snorresson og Gissur Torvaldsson oppholdt seg ved hirden ca. 1230. Sturlungene Tord kakale Sigvatsson og Torgils skarde Bodvarsson gjorde hirdkarriere. Sigvat Bodvarsson, også han sturlunge, deltok i kong Håkons siste ferd i 1263 (HsH: 323). Torgils Bodvarssons følgesvenn, Berg Amundsson var også hirdmenn. Om kong Håkons islandske hirdmenn se Jón Jóhannesson. "Hirð Håkonar gamla á Íslandi", *Samtíð og Saga IV*, Reykjavík 1948.

²⁷⁶ Sts I: 364 og 439 og HsH: 164-166.

²⁷⁷ Som lendmann kunne ikke Snorre forlate Norge uten kongens tillatelse. Snorre hadde i tillegg tette bånd til Skule Bårdsson, men det nevner ikke kildene som årsak til kongens reaksjon. Vennskapet mellom Snorre og hertug Skule understrekes av ryktene som senere gikk på Island om at hertug Skule skal ha gitt Snorre jarlsnavn i hemmelighet (Sts I: 408-409, 439, 444-447 og 453-454 og HsH: 240).

²⁷⁸ *Håkon Håkonssons saga* omtaler Gissurs rolle i drapet på Snorre, men sier ingenting om kongens rolle. Kongen innrømmet indirekte skyld i drapet da han samme år skal ha sagt til Orækja Snorresson at han i større grad hadde fortjent å dø for turen i 1239 enn faren, og da han i forbindelse med voldgiftsdommen mellom Tord kakale og Gissur Torvaldsson sa at han (kongen), og ikke Gissur, skulle svare for Snorres død (HsH: 240-241 og Sts II: 82). Om den videre maktkampen på Island etter 1241 se Jón Viðar Sigurðsson 1987: 98-100.

fiender på Island, deriblant Gissur, kan ha brukt kongens brev som unnskyldning for å kvitte seg med en mektig motstander i den islandske maktkampen.

Selv om kongen mente å ha rett til Snorres etterlatte gods og rike i 1241, ble kongens krav på arven etter Snorre først et tema på slutten av 1240-tallet:²⁷⁹ Kongen satte Tord kakale Sigvatsson over Snorres høvdingdømmer og gods i 1247, og ga ham fullmakt til å ta under seg Torleif i Garðars herredømme, som straff for at han hadde reist til Island mot kongens forbud.²⁸⁰ Og i forbindelse med at Torgils skarde Bodvarsson ble satt over Borgarfjörður i 1252 uttalte kongen at arven etter Snorre tilfalt ham den dagen Snorre døde, bortsett fra Reykholt.²⁸¹ Siden lendmannen Snorre hadde forlatt Norge mot kongens vilje, kunne kong Håkon med hjemmel i hirdloven gjøre krav på Snorres etterlatte gods og godord.²⁸² Da Tord Sigvatsson ble sendt til Island i 1247, hadde han allerede herredømmet over hele Nordlandsfjerdingen. Da han kom ut la han også under seg Snorres rike i Borgarfjörður, deretter Vestfjordsfjerdingen og Borgarfjörður sør for Hvítá. Tord trengte ikke å søke hjemmel til godordene for å kontrollere dem. Jón Viðar Sigurðsson regner dette som uttrykk for at kongen alt i 1247 hadde sterk innflytelse på Island.²⁸³

Snorres status som lendmann sikret altså kongen eierskapet til hans etterlatte rike. Gjennom Tord kakale kan kongen ha fått hjemmel på Nordlands- og Vestfjordsfjerdingene. Tord var selvsagt hirdmann da han ble begunstiget av kongen i 1247. Så langt kan vi si at Snorres og Tords hirdtilknytning var avgjørende for at kongen kunne sikre seg eierskap og hjemler til høvdingers godord. Siden Gissur skal ha fått i oppdrag å sikre kongens eiendommer i Borgarfjörður en gang før 1245, må tilegnelsen av Snorres arv regnes som del av kongens strategi, og det er sannsynlig at kongen bevisst gikk inn for å sikre seg kontrollen med høvdingenes godord.

I 1249 tvang Tord høvdingene Harald og Filip sæmundsønner fra Oddi til å forlate Island. De overdro sine godord til kong Håkon, og fikk dem tilbake som len fra kongen etter å ha avlagt ed til kongen. Rundt 1250 hadde kongen fått hjemmel til eller eide riket i Borgarfjörður, oddaverjenes rike og Vestfjords- og Nordlandsfjerdingene.²⁸⁴

²⁷⁹ Se Jón Jóhannesson 1948: 127.

²⁸⁰ HsH: 254.

²⁸¹ Sts II: 118.

²⁸² H: kp 15 og 35.

²⁸³ Sts II: 83-86. Se også Jón Viðar Sigurðsson 1987: 100. Tord kakale Sigvatsson var sønn av Sigvat Sturlason og den mest aktive av sturlunge i maktkampene på 1240-tallet. Om Tord Sigvatssons vei til makten på Island se Orning 1997.

²⁸⁴ Sts I: 474 og Jón Viðar Sigurðsson 1987: 101.

I 1250 dro Tord Sigvatsson til Norge på kongens ordre for aldri å vende tilbake til Island. I 1252 ble Gissur Torvaldsson satt over det meste av Nordlandsfjerdingen, Torgils Bodvarsson over Borgarfjörður og Finnbjörn Helgason over "riket nord for Vaðlaheiði".²⁸⁵ Dette var områder Tord hadde styrt og som kongen nå eide eller hadde hjemmel til. Kong Håkon hadde med det sikret seg faktisk kontroll over store deler av landet og satt med et maktområde som var større enn det noen islandsk høvding hadde. Eierskap og hjemler til godordene ga kongen rettigheter tilnærmet lik dem høvdingene hadde, men ikke direkte kongelig herredømme.

Gissur, Torgils og Finnbjörn kom i konflikt med de ombudsmenn Tord hadde satt over sitt rike før han dro til Norge i 1250.²⁸⁶ Torgils tapte raskt kontrollen med Borgarfjörður, Gissur mistet det meste av familien i en mordbrann og dro til Norge i 1254 og Finnbjörn døde i 1255. I tillegg til kongens høvding og Tords ombudsmenn ble også andre trukket inn i striden. Blant disse var Torvard Torarinsson, som ble alliert med Torgils i 1255, og vant et avgjørende slag mot Tords ombudsmenn.²⁸⁷ Torvard forsøkte å bli tatt til høvding i Eyjafjörður i 1256 etter at Tords ombudsmann var falt. Bøndene nektet, fordi de ville vente på ordre fra Tord Sigvatsson eller kongen.²⁸⁸ Torgils fikk derimot brev på Eyjafjörður fra kongen i 1256 og kontrollerte på dette tidspunktet hele Nordlandsfjerdingen. Torvard vendte seg da mot sin tidligere allierte og drepte Torgils i 1258.²⁸⁹

Gissur Torvaldsson var nå den eneste gjenlevende islandske høvding med formaliserte bånd til kong Håkon. I 1258 fikk han jarlsnavn og myndighet over Borgarfjörður, Sørlands- og Nordlandsfjerdingene.²⁹⁰ I 1261 tok imidlertid kongen Borgarfjörður fra jarlen og ga det til Ravn Oddsson, Tords tidligere støttespiller og høvding i Vestfirðir, Vestfjordene.²⁹¹ Ravn måtte trolig overdra sitt rike til kongen for å få Borgarfjörður, for så å bli satt over det igjen av

²⁸⁵ Sts II: 85-87 og 118-119 og HsH: 266 og 268-269. Det er ikke samsvar mellom de forskjellige sturlungesagaene når det gjelder Gissurs område. I henhold til *Íslendinga saga* fikk han det meste av Nordlandsfjerdingen, mens *Borgils saga skarða* plasserer han over Sørlandsfjerdingen.

²⁸⁶ Sts II: 118-119 og 120ff. Eyulf Torsteinsson hadde blitt satt over Skagafjörður, Rane Konradsson fikk Eyjafjörður, Torleif Tordsson Borgarfjörður. Dessuten var Ravn Oddsson, Sæmund Ormsson, Sturla Tordsson, Nikolas Oddsson bundet med troskapsed til Tord.

²⁸⁷ Sts I: 513 og II: 165 og 187-192. Torvard ble trukket inn for å hevne sin bror Odd som var Gissurs ombudsmann etter at Gissur forlot Island i 1254. Odd ble drept av Eyulf Torsteinsson og Ravn Oddsson.

²⁸⁸ Sts II: 192ff.

²⁸⁹ Sts II: 208-209 og 220. Torgils fikk også bøndenes støtte i Skagafjörður og holdt Snæfellsnes etter faren og farfaren.

²⁹⁰ Sts I: 524 og HsH: 301.

²⁹¹ Sts I: 528.

kongen. I perioden 1262-64 fikk kongen kontroll med resten av de islandske høvdingenes riker.²⁹²

Eierskapet til Snorre Sturlasons etterlatte gods og høvdingdømme, samt hjemler til andre godord, ga kongemakten et fundament for kontroll med store deler av Island og ikke minst med hvem som skulle styre i landet. Både Snorres og Tords hirdtilknytning var sentral for å oppnå denne kontrollen. Men kontrollen med godordene alene ga ikke kongen skatteinntekter fra Island. Det førte heller ikke til etablering av et direkte kongelig styre. De menn som ble satt over kongens områder på Island fikk dem fordi de lovet å arbeide for at kongen skulle få skatt fra landet, og at islendingene skulle gi seg inn under kongen. Før vi ser mer på hvordan de holdt sine løfter til kongen, skal vi se nærmere på hvorfor kongen benyttet seg av islandske høvdinge i sin politikk.

Hvorfor benyttet kongen de islandske høvdingene?

Enhver mann som representerte kongen på midten av 1200-tallet hadde normalt gått kongen til hånde og blitt hans hirdmann. Samtlige menn som kongen satte over de områdene han kontrollerte på Island, var da også hirdmenn. Hirdtilknytning var en forutsetning for denne type oppdrag og begunstigelser. Den ga kongen mulighet til å stevne høvdingene til seg i Norge, til å holde dem tilbake i Norge og om nødvendig, straffe dem. Vi skal nå se at høvdingenes fødested og personlige maktgrunnlag på Island også må regnes som viktige faktorer i kongens politikk for å legge landet under seg.

I 1220 hadde islendingene allerede gjort karriere i norske kongers og jarlers hird i flere hundreår. De ble ikke betraktet som utlendinger, men ble rekruttert på lik linje med nordmenn i hirdtjeneste. Hirdtilknytningen fikk først politiske følger for islendingene da kongen gikk inn for å underlegge seg Island. Kongens strategi skal ha vært å knytte flest mulig høvdinge til seg som håndgangne menn. Men av samtlige islandske høvdinge i perioden 1220 til 1262 var det langt i fra alle som gikk kongen til hånde.²⁹³ Verken Tord Sigvatssons ombudsmenn eller en framtreddende høvding som Kolbein Arnorsson var håndgangne menn. I Kolbeins

²⁹² IA: 134 (1262), 135 (1263 og 1264). Se f.eks. Jón Jóhannesson 1956: 223.

²⁹³ Blant høvdingene og deres nære slektninger var følgende håndgange i perioden 1220 til 1262: Snorre Sturlason, hans sønner Jon og Orækja (ÍA: III, Sturlungar), Gissur Torvaldsson (ÍA: IV, Haukdælir), Torleif Tordsson i Garðar (også sturlunge), Arne orede Magnusson (sturlunge), Loft biskopsønn (ÍA: I, Oddaverjar og XIII, Hítðælir), Tord kakale Sigvatsson (sturlunge), Torgils skarde Bodvarsson (sturlunge), Filip og Harald sæmundsønner (ÍA: I, Oddaverjar). Blant høvdinge som ikke gikk kongen til hånde finner vi: Sturla Sigvatsson, Sturla Tordsson, Kolbein Arnorsson, Odd Torarinsson, Eyulf Torsteinsson, Rane Konradsson, Sæmund Ormsson, Ravn Oddsson, Torvard Torarinsson og mange flere. Selv om Tords ombudsmenn hadde sverget troskapsed til Tord, så ga ikke det dem bånd til kong Håkon (Sts II: 118-119). Troskapseden var personlig, og måtte avlegges i kongens nærvær. Det er ingenting i kildene som tyder på at ombudsmennene hadde etablert bånd til kongen på dette tidspunktet.

tilfelle blir manglende hirdtilknytning til og med trukket fram i sagaens beretning. I perioden 1258 til 1261 var som nevnt Gissur alene om å være høvding med hirdtilknytning. Ravn Oddsson gikk i kongens tjeneste i 1261, men ser ikke ut til å ha reiste til kongen før 1269. Selv om han ikke avla homagium til kongen da han fikk Borgarfjörður, stilt han like fullt garantier for sin troskap. Svært mange høvdinger ble håndgange i perioden 1262-64 da kongen sikret seg herredømme over resten av Island.

Kongens rekrutteringsgrunnlag var svært begrenset. Ikke fordi det manglet islendinger i hirden, men fordi kongen rekrutterte sine representanter på Island fra høvdingsjiktet. Kongen ser ut til å ha foretrukket høvdingene og deres sønner. Vi skal komme tilbake til dette. Først skal vi se nærmere på hvorfor høvdingene og deres nærmeste ble hirdmenn.

Gissur, Tord og Torgils var allerede hirdmenn da kongen bestemte seg for å sende dem til Island. Torgils hadde til og med vært hirdstyrer i Trondheim.²⁹⁴ I perioden 1247 til 1261 var det bare sæmundsønnene som gjorde homagium til kongen for å bli satt over sine tidligere områder på Island. Høvdingene ble ikke hirdmenn for å få len på Island. Tjeneste i kongshirden var som sagt et levebrød for landsforviste islendinger. Det ga dessuten prestisje både i Norge og på Island. Torgils Bodvarssons karriere i kongshirden er i så måte illustrerende. Torgils var sturlunge. 18 år gammel kom han og hans følgesvenn Berg Amundsson til Norge i 1244. Etter et lengre opphold hos en av kongens lendmenn, anbefalte lendmannen og en islandsk hirdmann Torgils til kongen og hirdtjeneste. Torgils ønsket å reise tilbake til Island, men på denne tiden holdt kongen ham og andre høvdingemner tilbake i Norge. Løsningen var da hirdtjeneste.²⁹⁵ Torgils ble hirdmann etter at kongen hadde begynt sin politikk overfor Island. Han ble imidlertid ikke hirdmann for å bli satt over kongens områder, men derimot del av den krets kongen rekrutterte fra. De islandske høvdingene rekrutterte dessuten til hirdstjoresjiktet. Gissur ble skutilsvein som 19-åring. Islendingenes interesse for den prestisje og de muligheter hirdtjeneste og ikke minst rang ga, kan sammenlignes med de walisiske, skotske og irske fyrstenes og stormennenes streben etter en riddertittel hos den engelske kongen på samme tid.²⁹⁶

²⁹⁴ Gissur hadde vært skutilsvein siden 1229. Tord hadde sannsynligvis oppholdt seg ved hirden i perioden 1237 til 1242. Både Gissur og Tord var også sysselmenn i Norge på 1240- og 50-tallet (Sts I: 476 og 524; II: 84; HsH: 273, 280 og 282). Torgils gjorde regulær hirdkarriere hos kongen og var hirdstyrer på 1250-tallet (F.eks. Sts II: 115).

²⁹⁵ Sts II: 106-113.

²⁹⁶ Rees R. Davies understreker hvilke muligheter en formalisert forbindelse til den engelske kongemakten og en riddertittel kunne gi et medlem av det lokale aristokratiet (Davies 1990: 48-53). Se kp 3 om de mansk-hebridiske kongenes vasallforhold til engelske og skotske konger.

De nordmenn kongen sendte til Island som utsendinger på 1250-tallet var selvsagt også hirdmenn. Hirdtilknytning var dermed en forutsetning hvis man ønsket å bli satt over kongens områder på Island. Hirdtilknytningen ga kongen innflytelse over høvdingene og dermed utviklingen på Island. I 1246 kjempet Gissur og Tord mot hverandre om hegemoniet på Island. De var begge hirdmenn, og sammen med sine støttespillere ble de enige om at kongen skulle avgjøre striden dem imellom. Kongens voldgiftsdom i saken mellom Gissur og Tord i 1247, og kongens innrømmelse av ansvar for drapet på Snorre i den anledning, viser hvor sterk innflytelse han allerede hadde i landet. Voldgiftssaken var i samsvar med hirdlovens bestemmelser om at rettstvister mellom hirdmenn skal løses i hirden eller av kongen.²⁹⁷

Ingen nordmenn ble satt over de områdene kongen kontrollerte fra 1247 til 1264. De eneste nordmenn som representerte kongen på Island var biskoper og kongelige utsendinger til landet. Spørsmålet er hvorfor kongen ikke satte nordmenn til å styre områdene på Island når Tord Sigvatsson og Gissur Torlaksson kunne være sysselmenn i Norge.

I motsetning til islendingene manglet nordmennene lokal tilknytning og lokalt maktgrunnlag. Begge deler var nødvendig for at kongens representanter skulle få nødvendig støtte fra andre høvdinge og den islandske allmuen. Det holdt ikke med støtte fra kongen alene. Nordmenn ble sannsynligvis ikke engang vurdert som et alternativ, siden situasjonen var vanskelig nok for de islandske høvdingene som hadde bøndernes støtte. Kongemaktens herredømme i Norge var i sin tid også blitt etablert ved å knytte til seg de lokale stormennene. Overgangen fra et førstatlig til et statlig samfunn kjennetegnes i Norge blant annet av at det lokale aristokratiets lojalitet skifter fra lokalsamfunn og til kongemakten. Etableringen på Island viser denne prosessen i praksis.²⁹⁸ Nordmenn kunne imidlertid, som vi skal se, benyttes til å forhandle med islendingene om skattebetaling.

Det var i tillegg et element av sympati og personlige preferanser i kongemaktens forhold til de islandske høvdingene. Kardinal Vilhelm, biskop av Sabina og pavens utsending, var i Norge for å krone kong Håkon i 1247. Han mente Tord fortjente å bli sendt til Island i 1247 fordi han hadde lidd store tap.²⁹⁹ I 1258, da Gissur ble sendt ut alene som jarl, var det antakeligvis også et element av sympati fra kongen på Gissurs vegne. Gissurs hustru

²⁹⁷ Sts II: 81-82; HsH: 254 og H: kp 36.

²⁹⁸ Se f.eks. Helle 1974: 204-206.

²⁹⁹ Sts II: 83-84. Tords far og brødre hadde falt i kamp mot Gissur og Kolbein Arnorsson i 1238.

og sønner omkom i en mordbrann i 1253, da Gissurs fiender forsøkte å rydde ham av veien. Gissur hadde dessuten tjent kongen siden 1229.³⁰⁰

Islendinger som hadde tjent ved kongens hird i Norge, og som hadde et lokalt maktgrunnlag, eller mulighet til å oppnå det, ble satt over kongens områder i perioden 1247 til 1261. Ravn Oddsson hadde verken gjort homagium eller tjent kongen da han mottok Borgarfjörður i 1261. Han var derimot landets mektigste høvding ved siden av Gissur. Utnevnelsen av Ravn støtter slutningen om at fødested og lokalt maktgrunnlag kan ha vært like avgjørende som hirdmedlemskap for kongen.

Kongens strategi på Island

Eierskap og hjemler til de islandske godordene og innsatsen til de islandske høvdingene var altså en viktig del av kongens strategi for å oppnå herredømme over Island. Men kongens ønske om herredømme over landet var også ideologisk fundert. I en kommentar til kongens politikk overfor Island uttalte kardinal Vilhelm at det ikke var brukelig at folket på Island ikke tjente under en konge slik alle andre folk i verden.³⁰¹ Kirkens og kongedømmets ideologi var sammenfallende på dette punktet. Ideologien er imidlertid lite synlig i den praktiske politikken. Der dominerte de islandske høvdingenes manglende vilje eller evne til å sette kongens ønsker om skatt ut i live. For å bli satt over kongens islandske områder, måtte høvdingene nemlig love å arbeide for å få islendingenes samtykke til skatt og kongedømme. Kongen ønsket på denne måten å legitimere sitt herredømme med islendingenes samtykke. Arbeidet med å få skatt fra Island foregikk altså parallelt med at kongen fikk kontroll over godordene. Gjennombruddet kom i 1258, selv om skattebetaling først ble lovtatt for hele Island i perioden 1261-64.

I 1245 skal kong Håkon ha holdt islandske høvdingsønner tilbake i Norge, fordi han ønsket skatt fra landet.³⁰² I første omgang ble oppdraget med å kunngjøre kongens ønsker og å få islendingene til å samtykke i skattebetaling overlatt til islandske høvdinge og norskfødte biskoper på Island. De islandske høvdingene viste imidlertid liten vilje eller evne til å iverksette kongens ønsker i de områdene kongen satte dem over. Høvdingenes egne ambisjoner, biskopenes involvering i islandske forhold og konflikten høvdingene imellom førte til at strategien måtte legges om og at prosessen dro ut i tid.

³⁰⁰ Sts I: 487-490, 492-494 og 495-503.

³⁰¹ HsH: 254. Kardinalens uttalelse fikk også følger for Grønland da kong Håkon også sendte utsendinger dit i samme ærend som til Island.

³⁰² Sts II: 111.

Snorre Sturlason gjorde ingenting for å sikre landet for kongen og har neppe vært regnet med i kongens plan som først ble til på 1240-tallet. I 1235 hadde Sturla Sigvatsson, Snorres nevø og største utfordrer i innbyrdesstriden, tilbudt kong Håkon å legge landet under kongen. Hans betingelse var rang av kongen hvis det lyktes. Kong Håkon skal ha gitt uttrykk for at det ville bli bedre fred på Island om én mann styrte. Han ønsket imidlertid ikke at dette skulle etableres med manndrap, og ba Sturla sende menn til Norge eller vinne makten deres på annen måte.³⁰³ Sturla oppnådde en sterk posisjon på Island, men ser ikke ut til å ha sikret landet for kongen på noen måte. Kongens ønske om herredømme over Island, druknet i første omgang i larmen fra stridende islendinger og kongens egen konflikt med Skule Bårdsson.

Selv om kongen alt i 1235 og 1241-45 ser ut til å ha hatt en slags strategi for å sikre seg herredømmet på Island, ble den først satt ut i livet i 1247 da kongen benyttet sin kontroll over Borgarfjörður, og Tord Sigvatssons lokale maktgrunnlag, og sendte Tord og biskop Henrik av Hólar ut med det oppdrag å få lagt Island under kongens herredømme og få skatt av landet. Torgils Bodvarsson, Tords slektning, skulle bli hos kongen som gissel og garanti. Det ser ikke ut til at kong Håkon vurderte noen annen strategi på dette tidspunktet. Militær erobring, som var den engelske og franske kongens foretrukne framgangsmåte for å sikre seg direkte herredømme på 1200-tallet, nevnes ikke. Kongen sendte heller ikke ut nordmenn som utsendinger på dette tidspunktet.

Kongens nye strategi ga umiddelbart resultater: Tord fikk etablert et slags "enevelde" i landet, og i samsvar med den strategi kongen hadde uttrykt overfor Sturla Sigvatsson i 1232, tvang han sæmundsønnene og andre til Norge. Biskop Henrik var imidlertid ikke fornøyd med Tords innsats. Det hadde ikke vært framgang i skattesaken, og Tord skal ha benyttet kongens støtte til å styrke sin egen posisjon på Island. Kongen beordret Tord til Norge, og han forlot Island i 1250, for aldri å vende tilbake. Den begrensede suksessen til tross, kongen opprettholdt sin strategi. Den var nå kjent blant islendingene som oppholdt seg hos ham. De kranglet seg imellom fordi de alle ønsket å bli sendt ut til Island. De som ikke ble sendt ut av kongen ble holdt tilbake i Norge, for å forhindre ytterligere eskalering av konfliktene på Island og sikre kongens representanter best mulig.³⁰⁴ Men selv om det fantes mange storættede islendinger i Norge, oppholdt svært mange av høvdingene og høvdingsønnene seg på Island.

³⁰³ HsH: 164-165 og Sts I: 439.

³⁰⁴ Tord Sigvatsson og biskop Henrik skulle framføre det budskap at alle islendinger skulle samtykke i å være under kong Håkons herredømme og svare slik skatt som de ble enige om. Etter at han kom tilbake til Norge fikk Tord syssel først i Gauldalen, sør i Trøndelag, deretter i Skien (Sts II: 84-86 og HsH: 254-255, 266, 273, 280 og 282). Tord skal også ha deltatt i kong Håkons herjinger i Halland i 1256, samme år som han døde (IA: 133, 192 og 329).

De hadde ingen troskapsbånd til kong Håkon og sto fritt til å stikke kjepper i hjulene for høvdinger som kom fra Norge.

Etter 1250 oppga kongen strategien med å benytte kun én mann, og sendte flere islendinger til Island i følge med biskop Henrik. Både Torgils og Gissur tok i bruk kongens brev og ordrer for å argumentere for sitt herredømme over de områdene kongen hadde tildelt dem. Striden mot Tords ombudsmenn og høvdingenes egne ambisjoner, førte imidlertid til at deres lovnader om skatt til kongen ikke ble prioritert. Kongens rett på områdene var også omtvistet: Torgils Bodvarsson hadde fullmakt til innkreving og overdragelse i alle saker som gjaldt godset etter Snorre. Hans diskusjoner med innbyggerne i Borgarfjörður viser at de ikke aksepterte kongens rett til herredet, og at Torgils måtte bruke tvang. Han tapte da også Borgarfjörður til Tords ombudsmenn.³⁰⁵

Selv om høvdingene også nå viste liten vilje til å etterkomme kongens krav på skatt, oppnådde kongen for første gang samtykke i skattebetaling i 1258. Det var imidlertid verken Torgils eller Gissurs fortjeneste. Kongen endret nemlig sin strategi i 1254 da han for første gang tok i bruk norske utsendinger i sin islandspolitik. Sommeren 1254 ble Sigvard, biskopen i Skálholt, sendt ut for å tale kongens sak på alltinget. Kongen sendte også ut en nordmann for å holde øye med biskopen.³⁰⁶ I 1255 fikk biskop Henrik av Hólar, Torgils Bodvarsson og kongens utsending stevnet bøndene til tings, og stordelen av bøndene i Nordlandsfjordingen samtykket i å betale kongen slik skatt som de ble enige med kongens utsending om.³⁰⁷ Det skulle likevel gå nesten ti år før kongen hadde fått samtykke til skatt fra hele landet.

Kongens strategi med å benytte lokale aktører som høvdinge og biskoper, var effektiv for å sikre seg kontroll med de islandske høvdingdømmene, men bidro i mindre grad til å gjennomføre kongens ambisjoner om skatt og aksept for direkte kongelig herredømme over landet. Konflikten mellom Gissur, Torgils, Finnbjørn, Tords ombudsmenn og etter hvert Torvard Torarinsson kan betraktes som en ny, intensiv fase i innbyrdesstriden. Den opprinnelige strategien hadde gjort kongen avhengig av innbyrdes uenige islandske høvdinge som viste liten interesse for å fremme kongens sak i landet. Den lokale tilknytningen som

³⁰⁵ I tillegg til Gissur og Torgils dro også Finnbjørn Helgesson til Island. Filip og Harald sæmundsønner dro også ut for å ta tilbake sitt rike på kongens vegne, men forliste på overfarten (HsH: 266 og Sts I 474, 476 og II: 118 og 120-147).

³⁰⁶ Sendemennene hadde med utstevningsbrev til islendinger fra kongen. Mest trolig gjaldt dette Gissur. I 1255 kom Ivar Engelsson ut som utsending. Han var dreven i faget, og skulle få fram kongens ærend på Island med støtte fra biskopene der. I *Sturlunga saga* opplyses det at han var kongens fehirde i 1245. Han hadde også med det kongebrevet som ga Torgils Eyjafjörður (HsH: 278-280 og Sts II: 112 og 208f).

³⁰⁷ HsH: 280.

kongen var så avhengig av ble i stedet til et problem. Fra midten av 1250-tallet ble derfor oppdraget med å få islendingene til å sverge kongen skatt og akseptere kongedømmet i større grad overlatt til norske utsendinger; lojale kongstjenestemenn som manglet private maktpolitiske ambisjoner på Island. En viss suksess til tross, utsendingene ble stort sett tvunget til å bivåne høvdingenes manglende interesse og stridigheter, og rapporterte om dette til kongen.

I 1258 nådde kongens politikk et kritisk punkt. Gissur Torvaldsson var da den eneste gjenlevende høvding med status som håndgangen mann. Gissur ble utnevnt til jarl over kongens områder på Island, og skal nok en gang ha lovet kong Håkon fred i landet og å fullføre skattleggingen. Kongen sendte ut flere menn for å arbeide for skattlegging og holde et øye med jarlen.³⁰⁸

Det er fullt mulig at dette islandske jarledømmet kan settes i sammenheng med kongens strategi for å få skatt, og at utnevnelsen til rikets øverste verdighet skulle inspirere Gissur til en ekstra innsats. I virkeligheten var det nok en gest overfor Gissur, som nå hadde nær 30 år bak seg i kongens tjeneste. Jarledømmet kan også knyttes direkte til det formelle herredømme kongen hadde etablert over store deler av Island, og viser hvilke rettigheter kongen mente å ha i området. Gissur opprettet hird og overlot Sturla Tordsson, sturlunge som også var sentral i innbyrdesstriden, Borgarfjörður. Jarlen gikk imidlertid for langt da han lovde sine menn samme rang hos kongen som de hadde hos ham, og førte innbyggerne bak lyset i skattespørsmålet. Sommeren 1260 møtte to av kongens utsendinger på alltinget hvor de kunngjorde kongens ønsker om samtykke i skattlegging. De kom ingen vei, og skyldte på jarlens innflytelse.³⁰⁹ Selv om Gissur utviste stor sans for å fylle jarlens rolle, fungerte han i praksis ikke helt som jarlene i Norge. Enda han hadde full styringsmakt, skulle like fullt inntektene fra jarledømmet deles med kongen.³¹⁰ I tillegg ble han overvåket av kongens spioner og utsendinger.

I stedet for å kalle Gissur til seg eller ta fra ham jarleverdigheten valgte kong Håkon en annen løsning. I 1261 kom kongens utsending Hallvard gullsko til Island. I tillegg til å minne jarlen på de lovnader han hadde gitt kongen, hadde han også med et kongebrev som tok Borgarfjörður fra jarlen og ga det til Ravn Oddsson. Ravn måtte sende sønnen sin til

³⁰⁸ Sts I: 524 og 528; HsH: 301 og IA: 66, 133, 192, 257 og 330.

³⁰⁹ HsH: 301-304 og 313-316 og Sts I: 524-527.

³¹⁰ Det skal ha kommet et brev fra kongen om hvor stor skatt kongen skulle ha av landet og hvor mye Gissur skulle ha (HsH: 304).

Norge som gissel. Gissurs posisjon ble dermed svekket på til fordel for en mann han ikke sto på god fot med, og Sturla Tordsson mistet det lenet han holdt fra jarlen.³¹¹

Ravn var høvding i Vestfirðir og var, som vi har sett, ikke håndgangen mann i 1261. Han hadde vært en av Tord Sigvatssons støttespillere, og hadde i den egenskap jaget Torgils fra Borgarfjörður og vært delaktig i mordbrannen mot Gissur i 1253. Det er ikke kjent hvorfor Ravn Oddsson fikk Borgarfjörður. Men trolig var kongstjeneste nå den eneste løsningen hvis man ønsket å sikre og utvide sitt personlig maktgrunnlag. Vi vet ikke om kongen hadde henvendt seg til Ravn eller omvendt. Det er likevel sannsynlig at kongen hadde såpass inngående kunnskap om forholdene på Island at det ble gjort et framstøt mot Ravn. Siden Gissur jarl ikke fungerte i tråd med kongens plan, kan Ravn ha framstått som det eneste alternativet. Sannsynligvis var det Ravns lokale maktgrunnlag som gjorde ham attraktiv for kongen. Og ved å sikre seg hans støtte kunne kongen også forhindre nye kamper mellom Gissur og Ravn. Ravns støtte og innflytelse på Island var nok nødvendig for å sikre kongen et direkte herredømme. I 1261 var kongen den sterkeste aktør på Island, og med kongens støtte var det få, om noen, som kunne utfordre Ravns posisjon.

Ravn ble umiddelbart Hallvard gullskos viktigste støttespiller i 1261, og fungerte som brekkstang overfor en motvillig Gissur jarl. Ravn og Gissur måtte inngå forlik i Hallvards nærvær på alltinget i 1262.³¹² Hallvard gullsko må likevel krediteres den endelige suksess for kongens politikk. Hans oppgave var å få islendingene til å samtykke i å sverge kongen skatt, land og tegner, og han må ha hatt fullmakt til å forhandle med islendingene om betingelser og gi garantier på kongens vegne. I 1262-64 samtykket endelig de islandske bøndene i å betale skatt til kongen og de sverget kongen troskapsed på fjerdingtingene. Hallvard øvde også press på de resterende islandske høvdingene for å få dem til å overdra sine høvdingdømmer til kongen. I 1264 overdro den siste høvdingen sitt område til kongen.³¹³ Samtidig med at kongemakten fullførte den maktpolitiske prosessen, ble det også lagt et rettslig grunnlag for det kongelige herredømmet på Island og for forholdet mellom islendingene og kongen. Vi skal nå se nærmere på 1262-såttmålet og de krav islendingene stilte for å betale kongen skatt og gi seg inn under kongedømmet.

³¹¹ Sturla Tordsson gjorde seg så til uvenn med Ravn at han i 1263 måtte dra til Norge etter at Ravn hadde jaget ham og sønnen ut av herredet (Sts I: 528 og II: 227-231 og 235).

³¹² Sts I: 528-529.

³¹³ Sts I: 528-529; HsH: 313-315 og IA: 134 (1262) og 135 (1263 og 1264).

1262-såttmålet; det rettslig grunnlag for kongens herredømme

Helt siden 1250-tallet hadde norske utsendinger forhandlet med islendingene om skattebetalingen. I 1262 meddelte kongens utsending til Island at kong Håkon ønsket lydighet og skatt fra de islandske bøndene i bytte mot fordeler og retterbøter.³¹⁴ Hallvard gullsko måtte også forhandle med bøndene i 1262, for de satte vilkår for å sverge troskapsed til kongen og betale skatt. I 1262 svor bønder fra Nordlandsfjordingen og Sørlandsfjordingen vest for Þjórsá evig land, tegner og skatt til kong Håkon Håkonsson på alltinget. Ifølge *Håkon Håkonssons saga* ble islendingenes vilkår skrevet ned i et brev.³¹⁵ Vilkårene er utgangspunktet for det formelle forholdet mellom kongen og islendingene i middelalderen og for denne undersøkelsen av det rettslige grunnlaget for kongens herredømme på Island.

I dag har vi bevart en mengde håndskrifter fra 14- til 1700-tallet som inneholder opptegnelser av islendingenes og kongens gjensidige rettigheter og plikter. De forskjellige håndskriftstekstene omtales som *Gamli sáttmáli*, *Gizurarsáttmáli*, "underkastelsesakten", "gamle pagt" eller islendingenes overenskomst/avtale/traktat med norske konger.³¹⁶ Med noen unntak er de forskjellige tekstene nærmest identiske. Historikere har gjennom 150 år forsøkt å datere og klassifisere de forskjellige tekstene ved å sette innholdet i tekstene i sammenheng med hverandre og opplysninger fra sagaer og annaler.³¹⁷ Da Rudolf Keyser og P.A. Munch utga første bind av *Norges gamle Love* i 1846, mente de å ha identifisert bestemmelsene fra 1262 i to av tekstene.³¹⁸ Men dateringen av tekstene førte alt fra midten av 1800-tallet til aktiv diskusjon om hvilke årstall og hvilke politiske situasjoner de forskjellige tekstene viser til. Munch hadde selv endret oppfatning da han utga bind fire av *Det norske folks historie* i 1858

³¹⁴ HsH: 315.

³¹⁵ Opplysningen om at vilkårene ble nedskrevet finnes bare i *Håkon Håkonssons saga* (HsH: 315 og HsH-1977: 190). Originaltekst: "[...] med slikum skildaga sem bref þat vottar er þar var epter giort."

³¹⁶ Om betegnelsen på tekstene og generelt om 1262-såttmålet se Jón Sigurðsson, *Om Islands Statsrettslige Forhold*, 1855: 1-12 og DI I: nr. 152; Munch, NFH IV, 1, 1858: 368-9; Konrad Maurer, *Island von seiner ersten Entdeckung bis zum untergange des Freistaats*, München, 1874: 470-80 og *De nordgermaniske retskilders historie*, 1878: 86-88; Jón Þorkelsson og Einar Arnórsson, *Ríkisréttindi Íslands, Skjöl og skrif*, Sigurður Kristjánsson, Reykjavík, 1908; Björn M. Ólsen, "Um upphaf konungvalds á Íslandi", *Andvari* 1908 og "Enn um upphaf konungvalds á Íslandi", *Andvari* 1909; Knud Berlin, "Et Islandsk Skrift om Islændernes "gamle Pagt", *Tilskueren*, 1908; Guðný Jónsson, "Gamli sáttmáli", *KLNM* V, 1960: sp 170-171; Jón Jóhannesson 1956: 328-332; Björn Þorsteinsson og Sigurður Línadal 1978: 34-40.

³¹⁷ Se f.eks. DI I: 152, 153 og 156. Tekstene i 152 skiller seg fra resten, fordi de mangler enkelte bestemmelser som finnes i flertallet av tekstene. Tradisjonelt er disse tekstene blitt datert til 1262, mens de mer omfattende tekstene i dag knyttes til hyllingen av kong Håkon V (f.eks. NgL I: nr. 12 A og DI I: 153 og 156). Se Boulhosa 2005: 106-110.

³¹⁸ NgL I: s. 460 ff.

og 1859. Han omdaterte den ene teksten i *Norges gamle Love* I til 1302 og hyllingen av kong Håkon V Magnusson (1299-1319) på Alltinget.³¹⁹

Undersøkelser av de såkalte såttmålstekstene førte til at det alt på slutten av 1800-tallet fantes to oppfatninger av tekstenes opphav og deres innbyrdes kronologi. I begge oppfatningene mener man at de korteste tekstene gjengir nordlendingenes og sørlendingenes vilkår i 1262.³²⁰ Men mens den ene oppfatningen fører enkelte av såttmålstekstene tilbake til oddaverjenes, siðumennes og austfirdingenes edsavleggelse senere i 1262 og i 1263 og 1264, mener andre at de mer omfattende tekstene stammer fra hyllingen av kong Håkon V. Munch la i sin norgeshistorie grunnlaget for den siste og i dag rådende oppfatningen. Hans slutninger ble fulgt opp av Konrad Maurer, og videreutviklet av Björn M. Ólsen i 1908 og 1909.³²¹

Men til tross for den rådende oppfatningen er det ikke mulig å etablere en sikker datering og kronologi mellom de forskjellige tekstene. I en og samme tekst kan det som vi skal se forekomme bestemmelser som blir anakronistiske hvis de dateres til 1262, mens andre blir det hvis de dateres til 1300-tallet. Det har da også kommet innsigelser mot den tradisjonelle oppfatningen av håndskriftenes opprinnelse og indre kronologi. Patricia P. Boulhosa utfordrer det tradisjonelle synet når hun trekker den slutning at det ikke lar seg gjøre å gruppere tekstene i overensstemmelse med hverandre eller skape indre kronologi i tekstkorpuset. Boulhosa velger å argumentere for at de bevarte tekstene ikke representerer forskjellige såttmål fra forskjellige år, men at de er et resultat av at islendingene på 1400-tallet forsøkte å skape tekster om kongemaktens etablering på 1260-tallet.³²² I så fall er det ikke vilkårene fra 1262 som er bevart, men islendingenes senere oppfatning av vilkårene.

Innenfor rammene av dette prosjektet er det ikke nødvendig å gjennomføre en fullstendig kildekritisk gjennomgang av såttmålstekstenes opprinnelse og datering. Hensikten er først og fremst å finne ut om det er mulig å si noe om hva slags vilkår islendingene satte for å sverge ed til kong Håkon i 1262. Vi skal derfor konsentrere oss om innholdet og ikke forsøke å skape en alternativ klassifisering av tekstene. Siden tekstene bare varierer i liten

³¹⁹ NFH IV, 1: 368, n. 1 og 2, IV, 2: 358f og spesielt 359, n. 3.

³²⁰ NgL I: nr. 12 B og DI I: 152 A. I NgL I har R. Keyser og P.A. Munch datert AM 45, 8o til 1302. Munch skiftet imidlertid mening og i NFH IV, 1: 368-9 og 2: 359 daterer han teksten til 1262. Maurer kommenterer dette bla. i Maurer 1878: 97.

³²¹ Se f.eks. Jón Sigurðssons datering av tekstene til 1262, 1263 og 1264 i DI I: 152; 153 og 156. Argumentasjon mot denne dateringen finnes i Munch, NFH IV, 1: 368-9 og 2: 359 og Konrad Maurer 1874: 470-80. Se også Björn M. Olsen 1908: 59-76, hvor han bygger ut argumentasjonen mot 1263- og 1264-datering ytterligere. Jón Jóhannessonns redegjørelse for 1262-såttmålets opprinnelse og datering representerer den rådende oppfatningen av dateringen (Jón Jóhannesson 1956: 328-332).

³²² Boulhosa 2005: 142-144.

grad vil jeg behandle dem samlet som ett tekstkorpus, og ikke dele dem inn slik tradisjonen har vært. Spørsmålet er hvorvidt enkelte av de bestemmelsene som gjengis i de mer omfattende tekstene kan føres tilbake til den politiske situasjonen på Island i 1262, og dermed regnes med til det rettslige grunnlaget for kongens herredømme på Island og forholdet mellom kongen og islendingene.

Ifølge *Håkon Håkonssons saga* ble de kravene islendingene stilte skrevet ned i et vitnebrev. Slike brev var en vanlig måte å dokumentere inngåtte avtaler på, og flertallet av såttnåltekstene har – selv om de diplomatarisk sett er mangelfulle – form av et refererende vitnemål om hva islendingene skal ha innrømmet kongen og på hvilke betingelser. Følgende punkter går igjen i de fleste såttnåltekstene:

- 1 Islendingene lover kongen skatt, tingfarerkaup og undersåttlige forpliktelser.
- 2 Kongen skal la dem nyte fred og islandske lover.
- 3 Kongen skal sørge for regelmessige (forsyninger) skipsanløp hvert år.
- 4 Arv etter islendinger i Norge skal stå til rette arving eller deres lovlige ombudsmann kommer etter den.
- 5 Landøren skal avskaffes.
- 6 Islendinger skal få beholde slik rett i Norge som de hadde hatt på det beste, og som kongen selv har budt i sitt brev, og holde fred med dem.
- 7 Jarlen vil de ha over seg så lenge han er trofast mot kongen og holder fred med islendingene.
- 8 Kongen skal ikke stevne noen islendinger til Norge med unntak som framgår av lovboka eller etter alltingsdom.
- 9 Bare islendinger skal være sysselmenn og lagmenn.

I enkelte tekster presiseres det i tillegg at de islendingene som fikk kongelig ombud skulle komme fra de slekter som tidligere hadde hatt godord.

Tekstene avsluttes med lovnad om at utstederne og deres arvinger skal være trofaste så lenge kongen og hans etterkommere ikke bryter såttnålet. Såttnålet var å betrakte som

ugyldig hvis det etter beste menns oversyn ble brutt. En del avskrifter gjengir i tillegg islendingenes ed til kongen.³²³

Flertallet av bestemmelsene kan knyttes til den politiske situasjonen på Island på 1260-tallet slik vi kjenner den fra annaler og sagaer.³²⁴ Ønsket om fred kan være ren formalia, men det kan også ha vært forankret i et reelt ønske om fred hos stridstrette islendinger etter nær førti år med maktkamper. Fredsmotivet ble jo benyttet fra kongens side som argument for å blande seg inn i forholdene i landet på 1230- og 40-tallet.³²⁵ Det står i *Håkon Håkonssons saga* at kongen bød islendingene fordeler og retterbøter. Sannsynligvis var islendingene kjent med kong Håkons aktive rolle i lovgivningen og at det heretter skulle være kongen, ikke godene, som ga lov. Bestemmelsen var trolig et forsøk på å sikre eldre islandske lov eller at kongens lover ble tilpasset islandske forhold.³²⁶

Bestemmelsen om skipsgang mellom Norge og Island er blitt tillagt stor betydning som forklaring på hvorfor Island ble skattland.³²⁷ I enkelte av tekstene spesifiseres det at skipene skal bringe nødvendige eller nyttige varer til landet.³²⁸ Islendingene var trolig avhengig av norske skip for å opprettholde kontakten med Norge på 1260-tallet. Det er imidlertid vanskelig å påvise et prekært behov for slike garantier på 1260-tallet, ettersom trafikken mellom Norge og Island var relativt stor på denne tiden.³²⁹ Kongen innfridde imidlertid et lignende krav fra færøyingene i 1270-71. Det virker sannsynlig at færøyingene kan ha fått ideen fra de kravene islendingene hadde stilt ti år tidligere.

Bestemmelsene om islendingenes arv og rettigheter i Norge og landøren kjenner vi igjen fra 1200-talls utgaver av *Grágás*. De var del av de opprinnelige bestemmelsene som regulerte kongens og nordmenns rettigheter på Island og islendingers i Norge.³³⁰ Siden islendinger i Norge i henhold til eldre rett hadde hauldsrett, er det forståelig at de ønsket å

³²³ Se NgL I: nr. 12 A; DI I: 153 og 156 og II: 177. Se DI I: 153 B, § 2 (alltinget) og DI II: 177, § 6 (lovboken). DI I: 153B og NgL I: nr. 12A har begge med embetsmennenes sosiale bakgrunn, som ikke nevnes i de fleste tekstene. DI I: 153 B har i tillegg eden.

³²⁴ Mine argumenter er i tillegg til egen tolkning basert på Munchs, Maurers og Ólsens slutninger. Ólsens slutninger er svært omfattende og hans argumentasjon er både grundigere, og i større grad knyttet til annet kildemateriale og realhistorien, enn for eksempel Munchs (NFH IV, 1: 368, n. 1 og 2 og IV, 2: 358 og 359; Maurer 1874: 470-80 og 1878: 86-88 og Ólsen 1908: 59-76).

³²⁵ Se for eksempel Gunnar Karlsson 2000: 84.

³²⁶ Se kp 5.

³²⁷ Se kp 2.

³²⁸ DI II: 177, § 5.

³²⁹ Magerøy 1993: 62-79.

³³⁰ Se kp 2

oppretholde eldre bestemmelser på dette området.³³¹ I enkelte såttnålstekster refererer islendingene til kongens brev. Det er godt mulig de viser til kong Håkons lovnader om fordeler som Hallvard gullsko overbrakte i 1262.

Landøre måtte betales av utlendinger som ankom Norge.³³² Islendingene slapp imidlertid å betale denne på nytt, eller fikk den tilbakebetalt, hvis de allerede hadde betalt avgiften "på øyene [Færøyene og Orknøyene, og muligens Man og Hebridene] eller Shetland" med mindre de hadde returnert til Island i mellomtiden. Vi vet ikke om innbyggerne i de opprinnelige skattlandene betalte landøre. Men siden avgift betalt i de opprinnelige skattlandene talte som betaling i Norge, tyder dette på at Island før 1262 befant seg i et annet handelspolitisk forhold til Norge og kongemakten enn skattlandene. 1262 må ha vært det rette tidspunktet for å avskaffe avgiften.

Bestemmelsen om jarlen har skapt problemer for dem som har forsøkt å datere og skape en indre sammenheng mellom de ulike såttnålstekstene: Bestemmelsen er åpenbart knyttet til Gissur jarl Torvaldsson som hadde hele Nordlandsfjordingen og Sørlandsfjordingen vest for Þjórsá som del av sitt jarledømme i 1262. Gissur befant seg i en vanskelig posisjon på alltinget i 1262. Han var under krysspress fra Hallvard gullsko og Ravn Oddsson på den ene siden og innbyggerne i jarledømmet på den andre. Jarlens ønske om å sikre sin egen posisjon kan ha ført til at jarledømmets innbyggere måtte stille krav til kongen om at jarlen fortsatt skulle beholde jarledømmet. Gissur fikk da beholde både verdighet og jarledømme til han døde.

Problemet med jarlebestemmelsen er at den også gjentas i flertallet av de tekstene som dateres til hyllingen av kong Håkon Magnusson i 1302, selv om den ikke var aktuell etter Gissur Torvaldssons død i 1268.³³³ For selv om jarledømme på Island blir opprettholdt som en mulighet i *Hirdskråen* i 1270-årene, ble det aldri utnevnt noen ny jarl på Island.³³⁴ Jarlebestemmelsen kan felle enhver argumentasjonsrekke som forsøker å datere såttnålstekstene til forskjellige politiske hendelser. Innenfor den rådende oppfatningen mener man at hele såttnålet fra 1262 ble tatt uforandret inn i fornyelsen av såttnålet i forbindelse med hyllingen av kong Håkon V. Björn M. Ólsen understreker imidlertid at hvis man som ham legger til grunn at Gissur ikke var jarl over hele landet, er det vanskelig å forklare

³³¹ Se Grethe A. Blom, *Kongemakt og privilegier i Norge inntil 1378*, Universitetsforlaget 1967: 63-66, om islendingenes rettigheter i Norge – deriblant hauldsretten – og avtalen med kong Olav. Se også Boulhosa 2005: 66 og 80-85.

³³² Se kp 2.

³³³ F.eks. NgL I: nr. 12 A; DI I: 153 B, § 9 og 156 A-T.

³³⁴ H: kp 10.

stadfestelsen av denne bestemmelsen i et dokument hvor Islands allmue samlet hyller kongen.³³⁵ Jarlebestemmelsen kan være med på å støtte opp under slutningen om at de bevarte såttmålstekstene bare inneholder en oversikt over islendingenes og kongens gjensidige rettigheter og plikter. Innholdet speiler i så måte tradingen og skaper problemer når man forsøker å knytte forskjellige tekster til forskjellige politiske situasjoner.

De siste bestemmelsene er med på å knytte tekstene til islendingenes hylling av kong Håkon V.³³⁶ Svært mange av såttmålstekstene viser dessuten til samtykke fra hele Islands allmue, og ikke innbyggerne i landsfjordingene som tilfellet var på 1260-tallet.³³⁷ Referansen til "lovboken" i enkelte tekster er med på å datere bestemmelsen om utstevning til etter 1273. Eldre islandsk lov ble ikke omtalt som lovbok, og norsk lov ble for første gang innført i 1271-73. Islendingene hyllet kong Eirik i 1281. Samme året ble også kong Magnus' andre lovbok til Island lovtatt på Alltinget. De fleste er i dag enig om at islendingene i disse såttmålstekstene viser til bestemmelser i lovboken fra 1281. På dette grunnlaget alene kan bestemmelsen om utstevning dateres til etter 1281. Det såkalte "allmuens samtykke", som også dateres til tidlig 1300-tall, og hyllingen av kong Håkon V, refererer også til kong Magnus' lovbok.³³⁸

Utstevninger av islendinger til Norge skapte først og fremst alvorlige problemer fra 1280-tallet av.³³⁹ Før 1262 hadde kongen bare hatt rett til å stevne sine håndgangne menn på Island til Norge. De var nemlig forpliktet av hirdloven. Etter 1262 kunne enhver islending bli stevnet til Norge. Alltingsbetegnelsen kan heller ikke brukes til å datere bestemmelsen, da det islandske Alltinget behold navnet også etter at det ble omgjort til et lagting.³⁴⁰ Bestemmelsen om syssel- og lagmennenes fødested og sosiale bakgrunn kan heller ikke føres tilbake til 1260-tallet fordi det ikke fantes kongelige embetsmenn i landet i 1262-64. Islendingene fikk dessuten ikke konkurranse om embetene før rundt 1300. I 1262 var det ingenting som tydet på at høvdingenes posisjon på Island var truet.³⁴¹

Innholdet i troskapseden som de islandske bøndene avla norske konger er bare kjent fra sene avskrifter, men minner om bondeeden i de norske lovøkene.³⁴² Et tilsvarende krav

³³⁵ Ólsen 1908: 59.

³³⁶ Se kp 5 om islendingenes hyllinger av norske konger.

³³⁷ DI II: 153.

³³⁸ DI II: 177: § 1.

³³⁹ Asb: kp 65ff, etter lovtakingen av *Jónsbók* og i forbindelse med stadamålstriden.

³⁴⁰ Se kp 5.

³⁴¹ Se kp 6 om de første kongelige embetsmennene på Island.

³⁴² Islendingenes ed er for eksempel gjengitt i DI I: 152, B og D. Se bondeeden i *Jónsbók*, Már Jónsson (útg.), *Synísbók Íslenskrar Alþýðumenningar* 8, Reykjavík 2004: 96.

om samtykke er ikke kjent fra de opprinnelige skattlandene, men på Grønland samtykket innbyggerne ifølge *Håkon Håkonssons saga* i å betale kongen tegngilde og dermed etablering av kongelig herredømme i 1261.³⁴³

De fleste bestemmelsene i såttnålestekstene kan altså føres tilbake til 1262 og en forhandlingssituasjon mellom Hallvard gullsko, nordlendingene og sørlendingene. Selv om selve såttnålestrevet er tapt kan vi være rimelig sikre på at vi kjenner innholdet i såttnålet, og at det dermed fantes et rettslig grunnlag for kongens herredømme på Island. Dette bekreftes også av et brev fra islendingene til kong Magnus Eriksson (1319-1355/74) hvor de gir klart uttrykk for at det ikke er tale om å hylle kongen med mindre han innfrir deres krav og stiller garantier.³⁴⁴

I tidligere forskning har islandske historikere vært av den oppfatning at såttnålet alene konstituerte forholdet mellom islendingene og kongemakten i middelalderen, og dermed det de kaller Islands statsrettslige stilling.³⁴⁵ Vi må imidlertid være forsiktige med å overvurdere betydningen av 1262-samtykket. Den norske kongemakten krevde også samtykke av sine norske undersåtter blant annet ved kongehylling og nye lover, uten at det nødvendigvis hadde noe annet enn symbolsk betydning utover på 1300-tallet. At Island i praksis fikk skattlandsstatus etter 1262, kom ikke engang Jón Jóhannesson utenom.³⁴⁶ Som i Norge var det fra nå av først og fremst loven som regulerte forholdet mellom kongen og hans undersåtter. Referansene til lovboken i 1262-såttnålet og i de senere hyllingsbrevene, viser også hvilken betydning lovens bestemmelser hadde for forholdet mellom islendingene og kongen.

Etableringen av norsk kongelig herredømme skjedde mye senere på Island (og Grønland) enn i de andre skattlandene, og under andre forhold og av et kongedømme som var på god vei mot å bli en stat. Et ønske om en rettslig legitimering av herredømmet var et tegn i tiden. Vi må derfor regne med at statsdannelsesprosessen og framveksten av et ideologisk fundert kongedømme var en medvirkende årsak til at kong Håkon ønsket islendingenes aksept for kongedømmet gjennom troskapsed. Legitimitet og konsensus var viktige prinsipper i middelalderens politiske univers.

Kongemaktens politikk overfor Island og Grønland må betraktes i lys av den indrepolitiske situasjonen i Norge fra ca. 1220. Birkebeinerne hadde sitt kjerneområde på Vestlandet og

³⁴³ HsH: 313.

³⁴⁴ DI II: 343.

³⁴⁵ Jón Jóhannesson 1956: 338 og f.eks. Gunnar Karlsson 2000: kp 3.4-3.7.

³⁴⁶ Jón Jóhannesson 1956: 338.

deres mer usikre herredømme i Sørøst-Norge ble fram til 1230-tallet stadig utfordret. Sett i et slikt perspektiv er det ikke overraskende at konsolideringen av sverreættens rike også omfattet de opprinnelige skattlandene, Island og Grønland. Det ble etablert direkte herredømme på Færøyene, Shetland og Orknøyene, og overherredømmet på Man og Hebridene ble intensivert fra 1220-tallet. Skule jarl hadde dessuten skattlandene som del av sitt jarledømme fra 1217 til 1223. Noen virkelig islandspolitikk lar seg derimot ikke dokumentere før på 1240-tallet. Den indrepolitiske situasjonen la først til rette for fokus på Island etter at Skule var beseiret i 1240. Etableringen av kongemaktens herredømme på Island foregikk deretter på to områder: Kongen skaffet seg kontrollen over de islandske høvdingdømmene gjennom konfiskering og overdragelser. Parallelt arbeidet kongens representanter for å sikre ham et direkte herredømme som omfattet skatt fra islendingene og deres aksept av kongedømmet. Det var i dette arbeidet kongens strategi møtte størst utfordringer, og først da strategien ble justert oppnådde kongen direkte herredømme over Island.

Direkte herredømme på Færøyene

I 1270 eller 1271 sendte kong Magnus Håkonsson en retterbot til Færøyene.³⁴⁷ Hans Jacob Debes oppfatter denne retterboten som en avtale mellom færøyingene og kong Magnus Håkonsson om Færøyenes overgang fra "en slags selvstendig stat", som Debes kaller det, til et skattland under Norges konge.³⁴⁸ Debes mener at Færøyenes stilling overfor kongen før 1270-71 er direkte sammenlignbar med Islands stilling overfor kongen før 1262. Han regner med at færøyingene før det hadde vært like selvstendige og frie for kongemaktens innflytelse som islendingene hadde vært.

Vi har allerede sett at de norske kongene trolig hadde etablert direkte herredømme på Færøyene alt på 1170-tallet. Færøyenes stiling overfor kongemakten i perioden ca. 1175 til 1262 kan derfor ikke sammenlignes med Islands, fordi kongen de facto hadde styrt Færøyene nesten 100 år før et kongelig styre ble etablert på Island. Siden kildene er svært sparsomme med opplysninger om den politiske utviklingen på Færøyene, kan vi imidlertid ikke tidfeste når det kongelige herredømmet ble etablert, eller si noe om hvordan det fungerte.

1270-71-retterboten støtter opp om mine tidligere konklusjoner om Færøyenes status i forhold til kongemakten. Både i form og innhold er denne retterboten vesensforskjellig fra islendingenes såttnål med kong Håkon i 1262. Mens det vitnebrevet som ble nedskrevet på

³⁴⁷ NgL IV: s. 353.

³⁴⁸ Debes 1995: 39-40.

det islandske alltinget i 1262 trolig har referert innholdet i en avtale om de betingelser islendingene og kongens forhandlere var blitt enige om, er dokumentet fra 1270-71 definitivt utstedt av kongen alene. Når Debes mener å kunne sammenligne de to dokumentene er det fordi begge omhandler innbyggernes krav til kongemakten. Men mens islendingenes såttmål i helhet dreier som om krav stilt i forbindelse med deres samtykke i å sverge den norske kongen skatt, land og evig troskap, inneholder retterboten fra 1270-71 kongens svar på tidligere krav fra færøyingene. Spørsmålet om å sverge kongen troskap er ikke tema overhode i kong Magnus' retterbot til færøyingene.

I neste kapittel skal vi se at den reviderte utgaven av *Gulatingssloven* ble sendt ut til Færøyene en gang mellom 1269 og 1271 og lovtatt av færøyingene. At loven ble sendt ut til Færøyene og at samme lov skulle gjelde der som i Gulating lagdømme, støtter også tesen om at Færøyene alt på dette tidspunktet befant seg under den norske kongens direkte herredømme. Foranledningen til retterboten fra 1270-71 er nemlig mangler i lovboken, samt andre lokale problemer kongen kunne løse. Av retterbotens innhold forstår vi at færøyingene har sendt et klagebrev til kong Magnus. Retterbotens bestemmelser speiler kravene i brevet: Færøyingene har blant annet ønsket å beholde eldre, lokal jord- og landleierett. Blant kravene som innfris er det imidlertid ett som vi også kjenner fra islendingenes betingelser i 1262, nemlig regelmessig skipsgang mellom Norge og Færøyene. Retterboten inneholder også en bestemmelse om det maksimale antall lensmenn sysselmanen kan ha. Kongen refererer også til problemer færøyingene imellom som var kommet ham for øre. Disse opplysningene underbygger ytterligere påstanden om at Færøyene allerede var skattland i 1270-71. Debes argumenterer jo selv for skattebetaling fra Færøyene helt fra 1100-tallet.³⁴⁹ Selv om retterboten ikke markerer færøyingenes formelle inntreden i kongens rike, forteller den like fullt en del om det formelle forholdet mellom kong Magnus og dette skattlandet. Det skal vi vende tilbake til i neste kapittel.

Vi har ikke direkte kunnskap om det konstitusjonelle grunnlaget for det kongelige herredømmet på Færøyene. Sannsynligvis har kongemakten allerede før 1170-tallet oppnådd et formelt herredømme på øya som er blitt omgjort til et direkte kongelig herredømme fra ca. 1175. Det finnes ikke bevarte kilder hvor kongens krav på skattlandet blir bekreftet. Men ettersom kong Magnus opptre som lovgiver overfor Færøyene og svarer på innbyggernes supplikker, må vi ta for gitt at han hadde herredømme over øyene i 1270-71.

³⁴⁹ Debes 1995: 38.

Sammenfatning

1262-såttmålet og Perth-traktaten fra 1266 gir et visst innblikk i hvordan territorielt herredømme i prinsippet fungerte. Territorielt herredømmet var en forutsetning for at kongen kunne utøve et direkte herredømme. Dette herredømmet definerte innbyggerne som kongens undersåtter, og landet med alle inntekter og andre ressurser lå under kongen. Forholdet mellom konge og undersåtter var imidlertid ikke unilateralt, men bygd på gjensidighet. Kongen fikk skatt og bøteinntekter mens hans undersåtter ble garantert fred og rettsvern. For kongen var det også viktig at hans herredømme ble oppfattet som legitimt og at han hadde undersåttenes samtykke.

Direkte kongelig herredømme innbar blant annet at kongen hadde egne ombudsmenn i landet som enten styrte på hans vegne eller ivaretok hans lokale interesser. Kongens lokale interesser var framfor alt av økonomisk karakter. Og mens det lokale aristokratiet tidligere hadde rådd grunnen alene eller sammen med en lokal fyrste, fikk de heretter sine posisjoner gjennom kongstjeneste.

Det lokale aristokratiet spilte en avgjørende rolle i etableringen av direkte herredømme på Orknøyene, Shetland og Island, om enn på forskjellige måter. Mens direkte herredømme kom som følge av jarlens utroskap i Orknøyenes og Shetlands tilfelle, var de islandske høvdingene del av en bevisst kongelig strategi for å legge Island under kongen. Men for å få det direkte herredømmet i landet spilte også kongen på lag med den islandske allmuen. På Orknøyene og Shetland hadde verken allmuen, eller aristokratiet for den saks skyld, noen rolle i etableringen av direkte herredømme. Hva var så årsakene til denne forskjellen?

På Island måtte kongen forholde seg til et titalls islandske høvdinge hvorav noen kom kongen i møte, i alle fall tilsynelatende, mens andre hadde få om noen forbindelser til kongen. Kongen kan tidlig ha innsett at han også måtte forholde seg til den islandske allmuen, enten gjennom høvdingene eller direkte ved sine norske utsendinger. Den viktigste faktoren er likevel at kongemakten var en annen på midten av 1200-tallet enn i 1195. Kongen ønsket i 1260-årene å legitimere kongedømmet gjennom lov, og å sikre riksterritoriet gjennom en traktat med den skotske kronen. Statsdannelsesprosessen omfattet ikke bare inkorporering av territorium og utbygging av kongemaktens lokalstyre, men krevde også innbyggernes samtykke.

Etableringen av direkte herredømme var en konsekvens av den norske statsdannelsesprosessen og bevisst politikk fra kong Håkon Håkonssons og kong Magnus Håkonssons side.

Intensivering av herredømmet over skattlandene må ses i samband med kongemaktens generelle konsolidering av riket og den statsdannelsesprosess som hadde begynt alt på slutten av 1100-tallet. Kongemakten tolererte ikke lenger de lokale fyrstenes selvstendighet, verken i Norge eller i de norrøne øysamfunnene. Allianseprinsippet og et indirekte herredømme var ikke forenelig med høymiddelalderkongedømmets ideer om én konge og et udelt kongelig herredømme. Det var ikke tale om en etablering av kongemakten i de opprinnelige skattlandene, men om en integrering i det riksstyre kongemakten var i ferd med å bygge ut i hele riket. Kong Håkons bånd til det lokale aristokratiet på Orknøyene er et eksempel på at utbyggingen foregikk etter samme mønster som i Norge. Utbyggingen av et sentralisert og institusjonalisert kongedømme i Norge hvor riksstyringen ble ivaretatt av kongens ombudsmenn, fikk også konsekvenser for skattlandene. Mens kongene tidligere ikke hadde administrative redskaper som kunne sikre dem direkte kontroll med og styre over rikets randsoner, sørget utbyggingen av en sentralisert politisk-administrativ organisasjon for at kongen fikk direkte herredømme også over skattlandene.

5. Rettslig enhet eller mangfold?

Før vi ser nærmere på hvordan kongens forvaltningsapparat ble etablert i skattlandene og hvordan skattlandsstyret fungerte fram til 1397, skal vi ta for oss konsekvensene kong Magnus Lagabøtes store lovgivningsprosjekt fikk for skattlandene. Kong Magnus startet med å revidere landskapslovene, men hevet ambisjonsnivået da han i begynnelsen av 1270-årene satte i gang arbeidet med en felles lovbok for hele landet. I 1274-76 ble kong Magnus' landslov lovtatt på lagtingene i Norge, og Norge ble ett lovområde.³⁵⁰ I tillegg fikk Bergen en egen lov, som snart også ble gjort gjeldende for Oslo, Tønsberg og Trondheim. Den gamle hirdloven ble revidert, og med viktige tillegg framstår den som en "moderne" forvaltningskodeks.

I arbeidet med å skaffe riket et tidsmessig og enhetlig lovverk står Magnus Lagabøte i første rekke blant Europas fyrster på 1200-tallet.³⁵¹ Hvilke konsekvenser fikk så kong Magnus' arbeid for skattlandene?

Kong Magnus' lovgivningsprosjekt og skattlandene

Hirdloven

Hirdskråen, som altså rommer loven om kongens hird, ble til i Norge en gang mellom 1274 og 1277, og er en kompilasjon av tidligere hirdlovgivning og nyere kongelige skipaner.³⁵² Hirdloven gjaldt for kongens håndgangne menn uansett hvor de befant seg. Den regulerte forholdet mellom kongen og hans håndgangne menn og forholdene innad i hirden. Men hirdloven regulerte også kongens forvaltningsapparat. Kongens menn i skattlandene måtte forholde seg til hirdlovens bestemmelser, og gjennom den hadde kongen mulighet til å påvirke den politiske utviklingen i landene.

³⁵⁰ Om lovtakingen av *Landsloven* på de norske lagtingene se Helle 1972: 166-169.

³⁵¹ Alan Harding, *Medieval Law and the Foundations of the State*, Oxford 2002: 191 og Sten Gagnér, *Studien zur Idéengeschichte der Gesetzgebung*, Uppsala 1960: 321-323.

³⁵² H: 24-30.

Hirdloven var som nevnt også kongedømmets forvaltningslov. Det var de håndgangne menn som ble rekruttert til kongstjeneste, og hirdloven regulerte pliktene og rettighetene til blant annet sysselmennene. Lenge før Island ble skattland var islandske hirdmenn forpliktet på hirdlovens bestemmelser. Det var derfor islandske hirdmenn kunne stevnes til Norge før 1262. Det var med hjemmel i hirdloven at kong Håkon Håkonsson kunne nekte Snorre Sturlason å dra hjem til Island og kalle orknøyaristokratiet til Norge for å dømme de skyldige i drapet på Jon jarl. Det kom også supplerende hirdlovgivning etter 1277, og særlig viktige er noen av Håkon Vs skipaner.

Orknøyene og Shetland

Vi vet ikke hva slags lov som fantes på Orknøyene før slutten av 1200-tallet. Men vi må anta at eldre orknøysk lov liksom den islandske hadde mange fellestrekk med norsk lov. *Orknøyingenes saga* forteller om tilfeller der jarlen har gitt lov på tingmøter med bøndene. De tingene det her er tale om må være allting av den islandsk-færøyske typen. Noen representasjonsordning er ikke kjent fra jarletiden.³⁵³

Vi vet imidlertid at Magnus Lagabøtes landslov ble innført på Orknøyene. Vi vet ikke når det skjedde, men trolig en gang på slutten av 1200-tallet. I et klagebrev til dronning Filipa i 1425 krever orknøyingenene at landets administratorer skal være bundet til å følge gammel rett og sedvane, samt de retterbøter som kong Olav IV Håkonsson stadfestet.³⁵⁴ Da biskop Thomas Tulloch fikk Orknøyene i len i 1420, lovde han også å holde allmuen med lov og rett etter den norske lovboken og slik de gamle sedvanene hadde vært.³⁵⁵ Vi vet også at Orknøyene har hatt sitt eget segl, som omtaler øysamfunnet som et rettsfellesskap – "communitas". Seglet har trolig vært et kombinert lagtings- og landskapssegl, og mye tyder på at det liksom jemtlandsseglet kan dateres til ca. 1280. Det indikerer at den norske landsloven nå også gjaldt på Orknøyene.³⁵⁶

Historikere som har arbeidet med Shetland etter 1274 forutsetter at *Landsloven* var gjeldende lov.³⁵⁷ Øygruppa hadde egen lagmann i 1298 og et lagting etter norsk modell året etter.³⁵⁸ Også fra Shetland rapporteres det om et eget landskapssegl. Rundt 1307 konfererte

³⁵³ Håkon jarl Pålsson skal ha gitt ny lov for Orknøyene, en som bøndene likte bedre enn den forrige (Os: 81), og Ragnvald jarl fikk råd fra faren Kol om å innføre en ny lov for å finansiere Magnus-katedralen (Os: 125).

³⁵⁴ DN VI: 423 og REO: nr XIX (eng. overs.). Imsen 1994: 272.

³⁵⁵ DN II: 691.

³⁵⁶ Se kp 7 for mer om lagtings- og landsskapssegl.

³⁵⁷ Se f.eks. Imsen 2000a: 173; Knut Helle, "Thorvald Thoresson and the Political and Administrative Circumstances in Norway in 1299", CM-15/2002: 45-58 og Lunden 2003: 307.

³⁵⁸ Sb: 45 (1298) og DN I: 89 (1299).

dessuten sysselmannen på Shetland med gulatingslagmannen om en sak han hadde gående på Shetland.³⁵⁹ Det byr derfor ikke på store problemer å anta at *Landsloven* er blitt innført her en gang mellom 1274 til 1299.

Den norske landsloven ble for Orknøyenes og Shetlands del først avskaffet av øvrigheten i Edinburgh i 1611.

Færøyene

I kong Magnus' retterbot fra 1270-71 heter det at "her skal det gjelde slik lov som gjelder i hele *Gulatingsloven*, bortsett fra bunadsbolken som skal stå etter det som deres egen bok vitner".³⁶⁰ Sannsynligvis refereres det her til den reviderte utgaven av *Gulatingsloven* som kong Magnus Håkonsson fikk i stand ca. 1267.³⁶¹ Spørsmålet om når norsk lov ble innført for første gang, er det verre å besvare, men retterboten viser til en eldre færøysk lovbok. Som i Islands tilfelle, er det ikke urimelig å tenke seg at også eldre færøysk rett var påvirket av vestnorsk rett.³⁶² Dessuten hadde kongen hatt direkte herredømme over Færøyene siden ca. 1175. Retterboten synes å være resultatet av en supplikk fra færøyingene til kongen for å få beholde eldre jord- og landleierett. Vi kjenner ikke til noen lovtaking av den nye lovboken på Færøyene rundt 1270-71. Den ble for øvrig snart foreldet.

Et nøyaktig årstall for innføringen av kong Magnus' landslov har vi bare i Islands tilfelle. Når det gjelder Færøyene, vet vi at den nye lovboken må ha blitt innført en gang etter at Færøyene ble en del av Håkon Magnussons hertugdømme i 1273, og før hertugen sendte sin store skipan – det såkalte Sauebrevet – til Færøyene i 1298.³⁶³ Hertugens følgebrev viser at færøyingene hadde sendt ham et klagebrev hvor de uttrykte misnøye med *Landlovens* bestemmelser om jordbruk og landleie.³⁶⁴ Hertugen hadde deretter sendt en undersøkelseskommissjon til Færøyene for å undersøke hva som manglet i *Landsloven*. Færøyingene hadde tydeligvis også kunne tenkt seg endringer i kristendomsbolken, men den

³⁵⁹ DN I: 109. Se også kp 7.

³⁶⁰ NgL IV: s. 353 (min overs.). "Bunadsbolke" ble trolig brukt i enkelte tilfeller om den delen av loven som omhandlet jordbruk, landinnløsning, jakt osv. Altså tilsvarende "Landsleiebolken" i *Landsloven*. 2004-utgaven av *Jónsbók* har både landleiebolk og bunadsbolke ("Landabrigðabálkur" og "Búnaðarbálkur"). I eldre trykte utgaver av *Jónsbók* brukes imidlertid ikke bunadsbolke.

³⁶¹ Debes 1995: 19.

³⁶² Se neste delkapittel om eldre islandsk lov.

³⁶³ Færøyene og Shetland var sammen med deler av oslofjordsområdet, Opplandene, Agder og Ryfylke del av hertug Håkon Magnussons hertugdømme fra 1273-1299. Om Håkon Magnussons hertugdømme se Blom 1972: 38ff.

³⁶⁴ NgL III: s. 33-34 og Sb: 45.

kunne ikke hertugen gjøre noe med.³⁶⁵ Kommisjonen, som besto av biskop Erlend av Færøyene og lagmannen Sigurd fra Shetland, avla sin rapport, og etter råd fra sine beste menn, satte hertugen sammen skipanen.

Første paragraf i 1298-skipanen refererer direkte til innføringen av *Landsloven*. I teksten står det at de følgende bestemmelsene ikke finnes i kong Magnus' lovbok, som færøyingene hadde samtykket i på alltinget.³⁶⁶ Det er altså ingen tvil om at innføringen av kong Magnus' landslov må ha funnet sted i perioden 1273-1298. Siden den yngre *Gulatingssloven* ikke inneholdt noen kristendomsbolk, kan vi utelukke at det var den færøyingene hadde klaget på.

Landsloven ble innført på Island i 1281. Årstallet kaster også lys over innføringen på Færøyene. I 1280 døde kong Magnus, og hertug Håkon Magnusson og hans formyndere fikk reell kontroll over hertugdømmet. Sannsynligvis ville klagen ha vært rettet til kong Magnus hvis den var kommet før 1280. Jeg velger derfor å datere innføringen av *Landsloven* på Færøyene til etter kong Magnus' død, omtrent samtidig med innføringen av den nye loven på Island.

Island

På Island hadde godene hatt kontroll med lov og lovgivning gjennom alltingets lagrett hvor bare de og deres klienter satt. Lagretten ga ny lov, og den rettet gammel, den ga dispensjoner fra lovene og valgte lovsigemann. Lovgivning markerte godenes posisjon i samfunnet. Selv om eldre islandsk rett var påvirket av norsk rett, var den først og fremst et produkt av den islandske samfunnsordningen og av høvdingenes rolle i den.³⁶⁷

Kongen behøvde ikke å innføre norsk lov for å få herredømme over Island. Et formelt territorielt herredømme ble oppnådd ved å følge islandsk lov og sedvane gjennom tilegnelsen av godordene. I 1262 krevde nord- og sørlendingene at kongen skulle holde dem med "fred og islandske lover".³⁶⁸ Lov var altså et av vilkårene islendingene stilte for å hylle kongen. De fleste historikerne har regnet med at dette betydde at eldre islandsk rett skulle fortsette å gjelde. Etableringen av kongens herredømme på Island faller i tid sammen med den første revisjonen av de norske lovene i kongelig regi, og det er vanlig å regne med at de to

³⁶⁵ Sb: 45.

³⁶⁶ Samme.

³⁶⁷ Om eldre islandsk rett og godenes rolle som lovgivere se f.eks. Jón Jóhannesson 1956: 82-85 og Jón Viðar Sigurðsson 1993: 223-24.

³⁶⁸ DI I: 152 A.

lovbøkene som ble utarbeidet for Island av kongemakten tilsvarer henholdsvis revisjonen av de gamle landskapslovene og deretter *Landsloven* i Norge.

Den første av kong Magnus' lovbøker til Island ble lovtatt i årene 1271-73.³⁶⁹ Lovboken kalles *Járnsiða*, og avløste eldre islandsk rett, *Grágás*. Selv om det er store likheter mellom *Grágás* og *Járnsiða*, finnes det en del viktige forskjeller, og da fortrinnsvis i forbindelse med kongemaktens formaliserte nærvær på Island. En gjennomgang av *Járnsiða* viser at norske bestemmelser er i flertall, men at eldre islandske bestemmelser i stor grad er tatt opp i lovboken.³⁷⁰ *Járnsiða* skal ha hatt mye til felles med den reviderte *Gulatingssloven*.³⁷¹ Det islandske alltinget ble omdannet til et lagting, selv om navnet Allting ble beholdt, lovsigemannen ble erstattet av en lagmann og tilstedeværelsen av kongelige valdsmenn, det vil si ombudsmenn, ble lovfestet.³⁷² Det formelle grunnlaget for hvordan Island skulle styres ble lagt med *Járnsiða*.

Islandske historikere har hevdet at selv om norsk lov ble innført i 1271-73, så tilhørte ikke Island et lovfelleskap som strakte seg til og med Færøyene, fordi forskjellene mellom den reviderte *Gulatingssloven* og *Járnsiða* var store. De trekker også fram at den reviderte *Gulatingssloven* ble vedtatt i sin helhet og uten endringer på Færøyene.³⁷³ Det var jo som vi har sett ikke tilfelle, siden *Gulatingsslovens* bunadsbolk, eller landsleiebolk, ikke gjaldt på Færøyene.

Islendingene var heller ikke fornøyd med kong Magnus' lovbok, selv om den var utarbeidet med tanke på islandske forhold, antakeligvis etter råd fra islendinger. Alltinget lovtok i første omgang bare tingfarerbolken, to kapittel av arvebolken og bestemmelsene om tegngilde. Året etter, i 1272, mottok biskop Arne Torlaksson i Skálholt brev fra kongen om at han ville gi biskopen sin støtte i hans kamp om kirkegodset, hvis biskopen oppfordret islendingene til å vedta kongens lovbok. Dette året ble hele lovboken bortsett fra arvebolken lovtatt på Alltinget. Arvebolken ble først lovtatt på tinget i 1273, med støtte fra biskop Arne og kongens sysselmenn.³⁷⁴

³⁶⁹ IA: 258 (1270), 138, 259 (1271), 49, 68 (1272) og 194 (1273); Asb: kp 18, 20 og 26.

³⁷⁰ Det er hovedsakelig tingfarerbolken, med retningslinjene for lagtinget, som skiller *Járnsiða* fra *Grágás*. Se f.eks. Magnús Már Lárusson, "Járnsiða", KLNLM, VII, 1962: sp 568, hvor lovbøkene sammenlignes direkte. Se også Björn Þorsteinsson og Sigurður Línald 1978: 41-43 og 49.

³⁷¹ Magnús Már Lárusson, "Járnsiða", KLNLM, VII, 1962, sp 567.

³⁷² NgL I: s. 259-261. Valdsmanm må forstås som en mann med "vald", dvs. legitim myndighet. Se også kp 6 om de første sysselmennene på Island.

³⁷³ Ólafur Lárusson 1960: 77.

³⁷⁴ Asb: kp 26.

P.A. Munch hevder at den norske kongen først oppnådde herredømme på Island da norsk lov ble innført i 1271-73.³⁷⁵ Men som vi har sett ble det kongelige herredømmet etablert like før kongemakten begynte sitt arbeide med å samordne rikets lover. Kong Magnus må ha ønsket å gjøre loven gjeldende over hele det området han rådde over. Selv om det kongelige herredømmet allerede var blitt innført, kan vi si at det ble operasjonalisert og regulert gjennom det nye lovverket.

Lagtingenes stadfestelsesrett ved innføring av ny lov er godt kjent fra norske kilder. I kong Håkon Vs skipan om tronfølgerlov og formynderstyre av 1302, kommer denne praksis til uttrykk sammen med oppfatningen av at kongen var gitt retten til å gi lov av folket.³⁷⁶ Konsensustanken var sterk, og vi ser den også i forbindelse med hirdlovgivningen.³⁷⁷ Vi vet derimot ikke om tingets stadfestelsesrett alltid ble tatt hensyn til. Kongemakten fant det i alle fall nødvendig å inkludere formularet i lov bøker og retterbøter så sent som i Håkon Vs tid. Alltingets stadfestelse av *Járnsiða* kan ikke betraktes utelukkende som et uttrykk for islendingenes rettigheter overfor kongen, men viser at lovtakingen på Island skjedde etter samme prosedyre som i resten av riket.³⁷⁸

Året etter at *Járnsiða* ble endelig lovtatt på det islandske alltinget, ble kong Magnus' landslov lovtatt på de norske lagtingene. I 1280 ble *Landsloven* sendt til Island i en utgave tilpasset islandske forhold etter kong Eirik Magnussons (1280-1299) ordre. Lovboken fikk senere navnet *Jónsbók*, etter Jon lagmann Einarsson som hadde fått i oppdrag å bringe boken til Island. Han reiste til Island i følge med nordmannen Lodin lepp. Lovboken ble først lagt fram for lovtaking på Alltinget i 1281.³⁷⁹

I dag er bevarte utgaver av *Jónsbók* blant de viktigste kildene til Kong Magnus' landslov. Lovboken som ble sendt til Island i 1280 skilte seg imidlertid fra den som var blitt lovtatt på lagtingene i Norge seks år tidligere. *Jónsbók* var tilpasset islandske forhold og inneholder som *Járnsiða* eldre islandsk rett i tillegg til norske bestemmelser. Islandske historikere har analysert lovbokens bestemmelser med sikte på å identifisere eldre islandsk,

³⁷⁵ Munch, NFH, IV, 1: 370.

³⁷⁶ Helle 1972: 249-250 og NgL III: s. 45.

³⁷⁷ Benedictow 1972: f.eks. 241 og 247 og Steinar Imsen, "King Magnus and his Liegemen's 'Hirdskrá': A Portrait of the Norwegian Nobility in the 1270s" i Anne J. Duggan (ed.), *Nobles and Nobility*, The Boydell Press 2000 (Imsen 2000b): 216.

³⁷⁸ *Landslovens* stadfestelse lå ikke i kongens åpne brev (prologen), men i folkets lovtaking på hvert enkelt lagting i hvert lagdømme. Lovtakingen er f.eks. gjengitt i *Landsloven*, NgL II: s. 178. Se Absalon Taranger, *Udsigt over den norske rets historie* I, Chr. 1898: 50-51 og Helle 1972: 166-169 om lovtakingen av *Landsloven*.

³⁷⁹ IA: 50, 195, 337 (1280, 1281) og Asb: kp 57, 61-65.

respektive norsk lov, og har kommet fram til at eldre islandske bestemmelser hovedsakelig finnes i arve- og landleiebolken. Norsk rett dominerer i tingfarerbolken, kristendomsbolken med arvefølgen, mannhelgebolken og tyvebolken.³⁸⁰ Selv om det fra kongens side var gjort forsøk på å tilpasse lovboken til islandske forhold, dominerer norsk rett i mye større grad enn i *Járnsiða*. Reaksjonene lot da heller ikke vente på seg.

Islendingene hadde i 1281 hatt nær ett år på å gjøre seg kjent med *Jónsbóks* innhold og forberede seg på lovtakingen. På Alltinget delte tinglyden seg i tre, de geistlige med biskop Arne og hans støttespillere blant lekmennene, de håndgangne menn og bøndene, for å diskutere lovbokens innhold. Forholdet mellom kirken og kongemakten og synet på hvem som skulle utarbeide kristenrett fikk konsekvenser for reaksjonene, først og fremst fra de geistlige med biskop Arne i spissen. I tillegg til å protestere på de bestemmelser som gikk imot biskopens kristenrett og som førte til inntektstap for kirken, trakk biskop Arne også fram de strenge straffene, arvebestemmelsene og en god del av bestemmelsene i landleie- og bunadsbolken. Bøndene besluttet imidlertid å overlate spørsmålet om kristenrett til kongens og erkebiskopens avgjørelse. Deres merknader gjaldt hovedsakelig arvebestemmelsene og bunadsbolken. Bøndene krevde dessuten retten til å foreslå endringer i loven om det skulle vise seg nødvendig. Dette siste ønsket er som vi skal se i tråd med kongemaktens oppfatning av hva lovfellesskap var i praksis.

Protestene ble protokollført og grupperingenes innvendinger ble kunngjort i lagretten. Lodin lepp reagerte på islendingenes innvendinger og påpekte at det var kongen, og ikke bøndene, som ga lover i landet. Han krevde at allmuen skulle godta hele boken uten endringer. Da tingmennene svarte at de ikke ville miste landets frihet, det vil si folkets rett, forklarte Lodin dem hvordan de skulle få bøtet lovboken. I tråd med prosedyren som er beskrevet i kong Magnus' fortale i *Jónsbók*, forklarte Lodin at islendingene først måtte lovta hele lovboken, for deretter å be kongen om hans råd og nåde på de områder de syntes det var nødvendig med endringer.

Alltinget i 1281 ble holdt i skyggen av den nettopp påbegynte striden mellom erkebiskop Jon og kong Eiriks formyndere. Erkebiskopen hadde truet med bannlysing hvis lovboken for Island ble vedtatt.³⁸¹ Tingforsamlingen opplevde altså krysspress som følge av uenigheten mellom kongemakten og erkebiskop Jon. De ble truet med straff uansett hva de gjorde. Det endte imidlertid med at hele lovboken ble vedtatt med unntak av de kapitlene som

³⁸⁰ Magnús Már Lárusson, "Jónsbók", KLNLM, VII, 1962: sp 612-17 og Björn Þorsteinsson og Sigurður Líndal 1978: 49.

³⁸¹ Asb: kp 63. Se nedenfor om striden mellom kirken og kongemakten.

de håndgangne menn mente burde avgjøres med kongens og erkebiskopens orskurd. Mot ni stemmer lovtok lagretten lovboken med håndsopprekking. Lodins suksess blir i *Biskop Arnes saga* forklart med at allmuen ga etter for kongsmennenes overtak. De ni som hadde stemt imot, og slik gitt sin støtte til biskop Arne, fikk føle Lodins misnøye, og det endte med at kongens embetsmenn måtte mekle mellom kongens utsending og biskop Arne. Lodin hadde fullmakt til å forhandle på kongemaktens vegne, og det ble nådd forlik med biskop Arne blant annet i spørsmålet om sakøren. De utarbeidet også et bøneskriv til kongen om flere av bestemmelsene som hadde vært drøftet på tinget.³⁸²

Til forskjell fra på Færøyene ble ikke *Landsloven* lovtatt uendret på Island. *Jónsbók* var tilpasset islandske forhold. På den annen side fikk også færøyingene på sett og vis sin egen bunadsbolk i form av Håkon Vs store skipan fra 1298. Alle steder ble den nye landsloven tilpasset eldre lokal rett og sedvane. Kongemaktens holdning til rettslig enhet var altså pragmatisk. Likhetene mellom *Landsloven* og *Jónsbók* er imidlertid så store, at vi må kunne slå fast at fra 1281 var Island i lovfellesskap med Norge. Lovfellesskapet skulle også omfatte Orknøyene og Shetland. Selv om skattlandene ikke var en del av Norge, var de i rettslig forstand en del av kongeriket, med samme status og rettigheter som ethvert norsk lagdømme.

At *Landsloven* også ble gjeldende lov i skattlandene understreker det unike med kong Magnus' lovgivningsprosjekt sett i en europeisk sammenheng: Kong Magnus' landslov var ikke bare en av de første "nasjonale" lovbøker, men *Landsloven* var en av de aller første kongelige lovbøkene som ble gjort gjeldende for hele riket, både kjerneområdet og periferien. Utviklingen underbygger tesen om at statsdannelsesprosessen var kommet svært langt i Norge i siste halvdel av 1200-tallet, og at den fikk de samme konsekvensene i skattlandene som i Norge.

Lovgivningsmyndigheten

Dere vet at de viseste menn på Island har jevnlig talt til oss om at Dere har fått vite at vi holder på med å bøte noe på de fleste lovbøker i Norges konges rike med de beste menns råd, og bedt oss om at Deres bok ikke måtte bli holdt utenfor i ombøtingen.

Slik innleder kong Magnus Lagabøte den nye lovbooken islendingene fikk sendt i 1280, og han fortsetter:

³⁸² Asb: kp 65.

Men Dere skal vite at vi også tidligere har tenkt oss godt om, og særlig nå når Dere har stolt så meget på vårt forsyn, at Dere har dømt den hele [lovboken] til å være i vår utforming, så vi kunne ta fra og sette til hva vi fant mest passende, med de beste menns råd. Og derfor har vi nå en stund jevnlig gransket den, og det synes oss, at det på mange steder kunne gis full orskurd med færre ord, hvor den før bruker overflødig mange ord. Men noen steder trengte den sannelig tillegg, der hvor den på ingen måte er så klar, som mange med lite kunnskap trengte det. Selv om vi nå føler oss meget udyktige til et slikt storverk, har vi dog latt skrive denne bok, som vi sender dere med herr Jon lagmann, på den måte som den selv vitner, stolende på vår herre Jesus Kristus' miskunn og den hellige Marias og den hellige kong Olavs forbønn og den rettleiding vi har fått av de klokeste menn, som hos oss var. Men for at Dere bedre skal forstå hvorfor vi har skipet bolkene i den som de nå er, så gis dere herved følgende utredning.³⁸³

Den rådende oppfatningen er at lagtingene i skattlandene hadde en viss lovgivningsmakt i "lokale saker". Thomson regner følgelig med at orknøylagtingets lovgivende funksjon kan ha vært begrenset til jordbruksreguleringer og lignende, og at det snarere er tale om lokale vedtekter enn om lovgivning.³⁸⁴ Den egentlige lovgivningsmyndigheten lå hos kongen. Lagtinget på Shetland skal også ha beholdt en viss lovgivningsautoritet i lokale saker, selv om dette ikke kan påvises for perioden fram til 1400.³⁸⁵

På Færøyene var som vi har sett lovgivningen i kongens hender senest rundt 1270. Færøyingene ser ut til å ha akseptert dette, og de har visst hvordan de skulle gå fram for å få vedtatt endringer i loven. Debes regner med at det færøyske tinget kunne gi rettsforskrifter uten kongelig godkjenning. Dette har vi eksempel på rundt 1400 da det færøyske lagtinget fastsatte satser på tingfareertollen.³⁸⁶ Selv om det færøyske lagtinget ikke hadde noen selvstendig lovgivningsmyndighet viser 1270-71-retterboten og 1298-skipanen at færøyingene har hatt mulighet til å påvirke lovgivningsprosessen og lovens innhold. I forkant av 1298-skipanen sendte hertug Håkon ut en kommisjon som undersøkte forholdene og, som det står skipanens følgebrev, "avla sin rapport på allmuens vegne" til hertugen. Den færøyske allmuen var altså blitt tatt med på råd om skipanens innhold.

Det har vært vanlig å hevde at det islandske Alltinget beholdt lovgivende funksjoner også etter at det gamle alltinget var blitt et lagting.³⁸⁷ Lagretten var delegert myndighet til å foreta tolkninger av og supplement til *Jónsbók* på visse områder.³⁸⁸ Det er likevel ingen tvil

³⁸³ Jb: 77. Min oversettelse basert på *Jónsbók* 2004-utgaven og *Landsloven* i Absalon Tarangers oversettelse (1979).

³⁸⁴ Thomson 2001: 186.

³⁸⁵ Se f.eks. Imsen, "Tingwall and Local Community Power in Shetland during the Reign of Håkon Magnusson, Duke and King", CM-15/2002 (Imsen 2002b): 70.

³⁸⁶ Debes 1995: 50 og DF: A, III.

³⁸⁷ Björn Þorsteinsson og Sigurður Línadal hevder at det islandske Alltinget også hadde lovgivende funksjoner etter 1271. Men av deres redegjørelse går det fram at det er tingets rett til samtykke og muligheten til å lage lokale forordninger og supplement til lovboken de taler om (Björn Þorsteinsson og Sigurður Línadal 1978: 66-70).

³⁸⁸ Se f.eks. § 16 i kong Eirik Magnussons retterbot til Island fra 1294 (Jb: 310).

om at kongen utøvde lovgivningsmyndighet over landet. Det ser vi i praksis i forbindelse med lovtakingen av biskop Arne Torlakssons kristenrett for Island. I perioden 1273 til 1275 utarbeidet biskop Arne sin egen kristendomsrett for Island.³⁸⁹ Det hadde ikke fulgt noen kristendomsbolk med *Járnsiða*, fordi konge og erkebiskop var uenige om omfanget av kirkens jurisdiksjon. Og som kjent maktet erkebiskop Jon i 1269 å stanse kong Magnus som ville ta med kristenretten i revisjonen av *Frostatingsloven*. Det var på mange måter dette som foranlediget kongens nye lovgivningspolitikk, og at han i stedet for å fortsette revisjonen av lagtingslovbøkene satset på en felles landslov.³⁹⁰

Biskop Arne hadde søkt råd hos erkebiskopen om hvordan han skulle gå fram og hva kristenretten skulle bestå av. *Biskop Arnes kristenrett* ble vedtatt på Alltinget i 1275. Den ble imidlertid ikke godkjent i sin helhet, fordi allmuen ville vente til kongen og erkebiskopen hadde avgjort hva som skulle stå i enkelte kapitler. Allmuens nøling viser at islendingene visste at de befant seg i et minefelt, billedlig talt. Det endte med at biskopene, sysselmennene og de håndgangne menn på Island sendte kong Magnus et brev hvor de orienterte om lovtakingen. Brevet inneholdt en reservasjon, nemlig at kristenretten bare skulle gjelde inntil konge og erkebiskop hadde utarbeidet en annen kristenrett eller forandret denne. I sitt svar til islendingene presiserte kong Magnus at det var hans og erkebiskopens, og ingen andres oppgave, å utforme kristenretten og andre lover i riket. Han var imidlertid overbevist om at de hadde handlet i beste mening da de lovtok kristenretten. Biskop Arne repliserte deretter med å orientere kongen om at hans kristenrett var sendt til Norge nettopp for at konge og erkebiskop kunne se nærmere på den og forbedre den.

Kong Magnus synes å ha sett stort på biskop Arnes lovgivningsarbeid, og både biskopen og islendingene var i 1275 fullstendig klar over at lovgivning var kongens – og i dette tilfellet med kristenretten – også erkebiskopens domene.³⁹¹ Den motstand Lodin lepp møtte da han presenterte den nye lovboken for islendingene i 1281 og hans argumentasjon for kongens lovgivningsmakt, viser kanskje at islendingene ennå ikke helt hadde vent seg til en kongemakt med så store ambisjoner og så stor selvsikkerhet på lovgivningsområdet som det

³⁸⁹ Om *Biskop Arnes kristenrett* se Asb: kp 21, 29, 32, 38, 39; DI II: 57; Arne Bø, "Kristenretter", KLNMI IX, 1964: sp 297-304; Magnús Már Lárusson, "Kristenretter. *Island*", KLNMI IX, 1964: sp 304-306 og Magnús Stefánsson 1978: 150-154.

³⁹⁰ Om striden om kongens og kirkens jurisdiksjon se f.eks. Lars Hamre, "Jurisdiktion. *Norge*", KLNMI VIII, 1963: 37-41. Om jurisdiksjon på Island se Magnús Már Lárusson, "Jurisdiktion. *Island*", samme: sp 42-43. Se også Erik Gunnes, "Kirkelig jurisdiksjon i Norge 1153-1277", HT 49-1970 og Magnús Stefánsson 1978: 120-122.

³⁹¹ Kongens utsending sier i 1278 at han vil gå med på at biskopen påtalte saker på herredstingene etter den nye kristenretten så fram det var saker som var nevnt i den gamle kristenretten (Asb: kp 49).

Magnus Lagabøte sto for.

Men selv om kongen hadde faktisk lovgivningsmonopol i verdslige saker var heller ikke islendingene liksom færøyingene uten innflytelse på lovgivningsprosessen. For det første hadde islandske lagmenn antakeligvis deltatt i utarbeidelsen av de to lovøkene. Islendingene tok også initiativ til og fikk lagt fram krav om endringer. Kongen benyttet seg også etter 1281 av rådgivere og lokale informanter i forbindelse med utarbeidelsen av nye lovbestemmelser til Island. Kong Eiriks retterbot til Island fra 1294 viser til at lagmannen Torlak Narvesson hadde kommet med råd om på hvilke områder *Jónsbók* trengte til forbedring på islendingenes vegne.³⁹² Islendingene vente seg altså til kongemaktens prosedyre i lovgivningen. Alltingets kompetanse begrenset seg heretter til å samtykke i og lovta nye bestemmelser som var utarbeidet av kongemakten sentralt, eller vedta forskrifter og forordninger med utgangspunkt i *Jónsbók* eller andre lovbestemmelser fra kongen.

Særlovgivning

Færøyene, Orknøyene og Shetland

Innføringen av *Landsloven* i skattlandene skapte samtidig behov for særlover. Kongens vidstrakte rike var langt fra ensartet, verken med hensyn til sosiale og økonomiske forhold, eller for den saks skyld historiske og politiske tradisjoner. Dette var kongene klar over, og de var som vi har sett lydhøre overfor innspill fra sine nye undersåtter. Færøyingene fikk som vi har sett et omfattende supplement til *Landsloven* i 1298 og biskop Arne på Island fikk en slags aksept for sin kristenrett.

En sammenligning av innholdet i *Landslovens* landleiebolk og 1298-skipanen, forklarer hvorfor færøyingene hadde ønsket nye bestemmelser: Skipanen er i dag med rette kjent som "Sauebrevet".³⁹³ Skipanen handler i hovedsak om de utfordringene sauehold kunne by på, og som *Landlovens* landleiebolk så langt i fra gir svar på. Derimot regulerer *Landslovens* landleiebolk jakt på bjørn, ulv og elg i detalj; dyr som ikke fantes på øyene.³⁹⁴ Avhengig av når *Landsloven* ble innført på Færøyene, tok det et sted mellom 24 (1274) og 17 (1281) år å få supplert landleiebolken. "Sauebrevets" følgebrev vitner også om at

³⁹² Det antas at Sturla Tordsson hadde gitt råd i forbindelse med *Járnsiða* og at Jon lagmann Einarsson, som også har gitt lovboen navnet, hadde fungert som rådgiver for *Jónsbók* (Jón Jóhannesson 1958: 17 og 21). Om Torlak lagmanns råd se Jb: 309.

³⁹³ "Seyðabrævið". Se Sb: 3.

³⁹⁴ MLL, "Landsleiebolken": 110-161.

innbyggernes ønsker ikke alltid ble tatt til følge: Hertug Håkon Magnusson forteller at han ikke kan endre kong Magnus' kristendomsbolk, slik innbyggerne hadde bedt om.

Det magre kildematerialet fra Færøyene umuliggjør videre konklusjoner om lovutviklingen der. Materialet er imidlertid godt nok til å illustrere at selv om det formelt var rettslig enhet i riket, så var det i virkeligheten mangfoldet som rådde. Særlovgivningen gjorde det mulig å beholde deler av eldre lov og rett i skattlandene også etter at norsk lov i prinsippet var gjort gjeldende. Vi har ellers ingen eksempler på særlovgivning fra Orknøyene og Shetland, men vi vet at også på Orknøyene er lovboken blitt supplert med retterbøter og skipaner. I en supplikk til dronning Fillipa fra 1425 refererer orknøyingene både til eldre bestemmelser og sedvane, og til egne retterbøter og skipaner for øyene som var blitt stadfestet i forbindelse med kong Olav IV Håkonssons hylling.³⁹⁵ Antakeligvis var det særlover blant disse brevene.

Island; gamle rettigheter og nye retterbøter

Kongemakten tok større hensyn ved innføringen av nye lov bøker på Island enn på Færøyene. Siden både *Járnsiða* og *Jónsbók* var spesielt tilpasset islandske forhold og behov er lov bøkene i seg selv eksempler på særlovgivning. I Islands tilfelle var det allerede med innføringen av norsk lov etablert en tradisjon for særlovgivning, hvor lokale behov, og ikke bare gjeldende rett i hele riket, styrte lovens innhold.

Etter lovtakingen av *Jónsbók* i 1281 ble det sendt et bønnebrev med ønsker om endringer av lov boken til kongen. Brevet ble imidlertid ikke utarbeidet av den islandske allmuen, men av biskop Arne og kongens embetsmenn, riktignok basert på alltingsforhandlingene.³⁹⁶ Også for Islands del foreligger det retterbøter og kongebrev som supplerer bestemmelsene i *Jónsbók*. De lov bøkene som er bevart for ettertiden tilhørte gjerne lagmennene, og inneholder i tillegg til *Jónsbók* en mengde retterbøter og skipaner fra kongen.³⁹⁷ I 1294 kom det første kjente store tillegget til *Jónsbók*: En retterbot som nesten utelukkende dreier seg om jordbruksforhold og da særlig sauehold.³⁹⁸ Bunadsbolken hadde tydeligvis også skapt problemer på Island. *Landslovens* landleiebolk og *Jónsbóks* bunadsbolk er nærmest identiske. Flere av kravene fra 1281 ble dessuten innfridd med 1294-retterboten.³⁹⁹

³⁹⁵ DN VI: 423; REO: nr XIX og Imsen 1994: 272.

³⁹⁶ Asb: kp 65.

³⁹⁷ Tilleggene til *Jónsbók* er senest trykt i *Jónsbók*, 2004-utgaven: 253ff.

³⁹⁸ Jb: 309-313.

³⁹⁹ Björn Þorsteinsson og Sigurður Línal 1978: 46. Om kravene som ble stilt se Asb: kp 62, 63 og 65.

I 1305 og 1314 kom det igjen store tillegg til *Jónsbók*.⁴⁰⁰ I tillegg til retterbøter spesielt utstedt for Island, ble også generelle retterbøter for hele riket gjort gjeldende for landet.⁴⁰¹

Det finnes ingen referanser til 1262-såttmålet eller dets innhold på 1200-tallet bortsett fra notisen i *Håkon Håkonssons saga*. Islendingene sverget ed til kong Eirik og hertug Håkon i 1280-81, men verken *Biskop Arnes saga* eller annalnotisene nevner krav fra islendingenes side ved den anledning, og det enda kongehyllingene ga adgang til slike framstøt.⁴⁰² På 1300-tallet sverget islendingene troskapsed til nye norske konger i 1302 (kong Håkon Magnusson), 1320 (kong Magnus Eriksson), 1377 (kong Håkon Magnusson) og 1383 (kong Olav Håkonsson).⁴⁰³ Erik av Pommern ble tatt til norsk konge alt i 1389. Det er ukjent om han også ble hyllet av islendingene dette året. Sikkert er det imidlertid at han ble hyllet av islendingene i 1412.⁴⁰⁴

Hyllingen i 1280-81 fant sted på de lokale tingene. Som på 1250- og 60-tallet var det en utsending fra Norge som tok imot eden på kongens vegne. Han hadde imidlertid følge med en av de islandske lagmennene.⁴⁰⁵ I tillegg til seremonien på de lokale tingene, ser det også ut til at islendinger deltok på kongehyllingen i Norge, på lik linje med representanter for de norske lagdømmene. I 1299 ble 12 bønder og 12 håndgangne menn stevnet ut til Norge, sannsynligvis i forbindelse med hyllingen av kong Håkon. Islendingene sverget senere troskapsed til kong Håkon på de lokale tingene. Også i 1319 ble flere islendinger stevnet til Norge for kongehylling.⁴⁰⁶ Fra og med hyllingen av kong Håkon Magnusson i 1302, ble oppgaven med å motta lokal hylling overtatt av kongens øverste embetsmann på Island.⁴⁰⁷

⁴⁰⁰ Jb: 313-319 og IA: 196, 200-201 (1305) og 203 (1314).

⁴⁰¹ F.eks. DI II: 184 og 200.

⁴⁰² Asb: kp 61 og 62 og IA: 141 og 260 (1280-81).

⁴⁰³ Håkon V, IA: 52, 73, 147, 199, 388 (1302); Magnus Eriksson, IA: 152, 267, 395 (1320); Håkon VI, IA: 281, 364 (1377); Olav IV, IA: 282 (1382) og 414 (1383) og Erik av Pommern; DI IV: 330 (1419). Björn Þorsteinsson og Guðrún Ása Grímsdóttir daterer hyllingen av Olav Håkonsson til 1383 (1989: 245).

⁴⁰⁴ DI IV: 330. Se Björn Þorsteinsson og Guðrún Ása Grímsdóttir 1989: 245-246, om hyllingen av Erik. En annalnotis nevner tronskiftet i 1389 og kan fortelle at nordmennene, og særlig folk i skattlandene, syntes lite om dette skiftet (IA: 418 (1391)). Kong Erik av Pommern ble hyllet på nytt i Norge i 1405 i forbindelse med myndighetserklæringen (Steinar Imsen, *Arv-annammelse-valg*, Universitetsforlaget 1972: 61).

⁴⁰⁵ Asb: kp 61-62.

⁴⁰⁶ IA: 394 og Lsb: 31.

⁴⁰⁷ Om utstevningen se IA: 262 og 386. Det ikke mulig å avgjøre hvem som har hatt i oppdrag å gjennomføre hyllingen av kong Håkon V på Island, men sannsynligvis var det sysselmannen Alf i Kroken, som trolig hadde en overordnet funksjon blant kongens lokale representanter (IA: 52, 73, 147 og 263). I 1320 var det Ketil Torlaksson, kongens hirdstjore, som tok seg av den lokale hyllingen på Island (IA: 152, 267 og 395 og Lsb: kp 34).

Kongen ble også hyllet av lagretten på Alltinget, senest fra 1377.⁴⁰⁸ Tilsvarende lokale hyllinger har trolig vært vanlige også i de andre skattlandene. Som nevnt viser orknøyningene til en slik kongehylling i klagebrevet til dronning Filipa.

Mens det ikke er bevart opplysninger om at islendingene stilte krav for å hylle kong Eirik i 1280-81, ble det stilt krav på 1300-tallet. De kildekritiske utfordringene jeg skisserte i forbindelse med islendingenes krav i 1262 gjelder også i forbindelse med hyllingen av kong Håkon V, siden det er det samme tekstkorpus som benyttes. Siden mitt mål utelukkende er å få stadfestet hvilken betydning kravene fra 1262 fikk for forholdet mellom kongen og islendingene, skal vi heller ikke nå foreta en kildekritisk analyse av de forskjellige såttnålstekstene som gjengir kravene til kong Håkon V, men se etter en generell tendens.

Vi har allerede sett på noen av de utfordringene historikerne har støtt på når de har forsøkt å knytte de forskjellige såttnålstekstene til politiske begivenheter. Historikerne har da også knyttet forskjellige tekster til hyllingen av kong Håkon V. Tekstene er imidlertid svært like og gjengir de bestemmelsene vi tidligere har sett på.⁴⁰⁹ Én tekst må likevel omtales nærmere, nemlig det såkalte "allmuens samtykke". Der klager islendingene over at for lite eller ingenting av de varene de var blitt lovet var blitt sendt til landet, og at for mye ble ført ut. De klager også over alle de nye påleggene fra kongemaktens side.⁴¹⁰ Denne teksten er en av de mer omfattende såttnålstekstene. Med utgangspunkt i bestemmelsene om utstevninger og embetsmennenes fødested i "allmuens samtykke", og supplert med opplysninger fra annalene, konstruerer Björn M. Ólsen en politisk utvikling fra 1299 til ca. 1314 preget av islendingenes misnøye med kong Håkons økte skattekrav og hans bruk av nordmenn som embetsmenn på Island. Motstanden mot kongen skal ha kulminert i 1306, da bøndene sendte "allmuens samtykke" til kongen.⁴¹¹ Teksten er også blitt datert til før 1302, men Ólsens kronologi er i ettertid blitt stående som den rådende, til tross for at den forutsetter en misnøye med kong Håkons politikk som det ikke er mulig å dokumentere tilfredsstillende.⁴¹²

⁴⁰⁸ I 1377 ble kongen hyllet på Alltinget av lagretten etter at kongens brev var lest opp og deretter av allmuen i hver syssel (IA: 281). I 1383 skjedde hyllingen også i lagretten (IA: 414), og i 1419 stadfestet 24 menn, deriblant hirdstjoren og begge lagmennene, den islandske allmuens hyllest av kong Erik (DI IV: 330).

⁴⁰⁹ De fleste benytter håndskriftet AM 148, 4o, trykt som NgL I: nr. 12 A og DI I: 153 B som islendingenes hyllingsbrev til kong Håkon V. Se f.eks. P.A. Munch, NFH IV, 1: 368-69 og 2: 359; Maurer 1874: 470-80 og 1878: 97; Ólsen 1908: 59-76; Jón Jóhannesson 1958: 49-50 og Björn Þorsteinsson og Sigurður Línald 1978: 84. I DI II brukes imidlertid AM 137, 4o, som hyllingsbrevet. Det finnes også bevart et samtykke fra nevndemennene som knyttes til selve hyllingen (DI VIII: 2 og Ólsen 1908: 77).

⁴¹⁰ "Allmuens samtykke" er trykt som hyllingsbrevet til kong Håkon V i DI II: 177. Se Björn Þorsteinsson og Sigurður Línald 1978: 84-87 for datering. Se DI II: 177, § 4 om islendingenes misnøye.

⁴¹¹ Ólsen 1908: 76-90. Ólsens framstilling finnes også i Jón Jóhannesson 1958: 54 og Björn Þorsteinsson og Sigurður Línald 1978: 82-86.

⁴¹² Se Ólsen 1908: 78.

Til tross for de store utfordringene forbundet med "allmuens samtykke", kan vi i alle fall slå fast at islendingene stilte krav for å hylle kong Håkon V, og at de var misfornøyde med at tidligere lovnader fra kongemaktens side ikke var innfridd. Vi får samtidig inntrykk av at kongemakten kanskje ikke har tillagt sine lovnader og 1262-såttmålet samme vekt som islendingene.

Det er et interessant samsvar mellom referansen til kongemaktens tidligere lovnader i "allmuens samtykke" og de krav islendingene stilte for å hylle Magnus Eriksson i 1319, kong Håkon VI Magnusson i 1377 og Erik av Pommern i 1419. Hyllingsbrevet til kong Magnus er ikke bevart, men et brev fra den islandske allmuen til kongens riksråder i Norge viser hva islendingene krevde: En utsending fra det norske riksrådet oppfordret i 1319 islendingene til å sverge samme ed til kong Magnus Eriksson som deres forfedre hadde sverget til kong Håkon.⁴¹³ I sitt svar sier islendingene at de ikke vil avlegge noen ed før de har mottatt garantier fra riksrådene om at kongemakten vil stå ved sine tidligere løfter. Islendingene truer med å løse seg fra sine forpliktelser om ikke løftet om skip og varer innfris. Innholdsmessig er allmuens brev til kongens riksråder svært likt "allmuens samtykke". Vi vet ikke hvordan riksrådene reagerte på kravene, men sannsynligvis har islendingene mottatt garantier, for året etter dro kongens øverste embetsmann på Island rundt på de lokale tingene og mottok islendingenes troskapsed til kong Magnus.⁴¹⁴

Det såkalte *Árnesingaskrá* fra 1375 ser ut til å være et utkast over de krav islendingene var blitt enige om å stille til kong Håkon VI i forbindelse med hyllingen, som først fant sted i 1377. Islendingene stadfester blant annet at de vil holde all tegnskyld med kongedømmet og ha lov og landsrett etter det som står i deres egen lovbok og i retterbøter. Med et unntak kan ikke kravene føres tilbake til 1262, men unntaket er kravet om at bare islendinger skal være sysselmenn og lagmenn.⁴¹⁵

I 1419 ble Erik av Pommern hyllet på Þingvellir. I hyllingsbrevet ber islendingene blant annet om respekt for sin lovbok, og de lovnader deres forfedre har gitt kongens forfedre, Norges rette konger, om skatt og lydskyld av landet. Til gjengjeld ber de kongen om å holde fred og lov med dem, og la dem beholde de retterbøter landet tidligere var blitt innvilget av krone og kongedømme. Hyllingsbrevet gjengir ikke innholdet i islendingenes tidligere

⁴¹³ DI II: 343.

⁴¹⁴ IA: 267 og 345.

⁴¹⁵ Denne teksten gir store kildekritiske utfordringer, blant annet når det gjelder datering. I DI II: 189 er teksten datert til 1306, mens den i DI IX: 7 er omdatert til 1375. Jeg velger å datere den til 1375, først og fremst fordi en av bestemmelsene refererer til sysselleie, som vi ikke kan dokumentere på Island før etter 1354 (Se kp 9). Se også Björn Þorsteinsson og Guðrún Ása Grímsdóttir 1989: 243-244.

retterbøter i sin helhet, men at de blant annet viser til såttmålet fra 1262 går fram av følgende: Islendingene nevner at kongen har sendt dem et brev hvor han forbyr dem å handle med utenlandske kjøpmenn. Islendingenes retterbøter sier imidlertid at det årlig skulle komme seks skip fra Norge. Siden denne lovnaden ikke hadde blitt innfridd var de blitt tvunget til å handle med utlendinger.⁴¹⁶

Både i allmuens samtykke, brevet til riksrådene i 1319, kravene fra 1375 og hyllingsbrevet fra 1419, refererer islendingene til tidligere såttmål, lovnader og retterbøter, samt garantier for oppfølging av lovnadene. Kravet var at kongen ved tronskiftet måtte stadfeste de bestemmelser som siden 1262 hadde regulert forholdet mellom kongedømmet og islendingene. Islendingene kunne også stille nye krav til kongen ved hyllingen. Sannsynligvis har de mottatt garantier fra kongen i form av retterbøter. Men det var ikke bare islendingene som fikk garantier fra kongemakten i form av retterbøter. Vi har sett at Olav IV Håkonsson stadfestet orknøyingenes lov og retterbøter. Alle disse retterbøtene og stadfestelsene er å betrakte som del av særlovgivningen som regulerte felleskongedømmets forhold til det enkelte skattland.

Selv om islendingene fikk garantier og retterbøter innfridde ikke alltid kongemakten løftene. Kongen forsøkte ved flere anledninger å øke skattene. Kravene som angikk de lokale embetsmennene ble som vi skal se i større grad innfridd.⁴¹⁷

Det var altså en nær sammenheng mellom det rettslige grunnlaget for det kongelige herredømmet over Island og kongens lovgivning. Ólafur Lárusson mener at tilpasningen av lovbøkene kan tas til inntekt for at Island var et særegent og selvstendig lovgivningsområde og at Island på dette området skilte seg fra de andre skattlandene.⁴¹⁸ Men særlovgivning og hensyn til lokale behov og tradisjoner var et karakteristisk trekk ved kongens lovgivning og ble anvendt i hele riket.⁴¹⁹ Å holde rikets innbyggere med lov var en av de grunnleggende oppgavene for monarken i høymiddelalderen. Selv om det i prinsippet hersket rettslig enhet i den norske kongens rike etter 1281, var det i praksis mangfold. Kongemakten viste en pragmatisk holdning til loven, og tok i stor grad hensyn til lokale forhold og ordninger. Rettslig enhet i praksis ville knapt latt seg gjennomføre i et rike som omfattet områder med så vidt forskjellige geografiske og historiske forutsetninger som det norske.

⁴¹⁶ DI IV: 330.

⁴¹⁷ Se kp 7-9.

⁴¹⁸ Ólafur Lárusson 1960: 77.

⁴¹⁹ Imsen 1990: 38.

Sammenfatning

Det kongelige lovgivningsarbeidet i Norge fikk altså direkte følger også for skattlandene, på det sivilrettslige så vel som på det forvaltnings- og hirdrettslige området.

Fra 1281 utgjorde Norge og skattlandene i prinsippet en rettslig enhet. Det var imidlertid tale om en enhet med variasjoner. Innenfor rammene av en felles rikslov beholdt skattlandene en viss rettslig individualitet, og kongemakten ser ut til å ha hatt en pragmatisk og praktisk holdning til gjeldende lov og rett. Det gjaldt å finne løsninger som fungerte i praksis. Systemet forutsatte kommunikasjon og konsensus. Særlovgivningen ga dessuten skattlandenes innbyggere en mulighet til å få opprettholdt eldre, opprinnelige lover og sedvaner, riktignok i kongens drakt. Denne politikken skulle vise seg så vellykket at den felles lovboken, og hele den samfunnsordning som hvilte på loven, skulle komme til å leve videre i skattlandene lenge etter at en egen norsk kongemakt hadde trukket seg ut. På Orknøyene og Shetland gjaldt norsk lov til 1611, og på Island holdt *Jónsbók* stand fram til begynnelsen av 1800-tallet. Ennå finnes det rester av norsk rett på de skotske nordøyene.

Selv om kongemakten kunne delegere reguleringen av enkelte lokale forhold til lagtingene, var det i praksis kongen som ga lov gjennom hele undersøkelsesperioden. Ingen i skattlandene stilte på prinsipielt grunnlag spørsmål ved kongens lovgivningsmyndighet. Den ble oppfattet som del av hans territorielle herredømme. Lagtingenes oppgave var å samtykke i de nye lovene som kongen sendte dem. På slutten av 1200-tallet var den norske kongen en av de få monarker i Europa som hadde reelt monopol på verdslig lovgivning. De fleste konger måtte konkurrere med lokale fyrster og adelsmenn på dette området. Monopolet må ikke forstås som en parallell til enevoldskongenes lovgivningssuverenitet. Middelalderens konger var aldri hevet over loven. Magnus Lagabøtes lovgivningsmyndighet må i prinsippet forstås som kongens rett til å forbedre loven. Alt fra Magnus Erlingssons og Sverre Sigurdssons tid forsøkte kongene å forankre reelle lovendringer i den tradisjonsbundne rettsoppfatningen hos folk flest, blant annet ved å vise til St Olavs lov, slik vi blant annet ser i *Grágás*. Helgenkongen ble knyttet til en ideell rettstilstand. Også på 1200-tallet ikledde kongemakten lovreformene gammel lovgivningsideologi ved å referere til St Olavs lov for å spille på folkets tradisjonelle rettsoppfatning.⁴²⁰ I løpet av høymiddelalderen forandret utgangspunktet og fundamentet for lovgivningen i den norske kongens rike seg i en slik grad at "vi" i

⁴²⁰ Referansen til Olav den hellige viser til oppfatningen om at norske konger sverget ed på å bøte den rett som kong Olav la fundamentet for. Se f.eks. kongens ed i *Landsloven*, NgL II, s. 29 og H: kp 3. Se også Knut Helle, "Rettsoppfatninger og rettsendringer. Europa og Norge i middelalderen", Geir Atle Ersland mfl. (red.) *Festskrift til Historisk instituttets 40-års jubileum*, Historisk institutt. Universitetet i Bergen, Skrifter 2. Bergen 1997: 64ff.

lovbøkene fra 1260-tallet av, ikke lenger viste til lagtingsmennene som i landskapslovene, men til kongen i majestetisk flertall.⁴²¹

Den norske kongemaktens arbeid for å bygge et lovfelleskap for hele riket må ses i sammenheng med utviklingen ikke bare i det norske riket, men også i kongedømmene ellers i Europa på samme tid. I kongedømmer med sterke regjeringer, som England og Sicilia, ble ideer om kongelig lovgivningsmonopol eksplisitt uttrykt.⁴²² Monopolisering av lovgivningen i kongens hender var blant annet et resultat av disse ideene, som også det norske høymiddelalderkongedømmet var fundert på.

Tidligere undersøkelser av styre utenfra viser da også at innføring av kjerneområdets lov og sentralisering av lovgivningen var et redskap kongemaktene benyttet i den hensikt å etablere eller øke sin makt over rikets randsone. I England var loven et anerkjent politisk verktøy, og kongemakten hadde jurister og advokater ansatt for å kunne benytte seg optimalt av loven og bygge den ut i tråd med monarkiets behov. Kong Edvard I (1272-1307) regnes for å være den fremste lovgiveren på slutten av 1200-tallet. Erobringen av Wales i 1282 ga ham en mulighet til å demonstrere sine talenter. Engelsk lov og rett ble for første gang introdusert i Wales i 1284, men revisjonen var allerede bebudet av kong Edvard før den endelige erobringen var over i 1282. "The Statute of Wales" fra 1284 var et resultat av kongens og hans juridiske rådgiveres undersøkelser av walisisk lov. Det var imidlertid ikke snakk om en fullstendig avskaffelse av eldre lov og rett. Som kong Magnus Håkonsson valgte kongen å beholde store deler av jordbrukslovgivningen og det meste av sivil rett. Store deler av strafferetten ble imidlertid engelsk lov. Som i skattlandene ble også rettsvesenet tilpasset rikets kjerneområde.⁴²³

England regnes for å være det mest enhetlige riket i Europa på slutten av 1200-tallet og det riket hvor statsdannelsesprosessen var kommet lengst. Vi har alt sett at de norske kongene opererte i en klar europeisk kontekst da de etablerte sitt herredømme over skattlandene, og når det gjelder lovgivning var kong Magnus på mange måter kommet lenger enn kong Edvard I. Med dette utgangspunktet kan vi betrakte innlemmelsen av skattlandene i rikets rettsfellesskap som en bevisst handling fra kong Magnus' side, ja, som et hovedelement

⁴²¹ Om majestetisk flertall og flertallsformer i de normative kildene se f.eks. H: s. 31; Sverre Bagge, "Innledende essay", *Kongespeilet*, Sverre Bagge og Anton Wilhelm Brøgger (overs.), De norske bokklubbene 2000: XLVI-XLVII og Eldbjørg Haug, "Fra byens grunnleggelse? Nærlesing og nytolkning av Stavanger-privilegiet og bestemmelsenes tradering", *Stavanger Museum Årbok*, Årg. 114 (2004), 2005: 21-24 .

⁴²² Reynolds 1997a: 50.

⁴²³ Davies 1987: 367-70.

i hans skattlandspolitikk. Ikke bare skulle den felles loven bidra til å bygge ned forskjellen mellom rikets kjerneområde og randsonen, men lovfellesskapet skulle også sikre kongen et formelt grunnlag for maktutøvelse ut over det som direkte herredømme ga. Sammen med etableringen av et kongelige forvaltningsapparat, som vi snart skal komme tilbake til, er lovfellesskapet blant de fremste kjennetegnene på styre utenfra og på at en statsdannelsesprosess er i gang.

6. Etableringen av kongens forvaltningsapparat

I løpet av høymiddelalderen bygde den norske kongemakten ut en sentralisert lokalforvaltning i Norge og skattlandene. Vi skal nå se nærmere på hvordan denne etableringen foregikk i skattlandene, hva den omfattet og hvilke følger den fikk for de opprinnelige styringsordningene. Trengte kongens menn og kongedømmets institusjoner til side eksisterende styringsorganer og de menn som så langt hadde styrt i skattlandene; var etableringen av et kongelig forvaltningsapparat et klart brudd med de opprinnelig ordningene eller ga det nye styret utenfra allerede i etableringsfasen rom for å beholde noen elementer fra den eldre styringsordningen? Et annet sentralt spørsmål er tidspunktet for etableringen og hvorvidt den var synkronisert med utbyggingen av et kongelig forvaltningsapparat og et offentlig rettsvesen i Norge. På den måten kan vi kanskje få svar på spørsmålet om etableringen av et kongelig forvaltningsapparat i skattlandene bare var et resultat av etableringen av direkte herredømme, eller om vi må se den i sammenheng med utviklingen ellers i riket. Men aller først må vi se nærmere på de embetsmenn og de institusjoner som skulle ivareta kongens interesser.

Sysselemannsorganisasjonen

Sysselemannens oppgaver og rolle i riksstyret

Vi har allerede sett at det var kongelige sysselemenn på Færøyene, Orknøyene og Shetland fra slutten av 1100-tallet. Hundre år etter var sysselemennene blitt kjernen i kongedømmets lokalforvaltning. I Norge var det rundt 350-400 000 innbyggere fordelt på et 50-talls mer eller mindre fast avgrensede sysler. Hvert fylke besto vanligvis av to sysler, og syslene kunne også deles på flere sysselemenn.⁴²⁴

⁴²⁴ For generell informasjon om etableringen av sysselemannsinstitusjonen, sysselemenn og sysselemannsorganisasjonen i høymiddelalderen se f.eks. Per Sveaas Andersen, "Sysselemann", KLN M XXVII, 1972: sp 651-656; Helle 1974: 206-208 og Tore Iversen, *Trelldommen. Norsk slaveri i middelalderen*, Nr. 1 Historisk Institutt Universitetet i Bergen Skrifter, 1997: 170.

Sysselmannen var embetsmann. Han ble utnevnt av kongen og utøvde kongelig myndighet over et avgrenset område, hvor han hadde syssel eller len. Syssel ble brukt både om mannens embete og hans embetsdistrikt, som også ble kalt len. Syslen var vanligvis et regnskapslen som sysselmannen forvaltet på vegne av kongen og hvor han skulle representere kongens interesser.

Sysselmannen kan sammenlignes med årmannen, kongens gamle lokalombudsman, men til forskjell fra årmannen hadde sysselmannen en posisjon i samfunnet som best kan sammenlignes med lendmannens. Lendmennene, som fra gammelt av var kongens fremste vasaller, og som hadde veitsle (beneficium) av kongen, var gjerne sysselmenn på 1200-tallet, men holdt da liksom de andre sysselmennene syslen som embete. I norsk middelalderforskning har det vært vanlig å anta at sysselmennene gjerne ble satt over distrikt hvor de ikke hadde noe privat maktgrunnlag, til forskjell fra lendmennene, hvor nettopp lendmennenes lokale maktbasis var avgjørende for kongen. Det foreligger imidlertid ingen undersøkelser av dette fenomenet, utover det som framgår i undersøkelser av særskilte sysler og landsdeler.⁴²⁵ Syslene skulle heller ikke gå i arv, selv om vi ser en tydelig tendens til at både syslene og lendmannsverdigheten gikk i arv fra slutten av 1200-tallet. I 1308 lovde dessuten kong Håkon at de sysselmennene som skikket seg vel skulle få beholde syslene så lenge de levde, og at deres sønner skulle være de nærmeste til å få syslene etter dem. I de tilfellene sysselmennene i tillegg hadde et privat maktgrunnlag i sitt embetsdistrikt, fikk de en posisjon som minnet sterkt om den lendmennene hadde på 1100-tallet.

Sysselmannen hadde mange oppgaver. Han var påtale-, politi- og eksekusjonsmyndighet på kongens vegne, han arrangerte lokale ting og valgte ut nevndemenn til lagtinget fra de tinglag som tilhørte syslen, og han var ansvarlig for den minst populære siden ved kongemaktens nærvær; innkreving av kongens inntekter. Oppebørselen omfattet innsamling av sakefallet, det vil si kongens del av bøter og konfiskasjoner og de faste inntektene, som vissøre, leidangsskatt og landskyld av kongens eiendommer. Sysselmannen hadde også oppsyn med veitsler og forkjøpsrett til utlendingers varer. Han hadde sammen med lagmannen et spesielt ansvar overfor syslens håndgangne menn.⁴²⁶ Han var også ansvarlig for militærforvaltningen i sitt distrikt, og skulle blant annet organisere forsvar og stille mannskap når kongen ba om det.

⁴²⁵ NgL III: s. 74-75 (1308). Om kombinasjon av syssel og lokal maktposisjon se f.eks. Imsen 1990: 88-89, Per G. Norseng, "Del 1 i Borgarsysle", i P.G. Norseng og S.G. Eliassen, *Østfolds historie 2*, 2005: 262-265.

⁴²⁶ H: 29.

I motsetning til orknøyjarlene på 1100-tallet og de lensherrer vi møter i senmiddelalderen, beholdt sjelden sysselmannen all inntekt fra syslen. Han fikk vanligvis en del av bøteinntektene som lønn, mens resten av inntektene gikk til kongen. Sysselmannen måtte avlegge årlig regnskap for syslen. Vi kan imidlertid ikke utelukke at det allerede rundt 1300 fantes avgiftslen, hvor sysselmannen beholdt samtlige eller en større del av inntektene fra syslen mot å betale en årlig avgift til kongen.⁴²⁷

Siden syslen kunne omfatte flere bygder og tinglag hadde sysselmannen ombudsmenn. Lensmennene, som de ble kalt i Norge, fungerte som sysselmannens stedfortredere. De skulle ifølge en retterbot fra Håkon Magnussons hertugtid velges blant "gode bønder" og skulle av hensyn til allmuen ikke være håndgangne menn. Påbudet kan imidlertid tyde på at det langt fra var tilfelle i tiårene rundt 1300. Lensmennes virksomhet ble regulert av kongen, og fra 1270-tallet la kongen begrensinger på hvor mange lensmenn en sysselmann kunne ha. Utover på 1300-tallet kom det flere retterbøter om sysselmenns og lensmenns ansvar og framferd.⁴²⁸ Sysselmennene kunne også ha væpnede følgesmenn og sveiner.

Det var imidlertid ikke bare oppgavene og posisjonen som ga sysselmennene en dominerende rolle i lokalforvaltningen og riksstyret. Hirden var rammen om kongens forvaltningsapparat og kongens håndgangne menn hadde monopol på kongsembetene på 1200-tallet. I Norge ble dessuten sysselmennene rekruttert fra den øverste hirdklassen, hirdstjorene, som besto av lendmennene og skutilsveinene.⁴²⁹ I denne kretsen befant også kongens rådgivere seg. Hirdstjorene ble igjen rekruttert fra det øvre sjiktet av det verdslige aristokratiet. Arv og personlig maktgrunnlag spilte altså en viktig rolle i riksstyret selv etter at det norske aristokratiet var blitt et tjenestemannsaristokrati hvor veien til maktposisjon først og fremst gikk gjennom kongstjenesten.⁴³⁰

De første sysselmennene i skattlandene

Etableringen av et direkte kongelig herredømme over skattlandene og etableringen av et kongelig forvaltningsapparat i Norge førte som vi har sett de første sysselmennene til Færøyene, Shetland og Orknøyene. Men selv om kongemakten etablerte et sysselmennsstyre på Orknøyene i 1195, ble jarledømmet, og dermed den opprinnelige styringsordningen,

⁴²⁷ Lunden 2003: 311-312. Om regnskaps- og avgiftslen se Andersen 1972: sp 654-656 og Jerker Rosén, "Län", KLNMI, 1966: sp 103-108.

⁴²⁸ Imsen 1990: 37 (Norge); NgL IV: s. 353 (Færøyene) og kp 7 (Island).

⁴²⁹ Lendmennene ble kalt baroner fra 1277, mens skutilsveinene ble kalt riddere. Begge grupper fikk samtidig rett til å bruke herretittel.

⁴³⁰ Benedictow 1971: 14-17; Helle 1972: 561-572; H: s. 42-50 og Moseng mfl. 1999: 178-190.

beholdt. Jarlenes posisjon og rolle ble som vi har sett redusert etter 1195 og jarlene måtte leve med at kongen hadde en sysselmann på øyene utover på 1200-tallet. Sysselmannsstyret på Island er tidligere blitt datert til både 1268, 1270 og 1273.⁴³¹ Det er vanskelig å gi en eksakt tidfesting, men etter mitt skjønn er det siste årstallet mest sannsynlig.

Fra 1261 holdt Ravn Oddsson Borgarfjörður som len fra kongen. I tillegg holdt han Vestfjordsfjerdingen, sitt tidligere høvdingdømme, som han trolig hadde overdratt til kongen mot å få det igjen som len. Ravn og Gissur jarl inngikk forlik på alltinget i 1262. De hadde vært motstandere i innbyrdesstriden, og samarbeidet ikke utover på 1260-tallet, selv om de hadde en viss kontakt.⁴³² Resten av de islandske høvdingene ble trolig også gjeninnsatt over sine tidligere høvdingdømmer da de overdro dem til kongen i perioden 1262-64. Orm Ormsson og Torvard Torarinsson ser ut til å ha holdt hver sin del av Østfjordsfjerdingen.⁴³³ Island ble styrt som separate forleninger, men det finnes ingen opplysninger i kildene som tyder på at forleningene kan betraktes som sysler før 1268. Omleggingen fra høvdingstyre til embetsstyre fortsatte, men det ble ikke etablert noen kongelig lokalforvaltning på Island tilsvarende den kongen hadde i Norge og de andre skattlandene så lenge Gissur jarl var i live.

Orm Ormsson, Ravn Oddsson og Torvard Torarinsson dro til Norge etter Gissurs død i 1268.⁴³⁴ Ravn og Orm fikk trolig områdene etter Gissur.⁴³⁵ Det er fullt mulig Ravn og Orm ble utnevnt til sysselmenn, men kildene lar oss ikke trekke sikre konklusjoner. Orm døde alt i 1270 på vei tilbake fra Norge.⁴³⁶

I 1271-73 ble *Járnsiða* lovtatt. Den la malen for et forvaltningsapparat etter norsk mønster på Island. Og i 1273 sverget Ravn og Torvard hverandre troskapsed og gjorde "félag" på et riksmøte i Bergen. De skulle deretter styre hver sin halvdel av Island for kongen.⁴³⁷ Ravn og Torvard hadde også vært motstandere i innbyrdesstriden. Troskapseden er en direkte

⁴³¹ Axel Kristinsson 1998: 114 (1268); Björn Þorsteinsson og Sigurður Línadal 1978: 57 (1270) og Munch, NFH IV, 1: 628-630; Hjálmar Vilhjálmsson, "Sýslumenn á Jónsbókartímabilinu 1264-1732", *Tímarit lögfræðinga* XV/1965 og Einar Bjarnason, "Athuganir á veitingu lögmanssembættu eða kjöri í þau", *Tímarit lögfræðinga* XVI/1966 (1273).

⁴³² Se kp 4. Se også Axel Kristinsson 1998: 115.

⁴³³ Axel Kristinsson 1998: 115. Torvard Torarinsson overga seg og sitt rike til kong Magnus i 1264 (MLs: 355).

⁴³⁴ IA: 68, 137-8, og 331.

⁴³⁵ Se Axel Kristinsson 1998: 115. Torvard var en av dem som kom til Island med *Járnsiða* (Ia: 49, 138 og 331 og Asb: kp 18).

⁴³⁶ IA: 483.

⁴³⁷ IA: 331-332 og Asb: kp 19. Ravn beholdt Vestfjords- og Nordlandsfjerdingene, mens Torvard hadde Sørlands- og Østfjordsfjerdingene (Asb: kp 19, 26 og 40-42 og Axel Kristinsson 1998: 115-116). Se også Björn Þorsteinsson og Sigurður Línadal 1978: 55. Se Helle 1972: 163-66 om riksmøtet. "Gera félag" sikter i denne sammenhengen antakeligvis til at de to i fellesskap skulle representere kongen på Island, siden det virker usannsynlig at Ravn og Torvard inngikk et forretnings samarbeid, slik ordet vanligvis oversettes ("félag", "félagssgerð", Ob I: 400).

parallell Ravens og Gissurs forlik i 1262. Både Ravn og Torvard hadde sysler i områder der de tidligere hadde vært høvdinge.

Mens de islandske høvdingene som tjente kongene på 1240-, 50- og 60-tallet ikke har en felles betegnelse i kildene, forekommer det betegnelser som speiler den nye styringsordningen fra tidlig på 1270-tallet. I *Járnsiða* benyttes "valdsmann" og "kongens ombudsmann" om de som utfører sysselmansoppgaver. Sysselmann og syssel dukker først opp i *Biskop Arnes saga* ved siden av valdsmann, men betegnelser som tidligere ble brukt om de islandske høvdingene er stadig i bruk i sagaen, med unntak av gode og godord, som forsvinner på 1250-tallet.⁴³⁸ På denne bakgrunnen er det rimelig å datere sysselmannsstyret på Island til ca. 1273. Fra kongen sendte den første islendingen ut til Island for å tinge landet under kongedømmet i 1247 skulle det altså gå over tjue år før kongen fikk etablert et sysselmannsstyre i landet. Jeg velger å tolke begrepsbruken som et uttrykk for kontinuitet mellom høvdingenes og sysselmennenes posisjon i landet og mellom hvilke menn som ble rekruttert til maktposisjonene.⁴³⁹ Den siste generasjon høvdinge ble første generasjon sysselmenn.

Sysselmannsstyret i skattlandene var fullt ut etablert i 1273. Det foregikk imidlertid i to etapper lik etableringen av direkte herredømme. I de opprinnelige skattlandene kom sysselmannsstyret som en følge av at kongemakten bygde ut en politisk-administrativ organisasjon i hele riket på slutten av 1100-tallet, mens sysselmenn først kom til Island etter at kongelig herredømme var på plass i 1264, og etter en overgangsfase med forleninger til de lokale høvdingene. På Island ble forvaltningsapparatet etablert ved at de høvdingene som tidligere hadde holdt landet i len ble sysselmenn. Men før vi trekker ytterligere konklusjoner

⁴³⁸ I *Járnsiða* brukes "valdsmann" og "kongens ombudsmann" om ombudsmenn som utfører sysselmansoppgaver (Js: f.eks. 259, 265, 268, 270, 275). Lovboken omtaler også valdsmannens lovlige ombudsmann; soknarmannen (Js: 259, 268, 275, 293). Valdsmann brukes også i *Biskop Arnes saga* (Asb: kp 19 og 26). Valdsmann ble også benyttet om islandske høvdinge på slutten av 1100-tallet og om lendmenn i Norge, men ikke om kongens islandske håndgangne menn i perioden 1247 til 1270 (Sts II: 237; Ngl V: glossarium: s. 683, sp. 2). Syssel og sysselmann forekommer for første gang i 1275 i *Biskop Arnes saga* (Asb: kp 38 og 40). Av generelle vendinger i sagaen går det likevel fram at Ravn og Torvard var sysselmenn på Island fra 1273. Ravn og Torvard omtales som "kongelegum vallds monnum" og "valldsmanna", og Ravn "[...] hafde herra Magnus skipad halfft Jsland" (Asb: kp 13, 19, 26). Godordsmenn eller goder benyttes for siste gang i annalene om høvdingene på 1230-tallet. F.eks. "godordsmennene dro ut" (IA: 188). I *Sturlunga saga* benyttes godord og gode delvis synonymt med høvdingdømme og høvding, men godebetegnelsen brukes ikke etter 1250-tallet. Høvdingbetegnelsen benyttes imidlertid etter 1260-tallet i *Biskop Arnes saga* (se neste note).

⁴³⁹ I *Biskop Arnes saga* omtales også sysselmennene og kongens menn som "formennirnir" (kp 39); "syslumonnum" (kp 44); "for menn landsens og adrer handgeingner" (kp 80); "hofdingiar landsins þeir sem til þess voru skipader og kongs starf j i hende" (kp 65), "kongs ummbods manne" (kp 60), "herrarner j syslur sinar" (kp 78) og "kongs monnum" (kp 78). "Stormenn" brukes om embetsmenn og biskoper (kp 39). Snorre Sturlason kalles høvding ("haufdingi micil") (IA: 481), og formenn ble også brukt om høvdingene på 1260-tallet: "...allit formenn a Islanndi samþykkt vm skatt við Norges konvunga" (IA: 135 (1264)).

om etableringen av kongens forvaltningsapparat, må vi se på når og hvordan resten av apparatet kom på plass.

Lagmenn og lagting

Rettsåndhevelsen under kongens kontroll

Før omleggingen i høymiddelalderen fantes det tre typer verdslig domsorganer.⁴⁴⁰ De eldste var dómen og tinget. I tillegg kom domskommisjoner bestående av kongen eller hans menn. Dómen var opprinnelig en 12-manns nemnd, hvor partene i saken oppnevnte seks menn hver. I de norske landskapslovene var dómen et privat rettsmiddel. Den hadde til hensikt å oppnå forliks- og voldgiftsavgjørelser i saker som for eksempel drap, hvor de faktiske forhold var klarlagte og gjerningsmannen kunne betale erstatning. Eventuelle bøter var det opp til kongen og hans representanter å kreve inn. Dómen fungerte også som en virkelig domstol i økonomiske tvister, hvor domsmennene vurderte bevis og avsa dom. De fleste saker ble løst på dette nivået. Dómen forsvant mer eller mindre som privat rettsmiddel i høymiddelalderen. Den kom under kongelig kontroll og avga dessuten myndighet til tinget. Det var vanlig at saker ble ført på lokale allting, som bygdeting og herredsting, før de eventuelt i siste instans ble tatt til lagtinget.

Lagmennene var opprinnelig lovkyndige menn i bondesamfunnet. De ble brukt som rådgivere og tillitsmenn. De ga orskurder – veiledning i hvilke lovbestemmelser som var relevante i en sak – og de hold trolig rettsforedrag som lovsigemannen på Island. De tok også imot bøter på bøndernes vegne.

I løpet av høymiddelalderen kom både lagtingene og lagmennene under kongelig kontroll i Norge. Fra og med kong Sverres tid ble lagmennene utnevnt av kongen, og i første halvdel av 1200-tallet var de embetsdommere med administrasjonen av de årlige lagtingene som sin viktigste oppgaver ved siden av den lokale rettspleien.⁴⁴¹ Lagmannen kunne dømme, eller administrere, alene eller sammen med en domsnemnd, enten på lagtinget eller lokalt. Det var vanlig prosedyre i straffesaker, men lagmannen kunne også dømme sammen med andre

⁴⁴⁰ Om eldre rettspleie i Norge se Helle 1974: 180-185. Om lagmenn, lagting, lagdømme og lagsogn i Norge i middelalderen, se f.eks. Jens A. Seip, *Lagmann og lagting i senmiddelalderen og det 16de århundre*, Skrifter utgitt av Det Norske Videnskaps-Akademi i Oslo II. Hist.-Filos. Klasse. No. 3. Oslo 1934: 12-16 og Torfinn Tobiassen, "Lagmann. Norge" KLN, X, 1965: sp 153-162 og Arne Bøe, "Lagting", samme: sp 178-184.

⁴⁴¹ På riksmøtet i Bergen i 1223 møtte det ni lagmenn (HsH: 91). Sannsynligvis fantes det allerede nå fast avgrensede lagsogn (Helle 1972: 138 og 222).

kongsmenn i sivile saker.⁴⁴² I tillegg til å møte på de lokale tingene holdt også lagmannen egne stevner i sitt embetsdistrikt, lagsognet, på 1300-tallet. Nå hadde lagmennene gjerne fått fast tilholdssted i en by eller et annet sentra. Rundt 1300 var Norge delt i ti lagsogn.

Lagmennenes juridiske ekspertise ble også flittig benyttet både av kongemakt og lokalsamfunn. De ble brukt som rådgivere i lovgivningen, de satt i domskommisjoner sammen med andre håndgangne menn og de var ettertraktet som vitner. Lagmennene skulle opprinnelig ha lagmannstoll i lønn. Den ble dekket gjennom tingfarerkaup og vissøre. De hadde dessuten krav på sportler og rett til fri skyss og underhold for seg selv og sine følgesmenn. Lagmennene kunne også ha veitslejord. I Håkon Vs lovgivning forutsettes det et nært samvirke mellom lagmann og sysselmann i den lokale rettspleien. Islendingene ga alt i 1319 uttrykk for at de ikke syntes lagmennene skulle ha syssel. Dette ser imidlertid ikke ut til å ha blitt virkelig aktuelt før etter 1400.⁴⁴³

I de opprinnelige skattlandene

I prinsippet ble det innført en lagtingsordning etter norsk mønster i samtlige skattland da norsk lov ble innført. Men det er bare i Islands tilfelle vi kan trekke helt sikre slutninger om når og hvordan omleggingen til et lagting foregikk. Når det gjelder de andre skattlandene må vi basere oss på indisier og retrospektive slutninger.

Vi vet ikke så mye om det offentlige liv på Færøyene før 1200-tallet, men sagaene forteller om et bygdesamfunn ikke ulik de norske, hvor tinget var det viktigste lokaloffentlige organet. Vi har allerede sett at et færøysk allting lovtok *Landsloven* en gang mellom 1274 og 1281.⁴⁴⁴ Og fordi kildene er tause om et færøysk lagting før 1400-tallet, har det vært vanlig å regne med at et lagting først kom på plass etter 1400, ikke minst fordi det heller ikke finnes opplysninger om færøyske lagmenn på 12- og 1300-tallet.⁴⁴⁵ Hans Jacob Debes kaller imidlertid det færøyske tinget et lagting fra slutten av 1200-tallet.⁴⁴⁶ Det finnes da også

⁴⁴² Drapssakene skilte seg ut. De ble administrert av kansleren, som både utstedte gridsbrev ved prosessens begynnelse og eventuelt landstvistbrev til slutt, hvis gjerningsmannen ble funnet kvalifisert til å sone med straffebøter til kongen. I denne prosessen var det sysselmannens eller hans ombudsmanns ansvar å ta opp prov eller arrangere nektningsed for å få klargjort skyldspørsmålet og om gjerningsmannen skulle innstilles til landstvist. I tillegg til denne strafferettslige behandlingen kom det sivile erstatningsoppgjøret med de etterlatte. Sysselmannen eller hans ombudsmann skulle også se til at det gikk rett for seg (Imsen 1990: 29-30).

⁴⁴³ DI II: 343 og Björn Þorsteinsson og Sigurður Línadal 1978: 63.

⁴⁴⁴ Hertug Håkon viser til denne lovtakingen i sin skipan til Færøyene i 1298 (Sb: 45, § 1).

⁴⁴⁵ DF: Søguligar rannsóknir, 20-21 og Fodnbrævasavn, III: 27. Det er blitt foreslått at Færøyene og Shetland i den perioden de begge tilhørte hertug Håkon Magnussons hertugdømme var ett lagdømme med én felles lagmann, fordi lagmannen som undersøkte mangler ved lovboken før 1298 i oppdrag for hertugen, var lagmann på Shetland (DF: 20-21). Herr Sigurd omtales imidlertid bare som "lagmann til Shetland" (SB: 45) og det var lagmann på Færøyene på begynnelsen av 1400-tallet (DN I: 592 og II: 626). Se også Debes 1995: 49.

⁴⁴⁶ Debes 1995: 49-50.

faktorer som støtter påstanden om at det færøyske alltinget var blitt et lagting på slutten av 1200-tallet. Færøyene ble styrt som en syssel etter norsk lov i 1270-71. Et lagting var i virksomhet på begynnelsen av 1400-tallet, og det fantes lagting både på Island og Shetland før 1300. Selv om vi ikke kan trekke noen endelig konklusjon, mener jeg at vi med stor sannsynlighet kan gå ut fra at *Landsloven* førte til en omlegging av tingordningen også på Færøyene, og at det fantes lagmann i skattlandet på 1270-tallet. Det er også fullt mulig at det færøyske lagtinget ble kalt allting også etter omleggingen, slik tilfellet var med Island.

Tinghold var en viktig del av det lokaloffentlige liv på Orknøyene mens jarlen hadde det direkte styret. Det ser ut til at jarlene og deres menn også dominerte på tingene, som høvdingene på Island.⁴⁴⁷ Allmuen hadde imidlertid en viss innflytelse i begge samfunnene. Nye jarler var avhengig av deres støtte, slik de islandske høvdingene var avhengig av sine tingmenn. Vi har ingen opplysninger om verken allting eller lagting på Orknøyene på 12- og 1300-tallet, men fordi Orknøyene hadde egen lagmann i 1325 kan vi regne med at et lagting hadde vært på plass siden slutten av 1200-tallet. Det finnes dessuten indikasjoner på at det kan ha vært lagmann i jarledømmet alt før etableringen av direkte kongelig styre. En Ravn lagmann var i virksomhet i Caithness fra ca. 1198 til 1222. Han var verken bundet til jarlen eller den skotske kongen, og var trolig "bondelagmann" av den typen vi også finner i Norge på 1100-tallet.⁴⁴⁸ Selv om Caithness nå var et eget skotsk jarledømme, kan Ravn ha vært et produkt av jarledømmets norrøne arv. Det er derfor mulig at det også kan ha vært lagmann på Orknøyene før kongemakten etablerte sin rettspleie der. Situasjonen på Orknøyene tidlig på 1400-tallet støtter også slutningen om at det ble etablert et lagting i jarledømmet i høymiddelalderen. Da var lagtinget og lagmannen en integrert del av det lokaloffentlige liv på Orknøyene, og først og fremst innbyggernes organ og representant.⁴⁴⁹

I Shetlands tilfelle kan vi heller ikke fastslå sikkert når og hvordan lagtingsordningen ble etablert, men det var lagmann i landet i 1298, og lagting i 1299.⁴⁵⁰ Sannsynligvis ble en lagtingsordning innført sammen med norsk lov.

⁴⁴⁷ I *Orknøyingenenes saga* finnes det mange eksempler på at jarlen holdt ting med sine menn, høvdingene og bøndene. Jarleemner holdt ting med bøndene for å overbevise om at de skulle bli godkjente som jarler. Ting ble også holdt for at bøndene skulle sverge nye jarler troskap (Os: f.eks. kp 56, 76, 85 og 92). Se også Crawford 1987: 206-210.

⁴⁴⁸ Os: kp 110. Thomson 2001: 130 og 184.

⁴⁴⁹ DN II: 619 og REO: XVIII [1424]. Se kp 9.

⁴⁵⁰ Sb: 45 og DN I: 89.

Island

Selv om Island i fristatstida ikke hadde hatt noen form for statsstyre, verken lokalt eller sentralt, fantes det organer som hadde lovgivende og dømmende myndighet for hele landet. Disse var samlet på det årlige alltinget på Þingvellir.⁴⁵¹

Alltinget var den viktigste møteplassen for Islands frie menn. Det var en del av høvdingstyret og ble også dominert av høvdingene, som satt i alltingets lagrett med to av sine følgesmenn som rådgivere. Lagretten var Islands lovgivende organ, men ikke landets øverste domstol. Domsmyndigheten var lagt til fire domstoler, en for hver fjerding, og en femte som håndterte ankesaker og saker fjerdingdomstolene ikke fant noen løsning på. Doms menn ble utnevnt av høvdingene, både på alltinget og de lokale vǫrtingene. Høvdingene hadde dermed direkte kontroll over den lovgivende makten og indirekte over den dømmende.⁴⁵²

Lovberget var en annen sentral tinginstitusjon. Der fant offentlige kunngjøringer sted, og lovsigemannen sa fram loven og alltingsbestemmelsene. Lovsigemannen ble valgt av lagretten for tre år av gangen, og ombudet ga innehaveren en viss prestisje. Men til forskjell fra de norske lagmennene hadde ikke lovsigemannen oppgaver i rettspleien.⁴⁵³

*Járnsiða*s tingfarerbolck er med unntak av noen nødvendige lokale tilpasninger, for eksempel antall tinglag og nevndemenn, en kopi av den vi finner i norske landskapslover, *Landsloven* og *Jónsbók*. I *Járnsiða* omtales tinget stadig som Alltinget, mens det i *Jónsbók* også kalles "Öxará-tinget", etter elven ved Þingvellir, i tillegg til lagting.⁴⁵⁴ Alltingsbetegnelsen ble beholdt som navn på tinget. Det gamle islandske alltinget skilte seg likevel fra *Járnsiða*s lagting på viktige områder. Som vi så i forrige kapittel førte tingomleggingen til at lagretten mistet lovgivningsmyndigheten til konge og erkebiskop. De islandske lagrettemennene skulle heretter bare gi sitt samtykke til ny lov, og fatte beslutninger om mindre viktige saker som ble delegert til dem. I tillegg ble lagretten landets øverste domstol fordi fjerding- og femtedomstolene forsvant. I motsetning til lovsigemannen skulle lagmannen ha en sentral rolle på tinget som administrator og som medlem av lagretten. Lagretten besto nå av allmuemenn som ble valgt ut blant nevndemennene fra de forskjellige tinglagene.

⁴⁵¹ *Grágás* er sammen med sagaene den fremste kilden til hvordan alltinget fungerte. Se fof. Grg: 371-458 ("Þingskapapáttur") og 371-466 ("Lögsögumannspáttur" og "Lögréttupáttur").

⁴⁵² Gunnar Karlsson 2000: 20-25.

⁴⁵³ Magnús Már Lárusson, "Logsogumaðr", KLNMI, 1966: sp 137. Om eldre type lagmenn i Norge se f.eks. Seip 1934 og Tobiassen 1965: sp 153-154.

⁴⁵⁴ I *Járnsiða* gjennomføres bruken av benevnelsen "Allting" i hele tingfarerbolcken unntatt i den første setningen. (Js: 259). Lagting og Öxará-ting se Jb: 81-84, 86, 259 og 293. Se også Björn Þorsteinsson og Sigurður Línal 1978: 60, om omleggingen til lagting.

Det gamle alltinget hadde fungert i fraværet av et sentralt utøvende maktorgan. I det førstatalige islandske samfunnet fantes det ingen offentlige anklagere eller straffefølgere; disse oppgavene ble ivaretatt av høvdingene og de involverte selv, mens de i Norge ble overtatt av kongens sysselmenn.⁴⁵⁵ Mens den jevne islending tidligere hadde vært avhengig av å få støtte fra en høvding hvis han ønsket å føre en sak, enten for et lokalt ting eller på alltinget, ble situasjonen en annen med *Járnsiða*. De oppgavene som sysselmennene og lagmannen nå skulle utføre på Alltinget og i den lokale rettspleien representerte derfor noe helt nytt på Island. Det handlet ikke bare om at kongemakten tok kontroll over allerede eksisterende organer. Det ble også innført nye institusjoner og lagt en ny mal for hvordan landet skulle styres og for hvordan rettslige tvister skulle løses.

Omleggingen førte, i hvert fall i prinsippet, til en svekkelse av høvdingenes innflytelse på tinget, og en tilsvarende styrking av allmuens. På papiret ble den islandske allmuens rettssikkerhet styrket med etableringen av et kongelig forvaltningsapparat. Det var imidlertid tidligere høvdingene som var sysselmenn, og vi skal se at det var trekk ved lokalforvaltningen og kongedømmet som sørget for at overgangen ikke ble fullt så dramatisk for høvdingene som innholdet i *Járnsiða* kan gi inntrykk av. Og, til tross for forskjellene på allting og lagting så fantes det også likheter mellom den opprinnelige tingordningen på Island og den nye både med hensyn til organisering og oppgaver.⁴⁵⁶

Sturla Tordsson ble utnevnt til lagmann året etter at *Járnsiða* ble sendt til Island for lovtaking.⁴⁵⁷ Sturla hadde tidligere vært lovsigemann, så på dette området er det en klar kontinuitet tilbake til den eldre ordningen. Ny lovbok, ny tingordning, lagmann og sysselmannsstyre kom altså på plass omtrent samtidig på Island. Vi kan derfor konstatere at det er en sammenheng mellom etableringen av et rettsvesen av norsk type og den endelige innføringen av kongelig lokalforvaltning på Island. Slik var det sannsynligvis også i de andre skattlandene. I Islands tilfelle er det dessuten mulig å si noe om hvordan overgangen fra allting til lagting foregikk. Overgangen bød på visse utfordringer.

Vi så i forrige kapittel at islendingene ville ha noe å si om innholdet i landets lov både i 1271-73 og 1281. Samtidig vitner det nølende og forbeholdne lovtaket av *Biskop Arnes kristenrett* på Alltinget i 1275 om at islendingene nå regnet konge og erkebiskop for å være landets lovgivere, og ikke lagretten. Men vi har også andre opplysninger fra 1270-tallet som tyder på

⁴⁵⁵ Gunnar Karlsson 2000: 24-5.

⁴⁵⁶ Knut Helle, *Gulatinget og Gulatingslova*, Skald 2001: 66-83.

⁴⁵⁷ Fra samme tid benyttes også lagsogn om lagmannens embetsdistrikt (IA: 49, 139, 331 (1272) og Asb: kp 21).

at selv om tinget virkelig begynte å fungere som et lagting bød overgangen til ny tingordning på utfordringer både for kirken, allmuen og kongens menn.

Alt i 1273 ser det ut til at islendingene hadde akseptert at det var kongen og erkebiskopen som var landets øverste dommere. Dette året krevde biskop Arne at Alltinget (lagretten) avgjorde om høvdingsetet Oddi var kirkens eiendom eller ikke. Tinget dømte Oddi til kirken, men både denne og tilsvarende saker ble anket inn for konge og erkebiskop.⁴⁵⁸ Til tross for dette fungerte ikke Alltinget slik sysselmanen Torvard Torarinssons syntes det burde fungere på midten av 1270-tallet. Han skrev et klagebrev til kong Magnus i 1276 som for det første viser at omleggingen til lagting og ny styringsordning ikke var problemfri og dernest at kontinuiteten fra det gamle høvdingstyret var sterk. Ravn og biskop Arne hadde vært de rådende på tinget dette året, og ifølge Torvard syntes enkelte at de både hadde vært kortsynte og middels pålitelige. Lagmannen, Sturla Tordsson, hadde vært ugrei og vist de fleste sakene til biskopens og andre menns dom, slik det falt seg. Lagrettemennene, som Torvard selv må ha vært med på å velge ut, hadde vært til liten nytte.⁴⁵⁹ Både tingallmuen og kongens og kirkens representanter trengte åpenbart tid til å venne seg til den nye tingordningen. At lagmannen viste saker til biskopens dom på et lagting provoserte nok Torvard som selv kranglet med biskop Arne om kirkens og kongens jurisdiksjon.⁴⁶⁰

Vi har tidligere sett at kong Magnus Håkonsson synes å ha vært tålmodig og overbærende med islendingene i overgangsfasen. Sannsynligvis var det ingen i kretsen rundt kongen som hadde forventet at overgangen skulle gå smertefritt. Torwards hjertesukk viser dessuten at Ravn og biskop Arne fremdeles hadde et fast grep om tinget. Overgangen til kongedømme og direkte kongelig styre førte altså ikke umiddelbart til at de menn som tidligere hadde dominert tinget mistet sin posisjon.

Lagting og lagmenn kom på plass i skattlandene samtidig med innføringen av norsk lov. Men trolig hadde det også på Orknøyene, Færøyene og Shetland vært organ eller ombud lik bondelagmennene i Norge og lovsigemannen på Island før de første embetsdommerne ble utnevnt. Vi kan i alle fall ikke utelukke elementer av kontinuitet mellom det gamle og det nye systemet. Lagmannen ga sammen med sysselmanen og den nye tingordningen skattlandenes innbyggere en "offentlig" kanal for konfliktløsning hvor det, i alle fall i prinsippet, ikke lenger

⁴⁵⁸ Asb: kp 10-24.

⁴⁵⁹ Asb: kp 42.

⁴⁶⁰ Se kp 7.

var en manns forhold til de lokale stormennene som avgjorde sjansene for å få behandlet saken.

Andre kongsmenn i forvaltningsapparatet

Det var ikke bare embetsmennene og deres ombudsmenn som hadde i oppdrag å ivareta kongens interesser i skattlandene. I en rekke retterbøter og kongebrev både fra Norge og Island understrekes hirdmennenes plikt til sammen med embetsmennene å ta ansvar for at kongens bestemmelser ble iverksatt.⁴⁶¹ Samtlige håndgange menn som oppholdt seg i et gitt område, var i prinsippet kongens lokale representanter og må derfor regnes med til kongens lokale maktapparat. Kongens menn blir omtalt som én gruppe i kildene, men ofte skilles skutilsveinene/ridderne eller embetsmennene fra de menige hirdmennene.⁴⁶²

Det hadde lenge vært håndgangne menn i skattlandene. På Island hadde kongens lokale hirdmenn vært sentrale i etableringen av direkte kongelig herredømme, og flere av dem hadde vært skutilsveiner. De ble først knyttet til et kongelig styringsverk etter at direkte kongelig herredømme var blitt etablert i landet. I tillegg til kongsmennene som hadde fast tilhold i eller annen permanent tilknytning til skattlandene, må vi også regne med de kongelige utsendingene. De kunne være profesjonelle diplomater eller sentrale kongstjenestemenn på oppdrag for kongen rundt om i riket. Utsendingene ble brukt til å løse for eksempel større, langvarige rettsvister eller få gjennomført oppgaver av mer politisk art som krevde større tyngde og fullmakter enn de lokale embetsmennene hadde.⁴⁶³ Vi har allerede møtt kongens utsendinger på Island. Som kongens lokale embetsmenn var utsendingene sentrale når det gjaldt å få gjennomført kongens politikk i landet. De ble dessuten brukt til innkreving av kongens inntekter alt på 1250-tallet.

Sammenfatning

Innføringen av norsk lov formaliserte den forvaltningspraksis som vi ser konturene av i de opprinnelige skattlandene på slutten av 1100-tallet. Loven levner ingen tvil om at

⁴⁶¹ Ca. 1305 fikk de håndgangne menn på Island i oppgave å følge med biskop Jørund av Hólars framferd overfor de fattige (DI II: 183). Se også Jb: 255 (1280) og 260 (1303). I 1320 ba kong Magnus Eriksson hirdstjoren, ridderne, hirden og alle landets formenn om å etterkomme hans beslutninger (DI II: 342).

⁴⁶² På Island blir betegnelsene hirdmenn, håndgangne menn og kongsmenn brukt generelt om denne gruppen. Skutilsveinene (ridderne fra 1277) skilles ut med betegnelser som "lovfeller", "ridderne våre" og "herremennene" (Asb: f.eks. kp 60, 78, 80 og 85). Herretittelen ble også brukt om biskoper og andre høygeistlige. Se Lars Hamre, "Herretitel. *Norge*", KLNVI, 1961: sp 508-511 og Magnús Már Lárusson, "Herretitel. *Island*", samme: sp 511-512.

⁴⁶³ Narve Bjørge, "Udenrigstjeneste. *Norge*", KLNMI, 1975: sp 243-247.

forvaltningsapparatet i skattlandene i utgangspunktet skulle være et speil av lokalforvaltningen i Norge. I prinsippet – om ikke alltid i praksis – førte etableringen av styre utenfra til et brudd med tidligere styringsordning og var en maksimal tilnærming til styre utenfra fra kongemaktens side.

Vi kan si at den administrative integreringen av skattlandene ble fullført i kong Magnus Håkonssons regjeringstid, selv om utbyggingen av riksstyret og lokalforvaltningen fortsatte under hans etterfølgere. Etableringen av et kongelig forvaltningsapparat representerer den virkelige overgangen til kongedømmet. På Island forsvant høvdingstyret, på Shetland jarledømmet. Og selv om jarledømmet på Orknøyene ble opprettholdt, var jarlens rolle redusert som følge av at kongen hadde sine egne menn til stede i jarledømmet. Vi kan derfor si at i prinsippet representerte etableringen av et kongelig forvaltningsapparat et klart brudd med opprinnelig styringsordning i skattlandene. Ikke desto mindre kan vi allerede nå peke på elementer av kontinuitet mellom den opprinnelige og den nye ordningen. I etableringen av kongens direkte styre på Island kan vi eksempelvis påvise en sterk kontinuitet fra den eldre samfunnsordningen på grunn av de menn kongen utnevnte til embetsmenn. Vi kan tale om en overgangsfase hvor høvdinger i kongens tjeneste holdt len fra kongen og skulle iverksette hans politikk i landet. Og på Orknøyene har vi sett at representanter fra det gamle gødingearistokratiet, som fulltallig hadde tjent jarlene, lot seg innrullere som kongelige hirdmenn. Dessuten var det fra gammelt av et visst slektskap mellom lovgivning og tingordning i skattlandene og Norge.

Etter denne gjennomgangen av etableringen av kongens forvaltningsapparat i skattlandene, skal vi gå over til å se nærmere på hvordan apparatet og de menn som befolket det fungerte på vegne av kongen og i lokaloffentligheten fram til 1397.

7. 1270-1319: Brudd og kontinuitet

I dette og de neste to kapitlene skal vi se på hvordan skattlandene ble styrt fra 1270 til 1397. Vi skal se nærmere på tre sider ved skattlandsstyret: Kongens forvaltningsapparat, det lokale offentlige liv og de menn som tjente kongen. Sentrale problemstillinger vil blant annet være spørsmålet om det ble rom for lokal variasjon i forvaltningsapparatet og hvilke følger styre utenfra fikk for skattlandenes innbyggere og deres deltakelse i det offentlige liv.

Selv om skattlandene i kongens lover og forordninger ofte behandles som en enhet for seg, var de i virkeligheten atskilte deler av kongens rike som hver især forholdt seg til kongemakten i Norge. Av den grunn skal vi først se på utviklingen i hvert enkelt land, for til slutt å samle trådene for skattlandene som en enhet.

Færøyene

Vi har svært få kilder om forholdene på Færøyene både i denne og i neste undersøkelsesperiode. Vi kan imidlertid slå fast at kongemakten opprettholdt et forvaltningsapparat på øyene. I retterboten til Færøyene fra 1270-71 bestemte kong Magnus at den lokale syssele mannen ikke skulle ha flere enn tre lensmenn.⁴⁶⁴

Færøyingene krevde som vi har sett endringer både i *Yngre Gulatingslov* og *Landsloven*. De møttes trolig på det lokale alltinget for å utarbeide kravene og for å samtale med den kommisjonen som hertug Håkon oppnevnte for å undersøke behovet for endringer i *Landsloven*. Kommisjonen besto av Shetlands lagmann, Sigurd, og biskop Erlend av Færøyene.⁴⁶⁵ Oppnevningen av disse to tyder på at norske myndigheter har lagt stor vekt på skikkelig lokal sakkunnskap kombinert med konsensus fra færøyingene og forankring i lokalmiljøet. Sigurd er også blitt lansert som lagmann på Færøyene fordi både Færøyene og Shetland tilhørte hertug Håkon Magnussons hertugdømme fra 1273 til 1299. Det finnes

⁴⁶⁴ NgL IV: s. 353.

⁴⁶⁵ Sb: 45.

imidlertid ingen dekning for at Shetland og Færøyene på denne tiden utgjorde et lagsogn, og Sigurd omtales bare som "lagmann på Shetland".

Vi kan ikke påvise at Færøyene ble behandlet på en annen måte enn de delene av hertugdømmet som lå i Norge.

Orknøyene

"Domini Magni comitis Orcadie"⁴⁶⁶

I kapittel fire argumenterer jeg for at orknøyjarlene måtte akseptere direkte kongelig herredømme over øyene, og at jarlen – i det minste i perioder – måtte akseptere et kongelig styringsverk i landet, parallelt med sitt eget. Barbara E. Crawford mener derimot at myndige jarler i regelen hadde full styringsmakt i jarledømmet både før og etter 1267, og at det var dem, ikke kongens embetsmenn, som ivaretok kongens interesser i jarledømmet.⁴⁶⁷ Crawfords viktigste argumentet for at myndige jarler beholdt full styringsmakt er som følger: Vi har bare opplysninger om kongelige embetsmenn i jarledømmet fra perioder med umyndige jarler eller ingen jarler overhodet.⁴⁶⁸ Utfordringen er at de kildeopplysningene vi bruker til å dokumentere kongelige embetsmenn på Orknøyene også brukes til å kartlegge periodene med umyndige jarler. Kildematerialet er dessuten for magert til at vi kan trekke sikre konklusjoner om orknøyjarlernes rolle *ex silentio*. Enhver slutning om styret av Orknøyene må derfor betraktes som hypotetisk, men ved å fokusere på jarlernes oppgaver i skattlandet og sette forholdene på Orknøyene inn i en videre kontekst, kan vi etter min mening argumentere for at det var kongens embetsmenn som ivaretok kongens interesser lokalt, selv når det fantes en myndig jarl i jarledømmet.

Fra 1267 til 1312 vet vi knapt mer om orknøyjarlene enn datoen for når de ble innsatt og når de døde.⁴⁶⁹ Det finnes heller ingen opplysninger om kongelige embetsmenn i jarledømmet før 1312.⁴⁷⁰ Det året ble trolig Magnus jarl Jonsson (ca. 1312-1321) myndig ettersom han var garantist og vitne da kong Robert I av Skottland og kong Håkon V

⁴⁶⁶ DN XIX: 482 (herr Magnus, jarl av Orknøyene).

⁴⁶⁷ Crawford 1971: 178-183.

⁴⁶⁸ Det vil si fra periodene ca. 1303-1312, 1329-1333, 1353-1379 (Crawford 1971: 166-177).

⁴⁶⁹ Crawford 1971: 128-133 og 166-177.

⁴⁷⁰ Se Crawford 1971: 213; 1973: 329-339 og "North Sea Kingdoms, North Sea Bureaucrat: A Royal Official who Transcended National Boundaries", SHR, vol. LXIX, 2, 188/oct. 1990: 175-184 om Crawfords slutninger om Weland av Stiklaw som kongens representant på Orknøyene ca. 1303-07 og neste delkapittel for min oppfatning av Welands rolle.

Magnussons representanter fornyet Perth-avtalen og inngikk et forlik i Inverness.⁴⁷¹ Rundt 1320 var Magnus jarl og hustruen Katarina blant vitnene i Kirkwall i en sak mellom biskop Vilhelm III på Orknøyene og representanter for erkebiskop Eilif i Nidaros.⁴⁷²

Magnus jarl etterlot seg sannsynligvis en umyndig arving da han døde en gang på 1320-tallet.⁴⁷³ Selv om vi vet at jarlen oppholdt seg på Orknøyene, i alle fall i perioder, har vi ingen opplysninger som viser at han hadde full styringsmakt i jarledømmet og ivaretok kongens lokale interesser. Vi har heller ingen opplysninger om jarlenes tjenestemenn – de menn som håndtere jarlens private interesser og inntekter i jarledømmet – fra denne perioden. Vi vet derfor ikke om myndige jarler har hatt full styringsmakt på Orknøyene fra 1267 til 1320.

I *Hirdskråen* advares det som vi har sett mot den trussel jarleinstitusjonen som politisk og administrativ ordning kunne være for riket. Det var jarler i kong Eirik Magnussons tid, og selv om kong Håkon V ga erkebiskop Jørund jarlsnavn, så valgte han i 1302 å reservere jarletittelen for kongesønner og orknøyjarlene.⁴⁷⁴ Sannsynligvis var beslutningen et ledd i kongens strategi for å begrense makten til det øverste sjiktet av aristokratiet; lendmannsverdigheten ble jo også avskaffet.⁴⁷⁵ Og bortsett fra erkebiskop Jørund fikk ingen jarletittel eller jarledømme i Norge etter at Håkon tok over som konge i 1299. Men selv om kongemakten hadde et ambivalent forhold til jarleinstitusjonen, så hadde orknøyjarlene aldri representert en trussel mot riksenheten på samme måte som jarlene i Norge. Dessuten var det et element av arvelighet knyttet til jarleverdigheten over Orknøyene. Historisk sett dreide det seg jo om et gammelt fyrstedømme og en gammel fyrsteslekt. Jarledømmet var en fast avgrenset geografisk-historisk enhet, mens jarledømmene i Norge hadde vært ad hoc-konstruksjoner. Ingen del av Norge hadde vært et fast jarledømme, og ingen kunne arve

⁴⁷¹ DN XIX: 482 og II: 114.

⁴⁷² DN IX: 85. Det er noe uavklart med denne kilden og de andre som angår erkebiskop Eilifs anklager mot biskop Vilhelm for diverse kritikkverdige forhold. Se også RN IV: 56 (DN IX: 86), 59 (DN IX: 87), 60 (DN IX: 88) og 61 (DN XVIII: 5). RN IV gjengir ikke DN IX: 85 overhode. Se Thomson 2001: 149 om hvorfor biskop Vilhelm var på kollisjonskurs med erkebiskopen.

⁴⁷³ Crawford 1971: 168 og Thomson 2001: 149. Se kp 8, Orknøyene om tidspunktet for Magnus jarls død.

⁴⁷⁴ NgL III: s. 74-81. Om det negative synet på jarledømmet se Blom 1972: 34-35 og Imsens kommentar i H: s. 81, n. 15.

⁴⁷⁵ NgL III: s. 74-81. Om 1308-skipanen se Andreas Holmsen, "Var retterboten av 1308 en retterbot?", HT-49/1970 og "Kongens rett, kongens makt og kongebrevet av 17/6 1308", HT-51/1972; Kåre Lunden, "Om Håkon Vs skipan av 17/6 1308", HT-20/1971; Benedictow 1971:12 og "Konge, hird og retterboten av 17. juni 1308", HT-51/1972; Per Sveaas Andersen, "Et notat til diskusjonen om dokumentet av 17. juni 1308", HT-52/1973; Lars Hamre, "Litt om og omkring Håkon Vs hirdskipan 17. juni 1308", HT-72/1993.

jarledømmer eller jarleverdighet i landet.⁴⁷⁶ Tradisjon og historie kan bidra til å forklare hvorfor jarledømmet på Orknøyene overlevde. Det ser dessuten ut til å ha vært nokså tette bånd mellom kong Håkon V og Jon jarl Magnusson (1284-ca. 1303), Magnus jarls far. Kong Håkon festet sin brors datter til jarlen rundt 1300, men jarlen døde før det ble ekteskap. Dette forteller samtidig hvilket sosialt nivå orknøyjarlen sto på. Den samme kongsdatteren ble senere gift med en svensk kongesønn.⁴⁷⁷

Kongens lokale forvaltningsapparat

Vi møter kongens sysselmann på Orknøyene i et forlik mellom kong Håkon Vs representanter og kong Robert I (1306-1329) av Skottland i 1312. Forliket var et resultat av konflikter mellom de to kongenes undersåtter.⁴⁷⁸ Uroen hadde blant annet gått utover kong Håkons "senescalli", herr Berneri Peff, som var blitt tatt til fange mens han samlet inn kongens avgifter i området. Han hadde måttet kjøpe seg fri både med sitt eget og kongens gods. Kong Håkon Vs "balliuum" på Orknøyene hadde også vært involvert. Han hadde fått banket opp, arrestert og fengslet en skotsk væpner, og dessuten beslaglagt godset hans.⁴⁷⁹ Væpneren var deretter blitt holdt fengslet til han kjøpte seg fri.

Mens J.S. Clouston, Barbara E. Crawford og William P.L Thomson regner med at seneskalk i dette tilfelle viser til kongens lokale sysselmann eller guvernør, og anser bailiff for å ha vært en lavere kongelig tjenestemann, knytter Steinar Imsen bailiff til sysselmannsembetet.⁴⁸⁰ Vi kjenner ikke embetstittelen seneskalk fra andre kilder om det norske riksstyret, men i Sør-Frankrike fungerte seneskalkene som bailiffene nord i det franske riket på slutten av 1200-tallet: De var kongelige embetsmann og lensherrer med militært, juridisk og finansielt ansvar; kongenes fremste lokale representanter.⁴⁸¹ Men når det gjelder

⁴⁷⁶ HsH: 173-175. Skule jarl stilte i 1236 betingelse om at sønnen Peter skulle arve hans tredjedel av Norge. Dette ble avvist av kongen med at ingen annen kunne arve landet enn dronning Margretes etterkommere.

⁴⁷⁷ IA: 52 (1300), 146 (1302) og 387 (1303). Crawford 1971: 166. Ingebjørg ble gift med hertug Valdemar av Sverige. Se også Imsen 2002a: 168-169 om forskjellen på jarledømmene i Norge og i skattlandene.

⁴⁷⁸ DN II: 114 (latin orig.); REO: s. 3-6 (engelsk overs.) og RN III: 787 (norsk overs.).

⁴⁷⁹ Jeg vil heretter benytte moderne, fornorskede former av de latinske embetstitlene: seneskalk og bailiff.

⁴⁸⁰ Clouston oversetter til "steward" (REO: s. 4); Crawford kaller seneskalken sysselmann og kommenterer ikke bailiffen i 1312. Men hun omtaler senere bailiffer som lavere kongelige ombudsmenn (Crawford 1971: 166-7 og 172). William P.L. Thomson omtaler seneskalken som "governor", en tittel som ofte er blitt knyttet til kongens sysselmenn på Orknøyene. (Thomson 2001: 148) Steinar Imsen regner med at bailiff tilsvarer den norske sysselmannen, og at de fungerte sammen med underordnede "ministri" (Imsen 2000a: 176). I 1312-forliket (DN II, 114) nevnes den norske kongens "ministri", men av innholdet går det fram at disse oppholdt seg i Norge, ikke på Orknøyene (RN III: 787). Det finnes ingen opplysninger som tyder på at "ministri" ble brukt om de orknøyske sysselmennenes ombudsmenn. Kongens øverste embetsmenn i Norge omtales forøvrig som "ministri" i DN XIX: 456 [1307]. I RN III: 787 oversettes seneskalk til "drottsete".

⁴⁸¹ *Medieval France, An Encyclopedia*, W.W. Kibler and G.A. Zinn (eds.), New York 1995: 870. Se også F. Lot et R. Fawtier, *Histoire des institutions françaises au moyen âge*. 3 vol. Presses Universitaires de France, 1958,

kong Håkons seneskalk er det nok mest nærliggende å sammenligne med skotske forhold, da 1312-forliket ble inngått med den skotske kongen. Man har sannsynligvis valgt å benytte den latinske embetstittelen som svarte best til kongstjenestemannens oppgaver sett både fra norsk og skotsk side. I *Mediae Latinitatis lexicon minus* defineres "senescallus" som "Hofbeamter der für die Verpflegung zuständig ist", altså et hoffembete med ansvar for husholdet og forpleiningen, tilsvarende den rollen seneskalken hadde i Skottland under kong Robert I.⁴⁸² Det var ifølge *Hirdskråen* drottseten som i Norge skulle fylle hushovmesterens tradisjonelle rolle. Nå er det lite trolig at denne Berneri Peff har vært drottsete, men trolig har det ligget et element av økonomiforvaltning i tittelen seneskalk. Spørsmålet er om det kan dreie seg om en latinisering av det norrøne "féhirði", skattemester. Det er verdt å legge merke til at denne Berneri skulle samle inn kongens inntekter "i området", og ikke bare på Orknøyene. Selv om oppbørsel av kongens inntekter var sysselmannens og hans ombudsmenns oppgave, har vi flere eksempler fra Island på at sentralmakten sendte ut menn fra Norge for å delta i innsamlingen. Fra tidlig 1300-tall var det en egen kongelig fehirde i Bergen.⁴⁸³ Han var også ansvarlig for å ta imot og føre regnskap med kongens inntekter fra skattlandene. Herr Berneri Peff er trolig identisk med ridderen Bjarne Audunsson, som var en sentral kongstjenestemann på denne tiden. Det er derfor nærliggende å tro at Bjarne kan ha hatt i oppdrag å samle inn kongens inntekter fra Orknøyene og Shetland som en slags fehirde ad hoc, eller som representant for fehirden i Bergen. Bjarne var kongens kansler fra 1311, så oppdraget på Orknøyene og Shetland må ha funnet sted før 1311.⁴⁸⁴

Det var også andre utsendinger som utførte oppdrag for kongemakten på Orknøyene. I 1313 kvitterte baron Bjarne Erlingsson og kannik Ivar Olavsson for betalingen av den skotske avgiften for Man og Hebridene for årene 1307-1312 i Kirkwall. Bjarne Erlingsson var den nordmann som hadde høyest verdslig rang i riket på denne tiden. Ivar Olavsson ble senere både baron og kansler.⁴⁸⁵ Flere av rikets mektigste kongstjenestemenn hadde altså oppdrag på

Vol. 2: *Institutions royales; Lexikon des Mittelalters*, G. Avella-Widhalm mfl. (red.), VII, München 2002: sp 1751-1754; *Encyclopedia of the Middle Ages*, A. Vauchez, B. Dobson and M. Lapidge (eds.), K-Z, Cambridge 2000: 1334-1335 og Reynolds 1997a: 54.

⁴⁸² *Mediae Latinitatis lexicon minus* II, J.F. Niermeyer, J.W.J. Burgers, C. van de Kieft (eds.), Darmstadt 2002: 1247. I Skottland var senescallus den latinske formen av "the steward of Scotland", og steward var den skotske kongens hushovmester, etter fransk forbilde. Stillingen var forbeholdt baronene, og var en arvelig hederstittel fra slutten av 1100-tallet (Duncan 1975: 215).

⁴⁸³ Om de regionale fehirdene og fehirdslen i Bergen se f.eks. Helle 1982: 558-563.

⁴⁸⁴ DN XIX: 456; Helle 1972: 599-600 og Wærdahl 1998: 101. Bjarne var riksråd, og var en av dem som sverget på å opprettholde kong Håkon Vs ønsker for rikets styring i 1319 (DN I: 156).

⁴⁸⁵ DN II: 111 [1312] og XIX: 486 [1313]. Om datering av kvitteringen se Munch, NFH IV, 2: 537. Betalingen og betalingsmåten var i henhold til Perth-traktatens bestemmelser. Den traktaten hadde Bjarne og Olav fornyet

Orknøyene i denne perioden.

Kongens bailiff på Orknøyene utfører også typiske sysselmannsoppgaver i 1312-forliket. Han har påtale- og politimyndighet, og hans embetsdistrikt avgrenses dessuten til Orknøyene alene. Slutningene om at bailiffen på Orknøyene var kongens sysselmann støttes dessuten av senere opplysningene om bailiffer på Orknøyene.⁴⁸⁶ Vi må også regne med at bailiffen hadde hatt sveiner, og at det var dem den skotske væpneren hadde vært i nærkontakt med.

Barbara E. Crawford gir sysselmennene på Orknøyene et par oppgaver vi ikke kjenner fra Norge eller andre skattland idet hun hevder at de har fungert som formyndere for mindreårige jarler i perioden ca. 1303-1309. Crawford forsøker å sannsynliggjøre at Weland de Stiklaw, som var Magnus jarl Jonssons formynder rundt 1303 og den skotske kongens bailiff i Caithness, samtidig representerte kong Håkon på Orknøyene. Men selv om Weland tjente kong Håkon både før og etter 1303, finnes det ingen opplysninger som knytter ham til kongens forvaltningsapparat på Orknøyene.⁴⁸⁷

Crawford regner også med at sysselmennene på Orknøyene hadde fast plass i kongens råd fordi Weland de Stiklaw og Håkon Jonsson – sysselmann på Orknøyene og Shetland i 1369 – var riksråder.⁴⁸⁸ Men Weland satt i rådet fordi han var norsk baron og i kraft av denne tittelen kongelig rådgiver. Også Håkon Jonsson var riksråd i kraft av den posisjon han hadde i Norge, og ikke fordi han var sysselmann på Orknøyene.⁴⁸⁹ Det var ikke nok å være sysselmann for å bli rådsmedlem. Ingen av sysselmennene på Island satt i kongens råd.

Kongens inntekter fra Orknøyene

På 1300-tallet mottok kongen samtlige inntekter fra Orknøyene når jarleembetet var vakant, det vil si skatt, bøter og avkastning på den delen av jarlegodset som tilhørte jarledømmet.⁴⁹⁰

året før i Inverness da de også ordnet opp i uoverensstemmelser mellom kongenes undersåtter (DN II: 111 og 114 og XIX: 482). Se Helle 1972: 576-578 (Bjarne Erlingsson) og 600-601 (Ivar Olavsson).

⁴⁸⁶ Se kp 8 og 9. Systemann oversettes gjerne til bailiff i latinske brev fra det norrøne området, og man oversatte også bailiff til fogd, se f.eks. RN IV: 127a (1321). Det er forøvrig ingen konsekvens i oversettelsen av latinske embetstitler til norsk, og det var den gang som nå, vanskelig å finne direkte samsvarende embeter og embetstitler i de forskjellige rikene.

⁴⁸⁷ Crawford 1971: 166-168 og 209-215, 1973: 329-339 og 1990: 175-184.

⁴⁸⁸ Crawford 1971: 172.

⁴⁸⁹ Se kp 9 om Håkon Jonssons bakgrunn.

⁴⁹⁰ I et register over brev som nevner kongens rettigheter og forpliktelser fra 1494 fantes det blant annet "[...] eit besynnerlige domsbreff at koningen aff Norege skall opbære all renthe af Orkenøyn swa lenge till ret erffwing kommer oc anamer thet aff koningen" (DN VI: 619). I DN I: 404 (1369) har en konglig sysselmann ansvaret for kongens inntekter fra Orknøyene. I DN II: 337 (1357) går det klart fram at jarledømmets inntekter går uavkortet til kongen. I DN II: 437 og 438 (1375) ser vi at alle inntektene gikk til kongen og at han kunne gi jarledømmets inntekter i lønn til sysselmanen.

Spørsmålet er om kongene mottok inntekter utover landskyld på krongodset fra Orknøyene når en myndig jarl satt på øyene.

Vi vet at den dansk-norske kongen forventet skatteinntekter og landskyld fra Orknøyene i 1466, selv om jarlen holdt jarledømmet i len.⁴⁹¹ Barbara E. Crawford mener at det var kongen som skulle ha skatteinntektene fra Orknøyene etter 1195. Steinar Imsen deler hennes oppfatning.⁴⁹² Crawford mener at bordlandenes skattefritak beviser at smør- og maltskatten gikk til kongen; som skattefritaket på setegårdene i Norge. Det ble dessuten betalt skatt av annet jarledømmegods, det såkalte "auld earldom", og Crawford har rett i at det er helt usannsynlig at jarlen skulle ha skattelagt sine egne eiendommer. Vi må derfor regne med at skatten skulle gå til kronen i høy- og senmiddelalderen.

Crawford mener imidlertid at kongene ikke mottok denne skatten når det var myndige jarler i jarledømmet fordi de da ikke hadde sysselmenn på øyene. Hun regner derfor med at all skatt uansett gikk til myndige jarler.⁴⁹³ Denne slutningen tar utgangspunkt i Crawfords slutning om at kongen ikke hadde ombudsmenn på Orknøyene samtidig med myndige jarler etter 1231. Crawfords bevis for at kongen ikke mottok skatt, er jarlen holdt tilbake kongens inntekter av Orknøyene like før øyene ble pantsatt i 1468.⁴⁹⁴

Ved å hevde at kongen alltid krevde og mente å ha rett på skatteinntekter fra Orknøyene, argumenterer Crawford, etter mitt skjønn, indirekte for at kongen hadde representanter på øyene selv om det fantes en myndig jarl. Skatteinntektene var sannsynligvis den viktigste årsaken til at kongen hadde sysselmenn på Orknøyene. Vi må dessuten anta at kongen mottok bøter fra landet, fordi rettspleien var i kongens hender. Deler av bøteinntektene skulle gå til sysselmanen, resten til kongen. Og hvis vi ser på situasjonen på Island, kan det ikke herske noen tvil om at skatteinnsamlingen ble styrt fra Bergen og at den ikke bare omfattet lokale kongsmenn, men også sendemenn fra fehirnen på 1300-tallet. Vi har da heller ingen eksempler på at myndige jarler samler inn inntekter som skulle gå til kongen før 1397, men flere eksempler på at kongens embetsmenn tok seg av denne oppgaven. Kongen hadde dessuten inntekt av krongods i jarledømmet.⁴⁹⁵

⁴⁹¹ Crawford viser til Arild Huitfeldts krønike, *Historiske Besceffguelse om hvis sig haffuer tildraget under den stormectigste Først oc Her Christiern den Første* (Crawford 1971: 203 og 314-317).

⁴⁹² Crawford 1971: 192 og Imsen 2000a: 176. Se også kp 4.

⁴⁹³ Crawford 1971: 192, 201 n. 1 og Imsen 2000a: 176.

⁴⁹⁴ Crawford 1971: 206-207.

⁴⁹⁵ Se Thomson 2001: 162 og 222-228 om jordegodskategoriene på Orknøyene i middelalderen.

I den norske kongens rike ble periferien integrert i et stadig mer sentralisert riksstyre på 1200-tallet. Det virker derfor lite sannsynlig at kongemakten skal ha overlatt det direkte styret over Orknøyene til en jarl med tilnærmet fyrstelig verdighet etter 1267. Endringen i jarlens posisjon og rolle etter 1195 var av en slik art at jarledømmet kunne overleve kongemaktens stadig sterkere sentralisering og økende kontroll med rikets ressurser og innbyggere. Kongen hadde trolig representanter til stede i jarledømmet som tok seg av kongedømmets interesser enten jarlen var myndig eller mindreårig. Vi kan derfor ikke utelukke en situasjon med to parallelle styringsverk på Orknøyene etter 1267: Kongens embetsmenn tok seg av kongens interesser, mens jarlen og hans menn håndterte jarlens interesser. Og selv om mye på Orknøyene ble harmonisert med de judisielle og administrative forholdene i Norge, betydde Orknøyenes status som jarledømme og eksistensen av en egen jarleslekt, at disse øyene hadde en stilling for seg i kongens rike.

Shetland

Torvald Toresson, lagtinget og det lokaloffentlige liv

I 1299 var herr Torvald Toresson ansvarlig for oppbørselen av hertug Håkon Magnussons landskyld fra kronens eiendommer på Papa Stour, en av de vestlige shetlandsøyene. Oppbørselen førte dette året Torvald ut i en konflikt med Ragnhild, en lokal husfrue, som hevdet at Torvald svindlet hertugen for landskyld.⁴⁹⁶ Anklagene ble stilt i full offentlighet, og var av så alvorlig grad at Torvald ønsket anklagene kjent døde. Han brakte derfor saken til lagtinget. Lagtingsmennene foretok vitneopptak, både om krangelen mellom Torvald og husfrua og om størrelsen på hertugens landskyld fra Papa Stour. De frikjente Torvald for alle anklager og sendte et såkalt ransakningsbrev om saken til hertugen i Norge.⁴⁹⁷

Av et domsbrev fra lagtinget på Shetland fra 1307 går det fram at Torvald nok en gang har vært gjenstand for undersøkelser av lagtinget.⁴⁹⁸ Domsavgiselsen kom etter at en Bjørg husfrue klaget ham inn for lagtinget. Bjørg var blitt ilagt en stor bot for et ukjent lovbrudd. Hun og Torvald hadde inngått et privat forlik om betalingen av boten, men etter at Torvald gjentatte ganger hadde forsøkt å kreve inn boten – og søkt råd hos både den lokale lagmannen

⁴⁹⁶ DN I: 89.

⁴⁹⁷ Se Crawford 2002: 16-19 for en orientering om 1299-brevet og omstendighetene. Som ridder kunne ikke Torvald anklages og dømmes på et lokalt ting. Han måtte dømmes av sine likemenn og bare kongen (hertugen) kunne ta fra ham syslen (H: kp 20, 34, 40 og 42). Det var altså hans hirdfeller og hertugen som hadde siste ord i denne saken.

⁴⁹⁸ DN I: 109.

og gulatingslagmannen – endte det med at Bjørg selv stevnet saken for lagtinget. Her avsa lagmannen dom i Torvalds favør i samråd med de håndgangne menn og lagrettemennene.

Brevene fra Shetland gir et unikt innblikk i forskjellige sider ved det lokaloffentlige liv i høymiddelalderen. 1299-brevet har da også i sterk grad vakt historikernes interesse.⁴⁹⁹ Vi skal nå bruke innholdet i brevene til å se på hvordan forvaltningsapparatet og lokaloffentligheten fungerte på Shetland, og hvem som dominerte det offentlige liv i skattlandet rundt 1300.

Selv om Torvald ikke bærer embetstittel i kildene, viser oppgavene han utførte at han var sysselmann på Shetland. Det var bare sysselmenn som kunne inngå forlik med lovbrøyttere på den måten Torvald gjorde med Bjørg.⁵⁰⁰ Torvald var dessuten ridder og aktiv også i annen kongstjeneste. Det er ikke sikkert at han var shetlending, siden han ble gift to ganger i Norge. Det andre ekteskapet var med den norske baronen Jon Ivarssons datter. Torvald var dermed svoger til baron Havtore Jonsson, kong Håkon Vs nære venn og svigersønn. Torvald kan regnes med til det norske høyaristokratiet, og var del av det sjiktet sysselmennene i Norge ble rekruttert fra.⁵⁰¹ Men selv om Torvald hadde nære bånd til Norge og norsk aristokrati, og trolig opphold seg mye i Bergen, var han også til stede i det lokaloffentlige liv på Shetland. Han var ingen fjern sysselmann som overlot den daglige driften av syslen fullstendig til andre. Årsaken til det personlige engasjementet kan ha vært at Torvald hadde myndighet over et område hvor han selv hadde store økonomiske interesser i form av jordegods. Det ga ham en svært sterk maktposisjon i lokalsamfunnet.⁵⁰²

Ransakningsbrevets kjerne er størrelsen på hertugens landskyld fra Papa Stour. Historikerne har forsøkt å få klarhet i om Torvald virkelig svindlet hertugen eller om det var andre forhold som lå bak Ragnhilds alvorlige anklager. Vi skal la skyldspørsmålet ligge og

⁴⁹⁹ P.A. Munchs analyser og konklusjoner i *Det Norske Folks Historie* la grunnlaget for dagens syn på Torvald og hendelsene på Papa Stour i 1299 (Helle 2002: 45 og Munch, NFH IV, 2: 185-186). Brevet, og de begivenheter det beskriver, var tema for en konferanse på Shetland i 1999. Flere av foredragene fra konferansen er trykt i CM-15/2002. Se også Crawford 1984 og 1992; Imsen 1990 og 1994 og Brian Smiths bidrag til 1999-konferansen, Smith 2000. Se også Lunden 2003: 303-316.

⁵⁰⁰ Se Crawford 1992: 69; Smith 2000: 1; Helle 2002: 50; Imsen 2002b: 62 og 67 hvor Torvald også kalles sysselmann. Selv om denne typen forlik skapte en mer elastisk rettspleie, åpnet praksisen også for misbruk og ble senere forsøkt forbudt (Helle 2002: 51-53 og Imsen 2002b: 76).

⁵⁰¹ "*Thorwaldum de Shetland*" var i 1289 utsending for kong Eirik Magnusson til England, og nevnes først av ridderne i fredstraktaten med Danmark i 1309. I 1306 var han vitne i egenskap av å være en av flere "gode menn" til stede i Bergen (DN XIX, 328 og IX, 82 og XII, 42). Se Crawford 1992: 73; Helle 1982: 564 og 2002: 46-48 og Imsen 2002b: 76 om Torvalds "nasjonalitet", familiebakgrunn og bånd til Norge og norsk aristokrati.

⁵⁰² Om Torvalds jordegods på Shetland se f.eks. Crawford 1984: 52-56. Imsen taler om "føydale tilstander" når sysselmenn hadde myndighet over områder de selv hadde privat jordegods. Han trekker fram Erling Vidkunsson, som var sysselmann på Sunnmøre og herre til Giske. Imsen understreker at han bare kan påvise slike tilstander på sørvest- og nordvestlandet i Norge før 1350 (Imsen 1990: 88-89). Vi skal imidlertid møte det samme på Island.

heller se nærmere på hva brevet forteller om innsamlingen av landskylda og lokal-offentlighetens rolle i å slå fast størrelsen på den.

Til forsvar for sin oppfatning av størrelsen på landskylda trakk Torvald inn tidligere undersøkelser av landskylda fra Papa Stour. Han viser til at "her har de stelt med dette så mange gode menn som er Torkel i *Nese*, herre Eirik, Sigurd erkeidegn, herre Eindride, og mange andre dugende menn, de som hadde min herre hertugens ombud, hva slags landskyld de tok ham til hende i Papa Stour for meg."⁵⁰³ Historikerne er uenige om Torvald med denne uttalelsen viser til menn som hatt ombud for hertugen og samlet inn landskylda på Papa Stour før Torvald, eller til en hertuglig kommisjon som tidligere hadde undersøkt landskyldspørsmålet, eventuelt omtaksert kongens gods på Shetland. Mens Brian Smith mener det er tale om en kommisjon som var sendt ut for å gjennomføre en omtaksering, er Barbara E. Crawford mer forbeholden når hun trekker den slutning at flere fremtredende nordmenn og den ledende geistlige på Shetland – kanskje i form av én eller flere kommisjoner – tidligere hadde hatt i oppdrag å forsøke og løse problemene med landskyld og skatt på Papa Stour.⁵⁰⁴ Steinar Imsen og Knut Helle har derimot en annen forklaring. Selv om ikke Imsen tar direkte stilling til problemstillingen, og regner med at Crawford kan ha rett, påpeker han like fullt at Torvald bare omtaler de gode mennene som kongelige aktører som tidligere hadde hatt i oppdrag å samle inn, og trolig beregne størrelsen på, landskylda fra Papa Stour, og at Torvald hadde fått sin kunnskap fra dem.⁵⁰⁵ De to siste ordene i Torvalds uttalelse, "fyr mer", er avgjørende for tolkningen. Både Crawford, Smith og Imsen oversetter dette til "før meg" eller "tidligere". Det finnes også oversettelser som er mer riktig grammatisk, nemlig "for meg" i betydningen "på mine vegne", som er gjengitt i sitatet ovenfor.⁵⁰⁶ Det ville i så fall si at disse mennene hadde samlet inn landskylda for Torvald. Helle er ikke i tvil om at det dreier seg om tidligere landskyldinnsamlere, og ikke noen kommisjon. Han trekker fram at mennene ikke er navngitt etter rang som de ville ha vært hvis brevet hadde omtalt en kommisjon.⁵⁰⁷

Smiths argumentasjon bærer preg av hans overordnede problemstilling, nemlig spørsmålet om det foregikk en omtaksering av jordeiendom på Shetland i høymiddelalderen.

⁵⁰³ Overs. Finn Hødnebo, ND: 66. Orig.: "her hafa sua margir goðir menn um uellt sem var Þorkell inesi herra Eiríkr Sigurðr erkidiakn herra Eindriði ok margir aðrir dugan di menn þeir er hafðu umboðs mins herra hertogans huilka landskyllid þeir toko hanom til handa i Papa Stour. fyr mer."

⁵⁰⁴ For en orientering om "pennylands", "ounceland" og takseringen av jordbruksland på Shetland se Smith 2002: 5ff. Smiths argumentasjon for kommisjon og omtaksering finnes i 2000: 9ff og 2002: 40-41 n. 11. For Crawfords syn se 1992: 78 og 80 og 2002: 18-19.

⁵⁰⁵ Imsen 2002b: 63.

⁵⁰⁶ Crawford 1992: 78 og 80; Smith 2000: 2 og Imsen 2002b: 63 n. 13.

⁵⁰⁷ Helle 2002: 55 og n. 34.

Etter mitt skjønn gir Helles og Imsens forklaringer best mening, fordi vi har flere eksempler på at menn ble sendt ut fra Norge for å samle inn kongens inntekter i skattlandene.⁵⁰⁸ Disse utsendingene tilhørte kongstjenestemannskretsen i Bergen. Siden vi kjenner navnene kan vi identifisere flere av de gode mennene som hadde samlet inn hertugens landskyld på Shetland før 1299. Sigurd var erkediakon og hadde den høyeste geistlige stillingen på Shetland. Herr Eirik var trolig abbeden i Munkeliv kloster utenfor Bergen, og venn av både Torvald og hertug Håkon. Herr Eindride kan ha vært Eindride Simonsson som senere ble bylagmann i Bergen.⁵⁰⁹

Smith mener at høygeistlige som abbed Eirik neppe utførte oppdrag av denne typen, men vi vet at abbed Eirik fungerte i oppdrag for hertug Håkon i andre saker: I 1295 holdt han retterting i Ryfylke på hertugens bud og vegne i en sak mellom en prest og flere bønder om fiskerettigheter.⁵¹⁰ Eindride kan sammenlignes direkte med Bjarne Audunsson og Hauk Erlendsson som hadde liknende oppdrag på henholdsvis Orknøyene og Shetland og Island, og var kongstjenestemenn i Norge. Verdslige kongstjenestemenn og geistlige tok seg også av kongemaktens interesser på Shetland.

Vi kan imidlertid ikke utelukke at de gode mennene kan ha handlet i ombud for Torvald. Da gir også den korrekte grammatiske betydningen av "fyr mer" mening. Det ville vel ikke ha vært unaturlig at erkediakonen kan ha vært ombudsmann for Torvald. Datteren Herdis brukte en prest som privatombudsmann på Shetland på midten av 1300-tallet.

Steinar Imsen mener da også at Ragnhild med ordene "[...] men alle dere som visste det har sveket hertugen", viser til andre hertuglige vasaller på Shetland. Selv om 1299-brevet ikke navngir noen slike, mener Imsen at referansen til de håndgangne menn som gruppe i 1307-brevet viser at det eksisterte en gruppe av vasaller eller hirdmenn på Shetland som støttet opp om sysselmannen. Han ser også for seg at lokale hirdmenn kan ha vært Torvalds ombudsmenn, selv om vi ikke har noe bevis for det. Imsen mener at Torvalds ønske om å bli frikjent fra alle anklager og gjøre nektningssed for lagtinget, viser at både Torvald og resten av hertugens menn i landet nøt "privilegium fori", altså rett til å dømmes av likemenn i forræderisaker, og som for eksempel økonomisk svik.⁵¹¹

⁵⁰⁸ Som vi har sett samlet Bjarne Audunsson inn kongens inntekter fra Orknøyene og Shetland en gang mellom 1306 og 1312, og fra Island har vi mange eksempler på at utsendinger fra Bergen dro ut og i samarbeid med de lokale embetsmennene samlet inn, kontrollerte og deretter førte vissøre og andre inntekter tilbake til Bergen (kp 7, Island og kp 8, Island).

⁵⁰⁹ Crawford 1992: 80-81 og Helle 2002: 55, n. 35.

⁵¹⁰ Smith 2000: 10; og DN II: 35. Se Helle 1972: 589 om forholdet mellom abbed Eirik og hertug Håkon.

⁵¹¹ Imsen 2002b: 64-65, 67 og 76. Se H: 35 om "privilegium fori".

En herr Eirik unge var lagtingsmann i 1299. Vi har eksempler på at lagrettemenn var kongsmenn på Gulatinget tidlig på 1300-tallet, og vi skal senere se at på Island kom gjerne domsmenn fra de samme familier og samme samfunnsgruppe som kongens embetsmenn.⁵¹² I 1307-brevet oppgir den shetlandske lagmannen at domsavsigelsen ble gjort med de håndgangne menns og lagrettemenns råd og samtykke.⁵¹³ Det er mulig at de håndgangne menn ga råd og samtykke fordi en kongsmann var klaget inn for lagtinget, men de ser ut til å ha hatt direkte innflytelse på kjennelsen. Vi har ingen eksempler på at hirdmenn møtte som egen gruppe på lagtinget i Norge, men vi har allerede møtt dem som en egen gruppe på det islandske tinget, i forbindelse med lovtakingen av *Jónsbók*.⁵¹⁴ I saken med Bjørg husfrue hadde dessuten Torvald spurt både den lokale lagmannen og gulatingslagmannen, Hauk Erlendsson, om råd før saken havnet på lagtinget. En sentral kongsmann ble altså trukket inn i en lokal sak. De islandske lagmennene hadde også utstrakt kontakt med gulatingslagmannen, som nok fungerte som rådgiver og kontrollinstans for rettsvesenet i skattlandene.⁵¹⁵

Imsen ser også for seg at de 12 lagrettemennene som navngis i 1307 kan ha vært hirdmenn.⁵¹⁶ Det kan godt være, selv om de fremstår som en regulær 12-manns domsnemnd i brevet. Imsen trekker fram at det i Norge var en lokal elite av bønder, hvorav enkelte med forbindelser til hirden, som dømte i lokale saker på alle nivå.⁵¹⁷ Og siden hirdmennene utgjorde en egen gruppe på tinget, trekker han den konklusjon at den lokale eliten på Shetland var bundet til hird og krone.⁵¹⁸ Imsen ser for seg at de lokale kongsmennene i skattlandene påtok seg oppgaver for sysselmannen, blant annet dem som i Norge ble utført av lensmannen. Dette skal ha ført til at lensmannsombudet ikke ble etablert i skattlandene. Vi skal imidlertid se at sysselmennene på Island hadde ombudsmenn, og vi har ingen direkte eksempler på at kongens hirdmenn fungerte som ombudsmenn for kongens sysselmenn i de andre skattlandene.

Uansett hva de lokale hirdmennenes rolle var, brevene fra 1299 og 1307 vitner om den sterke posisjonen sysselmannen og kongens håndgangne menn hadde i lokalsamfunnet og på

⁵¹² Imsen 1994: 258.

⁵¹³ DN I: 109.

⁵¹⁴ Imsen 2002b: 71. Om de islandske hirdmennene se f.eks. dette kapittel om Island.

⁵¹⁵ Helle 2002: 53. Hauk Erlendsson var islending og hadde vært lagmann på Island før han begynte en lang karriere som lagmann i Norge tidlig på 1300-tallet. Han var gulatingslagmann i tre perioder, 1303-1306, 1309-1311 og 1316-1322. Se Helle 1972: 460-463 og 598-599 om gulatingslagmannen og Hauk Erlendsson. Se neste kapittel om de islandske lagmennenes kontakt med gulatingslagmannen.

⁵¹⁶ Imsen 2002b: 64-65, 67 og 76.

⁵¹⁷ Imsen 1990: 96.

⁵¹⁸ Imsen 2002b: 75-76.

lagtinget på Shetland. Både sysselmannen og de andre kongsmennene var pliktige til å møte på lagtinget.⁵¹⁹ Selv om brevene fra Shetland kan gi inntrykk av at lagtinget og det lokaloffentlige liv på Shetland var fullstendig dominert av Torvald og de andre kongsmennene, virker det ikke å ha vært fullt så enkelt. Verken Ragnhild eller Bjørg var redde for å trekke sine anklager til lagtinget, og i Ragnhilds tilfelle, for å snakke sysselmannen midt imot.

I 1299-brevet nevnes ikke lagmannen, men i 1307 er Ivar lagmann den sentrale aktøren. Han avga kjennelsen og skrev domsbrevet. Av de to shetlandske lagmennene vi kjenner fra denne perioden, Ivar og Sigurd i 1298, bar Sigurd herretittel.⁵²⁰ Det er ingen tvil om at det var tette bånd mellom sysselmannen og lagmannen på Shetland i 1307, og mellom disse to og sentrale kongsembetsmenn i Norge. Kongens menn hadde et fast grep om det shetlandske samfunnet og Shetland var administrativt, økonomisk og rettslig sett en integrert del av det norske riket rundt 1300.

Den shetlandske kommunen

Det er ingen tvil om at lagtingets viktigste funksjon var å tjene som et offentlig senter for lokalsamfunnet på Shetland. Lokaloffentligheten hadde reell makt, også overfor kongens lokale representanter: Lagtingsmennene representerte shetlendernes kollektive syn på Torvalds oppreden i 1299, og Torvald var avhengig av deres oppfatning overfor hertugen.⁵²¹

Lokalsamfunnets mekanismer beskyttet dessuten kronens interesser mot misbruk fra kongens menn. I dette tilfellet ser vi det i den rolle lagtinget og lokaloffentligheten spilte i utregningen av hertugens landskyld fra Papa Stour. Ved å fastslå størrelsen på landskylda og hvordan den skulle beregnes utførte lagtinget også en form for delegert lovgivning. Det var kommunen som slo fast hvor stor landskyld hertugen skulle ha. Også da kong Magnus Eriksson gjennomførte en registrering av krongodset og kongelige inntekter i Norge i 1340-årene, baserte kongens utsendinger sine rapporter på offentlige svar på tingene; altså lokalsamfunnets opplysninger.⁵²²

Det shetlandske lagtinget og Shetlands allmue hadde et offisielt tegn på sin rolle i det lokaloffentlige liv og i skattlandsstyret. I 1299 beseglet riktignok de shetlandske

⁵¹⁹ Imsen 2002b: 69-71 og MLL: s. 6-9.

⁵²⁰ Sb: 45.

⁵²¹ Imsen 2002b: 74.

⁵²² Imsen 2002b: 70-75. Se også Imsen 1990: 109ff.

lagtingsmennene brevet med sine egne segl, men det var bare fordi de ikke hadde lagtingsseglet tilgjengelig. I 1307 beseglet de imidlertid med "vårt segl". Fra kong Magnus Håkonssons tid skal rikets lagting og allting ha blitt forsynt med lagtingssegel eller landskapssegel. Seglene ble brukt til å bekrefte lagtingsdommer, men de ble også brukt ved kongevalg og kongehyllinger. De norske seglene var vanligvis skapt i regi av kongemakten og motivet var gjerne en avledning av riksvåpen og rikssegel. Seglene kan settes i sammenheng med kongens myndighet og deres utforming signaliserte at området tilhørte det norske riket. Fra skattlandene har vi bevart segl fra Orknøyene, Færøyene og Shetland. Både motivet til det færøyske og det orknøyske seglet kan føres tilbake til slutten av 12- eller begynnelsen av 1300-tallet.⁵²³ Seglene i skattlandene ble knyttet til skattlandsbefolkningen som "lagtingsseglet", "vårt segl", "allmuens segl", "kommunens segl" eller "landets segl" og kunne oppbevares hos lagmannen eller i kirken.⁵²⁴ Seglet ga lagtingets kjennelser legitimitet, men det kunne også brukes politisk, for eksempel i allmuens supplikker til kongen. De shetlandske lagrettemennene omtaler dels seglet som "sitt", dels som "landets segl", i begge tilfellene dreier det seg om seglet som merke for det offentlige fellesskapet.

Lagtingets og lagtingsmennenes myndighet var hjemlet i lov og kongebrev, og seglene bekreftet denne myndigheten, og autoriserte skattlandskommunen. Og selv om orknøysseglet ble oppbevart av lagmannen på begynnelsen av 1400-tallet, er det ingenting som tyder på at lagtingsseglet ble benyttet av ham alene. Lagtingsseglene tilhørte tingallmuen, og det ble voldsomme reaksjoner på Orknøyene da sysselmannen (lensherren) tok seglet fra dem tidlig på 1400-tallet.⁵²⁵

Shetland fungerte på hertug Håkons tid mer eller mindre som systemene i Norge, med et unntak: Kongens sysselmann var aktivt til stede og opptrådte som del av et lokalt aristokrati som ser ut til å ha dominert det lokaloffentlige livet på Shetland. Noe tilsvarende kan vi ikke dokumentere fra Norge i denne perioden.⁵²⁶ Tilfellet Shetland vitner om et utstrakt samarbeid mellom kongens menn og allmuen i rettspleien, og viser at den jevne shetlender har hatt

⁵²³ Hallvard Trøtteberg, "Lagtingssegel", KLN M X, 1965: sp. 184-192 og "Landskapssegel", samme: sp. 262-263. Det kan ha eksistert et islandsk segel, siden det finnes opplysninger om et islandsk våpen på slutten av 1200-tallet, og landet hadde eget landskapssegel i 1550. Se Hallvard Trøtteberg, "Landskapsvåpen", KLN M X, 1965: sp. 268-276. Se også Imsen 1994: 264 og Guðný Jónasdóttir, "Det islandske falkevåpen, bakgrunn og historie", *Heraldisk tidsskrift* 10, nr. 92/2005.

⁵²⁴ Shetland: "logþinnngis insigli" (DN I: 89); "var jnsigle" (DN I: 109). Orknøyene; "sub sigillo nostro comuni" (DN II: 337 (1357)) og "landzsins insigle" ble 1425-26 oppbevart av den orknøyske lagmannen (DN II: 691).

⁵²⁵ Imsen 1994: 260.

⁵²⁶ Imsen 1994: 264.

adgang til landets øverste domstol i tvister med de lokale myndighetene. Ja, til og med kongens mann måtte fri seg fra anklager om økonomisk svik i lokaloffentligheten. Samtidig er maktforholdene i dette samfunnet ganske klare. Torvald var en mektig mann, og hans rolle i det lokaloffentlige liv på Shetland viser at ved siden av styringsverkets embetsmessige karakter, må de føydale relasjonene ha spilt en viktig rolle.

Island

Sysselmennene

På Island lå landsfjerdingene til grunn for sysselinnndelingen i denne første perioden. Systemene var imidlertid ikke permanent avgrenset, og de varierte i størrelse. Både sysler og landsfjerdinger kunne dessuten deles på flere sysselmenn, og én og samme sysselmann kunne ha flere sysler.⁵²⁷ På Island var én til fire landsfjerdinge fordelt på fra to til ni sysselmenn – om vi tar høyde for sysseldeling – fram til 1319.⁵²⁸ Island skal ha hatt en befolkning på mellom 40 og 60 000. Fordelt på antall innbyggere tilsvarer altså antall sysler på Island noenlunde antallet i Norge. De andre skattlandene besto av én enkelt syssel ut 1300-tallet.⁵²⁹

Sysselmennsstyret på Island var preget av stabilitet de første tiårene, men etter Ravns og Torwards død i 1289 og 1296, forekom det hyppigere skifter av sysler og sysselmenn.⁵³⁰ Når det gjelder sysselmennenes oppgaver er det i hovedsak perioden fra 1273 til 1290 vi har opplysninger fra. Torvard Torarinsson var sysselmann på Sør-Island fra 1273 til ca. 1280, da

⁵²⁷ Ravn Oddsson og Ásgrim Torsteinsson delte deler av Ravns syssel tidlig på 1280-tallet (Asb: kp 58). Axel Kristinsson ser for seg at Ásgrim kan ha hatt syslen i ombud for Ravn, men det går klart fram av *Biskop Arnes saga* at Ásgrim er sysselmann. Han hadde bla. syslen etter Torvard Torarinsson. (IA: 387 og 390 og f.eks. Asb kp: 68). Axel Kristinsson ser også for seg en tilsvarende situasjon mellom sysselmennene Alf Bassesson i Kroken og Svein lang Toresson ca. 1301-5 (Axel Kristinsson 1998: 119, n. 31). Se også IA: 353 (1345) om sysseldeling.

⁵²⁸ I tidligere forskning har man trukket den konklusjon at det skal ha vært 12 sysselmenn på Island i samsvar med antall tinglag i *Jónsbók* (Axel Kristinsson 1998: 114-121). En sysselinnndeling basert på fjerdingene bekreftes imidlertid også av opplysninger i *Jónsbók* (Jb: 98, § 2). Den geografiske utstrekningen ble vanligvis angitt ved å vise til hvilke landsfjerdinge systemene omfattet. Senere fikk systemene også navn etter personer og lokale ting. Navngitte sysler, og sysler knyttet til lokale ting, forekommer først og fremst fra 14-1500-tallet (Axel Kristinsson 1998: 121-122; se f.eks. DI IV: 324, 336 og 360). Det finnes imidlertid eksempler fra 1300-tallet: I 1345 skal Gudmund og Orm Snorresønner ha fått "Gudmundsystemen" (IA: 353).

⁵²⁹ Gunnar Karlsson 1975: 5-7. Se kp 6 om Norge.

⁵³⁰ *Sysselmenn 1273-1319* (usikre i parentes): Ravn Oddsson (1273-1289), Torvard Torarinsson (1273-1280, 1289-1296), Ásgrim Torsteinsson (1280-1285), Eyulf Ásrimsson (1285-1302), Erlend Olavsson (1292-1301), Tord Hallsson (1292-1301), Peter Gudleiksson (1293), Snorre Ingemundsson (1295-1301) Gudmund Skallstikle (1296), (Kolbein Bjarnesson) (1309), Sturla Jonsson (1298-1304), Svein lang Toresson (1301-1310), Alf Bassesson i Kroken (1301-1305), Hauk Erlendsson (1306-1308), (Loft Halvdansson) (1312) og Ivar holm Jonsson (1307-1312). Samtlige embetsperioder må betraktes som forslag, og i enkelte tilfeller vet vi heller ikke sikkert om vedkommende har hatt embete. For samtlige embetsmenn på Island og embetsperioder se tabell i appendiks.

Åsgrim Torsteinsson tok over, og hadde syslen til 1285. Sysselmennene utførte oppebørsel, påtale- og politimyndighet, hadde ansvaret for kongens eiendommer og deltok på Alltinget og på lokale ting.⁵³¹

Oppebørselen omfattet først og fremst skatt og bøter. Kongen mottok 20 alen vadmel fra hver fullbonde, altså hver bonde som betalte "tingfarerkaup". 10 alen var "tingfarerkaup" og gikk til sysselmanen. Fra 1314 skulle også bostedsløse med formue betale skatt. Kongens utsendinger samlet dessuten inn vissøre fra 1270-tallet. Vissøren skal ha vært en årlig skatt som tilsvarte leidangsskatten i kyststrøkene i Norge.⁵³² De geistlige og store deler av de håndgangne menn nøt skattefrihet. Skatten ble samlet inn på manntalsting hver vår. I tillegg til skatt og bøter betalte islendinger handelsavgifter, blant annet "sekkjagjald" på slutten av 1300-tallet, som var utskipningstoll på varer til Bergen. Det ble også forsøkt krevd hærs katt av islendingene i 1305. Kongen hadde noen få eiendommer på Island, først og fremst Bessastaðir og Eyvindarstaðir på Álftanes etter Snorre Sturlason.⁵³³

Mens Åsgrims til tider harde framferd mot innbyggerne i syslen provoserte biskop Arne, viser biskopens konflikter med Torvard hvilke konsekvenser innføringen av norsk lov og rettspraksis fikk, og at forhold i Norge fikk direkte følger for sysselmannsstyret på Island.

I et brev til kong Magnus i 1276 rapporterte Torvard om tilstanden i syslen sin. Torvard var stort sett fornøyd med hvordan innbyggerne tedde seg overfor ham og kongedømmet, med ett unntak; biskop Arne blandet seg i Torwards saker. At det var ugreit mellom sysselman og biskop ble bekreftet året etter, da det var biskopens tur til å klage til kongen. Torvard var den eneste av kongens menn biskopen ikke sto på god fot med.⁵³⁴ I *Biskop Arnes saga* ser vi at biskopen blandet seg i Torwards saker etter at syslens innbyggere hadde søkt støtte hos ham mot sysselmanen. Problemene oppsto blant annet i de tilfellene Torvard fulgte *Járnsiðas* bestemmelser som kongens saksøker, mens innbyggerne og

⁵³¹ Asb: kp 40-42, 65 (Torvard) og 65, 67, 68, 70-72 og 75 (Åsgrim). Torwards karriere som sysselman ser ut til å ha vært over i første omgang ca. 1280. Han oppholdt seg i Norge store deler av 1280-tallet, blant annet i selskap med Lodin lepp og andre kongsmenn. Torvard var den førende kongsmannen på Island etter Ravn Oddssons død i 1289 fram til han selv døde i 1296 (Asb: kp 65, 71, 94, 130, 138 og IA: 197, 339, 385 og 485).

⁵³² Ifølge Halvard Bjørkvik ble vissøren trolig innført av hertug Håkon Magnusson på 1290-tallet. Den var muligens en skatt som vokste frem av den gamle forsvarsordningen. Bjørkvik kaller den en innlandsskatt fordi den skal ha blitt lagt på innlandsbygdene som ble mindre rammet økonomisk av leidangsordningen. Vissøren skal ha vært årlig til forskjell fra leidangsskatten som ble betalt hvert tredje år i innlandsbygdene. Forklaringen om at den ble lagt på områder som ikke ble så hardt belastet av leidangen som kystdistriktene i Norge, kan være rimelig på skattlandene (Bjørkvik 1970: sp 428). Vissøre nevnes så tidlig som 1277 i Islands tilfelle (Asb: 44). Den ser altså ut til å stamme fra kong Magnus Håkonssons tid.

⁵³³ Björn Þorsteinsson og Sigurður Línal 1978: 93-99.

⁵³⁴ Asb: 42 og 45.

biskopen viste til eldre islandsk rett. Overgangen fra ny til gammel rett tok tid og ga Torvard hodebry som kongens og dermed lovens representant. I tillegg hadde svært mange av Torvards og biskopens tvister sin opprinnelse i spørsmålet om kirkens og kongens jurisdiksjon – et sentralt stridsspørsmål i Norge fra 1270-tallet. Usikkerheten spredte seg til Island. Torvard mislikte at saker han mente skulle påtales og dømmes i regi av kongens menn, og i pakt med *Járnsiðas* bestemmelser, ble forelagt kirkens menn i stedet.⁵³⁵ Forholdet mellom Torvard og biskopen ble heller ikke bedre av at Torvard, som de fleste kongsmenn, var sterkt engasjert på lekmennenes side i stadamålstriden, striden om det islandske kirkegodset. Sysselmennene var blant annet med på å skrive brev til kongen og erkebiskopen i sakens anledning, og de deltok i forhandlingene med biskopen på lekmennenes vegne. Sysselmennene hadde dessuten enten direkte eller indirekte private interesser i striden, og brukte sine posisjoner i egeninteresse.⁵³⁶

Beretningen i *Biskop Arnes saga* stanser brått i 1290, og fra da av har vi bare spredte opplysninger om kongsmennenes virksomhet på Island i denne perioden. Alf Bassesson, fra Kroken i Sogn, som var kongens sysselmann, og muligens hirdstyrer, framførte kongens krav om særskilt skatt på de lokale tingene i 1305. Alfs budskap falt ikke i god jord, og saken havnet på Alltinget, hvor blant andre Hauk Erlendsson, som hadde syssel ca. 1306-1308, uttalte seg om kongens krav sammen med begge lagmennene. Hauk hadde tidligere vært lagmann på Island, og vi har allerede møtt ham som gulatingslagmann. Han har tydeligvis nytt stor respekt for sin juridiske kompetanse. Han kalles da også lagmann i annalene ved denne anledning.⁵³⁷

Sysselmennene var altså til stede på Alltinget i denne perioden som de jo var pliktige til i henhold til loven, men vi har ingen eksempler på at de utnevnte nevndemenn til tinget. Selv om det fra kongemaktens side kan ha vært meningen at sysselmennene ikke skulle ha syssel i områder hvor han hadde eget gods, ser det ut til at de islandske sysselmennene i denne første fasen i hovedsak bodde på sine egne gårder i systemen.⁵³⁸

⁵³⁵ Asb: kp 40-42.

⁵³⁶ Se f.eks. Asb: kp 38, 76-78 og 83-85 om sysselmennenes og kongsmennenes rolle i striden. Om stadamålstriden se Magnús Stefánsson 1978: 127-145.

⁵³⁷ IA: 53, 74, 340 og 389-90 og Lsb: 17. Hauk tok opp vitnesbyrd fra tre menn om ved- og hvalreka til en gård på Álptanes (DI II: 194 og IV: 5 [1307]). Se Björn Þorsteinsson og Sigurður Línadal 1978: 82-83 om Alf.

⁵³⁸ Ravn Oddsson bodde f.eks. på sin egen gård Glaumbær i Eyjafjörður i Nordlandsfjordingen som lå i hans syssel. Det fantes imidlertid unntak. Nordmenn som hadde syssel på Island ser ut til å ha leid seg inn hos andre. I 1293 kom nordmannen Peter Gudleiksson ut som sysselmann i Nordlandsfjordingen. Han ble kun én vinter, og bodde da på bispesetet på Hólar som biskopens gjest (Lsb: kp 9).

Det er først og fremst i det normative kildematerialet vi møter sysselmansens ombudsmenn, som ble kalt soknarmenn på Island.⁵³⁹ Soknarmennene svarte til de norske sysselmennenes ombudsmenn; lensmennene. Soknarmennene skulle som lensmennene velges av sysselmennene, men fra 1319 krevde islendingene å få velge dem selv.⁵⁴⁰ Ifølge *Jónsbók* skulle det maksimalt være fire soknarmenn i hver landsfjerding, og bare to om sysselmanen selv satt i fjerdingen.⁵⁴¹ Kong Håkon V Magnussons ønske om sterkere kontroll med syssel- og lensmennenes virksomhet har også nedfelt seg i retterbøter til Island.⁵⁴² Ravn Oddsson hadde ombudsmenn på 1280-tallet. Han benyttet seg av soknarmannens buemerke da han beslagla gods i 1287. En Sveinbjørn fra Súðavík var muligens Ravns ombudsmann i Vestfirðir. Eldre tradisjoner ser dessuten ut til å ha overlevd, for i 1288 satte Ravn sønnen Sturla til å passe på riket sitt da han dro til Norge.⁵⁴³

Lodin lepp hadde med seg sveiner – trolig væpnede menn – da han var på Island som utsending i 1280-81.⁵⁴⁴ Siden vi har eksempler på at sysselmenn på Island hadde sveiner etter 1319, kan det ikke utelukkes at de også kan ha hatt det tidligere.⁵⁴⁵ Sveinehold minner ellers svært om de følgesmenn og huskarer høvdingene på Island hadde reist rundt med, og som på 1200-tallet var sterkt inspirert av hirdmannsinstitusjonen. Det er likevel påfallende at Alf i Kroken ikke ser ut til å ha hatt væpnede menn til å forsvare seg da han ble angrepet av mobben på Hegrans-tinget i 1305 etter å ha satt fram nye skattekrav på kongens vegne. Flere av de islandske ridderne måtte komme ham til unnsetning.⁵⁴⁶

Fra Norge vet vi at sysselmennene ofte overlot driften av systemet til sine lensmenn.⁵⁴⁷ Vi har derimot ingen eksempler fra denne perioden på at islandske sysselmenn overlot oppgaver i oppebørselen og rettspleien til sine ombudsmenn.

Sysselmannsstyret på Island skiller seg fra det i de andre skattlandene på flere måter. Det hadde for det første flere sysselmenn. Det ga utfordringer, men ordningen ble likevel støttet

⁵³⁹ I *Jónsbók* benyttes hovedsakelig "sóknarmenn" om lensmennene (Jb: f.eks. 82, 98, 110), men også lensmann (Jb: 98). I *Járnsiða* kalles de "sóknarmenn", saksøkere, i *Jónsbók* kalles de dessuten lensmenn. Sóknarmannbetegnelsen stammer fra hreppen, den bygdeadministrative organisasjonen først og fremst kjent fra *Grágás*. (Axel Kristinsson 1998: 131).

⁵⁴⁰ DI II: 343. Valg av lensmenn var også tema i kong Håkon Vs tid (Imsen 1990: 36-37 og 139).

⁵⁴¹ Jb: 98, § 2.

⁵⁴² DI II: 199 (1309), 213 (1313) og 237 (1318).

⁵⁴³ Asb: kp 119, 120 og 135, n. s. 166.

⁵⁴⁴ Asb: kp 62.

⁵⁴⁵ Lsb: kp 53 og IA: 285 (1399).

⁵⁴⁶ IA: 390 og Lsb: 17.

⁵⁴⁷ Imsen 1990: 88 og Dørum 2004: 311-312, 340-347 og 363.

av biskop Arne. I et brev til kongen i 1277 påpekte han at Ravn Oddsson riktignok var best skikket til å styre over hele Island alene, men at det likevel var bedre for allmuen, og mindre kostbart, at det var flere valdsmenn. Biskopen la også til at høvdingene var uenige seg i mellom, men trofaste mot kongen.⁵⁴⁸ Det er nærliggende å tro at biskopen siktet til Ravn og Torvard og uenigheter dem imellom. Ravn var den ledende kongsmannen på Island. Hans posisjon er spesielt godt synlig i stadamålstriden. Ravn førte an i lekmennenes beslaglegging av kirkegods. Han ga lekmennene råd, tolket brev fra konge og erkebiskop og forhandlet på lekmennenes vegne med biskop Arne. På slutten av sitt liv innrømmet da også Ravn hvor sterk hans innflytelse hadde vært i striden. På midten av 1280-tallet hadde Ravn dessuten myndighet til å innsette midlertidige sysselmenn, og til å påby de håndgange menn å møte på Alltinget. Det var også Ravn som mottok kongens krav om leidang fra Island i 1286, fordi budbringeren fra Norge oppfattet ham som den fremste av kongens menn.⁵⁴⁹

I 1320 forekommer tittelen "hirdstjore" i kildene for første gang i forbindelse med Island. 1300-tallets hirdstjorer var oversysselmenn og kongens øverste embetsmenn i landsdelsforvaltningen, og de embetsdistrikt som omfattet flere sysler. Ravn blir gjerne kalt den første hirdstjoren, fordi han sto over Torvard i rang fra 1279, og var de lokale hirdmennenes leder.⁵⁵⁰ Men i henhold til den tradisjonelle bruken av hirdstjoretittelen, slik vi kjenner den fra *Hirdskråen*, var både Ravn og Torvard hirdstjorer. De var begge skutilsveiner og tilhørte kongshirdens øverste klasse; hirdstjorene, som besto av samtlige lendmenn, skutilsveiner og hirdembetsmenn som stallare og merkesmenn.⁵⁵¹ Ravn ble merkesmann i 1279. Fra da av hadde han samme rang og rettigheter som lendmennene. Som hirdembetsmann skulle merkesmannen blant annet løse tvister mellom hirdmedlemmene og følge opp hirdmenn som ikke fulgte hirdlovens bestemmelser.⁵⁵² Merkesmannstittelen plasserer Ravn over Torvard i rang og gjør han til leder for de håndgange menn som oppholdt seg på Island. Slik fremtrer kongsmennene på Island som en egen avdeling av kongens hird; lik den kong Håkon Håkonsson hadde hatt i Trondheim og senere i Bergen og Oslo for henholdsvis det nordafjeldske og sønnafjeldske Norge.⁵⁵³

⁵⁴⁸ Asb: 45.

⁵⁴⁹ Se f.eks. Asb: kp 76-78, 83-85, 98, 110, 103 og 124-145 for eksempler på Ravns ledende rolle.

⁵⁵⁰ Se kp 8 om opprettelsen av hirdstjoreembetet på Island.

⁵⁵¹ H: s. 37.

⁵⁵² IA: 70 og 337; Asb: kp 52. Om "merkesmann" se Steinar Imsens redegjørelse i H: s. 37 og 44, samt bestemmelsene i H: kp 18, 37 og 48.

⁵⁵³ Opplysninger i *Håkon Håkonssons saga* om at det blant annet var to stallare, kan tolkes dit hen at en todeling av styret kan ha hatt røtter i middelalderen. *Hirdskråen* opererer også med flere av hirdens tjenestemenn i flertall

Ravns rolle må først og fremst settes i sammenheng med Islands størrelse og behovet for å følge opp og kontrollere de mange kongsmenn som til enhver tid befant seg i landet. Men rollen var også en videreføring av den maktposisjon Ravn hadde hatt på Island siden 1250-årene. Sysselmannsstyret ble dermed også forankret i det gamle høvdingstyret. I kongens tjeneste oppnådde Ravn det de islandske høvdingene hadde slåss om i årtier; eneveldig kontroll med hele landet.

Merkesmannstittelen forekommer ikke på andre kongsmenn etter Ravn. Men både Torvard Torarinsson, Erlend Olavsson og Alf i Kroken ser ut til å ha hatt en ledende posisjon blant kongens menn på Island etter Ravns død i 1289.⁵⁵⁴

Kongemaktens nærvær i bygdeoffentligheten var av nyere dato i skattlandene, og av Torvard Torarinssons strev for å få islendingene til å følge *Járnsiðas* bestemmelser på 1270-tallet forstår vi at overgangen til den nye styringsordningen ikke var uproblematisk. Men likevel, islendingene benyttet seg både av kongedømmets institusjoner og kongens lokale representanter. Disse representantene hadde i sin tur utstrakt kontakt med de sentrale myndighetene i Norge. Island var altså blitt sterkt administrativt integrert i riket allerede i løpet av de første to tiårene med direkte kongelig styre.

Lagmennene

Shetland, Orknøyene og Færøyene var både et lagdømme og et lagsogn; de hadde hvert sitt lagting og hver sin lagmann. Slik var det også på Island fram til 1277. Deretter var det to lagmenn på Island, men bare ett lagting. Island ble altså inndelt i to lagsogn; Vestfjords- og Nordlandsfjordingene og Østfjords- og Sørlandsfjordingene.⁵⁵⁵ Alltingets lagrett skal ha blitt delt i to etter de to lagsognene, og kunne som i Norge deles opp i domsnemnder bestående av

(H: kp 17, n. 30). Dessuten var Torgils skarde Bodvarsson leder for kongens menn i Trondheim rundt 1250 (Sts II: 115ff).

⁵⁵⁴ Det ser ut til at Torvard tok over som ledende kongsmann etter Ravns død, og beholdt posisjonen til sin død i 1296. Torvard ga blant annet råd i stadamålstriden (IA: 197 og 385 (1293)). Erlend Olavsson fremstår som den ledende kongsmannen etter Torvard. Ridderne Erlend Olavsson og Sturla Jonsson (sysselmann) tok fra lagmannen Jon Einarsson navneboten, i dette tilfellet ridderverdigheten, i 1299. (IA: 146 og 199 (1299)). Deretter fulgte Alf Bassesson i Kroken, fra 1301 til 1305, og muligens Erlends sønn Hauk, som i alle fall var sysselmann fra 1306 til 1308. Se også kp 8.

⁵⁵⁵ I *Biskop Arnes saga* er Jon Einarsson lagmann fra 1277 (Asb: 45). Annalenes komprimerte notiser hvor ett år summeres opp, gjør at det virker som om det er flere enn to lagmann. *Lagmenn 1273-1319*: Sturla Tordsson (1272-1278), Jon Einarsson (1277-1299), Torleif Ketilsson (1278-1281), Lodin på Bakke (1279, 1301-1302), Erlend Olavsson (1283-1301), Tord Narvesson (1296-1297, 1300), Sigurd Gudmundsson (1290-1296), Torlak Narvesson (1290-1291, 1293-1295, 1298-1299), Hauk Erlendsson (1294-1299), Torstein Havbjørnsson (1300), Bård Høgnesson (1301-1304, 1308), Snorre Markusson (1302-1306), Gudmund Sigurdsson (1302-18, 1321-1340), Guttorm Bjarnesson (1307-1308), Snorre Narvesson (1306-1307, 1316-1318, 1320-1330), Grim Torsteinsson (1319-1320, 1330-1341, 1346-1350), Erlend Hauksson (1319).

6, 12 eller 24-mann avhengig av sakens størrelse og betydning.⁵⁵⁶ Island var trolig for stort og innbyggerne for mange til at én lagmann kunne rekke over lagmannens lovpålagte oppgaver. Stabilitet kjennetegner lagmannsembetene på Island i denne perioden. Lagmennene hadde gjerne embetet i flere tiår eller flere perioder.⁵⁵⁷ Et lagmannsembete på Island kunne også være springbrettet til en karriere som lagmann i Norge, som det var i Hauk Erlendssons tilfelle.

De islandske lagmennene fungerte sammen på Alltinget på 1270- og 80-tallet.⁵⁵⁸ Islandske lagmenn deltok også på de lokale tingene.⁵⁵⁹ De var, som vi allerede har sett, også kongens rådgivere i lovgivningen, og formidlet i den anledning islendingenes ønsker om nymæle eller retterbøter til kongen. En viktig del av lagmannens aktivitet var å si lagmannsorskurd, men det er bare bevart noen få lagmannsorskurder fra denne perioden.⁵⁶⁰

De islandske lagmennene var også direkte involvert i styret av landet og i stadamålstriden med kirken. Lagmennene var blant annet med på å skrive brev til kongen i sakens anledning. Lagmannen Jon Einarsson brakte *Jónsbók* til Island i 1280. Han reiste deretter rundt med Lodin lepp på bygdetingene for å ta imot islendingenes hyllest av kong Eirik og hertug Håkon i 1280-81. Det er godt mulig han samtidig informerte om kongens nye lovbok. Jon deltok også i arbeidet med å få lovtatt *Jónsbók* på Alltinget.⁵⁶¹ De islandske lagmennene ser ut til å ha falt godt inn i rollen som kongelige embetsdommere.

Utsendinger og håndgangne menn uten embeter

Vi har allerede sett at kongens utsendinger hadde stor betydning for etableringen av et kongelig herredømme over Island. De hadde også mange oppdrag for kongen på Island etter 1264. I 1271 kom Eindride boggul ut med ny norsk lovbok til Island sammen med Torvard Torarinsson og Sturla Tordsson.⁵⁶² Selv om det ikke går klart fram av kildene, ser det ut til at Eindride hadde hovedansvaret for lovtakingen. Han rapporterte til kongen da islendingene ikke ville lovta hele boken, og fulgte opp den videre prosessen på Island til hele boken var

⁵⁵⁶ Björn Þorsteinsson og Sigurður Línal 1978: 64-65.

⁵⁵⁷ Jon Einarsson (1277-1299), Torlak Narvesson (1290-1291, 1293-1295, 1298-1299), Erlend Olavsson (1283-1301), Tord Narvesson (1296-1297, 1300), Gudmund Sigurdsson (1302-18, 1321-1340) og Snorre Narvesson (1306-1307, 1316-1318, 1320-1330).

⁵⁵⁸ Asb: kp 83 og 88. DI IV: 6.

⁵⁵⁹ DI II: 174.

⁵⁶⁰ En gang mellom 1309 og 1318 sa Gudmund Sigurdsson orskurd i en sak mellom Þingeyrar-klosteret og en bonde (DI II: 207) og i 1311 dømte han om et landemerke på et landdelestevne (DI VI: 5).

⁵⁶¹ Kp 5.

⁵⁶² Asb kp 18.

lovtatt.⁵⁶³ Lodin lepp kom ut med kongens nye lovbok i 1280 sammen med Jon lagmann Einarsson. Lodin og Jon hadde dessuten et annet oppdrag; de mottok islendingenes hylling av kong Eirik og hertug Håkon.⁵⁶⁴ I 1319-20 kom det også ut en utsending fra Norge i forbindelse med kongehylling. Han hadde tidligere vært ute med retterbøter.⁵⁶⁵

Oppebørselen skulle i prinsippet håndteres av sysselmennene, men alt på 1250-tallet var det kommet utsendinger fra Norge for å samle inn og føre skatt til Norge. Eindride boggul og Nikolas Oddsson holdt i 1277-78 ting over hele landet og krevde inn vissøren strengere enn islendingene var vant til.⁵⁶⁶ Selv om vi ikke vet sikkert hvilket ærend Olav Ragnridsson og Sigvat Halvdansson egentlig hadde for kongen da de kom ut til Island i 1288, er det rimelig at også de hadde oppdrag i forbindelse med kongens inntekter.⁵⁶⁷ Beretningene i *Biskop Arnes saga* gir oss god innsikt i hva utsendingene gjorde på Island på 1270- og 90-tallet. Sendemennene, som fungerte i tospann med én nordmann og én islending, søkte seg til kongens menn da de kom til landet. Men de måtte også forholde seg til biskop Arne. Eindride og Nikolas Oddsson havnet i håndgemeng med en prest da de skulle krysse en elv og måtte forklare seg for biskopen. Eindride hadde dessuten fullmakter til å forhandle med biskop Arne om hvilken kristenrett biskopen skulle bruke, og han hadde fullmakt til å ta avgjørelser på kongens vegne.⁵⁶⁸ Olav Ragnreidsson ble raskt satt inn i stadamålstridens siste forviklinger av Ravn, og forsøkte deretter å megle mellom Ravn og biskopen. Olav hadde fullmakter til å ta i alle fall foreløpige avgjørelser på kongens vegne, og på Alltinget brakte han partene tilsynelatende litt nærmere hverandre.⁵⁶⁹

Sendemannsvesenet kan betraktes som et ad hoc-supplement til det stedlige forvaltningsapparatet i skattlandene. Sendemennene tok seg gjerne av de tyngre oppgavene som krevde større myndighet enn det de lokale embetsmennene hadde. Kongens apparat var elastisk og det kunne forsterkes etter behov. Og selv om utsendingene reiste ut med spesifiserte oppgaver, så hadde de også såpass generell myndighet at de kunne megle i lokale uoverensstemmelser og avgjøre saker som krevde direkte deltakelse av kongemakten.⁵⁷⁰ Når

⁵⁶³ Asb: kp 18, 20, 25 og IA: 194 og 484 (1273).

⁵⁶⁴ Kp 5.

⁵⁶⁵ DI II: 343 [1320] og 226 (1316) og RN III: 1130, jf. Munch, NFH Unionsperioden 1: 27, n. 1.

⁵⁶⁶ Asb: kp 44.

⁵⁶⁷ Asb: kp 126-128, 132-136 og IA: 51, 142.

⁵⁶⁸ Asb: kp 49.

⁵⁶⁹ Asb: kp 132-136.

⁵⁷⁰ Om sendemennenes fullmakter se f.eks. Arve Slettens hovedoppgave, "*Plena Potestas*" Ansatser til institusjonalisering av de norske kongenes diplomatiske relasjoner 1217-1319, Institutt for historie og klassiske fag, NTNU, Trondheim 2003: 2.1.5 Fullmaktsbrev.

det gjaldt oppgaver som å få brakt brev fra kongen til Island, ble det overlatt til enhver pålitelig mann som hadde ærend i landet. Han overlot så brevene til adressaten.⁵⁷¹ Kongens utsendinger til Island kom ut fra Bergen og flere av dem kan også knyttes til byen i andre sammenhenger.⁵⁷² Det var også i bergensområdet at det meste av kontakten mellom islandske kongsmenn og sentrale kongstjenestemenn fant sted.

På Island opptrådte de håndgagne menn som en egen gruppe, blant annet under lovtakingen av *Jónsbók*. Vi kjenner ikke til at de håndgagne menn opptrådte som en gruppe på lagtingene i Norge, men vi har allerede møtt dem som en egen gruppe på det shetlandske lagtinget.⁵⁷³ På Island fungerte de i skjæringspunktet mellom kongemakt og lokalsamfunn da Lodin lepp presset på for å få lovtatt lovboken.⁵⁷⁴ I stadamålstriden støttet de håndgagne mennene opp om kongens embetsmenn, blant annet som rådgivere.⁵⁷⁵

Kong Håkon Håkonsson hadde trolig flere hirdavdelinger i Norge på midten av 1200-tallet. Som vi har nevnt i forbindelse med Ravn Oddssons merkesmannstittel og med den nye bruken av hirdstjørebetegnelsen på Island, fantes det også en slags ramme rundt de mange håndgagne menn på Island. Kongsmennene behandles som en egen gruppe både i normative kilder og i *Biskop Arnes saga*. Samholdet mellom de håndgagne menn og deres eksklusivitet i forhold til resten av innbyggerne er godt synlig i sagaen. I 1284 rådførte Ravn seg med "lovfellene" sine i striden med biskop Arne. Lovfellene fulgte samme lov, i denne sammenhengen hirdloven, og Ravn viste da også til kongsmennene.⁵⁷⁶ Hirdtilknytningen skapte lojalitetsbånd og tilhørighet kongsmennene imellom på tvers av de geografiske enhetene i riket. De islandske ridderne og hirdmennene pleide omgang med sine lovfeller i

⁵⁷¹ Gudmund prest Hallsson kom til Island i kongens ærend i 1286. Han overlot et kongebrev til Ravn (Asb: kp 109). I 1292 kom de islandske ridderne Tord Hallsson, Kristoffer Vilhelmsson og flere til Island med kongens budskap. Tord Hallsson var trolig sysselmann på dette tidspunktet (IA: 143, 384, 485 og Lsb: kp 7). I enkelte kilder nevnes også en herr Peter av Moi, men ikke Kristoffer. Bård Høgnesson, nordmann som ble lagmann på Island i 1301 kom ut til Island med kongens budskap i 1295 (IA: 198 og 385).

⁵⁷² Lodin lepp var profesjonell diplomat og viden kjent for sine reiser på kongenes vegne. Olav var stallare (Helle 1972: 592). Eindride var nordmann, men er ikke kjent fra andre sammenhenger enn som sendemann til Island. Gunnar råsvein som kom ut med retterbøter i 1319 og senere med brev fra riksrådet i anledning hyllingen av Magnus Eriksson finner vi også igjen i bergensområdet (DN II: 169, 172 og III: 153).

⁵⁷³ Imsen 2002b: 71 og DN I: 109.

⁵⁷⁴ Asb: kp 62-63 og 103.

⁵⁷⁵ Asb: kp 80.

⁵⁷⁶ Asb: f.eks. kp 60, 78, 80 og 85 (lögunautur).

Norge slik de også hadde gjort før 1264. I 1294 var flere av dem, blant andre lagmennene Jon Einarsson og Erlend Olavsson, vitner til lagmannsorskurder i Tønsberg.⁵⁷⁷

Vi har også flere eksempler på at det fantes islendinger med herretittel, men uten synlig embete verken på Island eller i Norge.⁵⁷⁸ Da sysselmannen Alf i Kroken ble angrepet av tinglyden på Hegranes-tinget i 1305, kom Tord Hallsson fra Möðruvellir og andre herrer ham til unnsetning.⁵⁷⁹ Det fantes trolig embetsmenn, eller menn som tidligere hadde hatt embeter, blant disse herrene. Men de håndgangne menn gjorde også tjeneste for kongen på Island uten fast stilling i embetsverket. Vi har også flere eksempler på at islandskfødte riddere og menige hirdmenn var utsendinger.⁵⁸⁰

Det lokaloffentlige liv; allmue og kongsmenn

Kongemakten forutsatte en aktiv deltakelse fra allmuen i skattlandsstyret, og at det var et utstrakt samarbeid mellom allmuen og kongens menn. Samarbeidet var nødvendig for at kongen skulle få tilgang på sine inntekter, og for at innbyggerne skulle kunne nyte godt av de goder kongedømmet ga.⁵⁸¹ Etableringen av kongedømmet på Island førte i prinsippet til at allmuen fikk mer å si på områder som tidligere hadde vært dominert av høvdingsjiktet. Det var dessuten tingallmuen, ikke kongens menn, som representerte Island overfor kongen. Allmuen vedtok og stadfestet kongens og islendingenes gjensidige rettigheter og plikter ved kongeskifter, og ga sitt samtykke til ny lov.⁵⁸²

I perioden 1270 til 1319 møttes Alltinget med få unntak årlig med representasjon fra samtlige tinglag og fjerdinge.⁵⁸³ I Islands tilfelle ser vi tydelig at det har vært sterk kontinuitet

⁵⁷⁷ Asb: 94 (ca. 1284). DI II: 153 og 154 (1294). En Snorre hirdmann er også vitne i DI II: 153. Det er trolig Snorre Ingemundsson senere ridder og sysselmann. Jon hadde også vært vitne i Norge to år tidligere DI II: 152.

⁵⁷⁸ Sturla Ravnsson (i live 1289), Odd Torvardsson (d. 1301), Sigvat Halvdansson (d. ca 1305), Kristoffer Vilhelmsson (d. 1312), Loft Halvdansson (d. 1312), Loft Tordsson (d. 1355). Det er mulig Loft Halvdansson var sysselmann.

⁵⁷⁹ Lsb: kp 17.

⁵⁸⁰ Både Eindride boggul og Olav Ragnreidsson reiste sammen med islandske håndgangne menn; henholdsvis Nikolas Oddsson (hirdmann), og Sigvat Halvdansson (ridder).

⁵⁸¹ Se f.eks. MLI: Fortale; Imsen 1990: 28-39.

⁵⁸² Kongsmennene kunne ikke representere landet overfor kongemakten på samme måte som allmuen. På dette området går det et klart skille mellom kongsmenn og ikke-kongsmenn.

⁵⁸³ Asb: 18 (1271), 32 (1275), 42 (1276), 62-63 (1281), 83-84 (1284), 103-108 (1286) og 120 (1287); DI II: 158 (1295); IA: 340 og 53 (1306); DI IV: 6 (1308), VII: 3 (1310); IA: 204, 344 og 393 (1315) og Lsb: 32 (1319). Unntaket ser ut til å være 1304, da det finnes notiser i annalene om at nordlendinger og vestfjordinger ikke møtte på Alltinget, og at herredsting ble gjenopptatt i de to fjerdingene, to ting i hver (IA: 52, 148 og 389). Denne notisen har fått historikerne til å regne med at færre søkte seg til lagtinget på Island. Bortsett fra disse notisene er det imidlertid ingenting som tyder på en vedvarende svekkelse av lagtingsordningen på Island, heller ikke senere på 1300-tallet. "alþingi ecki vpi haft af þeim luta landz" og at "var þing vppi j svmmv stodum æ Islandi" (IA: 486 og 340 (1304)). Disse notisene om Alltinget og bygdetingene er blitt betraktet som en bekreftelse på at

tilbake til det gamle alltinget. Tinget var fremdeles den fremste politiske arenaen i landet, og fungerte som den viktigste møteplassen for partene gjennom hele stadamålstriden. Alltinget var et sted hvor de mektigste menn i landet, kongens embetsmenn og biskopene, kunne forhandle og hvor det ble fattet domsavsigelser mellom de geistlige og lekmennene. Det var også der kongens budskap ble kunngjort.⁵⁸⁴

Kong Magnus Lagabøte så for seg et samarbeid mellom allmue, kongsmenn og kongen i lovgivningsarbeidet. I forbindelse med lovtakingen av *Jónsbók* ser vi hvordan dette samarbeidet virkelig fungerte. Islendingene hadde fått god tid på seg til å gjøre seg kjent med innholdet i lovboken før tingmøtet i 1281, og både allmuen og biskop Arne uttrykte da også sin misnøye med lovboken. På tinget delte de seg i forskjellige grupper; bøndene, kongens menn og de geistlige med biskop Arne i spissen. Bøndene ga til kjenne sine innsigelser mot lovboken, og kom med forslag til alternative bestemmelser. Men selv om det ikke falt i god jord hos kongens utsending, ser vi at bøndene deltok aktivt i diskusjonen på linje med kongens menn og biskop Arne og de andre geistlige. Det var tingallmuen som sanksjonerte lovboken. Kongemakten tok senere til følge de fleste innvendingene, og med islandske lagmenn som rådgivere ble det utarbeidet retterbøter for å bøte på *Jónsbóks* mangler.⁵⁸⁵

Bøndene tok også selv initiativ til nye lovbestemmelser. Krav om nymæle eller supplement til gjeldende lovbestemmelser kom gjerne kom fra dem. I slike tilfeller samarbeidet de med kongemaktens lokale representanter som kunne presentere kravene for kongemakten eller fikk i oppdrag å undersøke saken nærmere av kongen.⁵⁸⁶ Samarbeidet mellom kongsmenn og allmuen omfattet også klagebrev til kongen. Rundt 1305 la sysselmannen i Skagafjörður, Svein lang Toresson, fram klager på biskopen i Hólar for kongen på vegne av de fattige i syslen. I kongens svar pålegges sysselmannen og de håndgagne menn å ta affære overfor biskopen.⁵⁸⁷ I dette tilfellet fungerte altså sysselmannen som bindeleddet mellom innbyggerne i syslen og kongen. Vi skal i neste kapittel se flere eksempler på at kongens menn var involvert i islendingenes konflikter med de lokale biskopene.

islendingene var negativt innstilt til kongemakten, kongens embetsmenn og ikke minst kongens skattekrav (Björn Þorsteinsson og Sigurður Línadal 1978: 73-74).

⁵⁸⁴ Se også Björn Þorsteinsson og Sigurður Línadal 1978: 62 om overgangen fra allting til lagting.

⁵⁸⁵ Asb: 62-65.

⁵⁸⁶ Kp 5.

⁵⁸⁷ DI II: 183 og IA: 387-388.

Vi kan også følge Alltinget som domstol i denne perioden. Det er blitt hevdet at islendingene kan ha foretrukket lagtinget i stedet for domstoler utnevnt av sysselmannen på grunn av sysselmennenes egeninteresse i sakene. Det finnes imidlertid ingen dekning for denne påstanden i kildene.⁵⁸⁸ Vi så dessuten i forbindelse med Shetland at sysselmennenes egeninteresse i høyeste grad kunne ivaretas på lagtinget.

Allmuens deltakelse var nødvendig for at lagtinget skulle fungere, men i Islands tilfelle ser vi også hvordan tingallmuens støtte var nødvendig for at kongsmennene skulle få gjennomført sine ønsker i stadamålstriden. Ravn Oddsson ba i 1286 alle håndgangne menn møte på tinget for å støtte opp om lekmennene i stadamålstriden. Ravn ønsket også allmuens støtte på tinget, og arbeidet aktivt for å få den.⁵⁸⁹ Kongsmennene og allmuen synes å ha vært gjensidig avhengig av hverandre. Men selv om Ravn og de andre sysselmennene var med på å velge ut nevndemenn og lagrettemenn, var det ingen garanti for at allmuens representanter føyde dem i ett og alt.

Lagtinget var stedet for å øve motstand mot kongemaktens krav og for å stille motkrav. At bøndene kunne stikke kjepper i hjulene for kongens politikk og kongsmennene ser vi tidlig på 1300-tallet da kong Håkon Vs nye skattekrav ble møtt med protester på Island. Skatteinnkrevningen foregikk på de lokale tingene til faste tider, og denne gangen ble det bråk på tingene. Alf Bassesson ble som vi har sett angrepet på et lokalt ting, og spørsmålet om økt skatt endte på Alltinget. Her uttalte begge lagmennene og en lovkyndig sysselman seg om saken, og bøndene ble enige om å nekte å innfri kravene.⁵⁹⁰

I Norge lå det vanligvis økonomiske motiv til grunn for motstand mot kongens politikk. Skattenekt og kollektiv motstand på tinget var den vanligste reaksjonen, men i enkelte tilfeller kunne konflikter mellom kongens aktører og allmuen føre til voldelige sammenstøt hvis sysselmannen forsøkte å kreve mer skatt enn allmuen mente han hadde rett til. Slike konflikter førte gjerne til at allmuen sendte klageskriv til kongen og i enkelte tilfeller til at kongemakten svarte med å sende ut undersøkelses- eller domskommisjoner. I de fleste tilfeller hvor sakene fikk alvorlig utfall synes det å ha vært de ledende menn i bygda som var hovedaktørene.⁵⁹¹

⁵⁸⁸ I 1308 ble det dømt og samtykket av begge lagmennene og lagrettemennene på Alltinget om utlegde menn og landstvist (DI IV: 6). Se også Björn Þorsteinsson og Sigurður Línal 1978: 64-65.

⁵⁸⁹ Asb: 103-108.

⁵⁹⁰ Om skatteinnkreving se f.eks. Jb: 97-98.

⁵⁹¹ Imsen 1990: 119.

Vi vet ikke hvem som presset hardest på mot kongens krav i 1305, men de glimtene vi har av bygdeoffentligheten og tingallmuen i denne perioden tyder på at det også på Island var den lokale eliten som var mest aktiv. Av de ni navngitte tingmennene som unnlot å lovt *Jónsbók* i 1282, var to i slekt med biskop Arne. Den ene var dessuten rådmann for bispestolen i Skálholt, gift med sysselmannen Ásgrim Torsteinssons brordatter og ble senere kong Eiriks håndgangne mann.⁵⁹²

Fra tidligere undersøkelser av lokaloffentligheten i Norge og Jemtland og på Orknøyene og Shetland, vet vi at kongemakten fra kong Magnus Håkonssons tid gikk aktivt inn for å styrke de lokale offentlige organene, som bygdeting og dóm. Kongens menn fungerte i varierende grad innenfor og i samarbeid med disse organene.⁵⁹³

På Island ble de gamle tinglagene opprettholdt.⁵⁹⁴ Herredstingene erstattet imidlertid de eldre islandske vårtingene. De var større ting eller forsamlinger innenfor fastsatte herredsgrenser som ble sammenkalt etter behov.⁵⁹⁵ I 1287 lot for eksempel Ravn Oddsson lagretten lyse alle biskop Arnes menn som satt på kirkestader og kirkeeiendommer utlegd. Navnene på de utlegde skulle senere kunngjøres på herredstingene.⁵⁹⁶

Den gamle hrepporganisasjonen ble også opprettholdt etter etableringen av kongens forvaltningsapparat, om enn i en forenklet versjon ifølge *Jónsbók*.⁵⁹⁷ Hrepporganisasjonen skal ha hatt sin opprinnelse i landnåmstiden. Hreppene var lovregulerte og geografisk avgrensede sammenslutninger av bønder som tok seg av fellesanliggender i bygdene som fattigomsorg og sauesanking. På 1100-tallet hadde hreppen fått "hreppstjóri", hreppstyrere, som faste ombudsmenn. Opprinnelig hadde de blitt kalt "hreppesóknarmenn". De skulle blant annet saksøke når det forelå brudd på vedtektene for hreppen på hreppens eget ting. Ifølge *Gamli Sáttmáli* fra 1262 skulle hreppestyrene være sentrale i innsamlingen av skatten og overlevere den til kongens ombudsmann.⁵⁹⁸ Hreppens hovedinntekt var ¼ av tienden, som

⁵⁹² Arngrim Teitsson, Snorre fra Ásar, Orm fra Reynir, Alleiv Kløngsson, Eiliv, sønn av Ossur fra Horn, Sigfus Stabbe, Magnus Peterson og Loft Helgeson. Samtlige hadde tette bånd til biskop Arne. Magnus var biskopens svoger og Loft Helgeson var biskopens nevø (Asb: kp 58 og 71. ÍÁ: I, Oddaverjar).

⁵⁹³ Se f.eks. Imsen 1990: 28-38 og 88-89; Dørum 2004: 311-312, 340-347 og 363.

⁵⁹⁴ Björn Þorsteinsson 1956: 65-67 og 71-72,

⁵⁹⁵ Jb: 156, 186-189 og 192. Se Sølvi Sogner, "Herredsting", KLNVI, 1961: sp. 503f og Björn Þorsteinsson og Sigurður Línald 1978: 73ff.

⁵⁹⁶ Asb: 120. I 1288 la en prest sin sak under Ravns dom. Prester skulle ellers dømmes av kirkens menn (Asb: 124).

⁵⁹⁷ Magnús Már Lárusson, "Hreppr", KLVII, 1962: sp. 17-22.

⁵⁹⁸ DI I: 152 A, § 1.

tilsvarende bondeluten av tienden i Norge. Hreppene hadde egne domstoler som håndterte overtredelser av bestemmelsene om fattigomsorg.

Jónsbók viste seg å være for mager når det gjaldt hreppen, og manglene i lovboken ble bøtet i retterbøter fra 1294 og 1305 etter islendingenes initiativ. Det ble blant annet opprettet egne hreppestyrring; fire i året med møteplikt. Sysselmannen måtte også møte på hreppet, så selv om loven i stor grad overlot til bygdas innbyggere å styre seg selv forutsatte den likevel kongsmennenes deltakelse i bygdeoffentligheten, til og med på laveste nivå.

I kongens regi skal hreppen ha blitt et ting- og politinivå under syslen, og hreppestyrrerne sysselmannens ombudsmenn; med andre ord helt tilsvarende de norske bygdelensmennene i senmiddelalderen. Vi har imidlertid ingen eksempler på dette samarbeidet mellom sysselmenn og hreppestyrrere før på 14- og 1500-tallet. Det ser ikke ut til at hreppestyrrerne var sysselmennenes ombudsmenn på 12- og 1300-tallet, for i forbindelse med hyllingen av Magnus Eriksson krevde islendingene selv å få velge soknarmenn.⁵⁹⁹ Det ser derfor ut til at sysselmennene har valgt seg soknarmenn mot innbyggernes vilje, og at det kan ha vært bånd mellom sysselmenn og soknarmenn som allmuen reagerte på. Det er mulig at sysselmennene opprettholdt praksisen fra høvdingstyret med tette bånd mellom høvdingene og deres menn.

Undersøkelser fra Norge tyder på at sysselmennene bare i liten grad deltok i det bygdeoffentlige liv, og at det var lensmennene, og representanter for bygdeeliten, som lensmennene ble rekruttert fra, som dominerte lokaloffentligheten.⁶⁰⁰ I Norge hadde lensmennene en sentral stilling som sysselmennenes forlengede arm i bygdeoffentligheten, men på Island er soknarmennene knapt synlige i kildene. Eksempler fra skattlandene viser derimot at sysselmennene var aktive også i den daglige driften av syslen. Spørsmålet er om kongsmennene også deltok i lokale saker som ikke direkte dreide seg om kongens interesser.

Selv om kildematerialet er relativt tynt er det tilstrekkelig til å kunne fastslå at kongens menn også har deltatt i lokaloffentligheten i kraft av sin status i lokalsamfunnet og egeninteresser. I stadamålstriden var flere av kongsmennene aktive på sine egne eller sine slektingers vegne i kampen om kirkegodset. Ásgrim Torsteinsson var med på å avsi kjennelse i en sak om strandreka mellom Viðey-klosteret og en bonde.⁶⁰¹ Sysselmennene kunne dessuten representere allmuen overfor kongen og presentere deres klager. Kongens

⁵⁹⁹ DI II: 343 [1320].

⁶⁰⁰ Imsen 1990: 88 og Dørum 2004: 311-312, 340-347 og 363.

⁶⁰¹ DI II: 118 [1284].

embetsmenn var også avhengig av lokale sakkyndige når de utøvde embetet, for eksempel i saker om strandreka eller eiendomsgrenser.⁶⁰²

Tidligere forskning viser at lagmannen sto i en særstilling som kongsmann i det norske riket. Han var både kongens og allmuens representant, og den embetsmannen som var mest til stede i bygdeoffentligheten.⁶⁰³ På Island stadfestet Bård lagmann Høgnesson og sysselmannen Sturla Jonsson at de hadde hørt vitnesbyrd i en eiendomssak på Þornes-tinget.⁶⁰⁴ Bård lagmann var en av de fire nordmennene som var kommet ut i 1301. Brevet viser at samarbeidet mellom islendingene og de norske kongsmennene ser ut til å ha fungert godt.

Det var samspill mellom allmuen og kongens menn på Island, både i skattlandsstyret og i det bygdeoffentlige liv. Allmuen spilte en aktiv rolle på lagtinget, og kongens menn var ikke i stand til å iverksette kongens politikk uten allmuens samtykke. Men i Islands tilfelle ser vi også tydelig at selv om embetsmennene ikke hadde like stor makt som høvdingene hadde hatt, så kunne Ravn Oddsson fullstendig dominere styret av Island og lokaloffentligheten gjennom flere tiår i kongstjeneste. Vi må derfor være forsiktige med å overvurdere allmuens innflytelse i skattlandsstyret, og heller ikke glemme hvor stor makt sysselmannen og kongsmennene ser ut til å ha hatt.

Når det gjelder styret av Island og kongsmennenes rolle er det også en tredje side ved skattlandsstyret vi må se nærmere på; hvem var kongens menn på Island og hvilke sosiale bånd hadde de til det samfunnet de var satt til å styre over? Gikk det virkelig et markant skille mellom kongsmenn og ikke-kongsmenn slik tidligere forskning kan gi inntrykk av?

Hvem var de islandske kongsmennene?

På Island fantes det en lang tradisjon for å tjene i norske kongers og jarlers hird, og da kongen etablerte sitt herredømme på Island var kongens håndgangne menn sentrale i prosessen. På slutten av 1200-tallet fantes det en egen hirdavdeling på Island, med en egen hirdstyrer. I 1300 besto kongshirden av rundt 300 menn. Jón Viðar Sigurðsson regner med at rundt fem prosent av dem var islendinger.⁶⁰⁵ Mine undersøkelser støtter opp om at islendingene var godt representert blant ridderne fra 1277 til 1319, men ikke blant de menige hirdmenn.

⁶⁰² DI II: 194 [1307].

⁶⁰³ Imsen 1990: 88 og Dørum 2004: 335 og 363.

⁶⁰⁴ DI II: 174 [1302]. Sturla Jonsson reiste aktivt mellom Island og Norge rundt 1300. Han var dessuten ridder fra 1298/99 og Ravn Oddssons dattersønn (ÍÁ, I, Oddaverjar, III, Sturlungar og XI, Seldællir). Sturla døde i 1304 (IA: f.eks. 145, 147 og 199).

⁶⁰⁵ Benedictow 1971: 12 og 1972: 283 og Jón Viðar Sigurðsson 1995: 158. Jón Viðar Sigurðssons tall tar utgangspunkt i at det var 15 kongelige embetsmenn på Island til enhver tid (12 sysselmenn, 2 lagmenn og 1

De menige hirdmennene var helst yngre medlemmer av aristokratiet som ventet på ridderverdighet, eller menn som var i regulær hirdtjeneste men manglet embete eller familiebakgrunn til å rykke opp i hirdstjoreklassen. Vi kjenner noen få navngitte hirdmenn fra Island fra 1270 til 1319.⁶⁰⁶

Når det gjelder islendingene og ridderverdigheten, kan vi knapt påvise noen endringer før 1319. Fra 1277 til 1319 er det bare unntaksvis at vi finner en sysselmann som ikke var ridder. Lagmennene, som i utgangspunktet ikke var organisert i hirdden, slik sysselmennene var, hadde vanligvis også herretittel, men her kan vi påvise en klar nedgang fram mot 1319.⁶⁰⁷ I 1316 slo kong Håkon V hele 25 menn til riddere. Blant dem var islendingene Eirik Sveinbjørnsson, som var sysselmann i 1323, og lagmennene Gudmund Sigurdsson og Grim Torsteinsson.⁶⁰⁸ I tillegg til de lokale embetsmennene bar også kongens utsendinger gjerne herretittel.⁶⁰⁹ Det er også flere islandske riddere som ikke kan knyttes direkte til embeter eller oppdrag for kongen.⁶¹⁰

Fra Norge vet vi at sysselmannsambetet i praksis var forbeholdt medlemmer av rikets verdslige aristokrati og menn fra den øverste hirdklassen; lendmenn og skutilsveiner før 1277 – baroner og riddere etter. Embete og familiebakgrunn skal altså ha vært de viktigste årsakene til at islendingene fikk herretittel. Sannsynligvis skjuler det seg også embetsmenn eller tidligere embetsmenn blant de ridderne som ikke knyttes til embeter i kildene. De kan også ha

hirdstjore). Hirdstjoren var imidlertid selv sysselmann, og vi har allerede sett at det ikke var antall tinglag (12), men fjerdingene, som var utgangspunktet for sysselindelingen i denne perioden. Jón Viðar Sigurðsson identifiserer de samme herrene som meg, men han har også en liste over "aristokrater ikke beskrevet som herrer". Listen stemmer ikke med mine undersøkelser: Gissur Torvaldsson var skutilsvein, altså i rang tilnærmet ridder. Loft Halvdansson var ridder (IA: 150, 265 (1312)); Gudmund Sigurdsson ble slått til ridder i 1316 (se kp 8) og Snorre Ketilsson hadde herretittel i 1347 (IA: 353).

⁶⁰⁶ Nikolas Oddsson, kongens utsending i 1277 var hirdmann. En Snorre hirdmann var vitne sammen med flere islendinger i Norge i 1294 (DI II: 153). Det var trolig Snorre Ingemundsson som senere ble ridder og sysselmann (d. 1332, Asb: kp 138). Gissur galli Bjørnsson, som samlet inn kongens skatt i Finnmark i 1311, ble hirdmann i 1309 (IA: 391). En islandsk hirdmann skal ha blitt skadd i kong Håkons tjeneste i 1317 (IA: 394) og en Tore "þinghottr" falt i kampene mot hertug Erik (IA: 342 (1310)).

⁶⁰⁷ *Sysselmenn med herretittel* (usikre i parentes): Ravn Oddsson, Torvard Torarinsson, Åsgrim Torsteinsson, Eyulf Åsgrimsson, Erlend Olavsson, Peter Gudleiksson, Svein lang Toresson, Snorre Ingemundsson, Tord Hallsson, (Kolbein Bjarnesson), Sturla Jonsson, Hauk Erlendsson, Alf Bassesson, Ivar holm Jonsson, Ketil Torlaksson. *Sysselmenn uten herretittel*: Gudmund skallstikle. *Lagmenn med herretittel*: Sturla Tordsson, Jon Einarsson, Grim Torsteinsson, Gudmund Sigurdsson, Torlak Narvesson, Bård Høgnesson, Lodin på Bakke, Snorre Narvesson. *Lagmenn uten herretittel*: Sigurd Gudmundsson, Torleif Ketilsson, Tord Narvesson, Erlend Hauksson, Guttorm Bjarnesson, Snorre Magnusson.

⁶⁰⁸ Se kp 8.

⁶⁰⁹ *Nordmenn*: Lodin lepp var ridder og merkesmann og Olav Ragnreidsson var den siste registrerte stallare i kongeriket (Helle 1972: 592). *Islendinger*: Sigvat Halvdansson i 1288 (IA: 70, 384 og Asb: kp 126-127). Kristoffer Vilhelmsson kom ut med kongens budskap/brev i 1288 og 1292 (IA: 338, 143 og Lsb: kp 4).

⁶¹⁰ Odd Torvardsson (d. 1301, DI II, 173 og 46). Sturla Ravnsson, Loft Halvdansson (d. 1317, Asb: kp 104 og 148).

vært i tjeneste i Norge. Det store antallet riddere bekrefter at rang og embete var tett forbundet med hverandre også på Island, og at vi ennå ikke kan påvise noen større eksklusivitet i forbindelse med ridderverdigheten. Den ble ikke bare forbeholdt medlemmer av det norske aristokratiet.

Når det gjelder familiebakgrunn og rang er det også likheter mellom Norge og Island. Samtlige islandske riddere uten embete og samtlige menige hirdmenn på Island kan knyttes til kongens embetsmenn og andre riddere gjennom slektskap og ekteskap.⁶¹¹ Ravn Oddsson og Torvard Torarinssons sønner hadde herretitler uten at vi kan knytte dem til embete eller kongstjeneste. Sannsynligvis hadde de ridderverdighet fordi utviklingen hadde ført til at hirdtilknytning og rang nærmest gikk i arv også på Island.⁶¹² Vi kan derfor allerede nå påvise en tendens til at hirdmedlemskap, rang og embete var avgrenset til et bestemt sjikt av befolkningen på Island.

Som medlemmer av hirdstjoresjiktet hadde de islandske embetsmennene en direkte forbindelse til det norske aristokratiet, sentrale norske kongstjenestemenn og hoffet. Islandske hirdmenn og riddere som oppholdt seg i Norge tilhørte kretsen av "gode menn" som ofte ble brukt som vitner og garantister av kongen og sentrale kongstjenestemenn. Embetsmennene på Island har hatt kontakt med og benyttet seg av sentrale kongstjenestemenn i Norge. Torvard Torarinsson oppholdt seg ved hirden i Norge det meste av 1280-tallet, blant annet i Lodin Lepps selskap. Ravn Oddsson fikk Audun Huggleiksson, baron og en av kong Eiriks fremste rådgivere, til å sørge for at biskop Arne fikk utreiseforbud fra Norge i 1289. Ridderen Odd Torvardsson hadde forbindelser til Peter Gudleiksson i Norge rundt 1300. Peter hadde tidligere hatt syssel på Island, og var en nær venn av kong Eirik Magnusson.⁶¹³ Det fantes også private forbindelser mellom de islandske kongsmennene og Norge. Faren til lagmannen Erlend Olavsson var trolig norsk, og sysselmannen og nordmannen Svein lang Toresson ser ut til å ha blitt gift på Island.⁶¹⁴

Snorre Sturlason hadde vært lendmann og Gissur Torvaldsson jarl. Men selv om islendingene ble rekruttert til den øverste hirdklassen etter 1270, var de ikke lenger aktuelle til

⁶¹¹ Kristoffer Vilhelmsson var oddavering og i slekt med Sigvat og Loft Halvdanssønner. Sigvat og Loft var Torvard Torarinssons svogere (ÍÁ: I, Oddaverjar). Nikolas Oddsson var gift med Snorre Sturlasons søsterdatter og deres datter var gift med ridderen og lagmannen Torlak Narvesson. Nikolas var dermed morfar til hirdstjore Ketil Torlaksson (ÍÁ: 34 og III, Sturlungar).

⁶¹² Odd Torvardsson, Sturla Ravnsson og Sturla Jonsson, som var Ravn Oddssons sønn og dattersønn.

⁶¹³ Asb: 94 (Torvard) og 136 (Ravn og Audun); DI II; 152 (1292), III: 153 og 154 (1294) (Islandske kongsmenn er vitner i Norge) og DI II, 173 (Odd).

⁶¹⁴ ÍÁ: 236-41 og XVII, Ætt Erlends sterka og X, Flosungar (Erlend) og ÍÁ: XXIII, Langsætt (Svein).

de høyeste hirdverdighetene: Lendmanns rang var med få unntak reservert for medlemmer av det norske høyaristokratiet. Ingen av kongsmennene i skattlandene var lendmenn – ikke engang Torvald Toresson fra Shetland, som var giftet inn i det norske høyaristokratiet. Ravn Oddsson hadde imidlertid i egenskap av merkesmann de samme rettigheter som lendmennene fra 1279.

Embete, hirdmedlemskap og rang ga islendingene mulighet til å gjøre karriere også i kongstjenesten i Norge. Torvard Torarinsson oppholdt seg som sagt lenge ved hoffet på 1280-tallet og var trolig i kongstjeneste i Norge. Islandske utsendinger fikk sine oppdrag i Norge. Hauk Erlendsson begynte karrieren som lagmann på Island i 1294, men dro raskt til Norge hvor karrieren begynte som lagmann i Oslo og fortsatte i Bergen. Hauk nådde helt til topps i kongens tjeneste og nevnes blant rådsmennene i 1319. Og som vi har sett ble både Hauk og andre islandske hirdmenn sendt til Island med oppdrag for kongen.

At antallet menige hirdmenn på Island gikk ned fra slutten av 1200-tallet, kan tolkes dit hen at det foregikk en omlegging av hirden slik tilfellet var i Norge.⁶¹⁵ Vi finner likevel såpass mange kongsmenn med høy rang at det ikke lar seg påvise at hirdorganisasjonen var under avvikling i skattlandet før 1319. Endringene skulle på sikt også få følger for kongens menn på Island. De skal vi se nærmere på i neste kapittel.

Kongsmennenes fødested blir ofte trukket inn som moment når styre utenfra undersøkes.⁶¹⁶ Omtalen av kongens menn på Island har i islandsk historieforskning vært sterkt preget av nasjonale verdidommer, helt parallelt med hvordan norske historikere har behandlet kongens styringsverk i Norge i den såkalte dansketiden.⁶¹⁷

Utgangspunktet for enhver slutning om "nasjonaliteten" til kongens embetsmenn på Island har vært kravet om sysselmennenes og lagmennenes fødested og slektsbakgrunn i forbindelse med hyllingen av kong Håkon V.⁶¹⁸ Kravet var at islendinger fra de slekter som

⁶¹⁵ Benedictow 1972: 269-272.

⁶¹⁶ Se f.eks. Davies 1987: 366 og 380; Given 1990: ch. 6.

⁶¹⁷ Björn Þorsteinssons fokus på de islandske høvdingenes svik i forbindelse med kongemaktens etablering, og allmuens angivelige motstand mot utenlandske embetsmenn, setter ham i samme kategori som enkelte norske historikere og deres forklaring på selvstendighetstap og union. Björn Þorsteinsson skiller mellom islendinger og nordmenn, og mellom islendinger som gikk i norskekongens tjeneste og de som ikke gjorde det. Han setter spørsmålsteget ved sysselmanen og lagmannen Erlend Olavssons "islandskhet" fordi faren trolig var nordmann, mens han gjør Botolf Andresson, nordmann og hirdstjøre fra 1341-1343 til "halvislandsk", og hans etterslekt til "helislandsk", fordi Botolf giftet seg med Ravn Oddssons oldebarn, og hans etterslekt ble på Island. (Björn Þorsteinsson 1956: 21 og 171 og Björn Þorsteinsson og Sigurður Línal 1978: 82-83). Se Helgi Þorláksson 1988 om Björn Þorsteinsson.

⁶¹⁸ NgL I: nr. 12 A og DI I: 153 B.

måtte oppgi godordene skulle være sysselmenn og lagmenn. Den rådende oppfatningen er at kravet ble stilt fordi kong Håkon V sendte fire nordmenn med embeter til Island i 1301.⁶¹⁹ Og ettersom kongemakten hadde valgt å etablere et norsk forvaltningsapparat på Island bør vi forvente at de islandske systemene ble overlatt til nordmenn.

Den første norske lagmannen var kommet til Island alt i 1279, og de første norske sysselmennene fulgte etter i 1293 og 1296.⁶²⁰ Nordmennene ble ikke lenge, men det ser ikke ut til at de vakte motstand i landet. I 1301 kom det derimot ut fire norske embetsmenn samtidig; to lagmenn og to sysselmenn.⁶²¹ Islandske historikere mener at kong Håkon skal ha ønsket å erstatte islendinger med nordmenn, blant annet fordi det var enklere å straffe upålitelige nordmenn enn islendinger ved for eksempel å ta pant i deres eiendom i Norge. Nordmenn i embetene skal nå ha provosert islendingene, og ført til at de raskt ble erstattet av islendinger.⁶²²

Det er godt mulig at kong Håkon V ønsket å benytte nordmenn som embetsmenn på Island, men kongene manglet ikke midler til å straffe utro islandske tjenestemenn og hirdmenn på Island. Snorre Sturlassons skjebne og behandlingen av Orækja Snorresson og Torleif Tordsson på 1240- og 50-tallet er gode eksempler på at norskekongen maktet å straffe islendinger til og med før han hadde etablert herredømme i landet.⁶²³ I 1301 var dessuten de fleste sysselmenn og lagmenn på Island riddere. De ville ha brutt sine personlige troskapseder om de svek kongen. Vi har sett hvor alvorlig sysselmanen på Shetland tok beskyldningene om at han skulle ha sveket hertug Håkon. Lagmannen skulle føre tilsyn med sysselmennenes framferd, kongen hadde dessuten en overordnet kongsmann på Island.

Kongemakten hadde altså mulighet til å kontrollere og straffe embetsmenn selv om de var islendinger og ikke hadde gods i Norge. Det er også som vi har sett svært sannsynlig at det var flere enn to sysselmenn på Island i 1301.⁶²⁴ To av nordmennene forble dessuten i

⁶¹⁹ Ólsen 1908: 76-79; Björn Þorsteinsson 1956: 121ff og Björn Þorsteinsson og Sigurður Línadal 1978: 82-86.

⁶²⁰ Lodin på Bakke var lagmann, men dro raskt tilbake til Norge (IA: 195, 484 og Lsb: kp 3). Peter Gudleiksson fra Eide hadde syssel i nordvest i 1293, mens Gudmund skallstikle hadde syssel i nord i 1296 (Lsb: kp 9 og IA: 71, 261, 385 og 484).

⁶²¹ De fire var Bård Høgnesson og Lodin på Bakke (lagmenn) og Alf Bassesson i Kroken og Svein lang Toresson (sysselmenn) (IA: 146, 199, 387-388 og Lsb: kp 17). Svein hadde imidlertid private bånd til Island (ÍA: XXIII, Langsætt). Bård hadde kommet til Island med kongens budskap i 1295 (IA: 198 og 385).

⁶²² Se f.eks. Björn M. Ólsen 1908: 76ff; Björn Þorsteinsson 1956: 121-124 og Björn Þorsteinsson og Sigurður Línadal 1978: 82-84.

⁶²³ HsH: 240-41 (Orækja) og Sts II: 121-122 (Torleif).

⁶²⁴ Alf og Svein hadde syssel i nord og øst, sannsynligvis var det andre sysselmenn i sør og vest. Både Erlend Olavsson, Tord Hallsson, Sturla Jonsson og andre kan ha hatt syssel samtidig med nordmennene. Sturla var i alle fall sysselman ca. 1302, da han var til stede på et lokalt ting sammen med Bård lagmann (DI II: 174).

kongens tjeneste på Island til ca. 1310. Men ikke nødvendigvis som embetsmenn.⁶²⁵ Vi kan heller ikke påvise motstand som retter seg direkte mot nordmennene. Islendingene protesterte mot kongens skattekrav i 1305, ikke mot embetsmennes nasjonalitet. Det var dessuten ikke allmuen som sto bak kravet i 1302. For å forstå bakgrunnen for protesten må vi ha klart for oss hvem som tapte på at nordmenn fikk embeter på Island.

Islandske historikere har betraktet 1302-kravet utelukkende i en islandsk kontekst og som et spesifikt islandsk krav overfor kongen. Men også i Norge var det flere ikke-nordmenn i kongens tjeneste. På 1250-tallet var Tord Sigvatsson og Gissur Torvaldsson sysselmenn og Torgils Bodvarsson hirdstyrer. Hauk Erlendsson gjorde karriere som lagmann i Oslo og Bergen tidlig på 1300-tallet, mens Gissur galli Björnsson krevde inn kongens skatt i Finnmark. Islendingene hadde dessuten oppdrag som utsendinger, riktignok bare til Island. De islandske utsendingene på 1250-, 70- og 80-tallet reiste vanligvis sammen med en nordmann, og det ser ut til at sentralmakten tok spesielle hensyn på dette området. Uten at det ser ut til å ha gjort skatteinnkrevningen enklere, verken for utsendingene eller islendingene.⁶²⁶ Kongssønnen Eirik Duggalsson fra Hebridene tjente også kongen på denne tiden.⁶²⁷

Det ser imidlertid ikke ut til at innbyggerne i skattlandene ble oppfattet som utlendinger i samme forstand som menn som kom fra andre riker. Av dem finner vi flere danske rådsherrer i den norske kongens tjeneste fra 1287. Torvald Toresson dro i 1289 som utsending for kong Eirik Magnusson til kong Edvard I av England sammen med den tidligere svenske kansleren, Peter Algotsson. Den svenske kongssønnen Erik Valdemarsson tjente også den norske kongen.⁶²⁸ Weland og Henry de Stiklaw var opprinnelig fra Skottland eller England, og i kongens tjeneste som diplomater rundt 1300. Weland ble til og med baron.⁶²⁹ I Sverige og Danmark var det enda flere utlendinger i kongstjeneste. Embetsmennes fødested var da også tema i de tre nordiske kongerikene tidlig på 1300-tallet.⁶³⁰

⁶²⁵ Herr Svein nevnes for siste gang i 1310 (IA: 392) og herr Bård kom til Island for siste gang i 1310 og døde året etter (IA: 488, 203 og 342). Han kan nå ha vært utsending.

⁶²⁶ I 1277 var islendingen Nikolas Oddsson med på å kreve inn vissøren hardere enn islendingene var vant til. (IA: kp 45).

⁶²⁷ Helle 1972: 582.

⁶²⁸ DN XIX: 328. De danske rådsherrene gikk den norske kongen til hånd etter å ha blitt forvist fra Danmark, mens Erik Valdemarsson var sønn til den forviste svenske kongen Valdemar Birgersson og kom til Norge med kong Håkon V i 1302 (Helle 1972: 340-341 og 586).

⁶²⁹ Crawford 1971: 209ff; 1973 og 1990.

⁶³⁰ Se f.eks. NgL III: nr 14; DN I: 156; Jerker Rosén, *Svensk historia I. Tiden före 1718*, Stockholm 1962: 173-174 og Andreas Bøgh, "Kongen og hans makt" i Per Ingesmann mfl. (red.), *Middelalderens Danmark*, København 1999: 76.

Kravet fra islendingene var ikke unikt, men snarere et tegn i tiden. Bestemmelsen om nasjonalitet kan derfor ikke benyttes til å argumentere for en generell motstand mot kongen og norske embetsmenn hos den islandske allmuen. Det forteller først og fremst om bakgrunnen til de menn som hadde dominert forvaltningsapparatet så langt, og hvilken posisjon de forventet å ha i landet i framtiden.⁶³¹ Det skulle dessuten gå hele 31 år fra Bård Høgnesson døde til en ny nordmann fikk embete på Island. Til tross for omleggingen til en ny styringsordning var det islendinger som dominerte kongens forvaltningsapparat fra 1270 til 1319. Vi har alt sett hva Ravn Oddsson og Torvard Torarinsson fikk ut av kongstjenesten. Kravet fra 1302 skulle sikre godenes etterkommere retten til den prestisje, makt og inntekt kongsementene ga.

Godaristokratiet forsvant ikke med godordene. Selv om høvdingene hadde overdratt kongen sine godord og de fleste høvdingsektene var blitt sterkt rammet av innbyrdesstriden, fortsatte godenes etterkommere å dominere Island både økonomisk og politisk. Flere av de første embetsmennene hadde jo selv hatt godord, og med få unntak kan samtlige islandske kongsmenn – altså embetsmenn, riddere og hirdmenn – før 1319 knyttes til de gamle godesektene enten gjennom slekt eller ekteskap eller begge deler.⁶³² Det islandske aristokratiet var lite, og svært mange av kongsmennene var derfor i slekt med hverandre.

Noen tiår etter at kongens forvaltningsapparat ble etablert var det allerede et element av arv i embetstildelingen i den forstand at flere embetsmenn kom fra de samme familiene.⁶³³ Åsgrim Torsteinssons sønn fikk syslen etter faren i 1285. Erlend Olavsson var ridder, sysselmann, lagmann og muligens hirdstyrer på slutten av 1300-tallet. Sønnen Hauk ble også ridder, lagmann og sysselmann. Tre blad Narvesson; Torlak, Tord og Snorre var lagmenn i

⁶³¹ Jf. Jón Viðar Sigurðsson 1995: 160.

⁶³² Ravn Oddsson, Sturla Ravnsson og Sturla Jonsson (ÍÁ: XI, Seldælir og III, Sturlungar); Torvard Torarinsson og Odd Torvardsson (ÍÁ: f.eks. I, Oddaverjar, V, Svínfellingar); Åsgrim Torsteinsson og Eyulf Åsgrimsson (ÍÁ: XIV, Hvammverjar í Vatnsdal); Sturla Tordsson (ÍÁ: III, Sturlungar); Erlend Olavsson og Hauk Erlendsson (ÍÁ: XVII, Ætt Erlends sterka og X, Flosungar); Jon Einarsson (ÍÁ: IV, Haukdælir); Tord Hallsson (ÍÁ: I, Oddaverjar og XVIII, Möðruvellingar); Loft Halvdansson, Sigvat Halvdansson, Kristoffer Vilhelmsson (ÍÁ: I, Oddaverjar); Nikolas Oddsson (ÍÁ: I, Oddaverjar og III, Sturlungar); Torlak Narvesson, Tord Narvesson, Snorre Narvesson, Ketil Torlaksson (ÍÁ: f.eks. II, Ætt Ingólfs landnámsmanns og Húnbogaett); Ivar holm Jonsson (ÍÁ: IV, Haukdælir) og Gudmund Sigurdsson (ÍÁ: XX, Ljósveitingar og Hlíðarmenn).

⁶³³ Svært mange slutninger om familieforbindelser i middelalderen er usikre fordi vi i enkelte tilfeller bare har navnetradisjon og indisier som grunnlag. For Island benytter jeg slektstrærne i 1946-utgaven av *Sturlunga saga*, Jón Thorkelssons *Íslenzkar Artidaskrár* (ÍÁ) fra 1893-96, andre historikers slutninger samt egne observasjoner. Verken litteraturen eller mine egne observasjoner kan betraktes som fasiter.

perioder fra 1290 til 1329. Torlaks sønn var antakeligvis hirdstyrer fra 1314.⁶³⁴ Gudmund Sigurdsson, lagmann fra 1302 og ridder fra 1316, var sønn av en tidligere lagmann og selv far til en lagmann.⁶³⁵ Lovkyndighet må ha vært et viktig kriterium for å bli lagmann, og kunnskapen ser ut til å ha gått i arv i enkelte familier. Familiemedlemmer stilte dermed sterkt når nye lagmenn skulle utnevnes.⁶³⁶

Godenes etterkommere og deres inngiftede familiemedlemmer hadde tilnærmet monopol på syssel- og lagmannsembetene perioden igjennom, og for perioden sett under ett, er det ikke mulig å påvise at det islandske godearistokratiets monopol var truet på noe tidspunkt. Den sosiopolitiske utviklingen støtter dermed ikke opp under tesen om et markant brudd i overgangen fra høvdingstyre til kongedømme på Island. Det var derimot en direkte forbindelse mellom det gamle godearistokratiet, hirden, ridderverdighet og embetene på Island.

De islandske høvdingene og deres etterkommere opprettholdt sin lokale maktposisjon etter at kongemakten etablerte seg: Godearistokratiet ble omdannet til et tjenestemannsaristokrati og oppnådde tilnærmet monopol på de kongelige embetene i landet.⁶³⁷ De islandske stormennene hadde trolig god kjennskap til aristokratiets rolle i Norge, og de var sikkert fullt klar over hvordan de skulle opprettholde sin maktposisjon hjemme. Det er i tillegg tvilsomt om kongemakten kunne ha forbigått en mann som Ravn Oddsson uten at det var blitt reaksjoner. Og ved å la de lokale stormennene få beholde sine posisjoner, sikret kongen at omleggingen til monarki foregikk under minst mulig motstand. Ordningen tilfredstilte både kongemakten og de lokale stormennene.

Selv om vi ikke har samme mulighet til å undersøke den sosiopolitiske situasjonen i de andre skattlandene, tyder situasjonen på Shetland rundt 1300 på at det også der var en klar sammenheng mellom sosial bakgrunn og embete, og mellom det lokale aristokratiet og kongstjeneste. Og det er ingen grunn til å tro at det var annerledes på Orknøyene, hvor lokaloffentligheten gjennom hele senmiddelalderen hadde et klart aristokratisk preg.

⁶³⁴ ÍÁ: II, Ætt Ingólfs landnámsmanns og Húnbogaætt og XIII, Hítðælir). Det ser også ut til at Ketils svigerfar, Guttorm Bjarnesson, var lagmann (IA: 149 (1307)). Ketils svoger, Jon Guttormsson, var en av de såkalte leiehirdstjorene i 1358 (ÍÁ: 167 og kp 9).

⁶³⁵ ÍÁ: XX, Ljósvetingar og Hlíðarmenn.

⁶³⁶ Se også kp 8.

⁶³⁷ Se også Jón Viðar Sigurðsson 1995: 156-162.

Sammenfatning

Skattlandsstyret hadde i denne perioden karakter av et samarbeid mellom kongens menn, allmuen og sentralmakten. Men selv om allmuen hadde fått en sterkere posisjon etter etableringen av kongedømmet, hadde kongens menn et sterkt grep om styret. Embetsmennene håndterte kongens interesser med assistanse fra de lokale hirdmennene og utsendinger fra sentralmakten. Forvaltningsapparatet fungerte som i Norge.

Selv om jarlen fremdeles var den fremste av kongens menn på Orknøyene, ser det ikke ut til at han var ansvarlig for kongens interesser i skattlandet.

Alt på 1270-tallet skilte forvaltningsapparatet på Island seg fra det i de opprinnelige skattlandene. Siden Island var på størrelse med en norsk landsdel eller et fylke, var det behov for en annen struktur der enn i de andre skattlandene. Det fantes derfor en egen hirdavdeling i landet med en egen styrer fra 1279. Forvaltningsapparatet ble altså tilpasset lokale behov.

På bygdenivå var det meste av styret overlatt til innbyggerne selv, men i Islands tilfelle ser vi at kongens menn også deltok på dette nivået, hvor de også hadde en personlig forankring. Det er på dette området at vi finner den største forskjellen mellom kongens menn i skattlandene og i Norge. På Island, og antakeligvis Shetland, har landets eget aristokrati i egenskap av kongelige hirdmenn dominert lokaloffentligheten og styrt lokalsamfunnene på kongens vegne. Tendensen til at hirdmedlemskap, ridderverdighet og embete gikk i arv eller forekom hyppigst i enkelte familier ser vi både på Island og i Norge. Det var likevel en viktig forskjell: Mens norske sysselmenn gjerne manglet personlig tilhørighet i syslen sin, var de islandske sysselmennene en integrert del av lokalsamfunnet.

Vi ser også tydelig at politiske stridsspørsmål i Norge fikk direkte konsekvenser for styret av Island. Striden om kirkens og kongens jurisdiksjon skapte utfordringer for sysselmennene, og stadamålstriden og forholdet mellom kirkens og kongens menn fikk næring av konflikten mellom konge og kirkemakt i Norge.

Overgangen til direkte kongelig herredømme tok ikke form av en revolusjon, verken på Island eller Orknøyene. Jarledømmet på Orknøyene fikk bestå, og på Island beholdt det lokale aristokratiet sin maktposisjon som kongstjenestemenn. Kongedømmet og statsdannelsesprosessen førte ikke til at det personlige maktgrunnlaget fikk mindre betydning for kongemaktens lokalforvaltning. Undersøkelsen av forvaltningsapparatet i skattlandene fram til 1319 er dermed med på å dempe det inntrykk av markant brudd som vi finner i den nasjonale forskningstradisjonen. Og i Orknøyenes tilfelle kan vi si at den opprinnelige

styringsordningen ble opprettholdt, men tilpasset kongedømmets behov. I de andre skattlandene ble imidlertid de kongelige styringsorganene enerådende.

Den viktigste årsaken til at vi kan påvise kontinuitet mellom gammel og ny styringsordning er det lokale aristokratiets rolle i skattlandsstyret. Det er sterke paralleller mellom overgangen fra høvdingmakt til kongemakt på Island og dannelsen av et tjenestemannsaristokrati i Norge. Overgangen fra høvdingstyre til kongedømme kan da også illustreres med Ravn Oddssons karriere; selvstendig islandsk høvding uten bånd til kongen til 1261; kongens lensinnehaver fra 1261 og sysselmann fra 1273 til 1289.

8. 1320-1350: Norgesvelde og kongefelleskap

Kongefelleskapet mellom Norge og Sverige i 1319 har dannet epoke i norsk historiografi. Det var første skrittet mot et samlet Norden. I det nedgangsbildet som tegnes av norske historikere er det to elementer som er viktige for oss; det ene er Norges dreining mot øst, det andre er påstanden om norsk statsoppløsning. Mens høymiddelalderens Norge hadde vært et atlantehavsvelde skulle senmiddelalderens Norge bli absorbert i et Norden orientert mot Østersjøen og den tyske verden. Den norske staten skal ha forvitret på slutten av 1300-tallet. Styret av Norge og Sverige ble imidlertid ikke samkjørt etter 1319, og de endringer vi kan påvise i det norske riksstyret fram til 1350 skal ha vært en videreføring av prosesser som var i gang i kong Håkon Vs regjeringstid.⁶³⁸

Vi skal nå se på hvordan forholdet mellom det norske kongedømmet og skattlandene utviklet seg under dette første norsk-svenske kongefelleskapet. Jeg velger å avgrense undersøkelsen oppad til 1350; det neste store skillet i norsk historiografi. Pestens konsekvenser for skattlandsstyret skal vi se nærmere på i neste kapittel.

Fordi vi mangler kilder om styret av Shetland og Færøyene fra denne perioden, må undersøkelsen avgrenses til Orknøyene og Island.

Orknøyene

Magnus jarl Jonsson døde trolig en gang tidlig på 1320-tallet. Han skal ha etterlatt seg en umyndig arving, som var død i 1330, da jarledømmet gikk i arv til den skotske jarlen Malise av Strathearn.⁶³⁹ Var det fremdeles kongens embetsmenn som håndterte kongens interesser på Orknøyene eller ble de overlatt til jarlen?

Det ser ut til å ha vært bare én sysselmann på Orknøyene da 1312-forliket ble inngått. I 1321 henvendt derimot kong Robert I av Skottland seg til den norske kongens "bailiffes" – i flertall – på Orknøyene. Kongen ønsket å få rede på om det var Norges konge eller bailiffene

⁶³⁸ Se f.eks. Steinar Imsen og Jørn Sandnes, *Norges Historie 4. Avfolkning og union*, Oslo 1977: 48-57 og 250-251; Blom 1992: 824, 827 og 830-31.

⁶³⁹ Crawford 1971: 23, 25-29 og 168 og Thomson 2001: 149-152.

selv som hadde tillatt en av hans fiender å oppholde seg på øyene, selv etter at kongens bailiff i Caithness hadde krevd ham utlevert. Robert ønsket også å få klarhet i om hans undersåtter var blitt utsatt for overgrep på Orknøyene, og om dette i så fall hadde skjedd på kongens ordre eller etter bailiffenes eget initiativ.⁶⁴⁰ Siden kong Robert omtalte Orknøyene som én syssel, ser det ut til at to menn delte syslen i 1321. Sysseldeling finner vi også i andre deler av riket i denne perioden.⁶⁴¹

Det var uten tvil sysselmennene som var kong Magnus' representanter i jarledømmet i 1321, og som kong Robert fant det naturlig å henvende seg til. Det er godt mulig at Magnus jarl var død i 1321, og at dette forklarer sysselmennenes nærvær i jarledømmet. Det går imidlertid fram av kong Roberts brev at hans sysselmann i Caithness tidligere hadde henvendt seg til sysselmennene på Orknøyene. Magnus jarl var i live høsten 1319, da han og jarlefrua var vitner til en overenskomst mellom den lokale biskopen og visitorer fra erkebiskopen.⁶⁴² Henvendelsen fra den skotske kongens bailiff til bailiffene på Orknøyene hadde nok blitt sendt en stund før kong Robert fikk beskjed om problemene. Det kan derfor ikke utelukkes at Magnus jarl fremdeles var i live da de orknøyske sysselmennene fikk den første henvendelsen fra Skottland. De oppgaver som omtales i kong Roberts brev tilhørte dessuten sysselmannens myndighetsområde, og minner om de oppgaver sysselmanen utfører i 1312-forliket.

Vi kjenner navnet på orknøylagmannen i 1325. Sigvat Kolbeinsson oppholdt seg da på lagtinget i Bergen som part i en eiendomsstrid med Munkeliv kloster sammen med sin brors svigersønn. Fem menn som enten var eller hadde vært lagmenn fikk i stand forlik mellom partene.⁶⁴³ Vi vet ikke om Sigvat var orknøying eller nordmann, men han hadde både eiendommer og slekt i Norge, og i 1330 var han vitne til en proventgave i Bergen. Sigvat omtales da uten lagmannstittel.⁶⁴⁴ Vi har også indisier på at det kan ha vært sysselmann på Orknøyene på slutten av 1320-tallet. I 1329 kjøpte enka etter Magnus jarl jord på Orknøyene av Erling Vidkunsson, den norske drottseten. Nordmannen Sigurd Jatgeirsson var drottsetens

⁶⁴⁰ DN V: 68, "ballivis". Kongen omtaler syslen som "balliam vestraen Orchardie", altså én syssel.

⁶⁴¹ F.eks. på Island (IA: 353 (1345)).

⁶⁴² DN IX: 85 [1320]. I brevet referer visitorene til reisen til Orknøyene høsten 1319. Det virker å være noe uavklart med denne kilden og de andre som angår erkebiskop Eilivs anklager mot biskop William for diverse kritikkverdige forhold. Se RN IV: 56 (DN IX, 86), 59 (DN IX, 87), 60 (DN IX, 88) og 61 (DN XVIII, 5). RN IV gjengir ikke DN IX: 85, som er kilden til jarlen og jarlefruas vitnegjerning. Ser også Thomson 2001: 149. Ifølge Crawford er Robert Is brev beviset for at Magnus jarl er død i 1321 (Crawford 1971: 23).

⁶⁴³ DN XII: 67 og 68.

⁶⁴⁴ DN XII: 58 (1321) og 76 (1330).

privatombudsmann på Orknøyene og gjennomførte salget på hans vegne.⁶⁴⁵ Selv var Sigurd ridder og godseier fra Midt-Norge, og den mest åpenbare årsaken til at han befant seg på Orknøyene var at han var sysselmann.⁶⁴⁶

Vi har svært få opplysninger om Malise jarls tid som orknøyjarl, og ingen som knytter ham direkte til styret av Orknøyene. Men vi vet at det fantes minst én kongelig embetsmann i jarledømmet mens Malise var jarl; Sigurd Sigvatsson var lagmann på Orknøyene i 1338.⁶⁴⁷ Som Sigvat lagmann møter vi også Sigurd på Vestlandet. Sammen med blant andre gulatingslagmannen var Sigurd vitne til at abbeden i Munkeliv kjøpte gods av Erling Vidkunsson. Selv om vi bare har patronymet å støtte oss på, og identifiseringen derfor er noe usikker, er det mulig at Sigurd var sønn av Sigvat. Det var ellers ikke uvanlig at lagmenn fra skattlandene bisto gulatingslagmannen når de hadde ærend i Norge.⁶⁴⁸ Vi må regne med at lagmenn som Sigvat og Sigurd har hatt ansvaret for rettspleien i jarledømmet.

Det er ikke mulig å påvise at orknøyjarlene på noen måte deltok i skattlandsstyret i perioden 1320 til 1350. Og siden det foreligger opplysninger både om sysselmenn og lagmenn, må vi kunne anta at det fremdeles var kongens embetsmenn som håndterte kongens interesser på Orknøyene. Bortsett fra sysseldelingen i 1321 kan vi ikke påvise endringer i styret av jarledømmet. Det er imidlertid svært interessant at de kongelige embetsmennene vi kjenner navnet på fra denne perioden var nordmenn eller hadde svært tette bånd til bergensområdet og sentrale aktører i riksstyret.

Island

Hirdstjøre og sysselmenn; videreføring eller endring?

På grunn av et magrere kildemateriale har vi ikke samme oversikt over sysler og sysselmenn på Island i denne perioden som vi hadde i den forrige. Axel Kristinsson mener at det ble flere og mindre sysler etter 1319, og at det kan ha vært ni sysler i 1331. Han mener utviklingen

⁶⁴⁵ DN II: 168 og 170. Crawford foreslår at Erling Vidkunsson kan ha vært sysselmann på Orknøyene, mens Sigurd var hans lokale ombudsmann (Crawford 1971: 178). Vi har imidlertid ingen som helst indikasjoner på at Erling Vidkunsson hadde syssel på Orknøyene mens han var drottsete i Norge. Om Erlings jordegods på Orknøyene se f.eks. Wærdahl 1998: 109.

⁶⁴⁶ Om Sigurd Jatgeirsson se DN II: 120, 168 og 170; IV: 199 og 202 og V: 112.

⁶⁴⁷ DN XII: 88.

⁶⁴⁸ REO: lxxii-lxxiii. Islandske lagmenn og kongsmenn fungerte som vitner i bergensområdet både før og etter 1300. Grim Torsteinsson, som tidligere hadde vært lagmann på Island, var for eksempel vitne sammen med gulatingslagmannen i 1343. Se nedenfor om kongefellesskapets konsekvenser for kongens menn på Island.

skyldes en administrativ omlegging etter kong Håkon Vs død og etableringen av hirdstjorembetet på Island.⁶⁴⁹

Selv om det fantes mindre sysler etter 1319, omfattet likevel de fleste syslene fremdeles hele eller halve landsfjerdinger.⁶⁵⁰ Tar vi imidlertid høyde for sysseldeling er ni sysler et sannsynlig tall. Men sysseldeling hadde også forekommet før 1300. Det er derfor ikke mulig å koble antall sysler til kongefellesskapet og en administrativ omlegging etter 1319.

I 1323 var det minst tre sysselmenn på Island; Benedikt Kolbeinsson, Ketil Torlaksson, som også var hirdstjore, og Eirik Sveinbjørnsson.⁶⁵¹ Benedikt og Eirik hadde syssel i hver sin del av Nordlandsfjerdingen; Eirik i vest og Benedikt i øst. Benedikt var bosatt i det området han fikk myndighet over, mens Eirik Sveinbjørnsson måtte skaffe seg bosted nordpå på grunn av sysseltildelingen. Han avtalte derfor å leie gården Flugmýri i Skagafjörður av bispesetet i Hólar for fire år.⁶⁵² Syslene var uten tvil ettertraktet, for i 1342 oppsto det en blodig konflikt mellom Jon Hallsson og Arnor Tordsson om syslen mellom Þjórsá og Lómagnúpsandur. Arnor ble fanget og lemlestet av Jon.⁶⁵³

Vi har ikke så mange opplysninger om hva sysselmennene gjorde i denne perioden. Men i 1326 var Benedikt Kolbeinsson vitne til et samtykke om eiendom mellom biskop Laurentius av Hólar og Gudmund abbed i Þingeyrar-klosteret.⁶⁵⁴ Dette er i og for seg en oppgave han kan ha utført som privatperson, men det var vanlig at kongens embetsmenn bisto

⁶⁴⁹ Axel Kristinssons konklusjon forutsetter at et en liste over skattebønder fra Island, datert til 1311 i DI IV: 311, er et resultat av to forskjellige mantallsføringer datert til henholdsvis 1311 og 1331. Axel Kristinsson mener at 1311-mantallet speiler en sysselinndeling basert på fjerdingene, mens 1331 er basert på ni sysler. (Axel Kristinsson 1998: 122-128).

⁶⁵⁰ Svein lang Toresson hadde antakeligvis Skagafjörður fra 1301 mens Alf i Kroken fikk resten av Nordlandsfjerdingen og Østfjordsfjerdingen (IA: 199, 387-388; Lsb: kp 17). Kildene er imidlertid ikke entydige, og Axel Kristinsson hevder da også at Svein var Alfs ombudsmann (Axel Kristinsson 1998: 120). Eirik Sveinbjørnsson hadde den vestlige delen av Nordlandsfjerdingen i 1323 og Benedikt Kolbeinsson den østlige (IA: 346 og Lsb: kp 46 og 49). Grim Torsteinsson kom ut som hirdstjore og var gitt len i Vestfjords- og Sørlandsfjerdingen (IA: 210 (1343)). Ivar holm Vigfusson hadde syssel fra Þjórsá øst (deler av Sørlandsfjerdingen) og hele Østlandsfjerdingen (IA: 355 (1352)).

⁶⁵¹ IA: 346. I samme annalnotis nevnes også en Sigmund fot Eyulfsson som brakte sysselbrev til Ketil og Eirik. Vi vet imidlertid ikke om han var sysselmann eller bare budbringer. Det er vanskelig å si med sikkerhet hvem som var sysselmenn på Island i denne perioden siden kildeopplysningene er få og i liten grad gir eksplisitte opplysninger om sysselmenn. Det er blitt hevdet at både Ketil og Eirik var hirdstjorer (Björn Þorsteinsson og Sigurður Líndal 1978: 89). Det finnes imidlertid ingen kildeopplysninger som knytter Eirik til embetet (Axel Kristinsson 1998: 136).

⁶⁵² Lsb: kp 46 og IA: 346 (1323). Eirik betalte 12 hundre om året for gården i varer og ved å gjøre forbedringer på husene.

⁶⁵³ IA: 209-10, 222, 352 og 401. Brødrene Gudmund og Orm Snorresson var også sysselmenn i denne perioden (1345-53). For en oversikt over kongens embetsmenn på Island i denne perioden se tabell i appendiks.

⁶⁵⁴ DI II: 363. Vi vet ikke hvor lenge Benedikt var sysselmann, men vi har opplysninger som kan tyde på at han var sysselmann til ca. 1350. Han vitnet regnskapet til Möðruvellir-klosteret 1350 (DI II: 530).

kirkens menn på denne måten. Biskop Laurentius kom senere i konflikt med Möðruvellir-klosteret. Konflikten ble løst på Möðruvellir ved hjelp av fremtredende geistlige og lekmenn, og da biskopen senere dro til klosteret for å inspisere, hadde han med seg Benedikt og hans sveiner som vern.⁶⁵⁵

Den virkelig store endringen i styret av Island i denne perioden skal være opprettelsen av hirdstjorembetet rundt 1320. Vi har imidlertid sett at Ravn Oddsson var den fremste kongsmannen i landet og leder for de håndgangne menn alt på 1270-tallet. Axel Kristinsson knytter opprettelsen av hirdstjorembetet til svekkelsen av kongemakten etter 1319. Han mener det ikke er mulig å påvise at noen ble utnevnt til merkesmann eller hirdstyrer etter at Ravn døde i 1289.⁶⁵⁶ Men vi har sett at både Torvard Torarinsson, Erlend Olavsson og Alf i Kroken utførte oppgaver som kan tyde på at de har hatt en tilsvarende stilling som Ravn. Det er dessuten ikke mulig å tidfeste etableringen av hirdstjorembetet til 1320. Året viser bare til første gang embetstittelen nevnes i det bevarte kildematerialet. Ketil Torlaksson, som definitivt var hirdstjore fra 1320 til 1341, var i kongstjeneste allerede i 1314, da han kom til Island med kongens budskap og herretittel.⁶⁵⁷ Han ble dessuten nevnt først av de lekmenn som ble stevnet til Norge i 1319 i forbindelse med hyllingen av Magnus Eriksson.⁶⁵⁸ Vi kan ikke utelukke at Ketil kan ha fått både hirdstjorembete og syssel i tillegg til ridderverdigheten i 1314.⁶⁵⁹

Axel Kristinsson mener at Ketil Torlaksson bør sammenlignes med Ravn Oddsson og ikke de hirdstjorer som var i kongens tjeneste på Island etter 1341. Han begrunner dette med at selv om Ketil var hirdmennes leder, så var han ikke sysselmennes overordnede som sine etterfølgere.⁶⁶⁰ Etter mitt skjønn finnes det ingen tvil om at både Ravn og Ketil var langt

⁶⁵⁵ Lsb: 49 og 53.

⁶⁵⁶ Axel Kristinsson 1998: 134-135. Se også Björn Þorsteinsson, "Hirðstjóri", KLNVI, 1961: sp 582-583 og Björn Þorsteinsson og Sigurður Línal 1978: 55-56 om opprettelsen av hirdstjorembetet.

⁶⁵⁷ DI II: 342 (1320) og IA: 151, 203-204 og 344 (1314 og 1315). På grunn av kildesituasjonen må de fleste embetsperioder betraktes som forslag. Vi vet ikke sikkert at Ketil var hirdstjore til 1341. Han utførte imidlertid oppgaver som tyder på det til og med 1335, og reiser fremdeles ofte til Norge på 1330-tallet. Vi kjenner dessuten ingen annen hirdstjore før 1341 (IA: 208 og 351 (1340) og 273, 351, 401 (1341)).

⁶⁵⁸ IA: 394 og Lsb: 31. De utstevnede var, ifølge *Biskop Laurentius saga*, begge biskopene, begge lagmennene, Ketil Torlaksson, 6 seks håndgangne menn og seks av de fremste bøndene. Ketil er den eneste som navngis både i annalene og i sagaen.

⁶⁵⁹ De islandske hirdstjorene ble utnevnt av regjerende monark eller regent. Det finnes imidlertid ett unntak på 1300-tallet: I 1386/87 ble Eirik Gudmundsson utnevnt av drottsete Ogmund Finnsson (IA: 365 og 414-415). Sysselmenn fikk ikke sysler på livstid. Sysselbrevet Ketil mottok i 1323 var trolig bare et av mange han mottok i løpet av karrieren.

⁶⁶⁰ Axel Kristinsson forklarer dette blant annet med at mens Ketil var ridder, og kan knyttes til hirdorganisasjonen, var ikke hirdstjoren i 1341 ridder, og følgelig heller ikke del av noen hirdorganisasjon (Axel

mer enn de håndgange menns leder. Ravn kunne tross alt innsette midlertidige sysselmenn i 1285. Ingen andre kongsmenn på Island hadde slik myndighet i hans levetid, og hirdstjoren utførte ikke slike oppgaver på 1300-tallet.

I 1320-21 reiste Ketil rundt i landet og tok imot islendingenes troskapsed til kong Magnus Eriksson.⁶⁶¹ Dette var en oppgave som tidligere var blitt skjøttet av utsendinger fra Norge. Da Laurentius Kalvsson ble valgt til biskop av Hólar i 1322 hadde Ketil en sentral rolle.⁶⁶² Laurentius befant seg på dette tidspunktet i Þingeyrar-klosteret. Da nyheten nådde dit skrev han til Ketil; "som da var hirdstjore". Ketil kom Laurentius i møte, og de red sammen til Hólar hvor hirdstjoren foretok lysningen av valget fra koret. Deretter førte Ketil og bispestolens official Laurentius til sete.⁶⁶³ Ketil sto senere i spissen for en stor delegasjon av geistlige og lekmenn som dømte i den nevnte konflikten mellom biskopen og Möðruvellir-klosteret.⁶⁶⁴ Ketil hadde også en sentral rolle i innsamlingen av vissøren. I 1331 og 1335 samarbeidet han med utsendinger fra Norge om å samle inn og regne ut vissøren fra Island. I begge tilfellene fulgte han utsendingene tilbake til Norge.⁶⁶⁵

I brevet hvor hirdstjoretittelen brukes for første gang henvender kongen seg både til hirdstjoren, ridderne, hirden og alle landets formenn.⁶⁶⁶ Hirdstjore benyttes her som en embetstittel, og siden ridderne også tilhørte hirdstjoresjiktet, gir henvendelsen liten mening hvis vi bare ser den i samband med den opprinnelige hirdorganisasjonen. Vi kan derfor slå fast at Ketil som hirdstjore var en overordnet embetsmann i kongens forvaltningsapparat på Island. Det er faktisk ikke mulig å knytte Ketil til rollen som islandsk hirdstyrer. Vi skal senere se at det trolig ikke fantes noen hird å lede lenger på Island i hans embetstid.

Det er altså ikke mulig å påvise at en eventuell svekkelse av kongedømmet førte til at det ble etablert et overordnet embete i forvaltningsapparatet på Island. Om ikke hirdstjoretittelen var i bruk på 1270-tallet, fantes det like fullt en overordnet kongstjenestemann i landet. Island var på størrelse med en norsk landsdel; det besto av flere

Kristinsson 1998: 136 og 152). Vi skal senere se at det var flere årsaker til at hirdstjoren ikke lenger hadde ridderverdighet fra 1340-tallet.

⁶⁶¹ IA: 267 og 345.

⁶⁶² IA: 395 (1322).

⁶⁶³ Troels Dahlerup, "Official. *Alment*", KLN XII, 1967: sp 528-529 og Magnús Már Lárusson, "Official. *Island*", samme: sp 539.

⁶⁶⁴ Lsb: kp 36 og 49.

⁶⁶⁵ IA: 219 (1331) og 220 (1335). I 1335 hadde en Uppsala-Rolf forhandlet med Ketil Torlaksson hirdstjore og Loft Tordsson om vissøren. Rolf var bonde fra Nordlandet, og sannsynligvis foregikk dette på et lokalt ting i forbindelse med hirdstjorens innsamling eller kontroll av vissøren. Det er mulig Rolf deltok i oppbeørnelsen, enten som sysselmann eller som lensmann.

⁶⁶⁶ "Bioðum uer hirðstjora uorum riddurum uorum hirð uorri oc ollum landzins formonnum [...]" (DI II: 343).

sysler og to lagsogn. Behovet for en overordnet kongstjenestemann hadde nok vært til stede siden forvaltningsapparatet ble etablert. Vi skal se at hirdstjore også ble brukt som embetstittel på kongelige embetsmenn på landsdelsnivå i Norge på 1300-tallet.

I 1341 tok nordmannen Botolf Andresson over som hirdstjore.⁶⁶⁷ Axel Kristinsson argumenterer for at det nå kom en endring i den administrative strukturen på Island. Han ser for seg at den kongelige myndigheten som sysselmennene tidligere hadde forvaltet nå ble overtatt av hirdstjoren, og at hirdstjoreembetet var en sammensmeltning av den gamle hirdembetsmannen og sysselmansembetet.⁶⁶⁸ Før vi tar stilling til denne påstanden, skal vi se på hirdstjorens ansvar og oppgaver før 1350.

Hirdstjoren skulle blant annet være ansvarlig for å få inn kongsinntektene fra ledige sysler, men det var bare kongen som kunne innsette sysselmenn.⁶⁶⁹ Hirdstjoren hadde imidlertid myndighet til å tiltale sysselmenn som plaget kongens undersåtter og bringe saken inn for kongen. Dette skulle imidlertid skje med råd fra de håndgangne menn. Vi har ingen eksempler på at hirdstjorene tok affære overfor sysselmenn på Island selv om opplysninger i annalene og bestemmelsene i en retterbot fra 1342 tyder på at det kan ha forekommet ulovlig sysselbesittelse.⁶⁷⁰ Hirdstjoren var uten tvil overordnet sysselmennene, men sysselmennene var fremdeles ansvarlige for oppebørselen av kongsinntektene lokalt. De må altså ha beholdt sin kongelige myndighet.

Hirdstjoren hadde også rett til å stevne islendinger som ikke adlød kongens bestemmelser for kongen, seg selv eller lagmannen. I slike tilfeller skulle lagmannen først undersøke om de siktede var uskyldige eller ikke, før de ble stevnet ut av landet. Lodin lepp hadde slik myndighet i 1281, men det ser ikke ut til at de islandske sysselmennene har hatt tilsvarende myndighet.⁶⁷¹ Hirdstjoren bisto også allmuen i deres konflikter med kirkens menn. Ketil Torlaksson var en av flere som la fram nordlendingenes problemer med biskop Audun for kongen rundt 1320, og i 1347 ga Holte hirdstjore Torgrimsson nordlendingene råd i deres konflikt med biskopen i Hólar.⁶⁷²

⁶⁶⁷ IA: 209, 273 og 401 (1341).

⁶⁶⁸ Axel Kristinsson 1998: 138.

⁶⁶⁹ DI II: 488.

⁶⁷⁰ IA: 209-210 og 401. Som vi tidligere har sett var det strid om sysler i 1342. Dette kan forklare at kongen i retterboten understreker at ingen kan ta sysler i besittelse uten hans samtykke (DI II: 488).

⁶⁷¹ DI III: 32. Se Asb: kp 65 om Lodin.

⁶⁷² DI II: 342 (1320) og IA: 223 (1347).

Hirdstjoren førte som vi har sett tilsyn med innsamlingen av vissøren i samarbeid med utsendinger fra Bergen. Han hadde også et overordnet ansvar for handelen i landet. Mens sysselmennene skulle følge opp handelen lokalt, hadde hirdstjoren blant annet myndighet til å pålegge kjøpmenn bare å frakte kongens gods fra Island.⁶⁷³ Hirdstjoren kunngjorde også kongens budskap for islendingene. Og sammen med resten av kongens menn, var hirdstjoren ansvarlig for å få nye bestemmelser lovtatt på Alltinget, og for å få satt kongens påbud ut i live.⁶⁷⁴ Siden Ketil hirdstjore sto i spissen for de menn som dømte i konflikten mellom biskop Laurentius og Möðruvellir-klosteret, ser det ut til at han kan ha hatt en overordnet rolle i rettspleien.

Vi har ingen opplysninger som tyder på at sysselmennene mistet sine oppgaver til hirdstjoren, og for ytterligere å vise hva slags rolle hirdstjoren hadde, skal jeg nå trekke hirdstjorene i Norge inn i undersøkelsen.

Vi har alt sett at merkesmann er blitt brukt om kongens øverste embetsmann på Island. I Norge fikk også eldre hirdtitler nytt innhold.⁶⁷⁵ Den første hirdstjoren vi møter i norske kilder er riksråden Ogmund Guttormsson. Han var hirdstjore i Viken i 1347.⁶⁷⁶ Ogmund oppnevnte en domsnemnd som skulle dømme i en sak hirdstjoren var blitt forelagt på et stevne i Olavsklosteret i Oslo. I 1348 oppnevnte Ogmund på ny domsnemnd. Denne gangen i en sak mot seks bønder som var i konflikt med sysselmanen i Jemtland.⁶⁷⁷

Hirdstjoren i Viken hadde altså en overordnet rolle i rettspleien i sitt distrikt. Og siden Ogmunds myndighet strakk seg over flere sysler og lagsogn, ja, til og med til Jemtland, kan vi ikke sammenligne hirdstjorens myndighet med sysselmennens. Norske historikere regner hirdstjorene for å ha vært "oversysselmenn", "kongelige stattholdere" og "stedfortredere". De førte tilsyn med embetsmennene i sitt distrikt, og hørte med blant de menn som styrte landet i

⁶⁷³ DI II: 511 [1345].

⁶⁷⁴ Se f.eks. DI II: 342 og III: 35 og IA: 390 (1305) og 212 (1346).

⁶⁷⁵ Benedictow 1971: 19-20.

⁶⁷⁶ DN I: 240 og 307. Ifølge Ole Jørgen Benedictow var hirdstjorer aktive som regionale embetsmenn i Norge fra ca. 1335 (Benedictow 1971: 20). DN I: 240, hvor hirdstjoreembetet nevnes for første gang, er imidlertid feildatert til 1336 i DN (RN V: 960). Vi har dermed ingen opplysninger som tyder på at embetet var etablert før 1347 i Norge, selv om det er godt mulig det var det.

⁶⁷⁷ DN II: 256. Denne saken var imidlertid spesiell fordi den var resultatet av en klage på sysselmanen til kongen. Lagmannen i kongsgården i Oslo hadde først fastsatt bøtene til kongen, men satte bort takseringen av skadeerstatningen til en 6-mannsdóm, oppnevnt av Ogmund Guttormsson (DN II: 287; III: 256 og 266 og RN V: [1047]). Se også Imsen 1990: 115-116 og Njåstad 2003: 161-170.

kongens fravær.⁶⁷⁸ Saken i Jemtland involverte kongens sysselmann, og det er godt mulig at vi i dette tilfellet også ser hirdstjorens rolle som sysselmennenes tilsynsmann. Men selv om norske hirdstjorer hadde syssel til underhold, tok de ikke over de andre sysselmennenes oppgaver.⁶⁷⁹ Det var sysselmennene – ikke hirdstjorene – som representerte kongen lokalt.

Hirdstjoren på Island kan sammenlignes med hirdstjorene i Norge. Å ha "hirðstjórn" innebar å være delegert kongelig myndighet over et distrikt som omfattet flere sysler og lagsogn.⁶⁸⁰ Stillingen minner om de senere hovedlensherrene og kan tolkes som et varsel om overgangen til lensstyre i senmiddelalderen. Alt i 1346 skal den første hirdstjoren ha tatt i bruk Bessastaðir på Álftanes som bosted. Bessastaðir var en av gårdene som kong Håkon Håkonsson hadde konfiskert etter Snorre Sturlasons død. Utenlandske hirdstjorer og høvedsmenn bodde senere på gården. Hirdstjoren hadde trolig kongsgods i veitsle.⁶⁸¹

På Island ble ordningen med to lagsogn opprettholdt. Vi har eksempler på at lagmennene har avgitt orskurd på 1320- og 1330-tallet og at de deltok på Alltinget.⁶⁸² I konflikten mellom nordlendingene og biskop Audun Torbergsson i Hólar om tienden var lagmannen i nord og vest, Grim Torsteinsson, en av flere lekmenn som forsøkte å forhandle med biskopen. Det lyktes ikke, og trolig hadde nordlendingene på dette tidspunktet allerede henvendt seg til kongen om saken.⁶⁸³ Torlak Narvesson, Grims kollega, var en av flere kongsmenn som rapporterte om konflikten med biskopen til kongen i 1320.⁶⁸⁴ De islandske lagmennene representerte i høyeste grad allmuen samtidig som de var kongsmenn.

Utover på 1300-tallet møter vi få utsendinger fra sentralmakten på Island. Gunnar råsvein kom ut med retterbøter i 1319 og i forbindelse med hyllingen av kong Magnus

⁶⁷⁸ Munch, NFH Unionsperioden, 1: 189, 417, 810 og 874-876; Yngvar Nielsen, *Det norske Riksråd*, 1880: 206 og 212; Blom 1992: 168, 321, 578 og 598; Moseng mfl. 1999: 322, hvor forfatterne regner med at hirdstjorene kan ha hatt en militær kommandorolle for kongens håndgangne menn og deres herresveier i den aktuelle landsdelen.

⁶⁷⁹ Otte Rømer var både hirdstjore og fehirde i Trondheim og sysselmann i Hålogaland rundt 1370 (DN V: 264, II: 422).

⁶⁸⁰ I annalene karakteriseres "hirðstjórn" på denne måten i forbindelse med utnevnelsen av Botolf Andresson i 1341: "at bioða yfir alla leikmenn" (209), "skipadr hirdstjore vm alt Jsland" (273) og "Vt kvoma botolfs Andres sonar med kongs valld yfer allu landi" (352).

⁶⁸¹ Se Sts II: 118 om at kongen tok arven etter Snorre, med unntak av Reykholt som tilhørte kirken og SÍ III: 56 om Bessastaðir. I 1420 avtalte hirdstjore Vigfus Ivarssons enke å overlate Vigfus' etterlatte gods til kongens representant, og at hun selv skulle oppsøke kongen året etter for å greie ut om rente og gods. Det virker som om Vigfus har unnlatt å betale kongen det han skylder. Det kan selvsagt ha vært inntekter han tok inn på kongens vegne (DI IV: 344).

⁶⁸² DI II: 388 [1329] og 456 (1337); Lsb 33 og IA: 347 og 397.

⁶⁸³ Lsb: kp 32-33 og DI II: 337 og 342.

⁶⁸⁴ DI II: 342.

Eriksson. Det kom også utsendinger, antakeligvis underfehirder, fra Bergen for å samle inn og føre ut vissøren.⁶⁸⁵ I 1331 kom Hauk Erlendsson ut med kongens budskap, men det ser ut til at innsamlingen av vissøren var hans hovedoppgave. En annen årsak til at det ble færre utsendinger kan være mangelen på større politiske saker som det hadde vært flere av på slutten av 1200-tallet.⁶⁸⁶

Den største forandringen i forvaltningsapparatet på Island i denne perioden er at hirdstjoren ble fastere etablert som embetsmann og at han også tok over oppgaver som tidligere var blitt utført av utsendinger fra Norge. Gjennom hirdstjoren ble det lokale apparatet tilført større myndighet. Denne prosessen kan imidlertid ha begynt før kong Håkon Vs død i 1319, og den fortsatte etter 1350.

Det lokaloffentlige liv

De islandske nevndemennene møttes stadig på Þingvellir hver sommer. Alltinget var fremdeles møteplassen når islendingene stilte krav til kongen i forbindelse med hylling, selv om de sverget kongen troskapsed på de lokale tingene.⁶⁸⁷

Jeg har allerede nevnt nordlendingenes konflikt med biskop Audun Torbergsson i 1319-20. Bråket begynte da biskopen ikke rettet seg etter kongens bestemmelser i en skipan fra 1316 og blant annet forsøkte å endre tiendebetalingen.⁶⁸⁸ Bostedsløse i Skagafjörður slo seg sammen og beleiret biskopen, men ga seg da den lokale storbonden Ravn Jonsson og mange prester lovte at tiendebetalingen ikke skulle endres.⁶⁸⁹ Nordlendingene ga seg imidlertid ikke, og på Alltinget sluttet de seg sammen mot biskopen. Grim lagmann Torgrimsson og mange betydelige lekfolk red til Hólar etter tinget for å forsøke å få biskopen til ombestemme seg. De lyktes ikke.⁶⁹⁰ Islendingene sendt også et klagebrev til kong Håkon i sakens anledning hvor de ramset opp biskop Auduns feiltrinn, klaget over at utenlandske

⁶⁸⁵ Om underfehirdene i Bergen se Helle 1982: 562.

⁶⁸⁶ Gunnar råsvein kom til Island med brev fra riksrådene i 1319 (DI II: 343 [1320]). Svein hadde tidligere kommet ut med retterbøter til islendingene (DI II: 226 (1316) og RN III: 1130, jf. Munch, NFH Unionsperioden 1: 27, n. 1). Hauk Erlendsson og Loft Tordsson kontrollerte vissøren sammen med hirdstjoren i henholdsvis 1331 og 1335 (IA: 206 og 220).

⁶⁸⁷ IA: 153, 369 (1325); 347, 397 (1329) og 213 (1347). I 1320-21 dro Ketil hirdstjore rundt med kongens budskap på Island og lot islendingene sverge kong Magnus land og tegner (IA: 267, 345 og 395).

⁶⁸⁸ NgL III: nr. 46; DI II: 226 og 337 og RN III: 970 og 1130.

⁶⁸⁹ Det virker som om Ravn sto på god fot med biskopen. Han fikk i alle fall i oppdrag å sørge for at det ble samlet inn midler til å sette opp et minnesmerke for biskop Jon Halldorsson av Hólar på biskop Auduns vegne (Lsb: kp 32-33).

⁶⁹⁰ Det betente forholdet mellom biskop Audun og nordlendingene er beskrevet i detalj i *Biskop Laurentius saga*. Biskopen var nordmann og hadde problemer med å forstå og akseptere islandske tradisjoner.

biskoper ble utnevnt til landet og at kirken forsynte seg av kongedømmets gods.⁶⁹¹ Brevet ble sannsynligvis brakt til Norge av Ketil hirdstjore og hans farbror, lagmannen Snorre Narvesson. I Norge ble også islendingen Hauk Erlendsson trukket inn i saken. Han var nå inn i sin tredje periode som gulatingslagmann, og sikkert en god mann å ha på sin side.⁶⁹² Kong Magnus, eller snarere hans rådgivere i Bergen, mottok nordlendingenes brev og ble orientert om saken av Ketil, Snorre, Hauk og mange andre "dugende" menn som kongen hadde latt kalle til seg. Klagebrevet ble tatt til følge; den gamle tiendeordningen skulle opprettholdes.⁶⁹³

Konflikten med biskopen ble løst ved at nordlendingene trakk inn tingallmuen, kongens embetsmenn lokalt og sentralt og til slutt kongen. Det samarbeidet kongemakten la opp til mellom allmuen, kongens menn og kongen/sentralmakten i loven, fungerte i dette tilfellet også i praksis. Nordlendingenes konflikter med biskopene i Hólar var for øvrig en gjenganger i det offentlige liv på Island i første halvdel av 1300-tallet. I 1347 ble Alltinget brukt til å protestere mot biskop Orm Aslaksson. I dette tilfellet rådet Holte hirdstjore bøndene til å skrive klagebrev til kongen, og det skal også ha blitt gjort vedtak mot biskopen.⁶⁹⁴

Alltinget ble også brukt til å samtykke i nye lovbestemmelser. De kunne være sendt fra kongen, lokale biskoper eller være bestemmelser om saker som var delegert ned til Alltinget.⁶⁹⁵ Lagmennene administrerte fremdeles Alltinget. Vi har imidlertid ingen eksempler på orskurder fra lagretten i denne perioden, men i 1348 ble en Jon Guttormsson dømt ut til Norge under kongens miskunn.⁶⁹⁶ Dommen ble muligens avsagt på Alltinget.

Kongens embetsmenn var som vi har sett aktive i bygdeoffentligheten i forbindelse med innsettelse av ny biskop og i konflikter mellom lekfolk og kirken. Lagmennene ble dessuten mye brukt som vitner, og deres virksomhet i bygdeoffentligheten viser også hvilket sosialt sjikt av befolkningen embetsmennene tilhørte. I 1339 var lagmannen Gudmund Sigurdsson vitne sammen med blant andre Einar Grimsson og Geir Torsteinsson. Geir var dattersønn av Tord Hallsson, tidligere sysselmann og ridder.⁶⁹⁷ Einar var av godeslekt, og i nær slekt med

⁶⁹¹ DI II: 337 [1319]. Om datering se RN III: 1130.

⁶⁹² Helle 1982: 564.

⁶⁹³ DI II: 342.

⁶⁹⁴ IA: 213, 223, 275f (1347). Se også DN II: 529 og IA: 276 (1351).

⁶⁹⁵ DI II: 366 (1326) og IA: 153, 396 (1325) og 268 (1326).

⁶⁹⁶ IA: 347, 397 (1329) og 354 (1348).

⁶⁹⁷ DI II: 484. Om Geir Torsteinsson på Seilu se ÍÁ: skrá I, Oddaverjar og XVIII, Möðruvellingar.

Ravn Jonsson, som en annen lagmann, Peter Halldorsson, var vitne for to år etter.⁶⁹⁸ Ravn var en av de mektigste bøndene på Nord-Island, og dessuten Ravn Oddssons dattersønn. Men selv om Ravn hadde tette bånd til kongens menn, broren var ridder og sysselmann og datteren giftet seg med hirdstjore Botolf Andresson, og han selv spilte en aktiv rolle i det lokaloffentlige liv på Nord-Island, kan vi ikke knytte ham direkte til kongstjeneste.⁶⁹⁹

Peter lagmann var involvert i nordlendingenes konflikt med biskop Orm Aslaksson. I 1350 ble han stevnet til Norge i sakens anledning.⁷⁰⁰ Peter var i godt selskap. Flere av storbøndene i nord ble også stevnet ut av landet; deriblant Benedikt Kolbeinsson og hans sønn Kolbein. Benedikt og sønnen var aktive i det offentlige liv i Nordlandsfjordingen i flere tiår, og Benedikt kan fremdeles ha vært sysselmann i 1350.⁷⁰¹ Kongen hadde også stevnet ut Magnus rike på Svalbarð, hans svigersønn Sigurd Gudmundsson, senere lagmann og sønn av Gudmund lagmann Sigurdsson, samt tidligere nevnte Geir Torsteinsson og Nikolas Broddesson på Flatatunga.⁷⁰² Nordlendingene hadde hellet med seg hos kongen, og de kom tilbake til Island med kongebrev på at biskopen ikke skulle stille nye krav til kongens undersåtter.⁷⁰³

Kongens menn på Nord-Island var uten tvil en integrert del av den lokale bygdeeliten. Benedikt Kolbeinsson var en av de mektigste menn på Island, og når han forente personlig maktgrunnlag med sysselmannsembetet ser vi hvilken rolle den islandske bygdeeliten hadde i styret av landet. Dette lille dykket i lagmennenes gjøren og laden forteller oss dessuten at det er problematisk å trekke et skarpt skille mellom kongsmenn og ikke-kongsmenn. Men før vi ser nærmere på forholdet mellom kongsmennene og den lokale eliten, skal vi ta for oss den største endringen i forvaltningsapparatet på Island i denne perioden.

Kongefellesskapets konsekvenser for kongens menn

Fra slutten av 1200-tallet ser det ut til å ha vært en nedgang i antall menige hirdmenn på Island, og på 1320- og 30-tallet var ikke hirdstjoren leder av en islandsk hirdavdeling.

⁶⁹⁸ DI II: 466 (1339) og 484 (1341). Om Einar Grimsson, se *ÁÍ*: XI, *Seldælir*.

⁶⁹⁹ Om Ravn Jonssons slektsbakgrunn og hans etterkommere se *ÍÁ*: I, *Oddaverjar*, III, *Sturlungar* og XI, *Seldælir*. Flere brev viser hvilken fremtredende rolle Ravn hadde på Nord-Island på 1320- og 30-tallet. Han uttalte seg om et landemerke sammen med biskopen av Hólar (DI II: 470). Han var vitne til flere av Hólar-kirkens økonomiske disposisjoner (DI II: 416 og 417). Geir Torsteinsson var vitne til Ravns egne eiendomstransaksjoner (DI II: 470). I 1333 dro Ravn fra Island og sannsynligvis til Norge (IA: 401, 273).

⁷⁰⁰ DI II: 529.

⁷⁰¹ Følgende brev vitner om Benedikt og hans sønns rolle på Island gjennom det meste av 1300-tallet: DI I: 489 og 490, II: 96, 350, 474, 476, 477, 529. Se også IA: 355 og 276 om striden mellom biskop Orm i Hólar og nordlendingene.

⁷⁰² DI II: 529. *ÍÁ*: VIII, *Svalbarðsætt*.

⁷⁰³ IA: 276 (1352 og 1353).

Betegnelser som hird, hirdmenn og håndgangne menn lever lenger i kongens brev og retterbøter enn de gjør i annet kildemateriale. Helt til 1353 viste kongen til de håndgangne menns ansvar og oppgaver i retterbøter og kongebrev til Island.⁷⁰⁴ Manglende opplysninger om menige hirdmenn i praksis, og ingen i de normative kildene etter 1353, tyder på at den gamle hirdorganisasjonen var under ombygging eller avvikling på Island liksom i Norge. Den viktigste årsaken til denne slutningen er likevel den dramatiske nedgangen i antall islendinger med ridderverdighet. De fleste av kongens embetsmenn hadde fremdeles herretittel i 1319, men i 1350 var det bare én ridder igjen i kongens tjeneste på Island.

Benedikt Kolbeinsson, som fikk syssel i 1323, ville ha vært et typisk ridderemne i 1290, slik faren hans hadde vært.⁷⁰⁵ Men Benedikt omtales aldri med herretittel. Ketil Torlaksson og Eirik Sveinbjørnsson, som fikk sysler samtidig med Benedikt, var begge eldre, og var blitt slått til riddere i henholdsvis 1314 og 1316. Botolf Andresson, som tok over som hirdstjore etter Ketil Torlaksson i 1341, hadde heller ikke ridderverdighet. Det hadde derimot Grim Torsteinsson som tok over etter Botolf i 1343. På dette tidspunktet hadde Grim en lang karriere som lagmann bak seg, og han var trolig blitt slått til ridder allerede i 1316.⁷⁰⁶ Grim ble lagmenn igjen i 1346, og han døde i 1352 som den siste ridder i kongens tjeneste på Island på 1300-tallet.⁷⁰⁷ Etter kong Håkon Vs død ble verken islendinger eller nordmenn med embete på Island rekruttert til ridderstanden. På 1400-tallet finner vi imidlertid igjen islendinger med ridderverdighet.⁷⁰⁸

De mange riddere på Island i de første to tiårene av 1300-tallet, og den påfallende mangelen i 1350, kan ha sammenheng med strukturelle endringer i det norske aristokratiet. Ifølge Ole Jørgen Benedictow skal den gamle hirden ha blitt fortrent av et riddersesen på begynnelsen av 1300-tallet samtidig som det gamle tjenestearistokratiet ble erstattet av en fødselsadel. Etter avskaffelsen av lensmannsverdigheten i 1308, ble ridderverdigheten mer

⁷⁰⁴ DI III: 34 [1353]. I 1320 ba kong Magnus Eriksson hirdstjoren, ridderne, hirden og alle landets formenn om å etterkomme hans beslutninger (DI II: 342). I 1342 ble hirdstjoren oppfordret til å ta imot råd fra hirden for å påtale ustyrlige sysselmenn (DI II: 488). Rundt 1305 ble de håndgangne menn gitt konkrete oppgaver i forbindelse med at biskop Jørund av Hólar skal ha tatt midler som tilfalt de fattige (DI II: 183). Se f.eks. Jb: 255/ NgL III: s 3-12 (1280), JB: 260/ NgL III: s. 63-67 (1303). Eneste unntak er i 1375 da det refereres til de håndgange menn i forbindelse med islendingenes krav til kong Håkon VI Magnusson (DI IX: 7) og IA: 415 (1388), hvor Eirik Gudmundsson kalles både hirdstjore og hirdmann.

⁷⁰⁵ IA: 74 og 149 (1309); Lsb: kp 27; ÍÁ: XIX, Auðkýlingar.

⁷⁰⁶ Ketil: IA: 151, 203-204 og 344 (1314 og 1315); Erik: IA: 344 (1316); Botolf: IA: 209, 273 og 401 (1341) og Grim: IA: 393 (1316). Eirik og Grim ble slått til riddere i forbindelse med Magnus Erikssons fødsel i 1316. Det ble også lagmannen Gudmund Sigurdsson. Se Benedictow 1972: 268 om 1316.

⁷⁰⁷ IA: 214 (1350), 405 (1351) og 355 (1352).

⁷⁰⁸ Se f.eks. DI V: 175 (1459) og 341 (1463/1464). Eyulf Arnfinnsson var sønn og sønnesønn av tidligere hirdstjorer og av Svalbarðætt (DI V: 341 og ÍÁ, VIII). Han bekrefter at rang stadig gikk i arv innenfor et visst sjikt av den islandske befolkningen.

eksklusiv, og adelen ble i praksis delt i to: riddere og væpnere. Væpnerne tilsvarende på sett og vis de menige hirdmennene.⁷⁰⁹ Den islandske eliten har slik sett ikke greid å følge med i dannelsen av en ny norsk høyadel. Vi må heller ikke glemme at avstanden til kongens hoff nå var blitt større ettersom kongen i lange perioder oppholdt seg i Sverige og hadde sin oppmerksomhet rettet mot helt andre steder enn Island.⁷¹⁰ Nordmannen Torgaut Jonsson var hirdstjøre på Island rundt 1370. Han tilhørte riksrådssjiktet i Norge, og ble aldri ridder. Men som væpner er han den eneste vi kjenner med rang i kongstjeneste på Island etter 1352.⁷¹¹ Sett i et slikt perspektiv er det ingen overraskelse at det ikke fantes en eneste ridder blant kongens menn på Island fra 1352 til 1397.

Kongens væpnerne hadde ikke herretittel og de lar seg derfor ikke så lett identifisere i kildene. Men fra 1330-tallet, og spesielt etter 1360, ble medlemmer av aristokratiet og sentrale kongsmenn stadig oftere omtalt med hedersbetegnelser som "velbåren", "hederlig" og "ærlig". Hederstitlene settes vanligvis i samband med den fremvoksende fødselsadelen, men kan også brukes til å identifisere væpnere.⁷¹² Men med unntak av Torgaut hirdstjøre kjenner vi heller ingen væpnere i kongens tjeneste på Island. Islendingene ser også ut til å ha falt utenfor denne gruppen, som i Norge hovedsakelig besto av yngre medlemmer av rikets høyaristokrati. Islendingene ble nå stående utenfor riksaristokratiet, og mistet dermed den direkte forbindelsen til kongen, hoffet og kongens rådgivere som ridderverdigheten hadde gitt tidligere.

Men selv om hirdorganisasjonen forsvant vedvarte interessen for hirdloven hos islendingene. Av 13 komplette hirdskråtekster stammer 8 fra Island, hvor interessen for *Hirdskåen* synes å ha vært vesentlig større enn i Norge etter 1350. En av de komplette avskriftene finnes i et av de mest praktfulle bevarte håndskrifter fra Island, *Skarðsbók*. Håndskriftet dateres til 1360-årene og ble antakeligvis skrevet av eller på oppdrag for

⁷⁰⁹ NgL III: s. 74ff. Ole Jørgen Benedictow hevder at 1308-retterboten må settes i sammenheng med en omorganiseringen av kongens håndgangne menn til et riddersvesen etter vesteuropeisk mønster (Benedictow 1972: 260ff, 269, 283 og 279). Lendmannsverdigheten forsvant gradvis, men så sent som i 1369 tituleres Jon Havtoresson "baro regni Norwegie" (DN VIII: 185 og Blom 1992: 805). På 1370-tallet fantes det ifølge Grethe A. Blom bare syv nordmenn med ridderverdighet; Ogmund Finnsson, Jon og Sigurd Havtoresønner, Ulf Jonsson, Håkon Eyvindsson, Hallvard Jonsson og Jon Torvaldsson. Resten av kongens rådgivere var væpnere (Blom 1992: 805).

⁷¹⁰ Benedictow 1972: 279-280.

⁷¹¹ IA: 228, 411 og 363 (1370-75). Se også Blom 1983: 29 og Munch, NFH Unionsperioden, 2: 32. Torgaut i kongens tjeneste i Norge, se f.eks. DN II: 409 (1370), IV: 363 (1353) og VIII: 185 (1369).

⁷¹² Benedictow 1971: 12 og 1972: 260-261, 279-80. Håkon Jonsson, sysselmann på Orknøyene og Shetland i 1369, omtales som "heiðrlegr man ok vel boren" (DN I: 404).

lagmannen Orm Snorresson fra Skarð. Et bruddstykke av *Hirdskráen* stammer dessuten fra Hauk Erlendsson.⁷¹³

Både på Island og i Norge ble "bonde" benyttet som hedersbetegnelse på bygdas fremste menn, og betegnelsen knyttes til bygdesamfunn hvor en lokal elite dominerte det offentlige liv. Disse menn omtales også som "gode menn" i kildene, og de var bygdefolkets naturlige og selvutnevnte ledere. Både på Island og i Norge ble bondebetegnelsen benyttet ved tiltale. På Island ble den også brukt om kongens embetsmenn.⁷¹⁴ I 1275 ble samtlige embetsmenn og flere av hirdmennene på Island kalt bonde i et brev til kongen. Flere av dem var allerede skutilsveiner og samtlige ble senere riddere. Kongens utsending i 1277, Eindride boggul, omtales også både som bonde og hirdmann.⁷¹⁵ Bondebetegnelsen kan først og fremst knyttes til det sjiktet av befolkningen som rekrutterte til kongstjeneste på Island; nemlig medlemmene av den lokale eliten. Tittelen identifiserer dermed både medlemmer av den lokale eliten og kongens menn, og hjelper oss på den måten til å påvise kongsmennenes sosiale bakgrunn i denne perioden.

Etter 1320 brukes bonde om menn som Benedikt Kolbeinsson, Ravn Jonsson og Geir Torsteinsson, som alle var sentrale aktører i det lokaloffentlige liv på Nord-Island.⁷¹⁶ Benedikt var sysselmann, og andre embetsmenn kalles også bonde i denne perioden. I *Biskop Laurentius saga* er imidlertid tittelbruken kategorisk; bonde brukes ikke om ridderne.⁷¹⁷ Væpneren Torgaut Jonsson ble også kalt bonde på Island.⁷¹⁸

Selv om de islandske embetsmennene ikke lenger hadde rang ble de stadig rekruttert fra det samme sosiale sjiktet som før 1319. Den lokale eliten, som dominerte det lokaloffentlige liv på Island, rekrutterte til kongstjeneste. Det fantes fremdeles etterkommere av godene blant embetsmennene, og svært mange var giftet inn i de gamle godeslektene. Og,

⁷¹³ H: s. 15-19.

⁷¹⁴ Magnús Már Lárusson, "Bonde. *Island*", KLNLM, II, 1957: sp. 97; Hallvard Trætteberg, "Bondesegl", KLNLM, II, 1957: sp. 103 og Imsen 1990: 96.

⁷¹⁵ DI II: 57. Se også Asb: kp 12 og RN II: 129. Ravn Oddsson, Torvard Torarinsson, Ásgrim Torsteinsson, Sturla Tordsson, Sigvat Halvdansson og Erlend Olavsson. Asb: 18, 45, 60 (Eindride). Sysselmannen og ridderen Torvard Torarinsson ble også kalt bonde (Asb: kp 41).

⁷¹⁶ Lsb: s. 108 og DI II: 470.

⁷¹⁷ Bla. hirdstjore Holte Torgrimsson (IA: 403 (1346)). Erlend bonde hadde lagsogn i 1319 (Lsb: kp 31 og IA: 151). Ridderne Ketil Torlaksson og Eirik Sveinbjørnsson omtales konsekvent med herretittel.

⁷¹⁸ IA: 363 (1375).

selv om ikke alle embetsmennene lenger bar herretittel, var flere av dem etterkommere av riddere.⁷¹⁹

Det var en sterk kontinuitet i embetene på Island. Samme mann kunne ha embete i flere tiår.⁷²⁰ Og selv om embetene ikke gikk i arv kan vi slå fast at embetsmennene gjerne ble rekruttert fra de samme familiene. Når det gjelder lagmannsambetene kan vi tale om rene lagmannsdynastier.⁷²¹ Lovkyndighet, samt tilgang på og tradisjon for boklig lærdom kan nok langt på vei forklare denne utviklingen.⁷²² Lese- og skrivekyndighet var en nødvendighet for å kunne inneha kongelige embeter. Kongens embetsmenn ble rekruttert fra det sjiktet av befolkningen som hadde de nødvendige materielle og kulturelle forutsetningene.

De islandske kongsmennene opprettholdt imidlertid kontakten med kongens tjenestemenn i Bergen, og de benyttet sine kontakter overfor kongen og hans rådgivere. I 1320 var Hauk Erlendsson, som da var gulatingslagmann, med på å legge fram nordlendingenes klager over biskop Audun for kongen.⁷²³ Hauk kom ut med kongens budskap og for å samle inn vissøren sammen med Ketil i 1331. Så vidt vi vet hadde han ikke lenger embete for kongen i Norge, men siden han var involvert i oppebørselen kan han ha vært underfehirde.⁷²⁴ Loft Tordsson, som kom ut i anledning vissøren i 1335, kan også ha hatt en slik stilling. Han var gift i Norge, og hadde så vidt vi vet ikke embete på Island.⁷²⁵ Det er godt mulig det fremdeles var et islandsk miljø i Bergen i første halvdel av 1300-tallet som det hadde vært på midten av 1200-tallet.

⁷¹⁹ *Sysselmenn (S), hirdstjorer (H) og lagmenn (L)*: Eirik Sveinbjørnsson (S. ÍÁ: III, Sturlungar; IV, Haukdælir og XI, Seldælir); Benedikt Kolbeinsson (S. ÍÁ: III, Oddaverjar og XIX, Auðkýlingar, og sønn av ridder); Ivar holm Vigfusson (S. Ca. 1307-1312 g.m. III, Oddaverjar); Tord Egilsson (L. ca. 1341-46 og 1352-1357, ÍÁ, III, Sturlungar); Ketil Torlaksson H, Snorre Narvesson L og Gudmund Snorresson S. og Snorres sønn (ÍÁ: II, Ætt Ingólfs landnámsmanns og Húnbogaætt); Loft Tordsson (utsending i 1335, var sønn av tidligere S og ridder Tord Hallsson, ÍÁ, XVIII, Möðruvellingar) og Hauk Erlendsson (utsending 1331, ÍÁ: f.eks. I, Oddaverjar, Hauks far var Erlend Olavsson, L, S, (H) og ridder).

⁷²⁰ Ketil Torlaksson var hirdstjore fra (1314) 1320 til 1341. Snorre Narvesson var lagmann ca. 1316-1318, 1320-1330. Grim Torsteinsson var lagmann, hirdstjore og lagmann igjen mellom 1319 og 1350-1350. Benedikt Kolbeinsson kan ha hatt syssel fra 1323 til 1350.

⁷²¹ Hlið-slekten omfattet Sigurd Gudmundsson (1292-1296), Gudmund Sigurdsson (1302-1318 og 1321-1340), Sigurd Gudmundsson (1358 og 1376-1377), (ÍÁ: XX, Ljósveitingar og Hlíðarmenn). Skarð-slekten omfattet Ketil Torlakssons far, Torlak Narvesson (1290-91, 1293-1295 og 1298-99), og hans farbrødre, Tord (1296-97 og 1300) og Snorre (1306-1307, 1316-1318 og 1320-1330). Snorre Narvessons sønner, Orm og Gudmund ble henholdsvis lagmann og hirdstjore og sysselmann (ÍÁ: II, Ætt Ingólfs landnámsmanns og Húnbogaætt og XIII, Hít dælir).

⁷²² Laurentius Kalvsson underviste Gudmund lagmann Sigurdssons sønn i Þingeyrar-klosteret (Lsb: kp 48).

⁷²³ DI II: 342.

⁷²⁴ IA: 219. Hauk hadde vært gulatingslagmann til 1322 (Helle 1982: 564).

⁷²⁵ IA: 220 og 221. Loft var gift med Malmfrid Arnesdatter fra Ask, trolig datter av ridderen Arne på Ask (ÍÁ: I, Oddaverjar og DN IV: 149 og XV: 11).

Også fra denne perioden får vi et visst innblikk i hva de islandske embetsmennene gjorde når de oppholdt seg i Bergen. I 1332 var Ketil Torlaksson vitne til et arveskifte sammen med blant andre Hauk Erlendsson og gulatingslagmannen.⁷²⁶ I 1343 var Grim lagmann Torsteinsson domsmann i Bergen sammen med Holte Torgrimsson, som da var gulatingslagmann.⁷²⁷ Grim ble utnevnt til hirdstjore dette året, mens Holte ble hirdstjore i 1346, samme år som Grim ble lagmann igjen.⁷²⁸

De islandske embetsmennene reiste til Bergen for å utføre sine embetsærend og for å få nye embeter, og de tilhørte fremdeles den gruppen av kongsmenn som til enhver tid oppholdt seg i byen og kunne stille opp som domsmenn og vitner ved behov. Embetsmennes bånd til bergensområdet, og til de sentrale kongstjenestemennene i byen, bekrefter at Island og de andre skattlandene fremdeles ble styrt fra Bergen.

Etter 1310 skulle det gå 31 år før det igjen kom en nordmenn med embete til Island. Det var Botolf Andresson, som var hirdstjore fra 1341 til 1343. Han ble imidlertid gift med Ravn bonde Jonssons datter og ble med det en del av den lokale eliten.⁷²⁹ Vi kan ikke hevde med sikkerhet at Holte Torgrimsson, som var hirdstjore fra 1346 til 1348, var nordmann slik Björn Þorsteinsson gjør. Han hadde vært gulatingslagmann, men det utelukker ikke at han var islending. Hauk Erlendsson hadde jo hatt embetet i flere perioder. Holte ser dessuten ut til å ha hatt islandsk hustru.⁷³⁰ Etter 1319 kom det heller ikke nordmenn som kongens utsendinger til Island. Det var altså enda færre nordmenn involvert i styret av Island fra 1320 til 1350 enn det hadde vært tidligere.

I løpet av kong Magnus Erikssons regjeringstid løsnet altså de gamle båndene mellom den islandske eliten, hirden og kongen. Utviklingen kan bare delvis forklares med prosesser som begynte i kong Håkon Vs regjeringstid. Etter 1320 flyttet hoffet og kongen østover. Bergen og de kongsmenn som oppholdt seg der var riktignok stadig sentrum for islendingenes kontakt med riksstyret, men i det nye Norden som nå var i emning – samlet rundt Østersjøen og Nord-Tyskland – var Island og islendingene dømt til å bli liggende i periferien.

⁷²⁶ DN I: 220.

⁷²⁷ DN XXI: 69.

⁷²⁸ IA: 210 (1343), 212, 223 og 403.

⁷²⁹ ÍÁ: I, Oddaverjar. Det er imidlertid blitt hevdet at Botolf Andresson selv hadde slekt på Island (ÍÁ: 163 og 256).

⁷³⁰ Holte var gulatingslagmann fra 1342-1345 (Helle 1982: 564). Om Holtes "nasjonalitet" se f.eks. ÍÁ: 96 og Björn Þorsteinsson 1956: 172. Holtes kone oppholdt seg i alle fall på Island etter at Holte var død (DI III: 28, [1352]).

Sammenfatning

Vi kan ikke påvise store endringer i forvaltningsapparatet på Orknøyene og Island etter 1319. I Orknøyenes tilfelle får vi for det første stadfestet at jarlen fremdeles var uten noen rolle i kongens lokale apparat, og vi møter for første gang den lokale lagmannen. Det ser ut til at to menn har delt orknøysyslen mellom seg i 1321, uten at det kan tas til inntekt for en permanent omlegging av styret.

Opprinnelsen til hirdstjorembetet kan i Islands tilfelle føres tilbake til 1270-tallet. Som i Norge fikk gamle hirdembeter nytt innhold i første halvdel av 1300-tallet, og hirdstjoren fortsetter å være den ledende mann i styret av Island. Hirdstjoren fikk da også større myndighet og ble delegert oppgaver som tidligere ble utført av utsendinger fra sentralmakten.

Når det gjelder skattlandsstyret og lokaloffentligheten så spilte både kongens menn og den lokale eliten en aktiv rolle. På Island rekrutterte den lokale eliten også til embetene. Den største endringen i styret av Island omfattet da også de menn som styrte landet på kongens vegne. I 1350 var de ikke lenger en del av riksaristokratiet. De islandske embetsmennene opprettholdt likevel sin kontakt med kongens menn i Bergen, liksom embetsmennene på Orknøyene. Det er likevel en stor forskjell på embetsmennene på Island og Orknøyene. Mens islendinger fikk både sysselmanns- og lagmannsembetene på Island, får vi allerede nå et inntrykk av at nordmenn var sterkere representert i forvaltningsapparatet på Orknøyene på 1300-tallet.

9. 1350-1397: I rikets periferi

I Norge førte pest og agrarkrise til en omlegging og effektivisering av lokalforvaltningen etter 1350. Sysler og embeter ble slått sammen og det ble flere avgiftslen. Mens det er vanlig å regne med at de fleste syslene i riket tidligere hadde vært regnskapslen, ble det utover på 1300-tallet mer vanlig at sysselmennene beholdt en større del av inntektene, og at enkelte beholdt alle inntektene selv mot å betale leie eller andre godtgjørelser til kongen. Kongemakten vurderte det slik at slike forleninger var mer lønnsomme enn de regulære syslene. Det nye administrative systemet kalles gjerne "lensvesen", og utover 1400-tallet ble det i samsvar med dansk forvaltningsterminologi vanlig å kalle lensinnehaverne lensmenn. Men før 1400 hadde den nye navnebruken ennå ikke vunnet innpass i Norge. Det skulle ta lang tid før de nye embetsbetegnelsene festet seg.⁷³¹

I 1355 ble kong Håkon VI Magnusson myndig og overtok styret av Norge. Magnus Eriksson fortsatte imidlertid å regjere skattlandene og deler av Norge etter at sønnen ble konge. Fra 1357 delte også kong Magnus det svenske riket med eldstesønnen Erik. Etter kong Eriks død i 1359 var Håkon den nærmeste til å bli valgt til svensk konge etter faren. Han ble da også valgt til svensk konge i 1362, men ble avsatt alt i 1364. På Island har det vært vanlig å betrakte hele perioden fra 1319 til kong Magnus' død i 1374 som et uavbrutt kongefelleskap med Sverige.⁷³² Men siden Magnus Eriksson satt fengslet hos sin rival, Albrekt av Mecklenburg, fra 1365 til 1371, var det i virkeligheten kong Håkon som styrte farens del av det norske riket. Kong Magnus døde i 1374. Etter kong Håkons død i 1380 ble sønnen Olav norsk konge. Olav var blitt valgt til dansk konge i 1376, og et nytt kongefelleskap ble resultatet, denne gangen med Danmark. Så lenge Olav var umyndig styrte det norske riksrådet landet. Det ga Olavs mor, dronning Margrete, fullmakter til å ordne opp i forholdet til hanseatene. Hun fikk i virkeligheten fritt spillerom i utenrikspolitikken. Riksrådet fortsatte å styre landet etter Olavs død i 1387. Det var et nært og tillitsfullt forhold mellom dronningen

⁷³¹ Se Imsen 2002: 62, 69 og 77-83 om eldre og nyere oppfatninger av den administrative utviklingen i Norge fram til 1397. Se kp 6 om sysselmenn og sysler.

⁷³² Björn Þorsteinsson og Guðrún Ása Grímsdóttir 1989: 236-237. Se også Blom 1983: 19-21.

og riksrådene, som i 1388 også sørget for at hun ble valgt til norsk riksstyrer og samtidig bestemte at kongsarven nå skulle regnes fra henne. Dette banet veien for Margretes søsterdattersønn Bugislav til den norske tronen. I 1389 ble han mottatt som norsk arvekonge og hyllet på Øyratinget i Trondheim under navnet Erik. I 1395 og 1396 ble Erik valgt til konge i Danmark og Sverige, og i 1397 ble han kronet som nordisk unionskonge i Kalmar. I forståelse med dronning Margrete fortsatte det norske riksrådet å styre Norge fram til 1397, men i 1398 ble viktige sentraladministrative funksjoner flyttet til Danmark.⁷³³

Mellom 1355 og 1380 hadde nordmennene igjen kongen for seg selv. Men den nye norske kongen var mest opptatt av hvordan det svenske riket kunne gjenvinnes, og i allianse med Danmark ble Norge mer og mer trukket inn i spillet om Norden. Spørsmålet er om eller hvordan forholdene i Norge og den nordiske samhandlingspolitikken påvirket styret av skattlandene.

Orknøyene

Forvaltningsapparatet

Etter at Malise jarl døde en gang på 1350-tallet ble det ikke utnevnt noen ny orknøyjarl. Malise hadde tre arvinger; Alexander de Ard, Henrik Sinclair og Malise Sperra. Men før arvingene ble myndige og konkurransen om jarledømmet hardnet til, fikk den svenske stormannen Eregisle Sunesson tittelen jarl av Orknøyene. Det er mulig at han var gift med en av Malise jarls fem døtre, men sannsynligheten er stor for at han var en såkalt "titulærjarl", som hadde verdigheten som en gunstbevisning fra kong Magnus Eriksson.⁷³⁴ I 1357 krevde den skotske stormannen Duncan Anderson at orknøyingene skulle slutte å betale jarlens inntekter til kongen og heller til ham som hadde jarledømmets arving, Alexander de Ard, i sin varetekt.⁷³⁵ At alle inntektene fra jarledømmet gikk til kongen i 1357 tyder også på at Eregisle bare var jarl i navnet, ikke gavnet. Vi kan heller ikke knytte Eregisle jarl fysisk til Orknøyene. Han oppholdt seg i Sverige og var en av kong Magnus' betrodde menn. Crawford mener at Eregisle var avsatt som jarl i 1357, nettopp fordi Duncan Andersons krav viser at

⁷³³ Se f.eks. Imsen og Sandnes 1977 for en oversikt over den politiske utviklingen i Norge og Norden fra 1319 til 1397.

⁷³⁴ Blom 1992: 391.

⁷³⁵ DN II: 337. Thomson 2001: 153.

jarledømmets inntekter på dette tidspunktet gikk til kongen. Erengisle fortsatte imidlertid å bruke jarletittel etter 1357, og til og med etter at en ny orknøyjarl var blitt utnevnt i 1379.⁷³⁶

I 1357 skal jarledømmets inntekter ha nådd kongen gjennom mellommann.⁷³⁷ Så lenge det ikke var utnevnt ny jarl gikk jarledømmets inntekter uavkortet til kongen, og de ble samlet inn av kongens menn. Kongens lokale representanter håndterte både kongens og jarlens inntekter. Duncan Andersons brev om jarledømmets inntekter var da også adressert til både orknøyingene og kongens lokale representanter. Kongen hadde trolig sysselmann på Orknøyene i 1357. Det var definitivt sysselmann til stede i 1364. Da var Thomas Sinclair den norske kongens bailiff. Han var i Kirkwall og bevitnet en eiendomstransaksjon.⁷³⁸ I 1369 inngikk nordmannen Håkon Jonsson og biskop Vilhelm IV av Orknøyene forlik samme sted.⁷³⁹ Håkon Jonsson var da ansvarlig for innsamlingen av kongens inntekter både på Orknøyene og på Shetland. Forliket kom i stand på grunn av gjentatte konflikter mellom biskopen og Håkon og deres respektive menn. Problemet var blant annet kirkens og kongens jurisdiksjon og dermed bøteinntekter. Vel hundre år etter at temaet forsuret forholdet mellom Torvard Torarinsson og biskop Arne av Skálholt, var det fremdeles aktuelt. Håkon og hans familie hadde store eiendommer på Shetland, og konflikten hadde gått ut over partenes gods og leilendinger.

Håkon Jonsson var kong Håkon Vs oldebarn og skulle senere bli en av de fremste menn i riksstyret.⁷⁴⁰ Han nevnes uten embetstittel i 1369, bare med hederstittel, men omtales

⁷³⁶ Crawford 1971: 172. Erengisle Sunesson (d. 1392) var en av rikets mest innflytelsesrike stormenn i siste del av Magnus Erikssons regjeringstid og i kong Albrekts tid. Han deltok bla. på kong Magnus frierferd til Namur i 1334; kalles ridder første gang i 1344; riksråd. Hans andre hustru kan ha vært Annot/Agneta, datter av Malise jarl (Thomson 2001: 152-153). Det finnes imidlertid ingen klare bevis for dette. En svigersønn ville heller ikke på noen som helst måte bli oppfattet som rette arving til jarletittel, så uansett strider innsettelsen mot tidligere sedvane og bestemmelser. Erengisle tilhørte de opprørske stormennene som på slutten av 1350-tallet støttet unge kong Erik i striden med faren kong Magnus. I seg selv kan det ha vært nok til å miste jarletittelen. Senere støttet han Albrekt av Mecklenburg. Han var riksråd i 1371 og var aktiv i rikets anliggender ut 1370-tallet (S. Tunberg, Erengisle Sunesson, *Svenskt biografiskt lexikon* del VII: 49). Men Erengisle titulerte seg fremdeles jarl og jarl av Orknøyene etter 1379. (Se RN VII: 46 [1370], 176 (1371), 728 (1378) og 1424 (1388).

⁷³⁷ DN II: 337. Orig. "in media manuta", i mellomhånd.

⁷³⁸ *Registrum Episcopatus Aberdonensis/Aberdeen Records* I, Spalding and Maitland Clubs 1845 (AR): 106-107. Thomas Sinclair var sannsynligvis i slekt med Henrik Sinclair som var kong Robert Is bailiff i Kaithness i 1321. Se Crawford 1971: 219-23 om Sinclairene.

⁷³⁹ DN I: 404. Se også Crawford 1971: 172-175. Her gjengir også Crawford P.A. Munch og J.S. Cloustons syn på omstendighetene rundt forliket mellom biskopen og Håkon Jonsson (Munch, NFH V, 1: 96 og Clouston 1932: 232).

⁷⁴⁰ Håkon Jonsson var sønn av Jon Havtoresson, som var sønn av Havtore Jonsson og kong Håkon Vs uektefødte datter Agnes. Han hadde svensk mor og tilhørte som resten av sin familie det øverste sjikt av det verdslige aristokratiet i Norge. Håkon Jonsson måtte i nærvær av dronning Margrete, erkebiskopen, flere biskoper og Norges rådherrer, sverge på at han aldri hadde villet bli Norges konge og at han ikke hadde noen rett eller krav på Norges rike da Margrete i februar 1388 ble valgt til norsk regent (DN III: 478). Håkon var blant annet riksråd,

jevnlig som sysselmann og guvernør i tidligere forskning.⁷⁴¹ Det går klart fram av innholdet i forliket at Håkon hadde påtale-, politi- og eksekusjonsmyndighet og ansvar for kongens inntekter både på Orknøyene og Shetland – typiske sysselmannsoppgaver. Det er også tydelig at han hadde ombudsmenn til å ta seg av de mer praktiske og fysiske sidene ved embetet. Seks år senere var kongens sysselmann på Orknøyene også høvedsmann samme sted.⁷⁴² Siden Håkons oppdrag også omfattet Shetland, kan det være at han var "mer" enn bare sysselmann. Forliksinngåelsen kan i seg selv tyde på at han hadde fullmakter utover det som var vanlig for en sysselmann.

Håkon var på Orknøyene da forliket ble inngått, men det er tydelig at hans ombudsmenn hadde vært svært aktive i konfliktene med biskopen og hans menn. Vi vet derfor ikke om han har oppholdt seg fast i syslen. Med tanke på Håkons eiendommer og posisjon i Norge, er det tvilsomt om så var tilfelle. Håkon var ansvarlig for de pengene biskopen skulle betale tilbake til kongen, og det ser dermed ut til at Håkon hadde øyene som regnskapslen. De to skattlandene kan muligens ha vært slått sammen til én syssel i tråd med effektiviseringen av administrasjonen i Norge, men det er også mulig at Håkon hadde to separate sysler. Sammenslåingen var uansett ikke permanent. Shetland og Orknøyene var administrativt atskilt både før og etter 1369.

I 1375 ble Alexander de Ard utnevnt til kong Håkon VI's høvedsmann, vokter og sysselmann på Orknøyene.⁷⁴³ Han var den eldste arvingen til jarledømmet, og utnevnelsen kom antakeligvis fordi kong Håkon hadde planer om senere å utnevne Alexander til jarl. I sin

sysselmann i Råbyggelaget og fehirde og hirdstjøre i Bergen. Han drev også handel på Island (Edvard Bull, "Haakon Jonsson", NBL V, 1935: 172-73; Helle 1982: 827).

⁷⁴¹ Clouston, REO: s. 15 (governor); Crawford 1971: 172-5 (sysselmann); Imsen 2000a: 176 (sysselmann og governor) og Thomson 2001: 155 (sysselmann).

⁷⁴² DI II: 438.

⁷⁴³ Vi har mange embetstitler på Alexander fordi både hans lensrevers (DN II: 437) og kongens kunngjøring om utnevnelsen til orknøyingene (DN II: 438) er bevart. De to dokumentene viser til fulle hvilke utfordringer som er knyttet til bruken av latinske betegnelser på den norske kongens embetsmenn. På latin skulle Alexander være "procuratorem", "capitaneum" og "custodem" (DN II: 437), og på norrønt "høfwdzmanne", "gøimara" og "syslomanne" (DN II: 438). I REO oversettes "procuratorem" til "lieutenant", "capitaneum" til "captain" og "custodem" til "keeper". "Procurator" kan også vise til en landholder i middelalderen; en som er satt inn av en overherre for å utøve politisk og militær makt over et område (REO IX; *Webster's College Dictionary*, New York 1999: 1052). I RN VII: 495 oversettes "procuratorem" til høvedsmann og "custodem" til vokter. "Capitaneum" er ikke oversatt her. På engelsk er "høfwdzmanne", "gøimara" og "syslomanne" blitt oversatte til "officer", "keeper" and "steward". "Steward" benyttes også om seneskalken i REO-oversettelsen av 1312-forliket (REO: I.), og var dessuten den engelske tittelen til den skotske kongens hushovmester, som på latin ble kalt "senecallus". Alexander omtales dessuten som "ballivi" og "capitane" i en genealogi over orknøyjarlene fra 1494 (DN XX: 833).

orientering til orknøyningene om utnevnelsen understreker imidlertid kongen at Alexander ikke skulle være noe mer enn sysselmann.⁷⁴⁴

Alexander skulle holde syslen på regnskap. I hans lensrevers til kongen spesifiseres det at han skal møte i Bergen etter ett år og legge fram regnskapet for kongens mann der. Bergen var altså fortsatt en slags hovedstad for skattlandene. Alexander beholdt imidlertid en større del av inntektene enn hva som var vanlig for sysselmennene tidligere på 1300-tallet. Han skulle ha halvparten av alle inntektene av jarledømmet og alle bøteinntektene med noen unntak. I praksis var det ikke nødvendigvis så stor forskjell på regnskaps- og avgiftslen.⁷⁴⁵ Alexander fikk altså til slutt tilgang på en del av inntektene hans formynder hadde forsøkt å få hånd om i 1357. Sammen med sine menn skulle Alexander ivareta regulære sysselmannsoppgaver. De skulle sørge for å opprettholde lov og orden og forsvare jarledømmet ved behov. Hva betydde så høvedsmannstittelen i denne sammenhengen?

Høvedsmannbetegnelsen ble opprinnelig brukt om øverste befalingsmann, for eksempel på et skip eller på en festning. Fra 1400-tallet var høvedsmann tittelen på kongens øverste embetsmann i Bergen og de andre byene. Alt før 1350 var det tendenser til at sammensmelting av sysselmann- og fehirdeembetene i Bergen. Etter 1350 fungerte en og samme mann som sysselmann, fehirde og befalingsmann i de norske byene, og han ble tidvis omtalt som hirdstjøre. Høvedsmennene var både sysselmenn og fehirder og ble de øverste embetsmennene i landsdelsforvaltningen. De administrerte rikets viktigste len og var også øverste militære befalingsmenn. Høvedsmannsembetet var altså et resultat av den videre utbyggingen av riksstyret på 1300-tallet.⁷⁴⁶

Høvedsmannen var altså en overordnet kongelig embetsmann, men Alexander ser ikke ut til å ha hatt noen sysselmenn under seg i 1375. Han skulle riktignok velge seg egne ombudsmenn, men det var nok tale om underfogder eller lokale ombudsmenn som kan ha lignet på de norske lensmennene. Kunngjøringen fra kongen til orknøyningene understreker Alexanders militære oppgaver, og det kan forklare hvorfor han kalles høvedsmann. Vi må ikke glemme at Orknøyene var grenseland. Det militære aspektet ved styret av Orknøyene nevnes også særskilt ved utnevnelsen av Henrik Sinclair til jarl i 1379. Selv om vi ikke kan gi noen fullgod forklaring på hvorfor Alexander var høvedsmann i 1375, så viser embetet

⁷⁴⁴ DN II: 438.

⁷⁴⁵ DN II: 437. Kongens meddelelse til folket på Orknøyene har en litt annen ordlyd angående hvilke inntekter Alexander skulle ha: "Vi har skipet og gitt i hende Alex de Ard landet vårt her med dere, med alle de saker og tileggender ("lutum og lunnendom") som tilhører kongedømmet og jarledømmet" (DN II, 438). Om sysselmenn og lensherrer se for eksempel Imsen 2000a: 170-171.

⁷⁴⁶ Helle 1982: 825ff.

uansett at forvaltningsapparatet på Orknøyene ble påvirket av administrative endringer i Norge, og at Orknøyene ble styrt som de større norske lenene fram til 1379. Vi har ingen opplysninger om hvordan Alexander tetde seg som høvedsmann og sysselmann. Han ble imidlertid ikke jarl. Vi vet heller ikke hvorfor han ikke fikk fornyet tillitt fra kong Håkon, men det kan se ut som om han ble kjøpt ut av arvekravet av en av sine rivaler til jarledømmet.⁷⁴⁷

Orknøyene var fremdeles ett lagsogn i denne perioden. Mens vi ikke kan vite sikkert om lagmennene på 1320- og 30-tallet var orknøyinger eller nordmenn, kan vi slå fast at orknøylagmannen hadde en klar lokal tilknytning senere i middelalderen. Den orknøyske kommunens segl ble brukt i et brev orknøyingerne sendte til kongen i 1357. Lagmannen oppbevarte seglet på begynnelsen av 1400-tallet. Det er derfor rimelig å anta at lagmannen var en del av den lokale kommunen i 1357, og at han, som sine kollegaer på Island, var dypt involvert i lokaloffentlige saker.⁷⁴⁸

I kongens orientering til orknøyingerne om utnevnelsen av Alexander de Ard oppfordres orknøyingerne om både å støtte opp om og å følge med i virksomheten til sysselmannen og hans menn.⁷⁴⁹ Lagmannen var uten tvil en lokalt forankret embetsmann som ikke kan stilles i samme bås som sysselmannen. Hvis vi regner med at situasjonen tidlig på 1400-tallet gir et representativt bilde av det lokaloffentlige liv på Orknøyene noen tiår tidligere så spilte lagmannen først og fremst på lag med allmuen og den lokale eliten i deres konflikt med sysselmannen.

Det ser ut til å ha vært håndgangne menn på Orknøyene da Alexander ble utnevnt. Det var i alle fall hirdmenn og riddere på øyene både på slutten av 1300-tallet og tidlig på 1400-tallet. I 1438 ble det til og med holdt et hirdmannsstevne i Kirkwall hvor jarlen, lagmannen, bailiffen i Kirkwall og landets beste menn var samlet.⁷⁵⁰ På slutten av 1300-tallet ble det vanligere at lagrettemennene fikk en mer sentral rolle i den lokale forvaltningen, og vi møter dem også på Orknøyene som "lawrightmen" eller "lavrikemen", som de gjerne kalles i den skotsk-norrøne terminologien.⁷⁵¹

⁷⁴⁷ Se nedenfor om utnevnelsen av Henrik Sinclair.

⁷⁴⁸ DN II: 619 og REO: XVIII [1424]. Se også Imsen 1994: 261-264 om lagmannens rolle på Orknøyene og deres lokale tilknytning.

⁷⁴⁹ DI II: 438; "Swa biodhum ver ok tiitnemfndom Alexandro ok hans vmbodes monnum at tala logh ok rettynde till hwers manz. þo med wægh ok miskun þer sem þet høfuer". Imsen 2000a: 171 og n 20).

⁷⁵⁰ DN II: 691 og VI: 423; DHO: 26, s. 41 (1422) og 27, s. 45 (1438).

⁷⁵¹ Imsen 1990: 144 og 1994: 265.

De få glimt vi har av kongens forvaltningsapparat på Orknøyene i perioden 1350 til 1379 viser at det var kongens menn, og ikke jarlen, som håndterte kongens interesser på Orknøyene i denne perioden. Det fantes da heller ingen jarl i jarledømmet. Styret av øyene speiler i så måte utviklingen ellers i riket. Den store omleggingen av styret kom imidlertid først i 1379.

Det lokaloffentlige liv

Duncan Anderson adresserte sitt brev om jarledømmets inntekter både til orknøyingene og til den norske kongens representanter på øyene. Vi vet ikke hvordan eller i hvilken sammenheng orknøyingene mottok brevet, men i 1357 sendte de et brev om saken til kongene Magnus og Håkon hvor de gjenga innholdet i Andersons brev og ba kongene om råd. I henvendelsen til de to kongene kaller utstederne seg "communitas vestra Orkandensis", og brevet ble beseglet med kommunens eget segl.⁷⁵²

Islendingene sendte supplikker til kongen på eget initiativ, men også med kongsmennenes støtte. Orknøyingene ser også ut til å ha henvendt seg til kongen på egen hånd, men selv om ikke kongens lokale representanter er synlige i brevet, må vi regne med at i det minste lagmannen har vært involvert. Han oppbevarte i alle fall kommunens segl på 1400-tallet. Seglet ble også brukt da lagmannen, to kanniker og fire borgere i Kirkwall utstedte reisepass til en lokal stormann i 1422. Det symboliserte kommunen og allmuen og deres motstand mot sysselmannen i så stor grad at det ble beslaglagt av sysselmannen på 1420-tallet.⁷⁵³

Visse sider ved styret av Orknøyene tyder på at sysselmannen – i motsetning til lagmannen – ikke har vært en del av den lokale kommunen. Sysselmennene kom ofte utenfra, og vi har ingen eksempler på at de opererte sammen med eller i direkte forståelse med lokalbefolkningen slik lagmannen gjorde.⁷⁵⁴ Håkon Jonssons strid med biskop Vilhelm ble løst ved hjelp av en lokal domsnemnd på Orknøyene i 1369. Forliket, eller snarere voldgiftsdommen, var et resultat av at lokalsamfunnet, representert ved de beste menn, grep inn overfor biskop og sysselmann. Håkon var en aktiv deltaker i det offentlige liv på Orknøyene som kongens mann, han sto over og utenfor kommunen. Det gjorde kanskje også

⁷⁵² "Communitas vestra Orkandensis" kan f.eks oversettes til "deres folk/undersåtter/provins eller land på Orknøyene". I denne sammenhengen er betydningen lik det engelske "community", altså samfunn eller fellesskap. Det finnes imidlertid ikke noe norsk ord som gjengir betydningen fullstendig. "Sub sigillo nostro comuni", DN II: 337. Se kp 7, Shetland, om lagtingsseglet og Imsen 1994: 257ff om den orknøyske kommunen.

⁷⁵³ DN II: 619 og REO: XVIII [1424].

⁷⁵⁴ På 1420-tallet var orknøyingene, både lagmannen, allmuen og de beste menn, i åpen konflikt med sysselmannen (Imsen 1994: 260-261 og Thomson 2001:173-177).

Thomas Sinclair, men til forskjell fra Håkon Jonsson var han knyttet til Orknøyene med sterke personlige bånd. I 1364 var han vitne til en eiendomstransaksjon i Kirkwall.⁷⁵⁵

Den lokale kommunen, med lagmannen i spissen, var trolig initiativtakeren til forliket mellom biskop Vilhelm og Håkon Jonsson i 1369.⁷⁵⁶ De 24 navngitte domsmennene gir et bilde av hvem som var den orknøyske kommunen, og hvem som dominerte lokaloffentligheten på Orknøyene.

Blant domsmennene var det flere høygeistlige og prester, blant annet erkediakonen på Shetland, Vilhelm av Bucchan. Rammen for forliket kan dermed ikke ha vært lagtinget slik William P.L Thomson hevder, men en 24-manns dóm opprettet utelukkende for å dømme i saken mellom biskopen og sysselmannen.⁷⁵⁷ Blant lekmennene finner vi Henrik Vilhelmsson. Både han og erkediakonen på Shetland var vitner i et av Herdis Torvaldsdatters eiendomskjøp på Shetland i 1360, som "gode menn".⁷⁵⁸ Herdis var datter av den tidligere sysselmannen på Shetland, Torvald Toresson. "William Eruin" (Irving), "Thomas Arland" (Irland) og "Sigurd av Pappley" (Paplay), som også var domsmenn i 1369, tilhørte den lokale eliten og var etterkommerne av de orknøyske gødingene.⁷⁵⁹ De tilhørt altså det sjiktet som vi har sett rekruttere til kongsembetene på Island før 1350. En Jon Sinclair var også domsmann. Han tilhørte sannsynligvis samme slekt som Thomas Sinclair og hadde dermed aner i det skotsk aristokratiet.⁷⁶⁰

Biskopen og de mektigste menn på Orknøyene og Shetland regnet det som en selvfølge at de skulle ha en rolle i styret av øysamfunnene. I 1369-forliket finnes det nemlig en bestemmelse om at de skulle være "fremst i alle de råd som gjeld kongen, kirken og allmuen, etter lov og landsskikk".⁷⁶¹ I tillegg skulle biskopen ha gode innenlandske menn fra Orknøyene og Shetland i sin tjeneste, slik biskopene hadde i resten av Norges konges rike. Både J.S. Clouston og W.L.P Thomson betrakter bestemmelsen om de mektigste menn som en reduksjon av sysselmannens makt til fordel for et større lokalt selvstyre. Barbara E.

⁷⁵⁵ AR I: 106-107. Se Crawford 1971: 172 og 219-221 om Thomas Sinclair.

⁷⁵⁶ Crawford 1971: 172-175.

⁷⁵⁷ Thomson 2001: 155-156.

⁷⁵⁸ DN III: 310.

⁷⁵⁹ REO: s. 454, 452 og 461.

⁷⁶⁰ Om sinclairene se Crawford 1971: 217-223. Resten av lekmennene var "Fergus av Rosce, Jon av Orkneyum, Willialmr stormr, Jon af Boduel, Jon Robertson, Adam av Mekre, Gudbrand Andrsson, Patrik kaldar, Dulkan av Karmkors, Bube skinner, Jon af Dunray og Olaue skutt" (SD: 12).

⁷⁶¹ "[...] þat herra biscup ok hin rikest men j Orkneyum ok Hiatlanð skullu frist ok fremst j ollum rað vera hedan af. þat sem vardar koninghenum kyrkiune ok almughanum epptir loghum ok landzsidum." DN I: 404 og RN VI: 1366 (overs.).

Crawford betrakter imidlertid bestemmelsen som et eksempel på at orknøyningene benyttet anledningen til å sikre seg mot at skotter fikk dominere i biskopens og sysselmannens tjeneste.⁷⁶²

I 1231 var en representant for det lokale aristokratiet sysselmann på Orknøyene. Men han er den eneste fra dette sjiktet som vi med sikkerhet kan knytte til sysselmannsambetet. Thomas Sinclair og Alexander de Ard tilhørte først og fremst skotsk aristokrati, mens Håkon Jonsson var norsk. Det samme sjiktet som rekrutterte til syslene i Norge fikk også sysler på Orknøyene; riksrådsaristokratiet eller menn av tilsvarende rang. Det orknøyske aristokratiet hadde derfor ikke samme grep om styret av øysamfunnet som det lokale aristokratiet hadde på Island. Årsaken kan ha vært at de islandske syslene i liten grad var attraktive for medlemmer av det norske aristokratiet. Det er også mulig at det orknøyske aristokratiet ikke hadde vært så flinke til å sikre sine interesser som islendingene. De lokale stormennene ønsket åpenbart å sikre sin innflytelse både overfor kirken og kongen i 1369. Og mente med "innlandske menn" trolig menn fra Orknøyene og Shetland. På 1400-tallet fikk de innfødte len på Orknøyene.⁷⁶³ Da ble også lagmennene rekruttert innenlands både på Orknøyene og Shetland.⁷⁶⁴

Flere brev fra 1400-tallet bekrefter at gødingenes etterkommere dominerte det lokaloffentlige liv på Orknøyene og at lagmannen tilhørte dette sjiktet. I 1422 utstedte lagmannen, to kanniker ved St Magnus' kirke samt fire borgere i Kirkwall, reisepass til James av Cragy. De fire borgerne var Jon Magnusson, Vilhelm av Irving, Peter av Papley og Walter Andresson. Vilhelm var domsmann i 1369, og både han og Peter tilhørte den lokale eliten.⁷⁶⁵ Utstederne bevitnet at James av Cragy var den norske kongens hirdmann, bosatt på Orknøyene og gift med Margaret, datter av Henrik jarl Sinclair. Blant James' mange dyder trakk de blant annet fram at han var en kapabel støttespiller i kommunen.⁷⁶⁶ En mann som var inngiftet i jarleslekten ble altså regnet med til kommunen på Orknøyene. Flere brev fra 1420-tallet bekrefter også at kommunen besto av de mektigste menn på Orknøyene, deriblant flere

⁷⁶² Clouston 1932: 232; Crawford 1971: 175 og Thomson 2001: 156-157.

⁷⁶³ Orknøy-biskopen, Thomas Tulloch, fikk jarledømmet i len i 1422 (DN II: 670). Se Thomson 2001: 175ff.

⁷⁶⁴ John av Kirkness var lagmann en gang før 1438 og Henrik Rendall var lagmann i 1438 (REO: XXI). Vilhelm Thyrgilsson var lagmann i 1422 (DN II: 691), og utover 1400-tallet finner vi igjen de fleste lagmennene i REOs genealogier over rådsmannsfamilier, hvorav mange stammer fra gødingene (REO: 435-470). Lagmann Vilhelm Thorgilsson, DN XX: 754 og DOH s. 43 (overs.) (1422). På 1400-tallet gikk lagmanneembetet på Orknøyene i en periode i arv i Cragy-familien (REO s. 436). Se også Imsen 1994: 265, n. 27 om Cragy-familien. Om Shetland se nedenfor.

⁷⁶⁵ REO s. 454 og 461.

⁷⁶⁶ DN XX: 754 og DOH s. 43 (overs.).

medlemmer av jarleslekten.⁷⁶⁷ Men sysselmannsstillingen var stadig forbeholdt menn som befant seg enda høyere opp i det sosiale hierarkiet, og gjerne rekruttert utenfra.

Det ser ut til å ha vært håndgangne menn på Orknøyene i 1375. James av Cragy var hirdmann i 1422, og det ble holdt hirdmannsstevne i 1438.⁷⁶⁸ I 1391 donerte Henrik jarl Sinclair av Orknøyene eiendommer i Skottland til sin bror. Gavebrevet er utstedt i Kirkwall og blant vitnene er flere riddere. Flere av dem kan knyttes til Shetland og Orknøyene gjennom andre kilder og navn og vi kan knytte dem til det lokale aristokratiet, og til Skottland. Det gjelder også de vitnene som har ridderverdighet. Med forbehold velger jeg derfor å regne med at ridderne hadde fått verdigheten av den norske kongen siden de var bofaste på øyene, selv om enkelte av dem trolig var skotter og kan ha fått verdigheten av den skotske kongen.⁷⁶⁹ Bortsett fra Malise Sperra, Henrik jarls søskenbarn og lokal stormann, kjenner vi imidlertid ingen riddere på Orknøyene før 1391. Malise ser ut til å ha fått ridderverdigheten engang mellom 1386 og 1389, mest trolig i forbindelse med mottakelsen av Erik som norsk arvekonge i 1389.⁷⁷⁰ Det er også mulig at ridderne som nevnes i 1392-brevet kan ha vært til stede da Erik kom til Norge, og at de hadde fått ridderverdigheten samtidig med Malise. Sammenlignet med Norge og Island framstår dermed Orknøyene som et relativt aristokratisk samfunn på slutten av 1300-tallet, og helt unikt i skottlandssammenheng. Vi finner imidlertid ingen riddere blant de "gode menn" på Orknøyene etter 1391. Det kan bety at vi er i ferd med å få et eget elitesjikt knyttet til de nye sinclairjarlene.

Orknøykommunen ble altså dominert av en lokal elite med klare aristokratiske trekk. Vi kan imidlertid ikke få et fullstendig overblikk over styret av Orknøyene med mindre vi inkluderer orknøyjarlen.

⁷⁶⁷ DN II: 691 [1424]. Thomas Sinclair tilhørte jarleslekten; han var Henrik jarl Sinclairs nevø og søskenbarn til James av Cragys hustru. I 1434 var Thomas væpner (REO: XX). Se også DN VI: 423: "Willelm Irving Willem i Hedal, Alexander af Suderland, Willem Flet, Adam af Næsta gard, Cristi i Ællingeklåt oc marghe andre godhe mæn i landit badhe preste oc lekmæn." Om mennenes familiebakgrunn se REO: s. 422, 436, 454, 457, 458, 461 og 469.

⁷⁶⁸ REO: nr. XVI og XXX.

⁷⁶⁹ DN II: 525: Thomas av Kirkness, Jon Punkyne, Michael av Westerey og Håkon var riddere. Dessuten var Richard av St.Clair, Thomas av Laysk, Alexander av Claphame og Thomas av Leth vitner. Crawford mener Thomas av Kirkness var shetlender som holdt land på Orknøyene på denne tiden (Crawford 1971: 237, n. 2). Thomas' etterslekt holdt imidlertid til på Orknøyene etter 1391 og var del av det lokale aristokratiet (REO: s. 456). Crawford argumenterer for at Simon av Papley trolig var forlent med det norske krongodset på Papey, Shetland, uten at hun viser til kilder. Det var dessuten en jordeierfamilie på Orknøyene som bar navnet Pappely (REO: s. 461). Alexander Claphame fikk en større del av Shetland i len i 1412 (DN II: 623) og var trolig opprinnelig skotsk og tilhørte en familie i Fife (Crawford 1983: 40). Clouston har ikke identifisert de andre videre, men både fornavn og stedsnavn tyder på at svært mange av dem tilhørte det lokale aristokratiet på Orknøyene (REO: s. 435-470). Crawford viser også til eldre forskning hvor man har identifisert Håkon ridder som Håkon Jonsson. Håkon Jonsson ble imidlertid aldri ridder.

⁷⁷⁰ DN XVIII: 34. Se også RN VII: 1529.

Revitalisering av jarledømmet

I 1379 fikk Orknøyene jarl igjen. Med Henrik Sinclair kom det også et nytt jarledynasti til øyene, og med unntak av Vilhelm Sinclairs umyndighet ble sinclairene sittende med jarledømmet fram til 1470, da de makteskiftet det med den skotske kongen. Det sentrale spørsmålet i forbindelse med utnevnelsen av Henrik er om den må tolkes som et svakhetstegn hos den norske kongemakten, og ses som enda et tegn på norsk avmakt, eller om utnevnelsen heller bør ses som et resultat av den administrative utviklingen i riket i siste halvdel av 1300-tallet.

Malise jarls dattersønner, Alexander de Ard, Henrik Sinclair og Malise Sperra, ble trolig ikke myndige før på 1350- og 60-tallet. Likeverdige arvekrav skapte alltid utfordringer.⁷⁷¹ Selv om vi ikke har så mange opplysninger fra denne perioden, ser det likevel ut til at det foregikk en form for rivalisering mellom de tre fram mot 1379. Kong Håkon VI ser ut til å ha foretrukket Alexander. I kunngjøringen til orknøyene i 1375 presiserte han at Alexander ikke var utnevnt til jarl, men at han året etter skulle legge fram dokumentasjon for kongen på sitt arvekrav på jarledømmet.⁷⁷² Vi kan se for oss at kunngjøringen først og fremst rettet seg til den orknøyske kommunenes medlemmer; lagmannen og resten av de gode menn. Vi vet ikke sikkert hvorfor Alexander ikke ble jarl, men han ble trolig kjøpt eller presset ut av Henrik Sinclair og hans støttespillere.

Forholdet mellom jarlearvingene var ikke godt og rivaliseringen dem imellom ble oppfattet som en trussel av kong Håkon. Da Henrik Sinclair ble utnevnt til jarl i 1379 satte kongen som betingelse at han måtte skaffe garantier fra sine søskenbarn på at de oppga alle krav på jarledømmet.⁷⁷³ Sannsynligvis hadde Alexander og Henrik kommet til enighet allerede før 1379. Henrik Sinclair ser nemlig ut til å ha gått seirende ut av konkurransen ved hjelp av sine støttespillere i det skotske aristokratiet. Forholdet til Malise Sperra fortsatte imidlertid å være problematisk, selv om Malise var et av Henriks vitner da han ble utnevnt i 1379. Malise ble også igjen i Norge som et av flere gisler Henrik måtte etterlate som garanti hos kongen før han hadde oppfylt alle betingelser kongen satte for å innsette ham.

På slutten av 1380-tallet ble forholdet mellom Malise og Henrik fiendtlig, antakeligvis på grunn av uenighet om jordegods. I 1387 måtte Malise underordne seg jarlen i et forlik som

⁷⁷¹ I motsetning til skikken i Skottland var det ikke eldste sønn eller barnebarn som arvet det orknøyske jarledømmet. Se Crawford 1971: 131-133 og Thomson 2001: 157-158 om Malises arvinger og deres rivalisering.

⁷⁷² DN II: 438.

⁷⁷³ DN II: 459.

ble inngått i Skottland.⁷⁷⁴ To år senere var derimot begge til stede i Helsingborg da de norske riksrådene stadfestet kong Eriks rett til den norske tronen. Malise var da den eneste ridderen blant riksrådene.⁷⁷⁵ Kort tid etter ble han drept av jarlens menn på Shetland.⁷⁷⁶

J.S. Clouston mener at kongens embetsmenn mislyktes i sitt styre av Orknøyene i perioden 1353 til 1379. Dette tilbakevises imidlertid av Barbara E. Crawford, som mener at kong Magnus Erikssons ressursbehov kan ha vært en årsak til at det ikke ble utnevnt jarl før 1379.⁷⁷⁷ Vi skal nå se at innsettelsen av Henrik også kan ses i sammenheng med utviklingen av riksstyret mot slutten av 1300-tallet.⁷⁷⁸

Mens Crawford i hovedsak beskriver Henrik Sinclair som en jarl av den tradisjonelle typen, mener Steinar Imsen at Henrik snarere må oppfattes som en guvernør med jarletittel. Likhetene mellom Henrik jarl og rikets sysselmenn og lensherrer er nemlig svært store, i alle fall når vi ser på utnevnesdokumentet og den rolle jarlen ser ut til å ha vært tiltenkt i lensstyret.⁷⁷⁹ Til støtte for sitt syn trekker Imsen fram likhetene mellom de vilkår som gjaldt for Alexander de Ard som høveds- og sysselmann i 1379 og de som gjaldt for Henrik som jarl fire år etter.⁷⁸⁰ Imsen regner altså innsettelsen av Henrik jarl som en del av den administrative omleggingen som foregikk i Norge i siste halvdel av 1300-tallet.

I jarlens lensrevers listes vilkårene opp: For å bli innsatt måtte Henrik Sinclair oppfylle flere betingelser i tillegg til å gjøre homagium og sverge troskapsed.⁷⁸¹ Han skulle for det første betale 1000 nobler i engelske penger til kongen. Det har trolig vært tale om en lensavgift.⁷⁸² I så fall skulle han holde Orknøyene som avgiftslen slik jarlene hadde gjort på

⁷⁷⁴ Se Crawford 1971: 233-36 om forholdet mellom Malise og Henrik.

⁷⁷⁵ DN XVIII, 34. Henrik Sinclair var også et av vitnene til utkastet til brevet om arvefølgen (DN III: 484).

⁷⁷⁶ IA: 284 (1389) og 367 (1391).

⁷⁷⁷ Clouston 1932: 232 og Crawford 1971: 175, n. 3.

⁷⁷⁸ DN II: 459. Grethe A. Blom omtaler i situasjonen og lenreversen slik: "På slutten av sin regjeringstid er situasjonen på Orknøyene slik at kong Håkon ser en sjanse til å kunne utnytte sin stilling som øyjarlens lensherre. Etter at kong Magnus gamle rådgiver, titulærjarl Eregisle Suneson var død, seirer den skotskattede Henrik Sinclair i tevlingen om herredømmet på øyene." (Blom 1992: 480). Bloms forklaring holder imidlertid ikke; Eregisle Sunesson døde først i 1392.

⁷⁷⁹ Crawford 1971: 224 og Imsen 2000a: 169-70.

⁷⁸⁰ Imsen 2000a: 169-70.

⁷⁸¹ Se RN VII: 813 for norsk oversettelse av Henriks jarls lensrevers (DN II: 459).

⁷⁸² Crawford foreslår at pengene var etterbetaling av den årlige avgiften skottene i følge Perth-traktaten skulle betale for Hebridene og Man, og som skulle oppbevares på Orknøyene før de ble ført til Norge (Crawford 1971: 228). Det er finnes ingenting i kildene som støtter en slik slutning. Henrik jarl ser ut til å ha hatt problemer med å reise et slikt beløp; han lånte penger av Håkon Jonsson samme dag som lensreversen ble utstedt (DN I: 458). Se også DN II: 515 om Henriks gjeld til Håkon. Henrik jarl skulle betale avdragene i St Magnus kirken i Tingvoll på Shetland, hvor Håkon Jonsson trolig hadde ombudsmenn til å håndtere sine lokale interesser fordi han hadde jordegods i skattlandet.

1100-tallet. Det faktum at jarledømmet i tilfelle jarlens død skulle falle tilbake til kongen, kongens arvinger eller etterkommere, viser også at det var tale om forlening. I 1379-lensreversen understrekes det da også at den av jarlens eventuelle sønner som ønsket det, skulle be kongen eller hans etterfølger om samtykke til å overta jarledømmet etter faren. Arveretten var altså en rett til å bli utnevnt og hjemlet, ikke en rett til automatisk å overta jarledømmet. Dessuten ser vi at det nå dreier seg om et enejarledømme til forskjell fra tidligere tiders samjarledømme. Dette samsvarer for øvrig med jarlens forvandling fra å ha vært en mer eller mindre selvstendig fyrste til å bli kongelig fanelensmann. Det ser heller ikke ut til å ha vært noen ordning av arvingene etter primogenitur eller lignende. Som overherre har kongen stått fritt til å utnevne den han ville, og som han trolig mente var best skikket.

Henriks lensrevers inneholder ingen opplysninger om hva slags inntekter jarlen skulle ha av lenet. Siden jarlen betalte lensavgift må vi likevel regne med at alle inntektene fra Orknøyene gikk til jarlen, slik de også gjorde til leiehirdstjorene på Island og til lensherrene i Norge. Lensavgiften har trolig vært stipulert i forhold til jarledømmeinntektene på en eller annen måte. Jarlen måtte imidlertid love å holde seg unna land og rettigheter som kongen og hans forfedre hadde reservert for seg. Som lensherrene ellers i riket skulle jarlen selv velge seg ombudsmenn. Men siden kongen også hadde inntekter fra Orknøyene, hadde sannsynligvis også han ombudsmenn til stede, enten permanent eller ad hoc.

Jarlens lensrevers viser ikke til tidligere regulering av forholdet mellom konge og orknøyjarl, men store deler av innholdet speiler i det store og hele bestemmelsene i *Hirdskråens* kapittel om jarler, samt lov og sedvane siden 1195.⁷⁸³ Dette gjelder blant annet bestemmelsene om jarlens militære plikter og at jarlen ikke kunne avhende eller pantsette jarledømmets landområder uten kongens eller dennes etterfølgeres samtykke.

Lensreversen inneholder også mer situasjonsbestemte vilkår. Henrik måtte blant annet love å bistå kongen i konflikten med biskop Vilhelm IV av Orknøyene, som kongen og hans embetsmenn lenge hadde vært på kollisjonskurs med.⁷⁸⁴ I tillegg måtte Henrik altså ordne opp i forholdet til Alexander de Ard og Malise Sperra. Som garanti for at betingelsene ble oppfylt, lot Henrik fire av sine venner og slektninger bli igjen som gisler i Norge. I tillegg skulle jarlen stille ekstra sikkerhet for sine lovnader med skriftlige garantier fra biskoper, prelater, jarler og riddere i Skottland.

⁷⁸³ H: kp 9-12. Se også Imsen 2000a: 169-70.

⁷⁸⁴ Biskopen ble drept i 1382 (IA: 282 (1382)). Se Crawford 1971: 242 om jarlens rolle i drapet.

Henrik kan altså likestilles med de sysselmenn og lensmenn som hadde avgiftslen ellers i riket. Jarlens status som lensherre kan også forklare hvorfor jarledømmet ble revitalisert i 1379.⁷⁸⁵ Men selv om Henrik i praksis var redusert til lensherre, hadde han like fullt jarleverdigheten. Den plasserte ham øverst i hirdhierarkiet og nest etter konge og hertug i riksstyret. Henrik Sinclair var da også medlem av det norske riksrådet og blir alltid nevnt først av rikets verdslige stormenn.⁷⁸⁶ Til tross for vilkårene og likheten med kongens sysselmenn og lensherrer; Henrik jarl tedde seg også som en tradisjonell jarl, ikke minst i oppgjøret med Malise Sperra. Selv om jarlen skulle administrere jarledømmet som en lensherre etter 1379, kan han ha gjort mer ut av seg enn det kongen hadde tenkt seg. Med Henriks jarledømme aner vi konturene av et nytt orknøysk fyrstedømme forankret i Skottland og i skotsk stormannspolitikk. I dette ligger trolig også forklaringen på det mer aristokratiske miljøet vi møter på Orknøyene mot slutten av 1300-tallet.

Det skjedde store endringer i styret av Orknøyene etter 1350. Fram til 1379 styrte kongens embetsmenn et jarledømme uten jarl. Mens lagmannen kom fra den lokale eliten, ble sysselmennene rekruttert blant skotsk og norsk aristokrati. De måtte imidlertid forholde seg til den orknøyske kommunen, som besto av jarledømmets gode menn. De gode menn dominerte det offentlige liv på Orknøyene og fikk i 1369 bekreftet at de hadde rett til å delta i styret av jarledømmet på bekostning av utenlandske menn. Den største forandringen i styret av Orknøyene kom i 1379 da det ble utnevnt jarl igjen. Jarlen hadde nære bånd til de gode menn på Orknøyene og til det skotske aristokratiet. På 1400-tallet var det et nært forhold mellom den orknøyske kommunen, det vil si jarledømmets "gode menn", og jarlen. I 1424 ønsket orknøyingene at jarlen, og ikke biskopen eller andre, skulle være guvernør på Orknøyene og ansvarlig for kronens eiendommer i jarledømmet.⁷⁸⁷

Shetland

I 1369 tilhørte Shetland systemen til Håkon Jonsson. Siden Håkon og familien hans hadde betydelige mengder jordegods på Shetland, vil det si at en norskfødt sysselman hadde sterke private interesser i det området han administrerte. Håkon hadde ombudsmenn på Shetland i

⁷⁸⁵ P.A. Munch mener at jarlen fikk jarledømmet som et livslangt len i 1379 (Munch, NFH, Unionsperioden 2: 99). Både Crawford og Imsen er enige i dette, men understreker at dette trolig var i samsvar med situasjonen etter 1195 (Crawford 1971: 154-155 og 187-188 og Imsen 2000a: 166-170).

⁷⁸⁶ DN III: 484 og XVIII: 34.

⁷⁸⁷ DN VI: 423.

1369, 1386 og 1389. Henrik jarl Sinclair kunne betale gjelden sin til Håkons fullmektiger gjennom St Magnus-kirken på Tingvoll på Shetland i henhold til et gjeldsbrev fra 1389.⁷⁸⁸ I 1379 hadde Håkon også ombudsmann i Kirkwall på Orknøyene.⁷⁸⁹

I 1386 sendte drottseten Ogmund Finnson et brev til folket på Shetland for å kunngjøre at det gods som Malise Sperra urettmessig hadde tilegnet seg etter Herdis Torvaldsdatter, Torvald Toressons enearving, tilhørte Jon og Sigurd havtoresønner og deres etterkommere, blant andre Håkon Jonsson. Herdis var havtoresønnenes søskenbarn.⁷⁹⁰ Etter råd fra flere medlemmer av riksrådet beordret drottseten Malise og hans ombudsmenn til å oppgi godset og oppfordret i tillegg leilendingene til bare å betale landskyld til de rette eierne eller deres ombudsmenn.

Det er ingenting i brevet som tyder på at Malise hadde tatt til seg godset som kongens embetsmann, og at han var sysselmann på Shetland i 1386.⁷⁹¹ Malise Sperra var sannsynligvis bosatt på Orknøyene på denne tiden, men hadde trolig eiendommer på Shetland etter faren.⁷⁹² Det finnes imidlertid andre tegn som tyder på at Malise kan ha vært i kongens tjeneste på slutten av 1380-tallet. Mens han ikke hadde herretittel i 1386, var han både ridder og riksråd tre år senere.⁷⁹³ Barbara E. Crawford regner med at han var blitt riksråd fordi han var sysselmann på Shetland. Dette kan i så fall forklare hvorfor han havnet i konflikt med orknøyjarlen, og oppholdt seg på Shetland da han ble drept i 1391.⁷⁹⁴ Om Malise var sysselmann eller ei, så ser vi i alle fall at Shetland ikke ble administrert sammen med Orknøyene på 1380-tallet.

I 1412 ble skotten Alexander van Klapam forlent med kongens gods nord for Maveid på Shetland, samtidig som kongens "fogder" og "embetsmenn" fremdeles representerte kongen i landet.⁷⁹⁵ Som i Norge og på Island fantes det både regnskapslen og avgiftslen rundt 1400. Utviklingen i resten av riket påvirket også styret av Shetland. Alexander hadde sikkert

⁷⁸⁸ DN II: 515.

⁷⁸⁹ DN I: 458 (1379) og 501 (1386).

⁷⁹⁰ DN I: 501. Om arven etter Herdis Torvaldsdatter se f.eks. Wærdahl 1998: 109-110.

⁷⁹¹ Se Crawford 1971: 233-236 og Thomson 2001: 151 for slutninger om at Malise skal ha vært sysselmann på Shetland. Opprinnelig var det P.A. Munch som trakk denne slutningen (Munch, NFH Unionsperioden 2: 99, 258-259).

⁷⁹² Crawford 1971: 234 og 236-37 om Malises farslekt og hans jordegods.

⁷⁹³ DN XVIII: 34.

⁷⁹⁴ Crawford 1971: 235-37.

⁷⁹⁵ DN II: 623. Alexander var skotte og som vi har sett et av vitnene da Henrik jarl donerte eiendommer til sin bror i 1391 (DN II: 525 og Crawford 1983: 40). Lenet skulle gi Alexander 10 "lødlige" mark årlig i skatt, landskyld og "wesel". Han skulle også ha "tinggjeld" og "frikjøp" Kongen forbød dessuten alle menn, fogder og embetsmenn å hindre Alexander i å ta det han skal ha.

kommet nordover med Henrik Sinclair. I 1418 fikk Jon Sinclair hele Shetland i len på livstid. Jon var sønn av jarl Henrik I og bror til Henrik II. Han ble kongens hirdmann i forbindelse med utnevnelsen.⁷⁹⁶ Sinclairene etablerte et fast grep over Shetland så vel som Orknøyene, og som på Orknøyene var sysselmannsembetet og forleningene forbeholdt medlemmer av det skotske og norske aristokratiet.

Vi har ingen eksempler på at kongens sysselmenn på Shetland deltok i det lokale offentlige liv i denne perioden. Alle bevarte brev fra det lokale offentlige liv gjelder Herdis Torvaldsdatter og hennes eiendommer og inntekter på Shetland. I 1355 var Herdis selv, og hennes private prest, til stede på Sande på Shetland da hun fikk overdratt flere eiendommer fra en lokal bonde.⁷⁹⁷ Samme år utstedte en lokal bonde på Papa Stour et gjeldsbrev til Herdis.⁷⁹⁸ Sira Sigvald Halvdanson, sogneprest på Papey, var vitne i 1355 og fungerte som Herdis' ombudsmann i 1360, da hun blant annet kjøpte en gård på Unst. Håkon Jonsson ser også ut til å ha brukt en prest som ombudsmann på Shetland.⁷⁹⁹ Blant vitnene i 1360 var Hallstein Torsteinsson, lagmann på Shetland, og i de tre brevene forekommer de samme vitnene flere ganger.⁸⁰⁰ To av lagmannens medvitner i 1360, erkediakonen Vilhelm Jonsson og Henrik Vilhelmsson, var domsmenn, "gode menn", i saken mellom biskop Vilhelm og Håkon Jonsson i Kirkwall i 1369.⁸⁰¹ Bestemmelsen fra 1369-forliket om at de mektigste menn skulle delta i styret gjaldt også Shetland. Den lokale lagmannen ble også her rekruttert fra landets eget aristokrati, en gruppe menn som åpenbart pleide omgang med en av landets største godseiere. Om de "gode menn" på Shetland ikke rekrutterte til sysselmannsembetet lenger, så kom sikkert Håkons Jonssons ombudsmenn fra dette sjiktet.

I 1405 vitnet sognepresten i Jali på Shetland, lagmannen Svein Markusson og lagrettemannen Jon Haraldsson at en kvinne selv råde over sitt gods.⁸⁰² Igjen ser vi at lagmannen deltar i lokaloffentlige oppgaver sammen med en prest, og det var dessuten kommet lagrettemenn som ombudsmenn på Shetland. Dette tyder på at

⁷⁹⁶ DN II: 647: "[...] homagialis dilecti et vasalli fidelis [...]." Se Crawford 1971: 248-249.

⁷⁹⁷ DN III: 284. Vitnene til overdragelsen var Sigvald Halvdansson, prest på Papey, Erlend Sigurdson fra Kallbak, Sigurd kuldr, Harald på Sande, Bjørn på Sætre, Håkon Einarson.

⁷⁹⁸ DN I: 340 (1355, for datering se SD: nr. 10) og III: 310 (1360). I DN III: 340 er Tomas Simonsson, Håkon Einarson og Bjørn Øyvindson vitner. Herdis er ikke til stede i dette tilfellet.

⁷⁹⁹ DN II: 515 og III: 284.

⁸⁰⁰ DN III: 310. Andre vitner i 1360 var Vilhelm Jonson, erkedeegn på Shetland, Henrik Vilhelmson, Gudbrand Sveinsson, Bjørn Øyvindsson og Gyrd Rolfsson. Håkon Einarson var vitne i begge brevene fra 1355 og Bjørn Eyvindson i 1355 og 1360.

⁸⁰¹ DN I: 404.

⁸⁰² DN I: 606.

lagrettemannsinstitusjonen, som nå for fullt ekspanderte i den norske lokaloffentligheten, også var i ferd med å få feste på øyene i vest.⁸⁰³

I Shetlands tilfelle ser det ut til at omleggingen til lensforvaltning først kom etter 1400. Også i dette tilfellet dreide det seg i første omgang om en blanding av avgifts- og regnskapselen. Før den tid framstår Shetland som enhver norsk syssel. Sysselmennene hadde høy rang og tilhørte riksaristokratiet. Men ellers var det som på Orknøyene de lokale "gode menn" som dominerte det offentlige liv og rekrutterte til lagmannsembetet. De var til og med involvert i forliket mellom biskop Vilhelm og Håkon Jonsson i 1369.

Færøyene

Vi har bare noen få opplysninger om styret av Færøyene på 1300-tallet. I 1388 forsvant en islending på underlig vis på øyene. Den lokale sysselmannen, Greip Ivarsson, konfiskerte islendingens gods og krevde det på kongens vegne etter søksmål og orskrud.⁸⁰⁴ Greip var nordmann og hadde syslen på Færøyene til ca. 1399. Han var til stede i syslen i 1388, men oppholdt seg også en god del i Norge, hvor han i 1399 kjøpte et skip som han skulle seile til Færøyene med. Skipet skulle betales med færøysk vadmél når det kom fra Færøyene. Inntil da pantsatte Greip jordegods. Vadmelet var uten tvil Greips inntekt fra Færøyene. Han kan ha holdt Færøyene som avgiftslen, siden inntektene holdt til å kjøpe et skip i Norge.⁸⁰⁵

I 1407 var den administrative strukturen på Færøyene blitt endret. Da var Tormod Andresson sysselmann på Suðuroy, og Færøyene antakeligvis delt inn i flere mindre sysler.⁸⁰⁶ Tormod ser ut til å ha hatt lokal tilknytning ettersom han var en av fire menn som bevitnet transkriberingen av samtlige brev i en lokal arvestrid.⁸⁰⁷

I et vitnebrev fra 1403 kunngjør tre menn at de var til stede da en mann fikk opplest et domsbrev hvor han ble fradømt jordegods.⁸⁰⁸ Vi vet ikke om kongens lokale embetsmenn hadde vært involvert i saken, men sannsynligvis var den blitt avgjort av en domsnemnd. Kildene forteller for første gang om en navngitt færøysk lagmann i 1412. Da erklærte

⁸⁰³ Imsen 1994: 265.

⁸⁰⁴ IA: 415 (1388).

⁸⁰⁵ IA: 415 og DN II: 559.

⁸⁰⁶ DN I: 611. Om sysselinnndelingen på Færøyene etter 1400 se Debes 1995: 43. Utover på 1400-tallet skal sysselmennene på Færøyene ha blitt "bondesysselmenn" med posisjon og oppgaver tilsvarende de norske bondelensmennene. Se f.eks. Imsen 1990: 167.

⁸⁰⁷ DN I: 611.

⁸⁰⁸ DN I: 589.

biskopen på Færøyene at han var blitt enig med lagmannen Harald Kalvsson om noen eiendommer som en av kirkens menn hadde pantsatt uten lov. Som på Orknøyene og Shetland framtrer lagmannen på Færøyene som en del av lokalsamfunnet.⁸⁰⁹

I 1404 var lagrettemennene på Sandøy vitne i en arvefølgesak.⁸¹⁰ Fra og med siste halvdel av 1300-tallet ble lagrettemannen en sentral figur i det bygdeoffentlige liv i Norge. Mens betegnelsen tidligere bare var blitt brukt om domsmennene på lagtinget, ble den nå brukt om menn som hadde lokale tjeneste- og tillitsverv. I Norge bar bygdas ledende menn ofte lagrettemannstittelen, og fra begynnelsen av 1400-tallet er det tydelig at tittelen ga sosial prestisje.⁸¹¹ Rundt 1400 skal det færøyske lagtinget ha satt nye takster på tingfarertollen fra de forskjellige tinglagene.⁸¹² Den administrative utviklingen på Færøyene er den samme som på Shetland. Det er interessant at øyene i vest, som i politisk henseende skal ha drevet vekk fra Norge i unionstiden, følger det norske mønsteret når det gjelder utviklingen av det lokaloffentlige liv på 1400-tallet.

Styret av Færøyene og dets bygdesamfunn speiler situasjonen i Norge, Shetland og Orknøyene. Sysselmanen ble fram til 1400 rekruttert fra det norske aristokratiet, og som i de to sørligste skattlandene var sysselmanen selv til stede i syslen og utførte oppgaver på kongens vegne. Også på Færøyene var lagmannen lokalt forankret. Vi har for få opplysninger til å trekke omfattende slutninger om det offentlige liv på Færøyene, men både sysselmanen og lagmannen deltok. Når det gjelder hvem som ble lagmann og lagrettemenn og hvem som har opptrådt sammen med kongens menn, så kan vi vel bare trekke den konklusjonen at systemet kjennetegnes av et samarbeid mellom geistlige og lekmenn, og at to av dem som vitnet sammen med sysselmanen i 1407 ser ut til å ha vært far og sønn.⁸¹³

Island

Leiehirdstjorene

I 1354 skjedde det en omlegging i styret av Island. I 1352, mens Olav Bjørnsson var hirdstjore, fikk Ivar Vigfusson syssel øst for Þjórsá og i hele Østfjordsfjordingen.⁸¹⁴ To år

⁸⁰⁹ DN II: 626. Lagmannens arvinger var til stede under forliket.

⁸¹⁰ DN I: 592.

⁸¹¹ Imsen 1990: 144-145.

⁸¹² DF: III, s. 27.

⁸¹³ Albrikt Simonson og Simon Albriktsson.

⁸¹⁴ IA: 355. Gudmund Snorresson hadde også syssel på denne tiden (1345-1353, IA: 353 og 405). I 1351 utnevnte han og presten Flose Jonsson i fellesskap en 12-manns dóm som dømte om Helgafell-klosterets fiskeretter i en sak mellom klosteret og en bonde (DI III: 18).

senere kom Ivar ut til Island med kongens brev på at han hadde "leigt allt Island med skottum ok skyllidum vm .iij. aar. ok var skipadr hirdstjore".⁸¹⁵ Ingen hadde tidligere betalt kongen leie eller avgift for å få len på Island. Ivar ble den første av de såkalte "leiehirdstjorene", og fra 1354 til 1364 holdt fra én til fire menn hele eller deler av Island som avgiftslen samtidig som de var hirdstjorer.⁸¹⁶

Både hirdstjorer og sysselmenn hadde hatt syssel før 1354.⁸¹⁷ Siden sysselleie ikke nevnes i kildene før 1354, hadde kongens menn tidligere trolig hatt regnskapslen. I 1354 skulle alle inntektene gå til Ivar Vigfusson. Dette omfattet nok både skatt og vissøre, og muligens landskyld av kongens eiendommer på Island. Omleggingen førte til omfattende endringer i styret av Island. Fram til 1354 hadde én hirdstjore, flere sysselmenn og to lagmenn vært kongens lokale representanter, men fra 1354 til 1368 nevnes ikke sysselmenn i kildene.⁸¹⁸ Vi har sett at Axel Kristinsson ser for seg at hirdstjorene alt på 1340-tallet tok over sysselmennenes oppgaver, og at sysselmennene etter hvert ble redusert til hirdstjorenes ombudsmenn. Det var sannsynligvis ikke behov for sysselmenn så lenge det var én hirdstjore i hver fjerding, og liksom lensherrene og sysselmennene i Norge, valgte nok leiehirdstjorene selv ut sine ombudsmenn. Det er imidlertid lite sannsynlig at de ble kalt sysselmenn, siden det var hirdstjorene som hadde lenene. Både i annalene og diplomene benyttes dessuten sysselbetegnelsen om hirdstjorenes len i 1364 og 1365.⁸¹⁹ Leiehirdstjorene må ha hatt menn i sin tjeneste, men det finnes ikke direkte spor etter dem i kildene.

⁸¹⁵ IA: 276 (1354).

⁸¹⁶ IA: 276, 356, 405 (1354, Ivar Vigfusson); 277, 357, 406 (1358, Arne Tordsson, Andres Gislesson, Torstein Eyulfsson, Jon Guttormsson); 225, 278, 407 (1360/61, Smid Andresson); 227 (1364, Torstein Eyulfsson og Olav Petersson). Formularet er omtrent det samme for samtlige utnevnte leiehirdstjorer. Annalene opplyser om "leie av landet med skatt og skyld" eller "kjøpt skatt og alle kongens saker".

⁸¹⁷ Ketil Torlaksson hadde syssel (IA: 346). Grim Torsteinsson fikk len i Vestfjords- og Sørlandsfjordingene helt til Helkunduheiði (IA: 210 (1343)). I 1352 fikk Ivar Vigfusson syssel øst for Þjórsá og i hele Østfjordsfjordingen (IA: 355).

⁸¹⁸ I 1364 skulle Torstein Eyulfsson ha syssel og hirdstjorn i sør og øst, mens Olav Petersson hadde syssel og hirdstjorn i nord (IA: 227, 361 og DI III: 177). I kildene forekommer det muligens sysselmenn som ikke hadde hirdstjorn fra 1366: Da kom Orm Snorresson og Andres Gislesson, Torgeir Egilsson og Magnus Jonsson ut med makt i hele landet, men bare Orm og Andres ser ut til å ha vært hirdstjorer. Det er da rimelig å regne med at landet var delt i fire, og at det var to sysselmenn i tillegg til hirdstjorene. (IA: 361). I 1368 kom Skule Tordsson ut med syssel (IA: 362).

⁸¹⁹ I 1364 skulle Torstein Eyulfsson ha syssel og hirdstjorn i sør og øst, mens Olav Petersson hadde tilsvarende i nord (IA: 361). Opplysningene bekreftes i DI III: 177, hvor det står at Olav Petersson hadde "hyrdstjorn ok sýslu nordan lannds". I 1368 kom Skule Tordsson ut med syssel fra Norge, uten å være hirdstjore (IA: 362). Se også Björn Þorsteinsson og Sigurður Línadal 1978: 57.

Landsfjerdingene ble fremdeles lagt til grunn for den administrative inndelingen av Island etter 1350.⁸²⁰ Fra 1358 til 1360 var fire hirdstjorer forlent med hver sin fjerding. Fra 1354 til 1364 var hirdstjorn og len sammenfallende, deretter ble syssel og len atskilt. Kongemakten kan ha ønsket å begrense mulighetene for maktmisbruk – ikke minst etter bråket mellom hirdstjorene og islendingene fra 1360 til 1362.⁸²¹ Vi vet ikke om sysselmenn og hirdstjorer ble tilsatt på åremål før 1354, bare at de fikk nye sysselbrev med jevne mellomrom, og at enkelte beholdt embetene i flere tiår. De nye leiehirdstjorene ble utnevnt av kongen for tre år av gangen.⁸²² Og selv om enkelte islendinger leide deler av landet flere ganger, ble de vanligvis skiftet ut etter én periode. Annalenes opplysninger tyder på at det var rift om lenene på Island. Hirdstjorekandidater reiste enten alene eller flere sammen til kongen for å leie landet. Det ser imidlertid ikke ut til at lenene var tilgjengelige for eller ønsket av det norske høyaristokratiet, som mer eller mindre hadde monopol på både regnskaps- og avgiftslen ellers i riket. Bare én nordmann var leiehirdstjore, og han kan vi ikke knytte til norsk aristokrati overhode.⁸²³

Omleggingen i 1354 førte til problemer. I 1361 kom nordmannen Smid Andresson ut som hirdstjore over hele landet. Hans ankomst førte til en forverring av konflikten mellom to av de forrige hirdstjorene, Arne Tordsson og Jon Guttormsson, og mellom Jon og nordlendingene. Nordlendingene hadde gjort opprør mot Jon.⁸²⁴ Konflikten viser at det fantes regionale motsetninger i landet. Smid fulgte opp Jons sak både mot Arne og nordlendingene. Til tross for at officialene ved bispestolene forsøkte å forhandle mellom partene endte det til slutt med at Arne Tordsson ble henrettet på Smids ordre og at Smid og Jon ble drept i kamp med eyjafjordingene. Flere nordlendinger hadde dratt for å oppsøke kongen før konflikten sine siste fase. To av dem, Torstein Eyulfsson og Olav Petersson, ble utnevnt til hirdstjorer og fikk halve landet hver i syssel. Torstein hadde vært én av fire hirdstjorer i 1358-61; han skulle dessuten være lagmann i nord og vest og sette inn lagmann i sør og øst.⁸²⁵

⁸²⁰ I 1352 omfattet Ivars syssel én og en halv fjerding (IA: 355). I 1364 fikk Torstein Eyulfsson og Olav Petersson hirdstjorn og syssel i halve landet hver (IA: 227 og 361, DI III: 177).

⁸²¹ Se nedenfor.

⁸²² Smid Andresson var den siste som ble innsatt på åremål (IA: 278 (1361)).

⁸²³ Smid Andresson var trolig nordmann og antakeligvis i slekt med tidligere hirdstjore Botolf Andresson. Når Botolfs sønn, lagmannen Ravn døde i 1389/90, ble han gravlagt ved siden av Smid Andresson, frenden sin (IA: 284 (1389), 366 (1390) og 418 (1391)).

⁸²⁴ IA: 225-226, 278, 359, 407-408. Se Björn Þorsteinsson og Sigurður Línal 1978: 56-57 og Björn Þorsteinsson og Guðrún Ása Grímsdóttir 1989: 238-241 om konflikten. Jon var Ketil Torlakssons svoger (ÍA: 167).

⁸²⁵ IA: 227 og 361 (1364).

Mens avgiftslen først ble introdusert rundt 1400 i de andre skattlandene, kom altså omleggingen alt i 1354 på Island. Og, i motsetning til de andre skattlandene og Norge, ble hele landet leid ut på åremål. Leiehirdstjorene var lensherrer som holdt lenene på samme vilkår og med samme gevinst som lensherrene ellers i riket utover i senmiddelalderen. Men ingen fikk len på Island på livstid. Hirdstjorene ble stadig skiftet ut, og det er i det hele tatt noe ustabilt over hele leiehirdstjoreperioden.

Islandske historikere forklarer omleggingen i 1354 med kong Magnus Erikssons økonomiske behov etter pestkatastrofen i resten av riket.⁸²⁶ Overgangen fra sysselmannsstyre til lensstyre i Norge har ikke vært gjenstand for omfattende undersøkelser, men norske historikere mener like fullt at overgangen til lensforvaltning begynte alt i kong Håkon Vs regjeringstid. I Norge var det heller ikke tale om en fullstendig omlegging til lensforvaltning på 1300-tallet, selv om prosessen skjót fart etter 1350.⁸²⁷ Overgangen på Island kan derfor ikke utelukkende forklares med kongemaktens økonomiske behov, men må også ses i sammenheng med endringsprosesser fra før 1350. Omleggingen i 1354 viser imidlertid mer enn noe annet at utviklingen og behovene ellers i kongeriket fikk direkte administrative konsekvenser for Island, og at det var kongemaktens, og ikke islendingenes behov, som førte til administrative endringer.

Sysselelenn og hirdstjore, avgifts- eller regnskapslen

Etableringen av lensstyre på Island fikk konsekvenser for sammensetningen av kongens forvaltningsapparat, men bare midlertidig. Fra 1365 tok kong Håkon Magnusson over styret av farens rike. Hvis vi betrakter leiehirdstjorene som et uttrykk for kong Magnus Erikssons sterke ressursbehov på 1350- og 60-tallet, ser det ut til at sønnen hadde andre ideer om hvordan Island skulle styres og gi sikre inntekter.

Etter 1364 forekommer ikke lenger ordene leie og kjøp i forbindelse med hirdstjorene. Det kan altså se ut til at lensstyret ble oppgitt da kong Håkon tok over styret av Island. Den islandske allmuen foretrakk da også hirdstjorer og sysselelenn som hadde sine len på regnskap, og dermed var underlagt kontroll med hensyn til oppebørselen, framfor folk som holdt lenet mot avgift.⁸²⁸ Fra rundt 1370 er det også slutt på at flere deler hirdstjorn, og fra 1370 til 1413, var det til sammen bare seks (syv) hirdstjorer, som alle virket alene. To av dem

⁸²⁶ Axel Kristinsson 1998: 140; Björn Þorsteinsson og Guðrún Ása Grímsdóttir 1989: 237 og 244.

⁸²⁷ Imsen 2002a: 71.

⁸²⁸ DI IX: 7. Denne teksten gir store kildekritiske utfordringer, blant annet når det gjelder datering. I DI II: 189 er teksten datert til 1306, mens den i DI IX: 7 er omdatert til 1375. Jeg velger å datere den til 1375, først og fremst fordi teksten nevner sysselleie, som vi ikke kan dokumentere på Island før 1354. Se også Björn Þorsteinsson og Guðrún Ása Grímsdóttir 1989: 243-244.

satt i embetet i henholdsvis 15 og 24 år.⁸²⁹ Men førte omleggingen rundt 1370 virkelig til en gjenopprettelse av den gamle administrative strukturen med én hirdstjore og flere sysselmenn som alle hadde regnskapslen?

Det finnes forskjellige syn på lensforvaltningens skjebne på Island. Mens enkelte mener det ble innført "tradisjonelt" sysselmennsstyre igjen alt fra 1361, argumenterer Axel Kristinsson for en opprettholdelse av sysselleie. Han mener at de sysselmenn og lensmenn som fantes på Island etter 1364 i regelen holdt syslene på hirdstjorens, og ikke kongens, vegne.⁸³⁰

Syssel fortsatte å være navnet på lenene til hirdstjorens og sysselmennene.⁸³¹ Islendingene krevde at sysselmenn og lensmenn ikke leide sysler i 1375.⁸³² Det er imidlertid ikke mulig å dokumentere sysselleie etter 1364, men i lys av islendingenes protester kan vi gå ut i fra at det fortsatt fantes avgiftslen på Island også etter 1364. Vi vet imidlertid at kongen mottok inntekter fra Island i 1374, da en av underfehirdene i Bergen fraktet kongsinntekter fra Island. Hele landet kunne altså ikke ha vært leid ut.⁸³³ På Færøyene og Shetland fantes det både avgifts- og regnskapslen rundt 1400. Sannsynligvis var dette også situasjonen på Island, og både hirdstjorer, sysselmenn og lensherrer kunne ha sysler.

Axel Kristinsson mener at forskjellen på sysselmenn og lensmenn var flytende fra 1341.⁸³⁴ Han regner med at hirdstjorens hadde hele landet i syssel fra 1370, og at hirdstjorens embete nå var smeltet sammen med sysselmennenes. Hirdstjorens skal ha framleid den myndighet han hadde fått delegert fra kongen til lensmenn eller sysselmenn.⁸³⁵ Axel Kristinsson trekker også

⁸²⁹ IA: 229 (1371, Vigus Jonsson, som døde før han kom til Island); IA: 228, 363 og 411 (1370 og 1371, Torgaut Jonsson); IA: 229, 363, 280, 411-12, 366 (1372, 1373, 1374, 1387, Andres Sveinsson); IA: 414-415 (1387, Torstein Eyulfsson); IA: 283, 365, 366, 415 (1387 og 1388, Eirik Gudmundsson); IA: 284, DI III: 626 (1389-1413, Vigfus Ivarsson). Det kan se ut til at Torstein Eyulfsson hadde hirdstjorens en kort periode i 1387 (IA: 415).

⁸³⁰ Björn Þorsteinsson og Sigurður Línal 1978: 57 og IV: 243-4; Axel Kristinsson 1998: 142-6. Axel Kristinsson trekker imidlertid ikke paralleller til lensstyret i Norge eller mellom leiehirdstjorens og den nye typen lensmenn (lensherrer) i Norge.

⁸³¹ Kong Håkons brev ble lest opp i hver eneste syssel i 1377 (IA: 281) og det skal ha foregått "sysldeilar miklil" på Island i 1387 (IA: 283).

⁸³² DI IX: 7.

⁸³³ DN II: 435. Ombudsmannen, Andres Gisleson fra Mörk, hadde tidligere vært hirdstjorens på Island (IA: 361 (1366) og 410 (1367)). Han hadde vært på Island og hentet kongens gods slik vi ser utsendinger fra Norge gjorde i 1331 og 1335. Andres var en av tre ombudsmenn, innbefattet kongens fehirde i Bergen, som hadde myndighet til å kvittere for kongens gods i byen.

⁸³⁴ Axel Kristinsson 1998: 133, n. 8.

⁸³⁵ Axel Kristinsson 1998: 142-43. Kristinsson ser for seg at hirdstjorens leide ut sysler til lensmenn mot fast betaling på 1380-tallet. Denne konklusjonen er basert på tolkninger av svært sparsomme og uklare annalotiser som ikke nevner noe om framleie av sysler; og foregriper situasjonen på 14- og 1500-tallet.

fram at lensmennene var sysselmennenes overordnede rundt 1500.⁸³⁶ Men han tar ikke høyde for at det fantes to forskjellige typer lensmenn i senmiddelalderen. Rundt 1500 er det trolig snakk om lensmenn i betydning lensherrer, og ikke lensmenn som sysselmennenes ombudsmenn. Kristinsson trekker heller ikke hirdstjorene i Norge på 1300-tallet inn i sin argumentasjon.

Når det gjelder forholdet mellom hirdstjorer og sysselmenn på Island, så vet vi at sysselmennene fremdeles hadde et ansvar for kongens eiendommer og dessuten de samme oppgavene som før i den lokale rettspleien etter 1370. I 1374 mottok Skule Tordsson, tidligere sysselman på Island, krongods i gave fra kong Magnus Eriksson. I gavebrevet forbyr kongen hirdstjoremennene, sysselmennene og deres ombudsmenn å nekte mottakeren dette godset. Andres Sveinsson var hirdstjore alene på dette tidspunktet, så "hirdstjoremennene" viser trolig til hans ombudsmenn.⁸³⁷ Hirdstjoren kan ikke ha overtatt sysselmennenes myndighet hvis de fremdeles hadde ansvar for kongens gods. Hirdstjoren hadde dessuten egne ombudsmenn både før og etter 1397.⁸³⁸ Når det gjelder oppebørsel av kongens inntekter på Island er kildene tause om de lokale embetsmennenes rolle i denne perioden. Men tidlig på 1400-tallet utførte sysselmennene fremdeles oppebørselsoppgaver. De oppnevnte også domsnemnder.⁸³⁹

Selv om det finnes få opplysninger i kildene ser altså sysselmennene ut til å ha utført de samme oppgavene for kongemakten etter 1370 som tidligere, og deres status synes ikke å ha endret seg. Kildene gir ingen opplysninger om at lensmenn hadde sysler slik kravet fra 1375 tyder på. I Norge skal også sysselmannsombudet ha blitt opprettholdt med omtrent samme funksjoner som tidligere etter 1350. Og siden riksråder og andre medlemmer av det norske høyaristokratiet fikk syslene i Norge, tyder det ikke på at sysselmannens status var redusert.⁸⁴⁰ Men for å forstå hirdstjorens og sysselmennenes rolle i forvaltningsapparatet på

⁸³⁶ Axel Kristinsson 1998: 133-134.

⁸³⁷ DI III: 234 og 238 og IA: 362. IA: 280 og 411 (Andres Sveinsson). Andre sysselmannsoppgaver: Sysselmannen utnevnte domsnemnd i 1385 (IA: 141). I 1385 fanget sysselmannen Gudmund Ormsson og Eirik Gudmundsson en mann. Han ble deretter hugd etter Orm lagmann Snorressons domsnemnd (IA: 414). Og i 1397 utnevnte Einar Dalksson domsnemnd (DI III: 515). I henhold til DI III: 515s regest skal han ha vært sysselman i Húnavatnsþing. En mann ble utsatt for overgrep i Borgarfjörður av sysselmannen Gunnlaug Magnusson og hans sveiner i 1399. Sysselmannen, som hadde fart hardt fram mot bøndene, ble hugd i Reykholt året etter (IA: 285-286).

⁸³⁸ DI IV: 352 (1421); Torstein Gudmundsson utnevner 12-manns dóm i lovlig ombud for hirdstjore Torstein Olavsson.

⁸³⁹ DI IIV: 359 og IV: 360. I disse tilfellene benyttes betegnelsen "kongens ombudsmann" og "å ha kongens ombud" om kongstjenestemennene. I DN IV: 324 hadde imidlertid Pål Runolfsson både syssel og ombud for kongen, og ikke for hirdstjoren.

⁸⁴⁰ Se f.eks. Moseng mfl. 1999: 322.

Island etter 1370 må vi se nærmere på hirdstjorens oppgaver. Det er også nødvendig å sammenligne med hirdstjorene i Norge og høvedsmannen på Orknøyene.

I 1353 ble en mann halshugd på Alltinget fordi han hadde løslatt kongens fange fra hirdstjore Olav Bjørnssons varetekt.⁸⁴¹ Vi har også andre eksempler på at hirdstjoren var aktiv i rettshåndhevelsen: I 1394 stevnet Vigfus Ivarsson to parter i en strid for seg og lagmannen i nord og vest. Lagmannen administrerte og sa orskurd, mens hirdstjoren oppnevnte domsnemnd som skulle dømme i spørsmålet om erstatning.⁸⁴² Hirdstjoren var også til stede på Alltinget, og han var fremdeles ansvarlig for å få nye bestemmelser fra kongen lovtatt på tinget, og for å få satt kongens påbud ut i live.⁸⁴³ Biskopene forventet dessuten støtte fra hirdstjoren.⁸⁴⁴ Det lar seg heller ikke gjøre å påvise at leihirdstjorene utførte andre oppgaver på kongens vegne enn de regulære hirdstjorene.

Axel Kristinsson forutsetter også at hirdstjoren hadde myndighet til å innsette sysselmenn og at sysselmennene var hirdstjorens ombudsmenn.⁸⁴⁵ En slik praksis kan vi ikke finne noe annet sted i riket på 1300-tallet, og den bekreftes heller ikke i det islandske materialet: Bare kongen utnevnte sysselmenn.⁸⁴⁶ Om sysselmennene ble mer som de norske bygdelensmenn senere i senmiddelalderen, er det ikke mulig å gi dem en slik rolle på 1300-tallet.

På 1400-tallet var hirdstjoren stadig kongens overordnede embetsmann på Island. Han hadde overoppsyn med og kontrollerte og kvitterte for kongens vissøre og landskyld som sysselmennene hadde samlet inn. Hirdstjorene hadde også egne ombudsmenn, mens sysselmennene stadig omtales som kongens, ikke hirdstjorens, ombudsmenn, og utfører

⁸⁴¹ IA: 355 (1353).

⁸⁴² IA: 424-25. I 1360 lot hirdstjore Arne Tordsson en mann hogge etter en 12-manns dom på Lambeyiar-tinget (IA: 407). Tidlig på 1370-tallet fanget hirdstjore Torgaut Jonsson en mann (IA: 411). Jeg velger å ikke gå nærmere inn på de mange konfliktene mellom islendingene i siste halvdel av 1300-tallet. Kongsmennene var involvert, men tematikken er alt for omfattende i forhold til avhandlingens tematikk. Se f.eks. Axel Kristinsson 1998: 147-148 om situasjonen rundt 1387.

⁸⁴³ I 1361/62 var hirdstjore Smid til stede på Alltinget hvor han beordret at Arne Tordsson skulle avrettes (IA: 279). I 1365 var både Olav Petersson og Torstein Eyulfsson til stede på Alltinget sammen med flere tidligere kongsmenn. Bare Olav kalles hirdstjore, mens Torstein kalles lagmann, trolig fordi saken som nevnes i det bevarte vitnebrevet dreier seg om forhold nord i landet hvor Olav hadde hirdstjorn (DI III: 177). I 1392 mottok hirdstjoren et bønnebrev om økt skatt fra dronning Margrete. Året etter hadde han brevet opp på tinget (IA: 419 (1392) og 423 (1393)).

⁸⁴⁴ DI III: 177.

⁸⁴⁵ Axel Kristinsson 1998: 144-5.

⁸⁴⁶ Vi har ingen eksempler på at hirdstjoren innsatte sysselmenn bortsett fra Ravn Oddsson i 1285. Axel Kristinsson påpeker da også at kongen fortsatte å innsette sysselmenn på Island etter 1354.

oppgaver lik dem sysselmennene hadde på 1270-tallet. Sysselmennene var fortsatt kongens og ikke hirdstjorens menn på begynnelsen av 1400-tallet.⁸⁴⁷

Høvedsmannen på Orknøyene i 1375 og hirdstjorene og høvedsmennene i Norge hadde syssel til underhold. De norske hirdstjorenes embetsdistrikt omfattet flere sysler, og de hadde blant annet til oppgave å føre kontroll med kongens sysselmenn og inntekter. Dessuten delegerte de oppgaver til lagmennene.⁸⁴⁸ Mens leiehirdstjorene trolig valgte sine egne ombudsmenn, var de islandske hirdstjorene senere på 1300-tallet først og fremst over-sysselmenn som sine kollegaer i Norge. I 1372 var Otte Rømer fehirde og hirdstjore i Trondheim, og Håkon Jonsson, tidligere sysselmann på Orknøyene og Shetland, var både hirdstjore og fehirde i Bergen i 1392.⁸⁴⁹ At hirdstjore- og fehirdeembete ble kombinert viser at disse embetsmennene utførte både by- og landsdelsforvaltning. Det er dessuten karakteristisk for omleggingen av riksstyret etter 1350 at flere embeter ble samlet hos en og samme mann.⁸⁵⁰

Hirdstjorebetegnelsen forsvant i Norge på 1390-tallet, og høvedsmann ble tittelen på kongens øverste embetsmann i landsdelsforvaltningen. Også på Island ble hirdstjorebetegnelsen erstattet av betegnelsen høvedsmann, men først mot slutten av 1400-tallet.⁸⁵¹

Hirdstjorene tok ikke over sysselmennenes oppgaver på 1300-tallet, verken på Island eller i Norge. Omleggingen til én hirdstjore og flere sysselmenn igjen fra slutten av 1360-tallet kan imidlertid tas til inntekt for at lensforvaltningen hadde klare begrensinger, og at kongemakten også på Island satset på en blanding av sysselmannsstyre og forleninger. Det nye lensvesenet hadde ennå ikke funnet sin form, og elementer av høymiddelalderens sysselvesen og embetsstyre levde videre fram til slutten av 1300-tallet.

Lagmannsambetet i endring

På Shetland, Orknøyene og Færøyene var lagmannen først og fremst blitt innbyggernes og kommunens representant. På Island hadde lagmennene alltid vært knyttet til lokalsamfunnet, men de hadde også vært forankret i kongens forvaltningsapparat sammen med de andre embetsmennene. I denne perioden skjedde det imidlertid en endring, også på Island ble lagmannen i enda større grad allmuens egen representant.

⁸⁴⁷ DI IV: 324 (Pål Runolfsson hadde syssel og ombud for kongen, hirdstjore kvitterte for vissøre og landskyld som Pål hadde samlet inn), 359 (kongens ombud og utnevner domsnemnd) og 360 (kongens ombud over Húnavatnsþing).

⁸⁴⁸ Se kp 8 om hirdstjorene i Norge.

⁸⁴⁹ DN II: 422 og XII: 123. Se også Helle 1982: 827.

⁸⁵⁰ Se f.eks. Moseng mfl. 1999: 321-322.

⁸⁵¹ Om overgangen fra hirdstjore til høvedsmann på Island se Björn Þorsteinsson 1961: sp 582-583.

De islandske lagmennene utførte de samme oppgavene som tidligere. De oppnevnte domsnemnder, sa orskurder, holdt ting og deltok på Alltinget – alene eller to sammen.⁸⁵² Lagmennene samarbeidet også med biskopene. I 1375 ga biskop Oddgeir i Skálholt en skipan om tienden fra en gård til en kirke. Orm bonde Snorresson, trolig lagmann, hadde lagt fram saken for biskopen.⁸⁵³ Omleggingen i 1354 fikk også følger for lagmennene, som ble rekruttert fra det samme sjiktet som de andre embetsmennene på Island. Jon Guttormsson var lagmann da han ble drept sammen med hirdstjoren Smid Andresson i 1362, selv om det var Jons fortid som hirdstjore som var årsaken til drapet.

Mens det tidligere var stabilitet som kjennetegnet lagmannsembetene, var det hyppigere skifter av lagmenn under leiehirdstjorene.⁸⁵⁴ I 1364 skulle Torstein Eyulfsson både være lagmann og hirdstjore med syssel. Det kan tolkes dit hen at grensen mellom administrativ og judisiell virksomhet var i ferd med å viskes ut. I 1369 ble han dessuten utnevnt til lagmann over hele Island, riktignok uten at han hadde hirdstjorn.⁸⁵⁵ Men både det doble embetet og sammenslåingen av lagsognene ser ut til å ha vært unntak, for fra 1370-tallet er det igjen to lagmenn i landet, og vi finner ingen flere eksempler på doble embeter.⁸⁵⁶ Vi har imidlertid et eksempel på at lagmann blir utnevnt for resten av sin levetid. I 1381 ga kong Olav Håkonsson Ravn Botolfsson lagsogn i halve landet for resten av livet. Det ser ut til at islendingenes ønske fra 1375 om å beholde den samme lagmannen over lenger tid ble tatt til følge.⁸⁵⁷

I 1390 ble lagmannen for første gang utnevnt på Alltinget av hirdstjoren i samråd med allmuen. Tidligere hadde kongen utnevnt lagmennene, men islendingene hadde lenge ønsket

⁸⁵² I 1369 sa lagmann Einar Gilsson orskurd om fiske i Hópsós. I brevet refereres det også til en eldre orskurd av Gudmund lagmann (DI III: 202). I 1377/78 holdt lagmennene Torstein Eyulfsson og Sigurd Gudmundsson allment ting i Borgarfjörður (IA: 281, 412). I 1380 orskurdet lagmann Sigurd Gudmundsson en gave fra en prest til hans sønner (DI III: 298). I 1384 utnevnte Ravn Botolfsson en 12-mannsdóm i en eiendomskrangel (DI III: 321). 1385 vitnet 6 menn på Þingvellir transkripsjon av en dom av Ravn lagmann fra året før (DI III: 330). I 1385 red sysselmannen Gudmund Snorresson og Eirik Gudmundsson hjem til Tord Jonsson i jula og fanget ham. Han ble siden hugd etter at Orm lagmann Snorresson hadde utnevnt domsnemnd. Mange gikk imot Gudmund og Orm på tinget (IA: 414). I 1393 dømte lagmannen Narve Sveinsson (IA: 421-3). I 1393 orskurdet Torstein Eyulfsson et eldre vernebrev fra kong Magnus Eriksson (DI III: 401). I 1398 sa Torstein Eyulfsson orskurd om landemerke. Han kaller seg "eg þráttskrifadur [tidt-skrivende] logmann" (DI III: 524).

⁸⁵³ DI III: 246. Skipanen ble utstedt på Skarð på Skarðsstrand, som var Orm Snorressons gård.

⁸⁵⁴ Grim Torsteinsson (1346-1350), Peter Halldorsson (1351-1360), Tord Egilsson (1352-1357), Sigurd Gudmundsson (1358), Orm Snorresson (1359-1368), Jon Guttormsson (1361-1362), Torstein Eyulfsson (1362-1366), Einar Gilsson (1367-1368).

⁸⁵⁵ IA: 227 og IA: 362.

⁸⁵⁶ Magnus Jonsson ble utnevnt til lagmann i nord og vest i 1371, men døde (IA: 229). Tostein Eyulfsson (1369-1370, 1372-1380, 1390-1404); Orm Snorresson (1374-1375, 1385); Sigurd Gudmundsson (1376-1377); Björn Torbjörnsson (1378-1386); Ravn Botolfsson (1381-1389/90) og Narve Sveinsson (1386-1405).

⁸⁵⁷ IA: 413 og DI IX: 7. Ravn døde imidlertid i 1389/90 (IA: 284 og 366).

innflytelse over utnevnelserne.⁸⁵⁸ Vi vet ikke hvem som utnevnte lagmennene i de andre skattlandene i denne perioden. Utviklingen på Island bekrefter lagmannens posisjon som allmuens ombudsmann. Og det virker usannsynlig at en nordmann nå kunne ha blitt utnevnt til lagmann på Island, slik vi har eksempler på før 1310.

Situasjonen i Norge og omlegging av riksstyret fikk direkte følger for styret av Island. På Island var årene med leiehirdstjorer den største omleggingen av styret av landet, men omleggingen ble ikke permanent. Selv om det fortsatt kan ha vært avgiftslen på Island, ble det tidligere systemet gjenopprettet på slutten av 1360-tallet.

Det lokaloffentlige liv

I 1358 understreket to visitorer fra erkebiskopen at allmuen måtte søke sin rett overfor kirkens menn på lagtinget.⁸⁵⁹ Alltingets posisjon ble ikke svekket etter 1350; islendingene fortsatte å møte på tinget. Fra denne perioden har vi blant annet flere opplysninger om henrettelser på Alltinget. De kom etter domsavsigelser hvor kongens menn hadde nedsatt domsnemnder.⁸⁶⁰ Det var imidlertid ikke alltid at kongens menn handlet til alles tilfredshet. I 1385 fanget sysselmanen Gudmund Ormsson og Eirik Gudmundsson en mann, som siden ble hugd etter orskurd av lagmannen Orm Snorresson og domsnemnd. Det skapte reaksjoner på Alltinget, hvor lagmennene pleide å avgi orskurd i alvorlige saker⁸⁶¹

Kongsmennene møtte jevnlig på Alltinget, som fremdeles var forum for kunngjøring og lovtak av nye bestemmelser fra kongemakten. Fra 1365 har vi bevart et vitnebrev om brev som var blitt lest opp på lagtinget. Brevene gjaldt blant annet flere av kongens menn, og de er også godt representert blant vitnene til opplesingen.⁸⁶² I 1393 hadde hirdstjoren Vigfus Ivarsson lest opp et brev fra dronning Margrete om økt skatt på tinget.⁸⁶³ I 1384 utnevnte lagmannen Ravn Botolfsson en domsnemnd til å dømme i en sak mellom to menn som var uenige om kostnadene etter at den ene urettmessig hadde stevnet den andre til Alltinget.

⁸⁵⁸ IA: 284 (1390) og 418 (1391) og DI IX: 7 (1375). Kongen utnevnte lagmennene fram til 1390 (IA: 212, 229, 326, 365, 412, 413, 415), men det hendte også at hirdstjoren satte lagmann, men da trolig med kongens fullmakt (IA: 210 (1343), 227 (1364)). I 1387 ble både hirdstjore og lagmann utnevnt av drottseten. Det var imidlertid et unntak (IA: 414-415).

⁸⁵⁹ DI III: 86.

⁸⁶⁰ IA: 214 (1350); 255 (1353) og 415-16 (1386). Om bruken av dødsstraff i middelalderen se Lúðvík Ingvarsson, "Straff. *Island*", KLN M XVII, 1972: sp 272 og Steinar Imsen, "Straff. *Norge*", KLN M XXI, 1977: sp 321-325.

⁸⁶¹ IA: 414: 1385. Orm og Gudmund var far og sønn. Se f.eks. IA: 229 (1372) om lagmannsorskurd på Alltinget.

⁸⁶² DI III: 177. Blant vitnene er Torstein Eyulfsson, hirdstjore i sør og sysselman og lagmann i nord og vest, Ivar Vigfusson, tidligere hirdstjore og sysselman, samt Benedikt Kolbeinsson, også han tidligere sysselman. Til stede var også hirdstjoren Olav Petersson.

⁸⁶³ IA: 421-23.

Lagtingsstevning kunne altså misbrukes.⁸⁶⁴ Alltinget ble også brukt til å stadfeste og kunngjøre domsavsigelser og orskurder.⁸⁶⁵

Også de lokale tingene og hreppeorganisasjonen ble opprettholdt. Allmuen ønsket som kongen at kongsmennene også skulle delta i lokaloffentligheten. I 1375 krevde allmuen at når sysselmennene rak lenet, altså samlet inn skatten, skulle de håndgangne menn, bønder og om mulig lagmannen, møte på tredje hreppeting med sysselmannen.⁸⁶⁶

Både hirdstjorer, sysselmenn og lagmenn var sterkt involvert i det lokaloffentlige liv på Island, og vi kan for denne perioden i enda større grad enn tidligere påvise de tette båndene mellom kongens embetsmenn og allmuen. Embetsmennene ble også brukt som vitner og garantister. Sysselmannen Gudmund Snorresson var for eksempel vitne til en kirkemåldag satt opp av biskop Gyrd Ivarsson av Skálholt i 1354, og hirdstjoren Olav Petersson var vitne til en eiendomstransaksjon i 1364, sammen med blant andre hirdstjore Ketil Torlakssons sønn.⁸⁶⁷ I 1397 nevnes sysselmannen Gunnlaug Magnusson og lagmannen Torstein Eyulfsson som vitner i et kjøpebrev fra hirdstjoren Vigfus Ivarsson og hans kone på Bessastaðir.⁸⁶⁸ Til forskjell fra de andre skattlandene og Norge var både lagmenn, sysselmenn og hirdstjorer en del av lokalsamfunnet på Island. Det er for eksempel ikke mulig å påvise interesse-motsetninger mellom lagmennene og de andre embetsmennene, slik vi har eksempler på fra Orknøyene i 1375 og etter 1400. Hirdstjoren og sysselmennene var like integrert i det lokaloffentlige liv på Island som lagmennene.

Det er likevel lagmennene som har satt sterkest spor etter seg i den islandske bygde-offentligheten. De ble fremdeles mye brukt som vitner, blant annet i kirkens rettspleie, og lagmannen blir ofte nevnt med embetstittel også når han bare har vært vitne.⁸⁶⁹ Lagmenn stadfestet også kirkemåldager.⁸⁷⁰ Men det er først og fremst aktiviteten til tidligere og

⁸⁶⁴ DI III: 321.

⁸⁶⁵ På Alltinget i 1385 vitnet 6 menn transkripsjon av dom av Ravn lagmann Botolfsson fra 1384. Blant vitnene var f.eks. Arnfinn Torsteinsson, Ravns svoger og lagmann Torstein Eyulfssons sønn, og Sæmund Torsteinsson, som kjøpte Svalbarð i 1390 (DI III: 330 og DI III: 380).

⁸⁶⁶ DI IX: 7.

⁸⁶⁷ DI III: 54 (1354) og DI IV: 16 [1364] Andre vitner i 1364; Jon bonde Ketilsson, som antakeligvis var hirdstjore Ketil Torlakssons sønn (ÍÁ: XIII, Hitdælir).

⁸⁶⁸ DI III: 513.

⁸⁶⁹ I 1368 kom det til enighet mellom Lyting bonde Hunljotsson og abbeden i Þingeyrar-klosteret om fiskeveide. Vitne er bla. Einar Gilsson lagmann (med tittel) (DI III: 197). I 1386 sa Einar Havlideson, official i Hólar, orskurd om reka til en kirke. Blant de 12 domsmennene eller vitnene finner vi bla. Torstein Eyulfsson, med lagmannstittel. Torsteins posisjon i lokalsamfunnet understrekes også av at han nevnes først av lekmenne (DI III: 335). I 1387 var Ravn Botolfsson, med lagmannstittel, vitne til salg av torvskurd (DI III: 342).

⁸⁷⁰ Torstein Eyulfsson lagmann i nord og vest stadfestet måldag til Helgafell-klosteret i 1399 (DI III: 541).

kommende embetsmenn som viser deres deltakelse og bånd til andre aktører i det offentlige liv på bygdenivå.

I 1353 bekreftet Einar Gilsson, senere lagmann, at han var til stede da biskop Orm i Hólar red opp landegrensene for noen av bispestadens eiendommer. I 1359 bevitnet Einar og Benedikt Kolbeinsson at Gissur galli Bjørnsson overdro strandreka til biskop Jon i Hólar. Både Benedikt og Gissur hadde tidligere vært i kongens tjeneste.⁸⁷¹ Magnus Jonsson, som ble utnevnt til lagmann i 1371, var vitne til et jordegodssalg mellom biskop Jon i Hólar og en lokal bonde og hans kone i 1360.⁸⁷² Det finnes også bevart en mengde private brev som viser hvor nært kongens embetsmenn på Island var knyttet til lokalsamfunnet og til den lokale eliten.⁸⁷³

Domsmennene som ble utnevnt av lagmennene gir oss et glimt av hva slags menn som var aktive i det lokaloffentlige liv på Island. Torstein Eyulfssons sønn, og senere hirdstjore Arnfinn, var vitne til stadfestelsen av en lagmannsorskurd på Alltinget i 1385.⁸⁷⁴ I en domsnemnd som Vigfus hirdstjore oppnevnte i 1393 satt blant andre Jon Håkonsson, Einar Dalksson, Odd lepp, Sæmund Torsteinsson og Sigurd hvitkoll. Jon var Gissur galli Bjørnssons barnebarn og en svært rik mann. Han var dessuten gift med datteren av en tidligere hirdstjore. Hans farbror, Benedikt, var også involvert i saken. Einar Dalksson var sysselmann fire år senere, da han utnevnte en domsnemnd hvor hans egen far var en av domsmennene. Odd ble senere lagmann og kom fra samme slekt som Hauk Erlendsson. Han var dessuten Sigurd hvitkolls svigerfar og bror til Skule Tordsson, sysselmann i 1368. Sæmund Torsteinsson var en holden mann. Han kjøpte Svalbarð i 1390.⁸⁷⁵

⁸⁷¹ DI III: 33 (1353) og 96 (1359). Benedikt hadde vært sysselmann, mens Gissur hadde samlet inn kongens skatter i Finnmark.

⁸⁷² DI III: 109 (1360). I 1367 var Andres Sveinsson, senere hirdstjore, vitne til en kirkemåldag sammen med blant andre biskopen i Skálholt (DI III: 180). I 1375 var tidligere hirdstjore Olav Petersson og hans bror blant vitnene til et eiendomssalg i Eyjafjörður (DI III: 239). I 1383/85 var Narve Sveinsson, lagmann fra 1387 til 1405, vitne til et eiendomssalg. (DI III: 313). I 1388 var Einar Dalksson, sysselmann i 1397, vitne til eiendomssalg (DI III: 359) og i 1394 var han domsmann i en dóm oppnevnt av Vigfus hirdstjore (IA: 424-425).

⁸⁷³ To prester er eneste vitner til at en mann overlater jord til Torstein Eyulfsson som et gjeldsoppgjør i 1358 (DI III: 94). I 1372 Tostein Eyulfsson gir Ketil Grimsson kvittering om ulovlig medferd med penger som Ketil hadde hatt ansvaret for på Torsteins vegne (DI III: 228). I 1386 var biskop Jon av Hólar vitne til Torstein Eyulfssons testament (DI III: 336). Orm Snorresson, hirdstjore i 1366 og tidligere lagmann, var privatombudsmann for Sigrid Torvadatter i 1369 (DI III: 205). Gudmund Sigurdsson, også han tidligere lagmann, kjøpte jord fra Munkþverá-klosteret i 1375. Blant vitnene var Eirik bonde Magnusson på Svalbarð, som var svoger til Gudmunds sønn (DI III: 242).

⁸⁷⁴ DI III: 330.

⁸⁷⁵ IA: 424-425. Jon og Benedikt (ÍÁ: III, Sturlungar og XV, Dufgusætt). Jon Håkonsson skal være mannen som bestilte *Flateyjarbók* (Björn Þorsteinsson og Sigurður Línal 1978: 90). Einar (DI III: 515). Odd og Sigurd (ÍÁ: 240 og XVII, Ætt Erlends sterka), Sæmund (DI III: 380).

Når det gjelder forholdet mellom allmuen og kongsmennene er det spesielt interessant at kongsmenn kunne representere allmuen overfor kirken. Ivar holm Vigfusson, tidligere sysselmann og hirdstjore, var i 1357 lekmennenes og allmuens ombudsmann overfor bispestolen i Skálholt. Ivar var ikke alene om ansvaret. Bjørn Olavsson, som trolig var sønn av en tidligere hirdstjore, var også lekmennenes representant. Noen år etter ble Ivar utnevnt til pavestolens underkolektor i bispedømmene i skattlandene.⁸⁷⁶

Det lar seg ikke gjøre å trekke et skarpt skille mellom kongsmenn og ikke-kongsmenn i lokaloffentligheten på Island. Kongens embetsmenn var en integrert del av lokalsamfunnet både sentralt på Alltinget og lokalt i bygdeoffentligheten.

Vi har ingen eksempler på at embetsmennene satt i domsnemnder mens de hadde embeter, men de brukte slektningene og svogerne sine som domsmenn og vitner. Båndene mellom kongsmennene og allmuen var sterke og preget både forvaltningsapparatet og allmuens rolle. Dette forklarer langt på vei hvorfor vi ikke ser to tydelig atskilte grupper i styret av Island slik vi gjør i de andre skattlandene. Det var ikke et motsetningsforhold mellom allmue og lagmenn på den ene siden, og de som hadde sysler på den andre. Årsaken blir åpenbar når vi nå skal se nærmere på de menn som styrte Island fra 1350 til 1397.

Den lokale elitens monopol

Når vi undersøker forholdene på Island gir det liten mening å skille mellom kongsmenn og allmue. Det er langt mer fruktbart å sette skillet mellom de menn som rekrutterte til embetene og resten av innbyggerne. Vi skal nå se nærmere på de menn som styrte Island fram til 1397 og hvilket sjikt av befolkningen de tilhørte. Men først noen ord om andre karakteristiske trekk ved kongens menn.

Med unntak av hirdstjorene Torgaut Jonsson og Eirik Gudmundsson hadde ingen av kongsmennene på Island rang eller tilknytning til hirden i denne perioden. Nordmannen Torgaut var væpner, men hadde fått verdigheten som sentral kongstjenestemann i Norge. Eirik kalles hirdmann i 1387/88, så selv om hirden var avviklet som korporasjon fantes det fremdeles hirdmenn på Island som på Orknøyene. De håndgangne menn nevnes da også som gruppe på Island så sent som i 1375, selv om vi ikke ser dem i praksis.⁸⁷⁷

⁸⁷⁶ DI III: 86. Bjørn var trolig sønn av Olav Bjørnsson, hirdstjore fra 1350 til 1354 (ÍA: 62-63). I 1364 ga pavens utsending og kolektor Ivar i oppdrag å være underkolektor i bispedømmene på "de øyene som tilhører Nidaros bispedømme". Ivar får fullmakt til å drive inn pengene pavekammeret har krav på, kvittere betalerne og eventuelt føre rettsaker (DI III: 173 og RN VI: 1007).

⁸⁷⁷ Se kp 8, n. 704.

Men på generelt grunnlag kan vi si at kongens embetsmenn på Island ikke lenger var del av en riksomspennende organisasjon av kongsmenn. Hirdstjoren og sysselmennene måtte fremdeles avlegge homagium til kongen og sverge troskapsed når de ble innsatt i embete og fikk lensbrev. Lagmennene hadde aldri hatt det samme formelle forhold til kongen som sysselmennene med mindre embetsinnehaveren var håndgangen mann. De ble jo heller ikke utnevnt av kongen etter 1390. Vi har heller ingen dokumentasjon på hirdmenn uten embeter i denne perioden. Utviklingen fra forrige undersøkelsesperiode fortsatte; islendingene tilhørte til forskjell fra orknøyingene ikke lenger det sjiktet som ble rekruttert til ridderverdigheten i riket.⁸⁷⁸

Islendingene hadde fremdeles tilnærmet monopol på samtlige embeter i landet. Bare tre nordmenn fikk embete på Island i denne perioden, alle tre som hirdstjorer. Av de tre kan vi bare knytte den ene til kongstjeneste i Norge.⁸⁷⁹ Vi kan derfor konstatere at hirdstjoreembetet og systemene på Island generelt ikke var tilgjengelige eller aktuelle for nordmenn og medlemmer av det norske aristokratiet.

Når det gjelder embetene på Island så opprettholdt fremdeles den lokale eliten sitt monopol. Flertallet av sysselmenn, lagmenn og hirdstjorer kom enten fra gamle godordsslekter, var giftet inn i dette sjiktet eller var sønner av tidligere kongsmenn.⁸⁸⁰ Svært mange av embetsmennene og deres familiemedlemmer kalles bonde i kildene, eller har kallenavn som understreker deres posisjoner i lokalsamfunnet.⁸⁸¹ Kongens embetsmenn var del av en lokal elite som beholdt grepet om kongstjenesten selv om de i motsetning til sine forfedre ikke var en del av riksaristokratiet. Det er imidlertid verdt å merke seg at selv om det var islendinger som var hirdstjorer og holdt systemene i landet, så ble det likevel konflikt mellom

⁸⁷⁸ Fra 1400-tallet finner vi imidlertid igjen riddere på Island. Se kp 8, n. 708.

⁸⁷⁹ Smid Andresson (225, 278, 407 (1360/61)). Vigfus Jonsson (IA: 229 (1371)) og Torgaut Jonsson (IA: 228, 363 og 411 (1370 og 1371)). Det er ikke mulig å plassere Smid og Vigfus i kongstjeneste i Norge. Vigfus døde dessuten før han rakk å reise ut til Island. Torgaut var derimot aktiv som fehirde og kongens rådgiver (Blom 1992: 563, 609, 614, 618, 695 og 806).

⁸⁸⁰ *Sysselmenn (S), hirdstjorer (H) og lagmenn (L)*: Gudmund Snorresson (S 1345-1353. ÍÁ: II, Ætt Ingólfs landnámsmanns og Húnbogaætt); Tord Egilsson (L 1352-1357. ÍÁ: III, Sturlungar); Ivar Vigfusson (S 1352-1354 og H 1354-1358. ÍÁ: I, Oddaverjar IV, Haukdælir); Arne Tordsson (H 1358-1360. ÍÁ: III, Sturlungar); Sigurd Gudmundsson (L 1358, 1376-77. ÍÁ: XX, Ljósveitningar og Hliðarmenn); Torstein Eyulfsson (H og L 1358-60, 1369-73, 1374-1380, 1391-1404. ÍÁ: VIII, Svalbarð-ætt); Orm Snorresson (H og L 1359-1368, 1366-1370, 1374-1375, 1385. ÍÁ: II, Ætt Ingólfs landnámsmanns og Húnbogaætt); Andres Gisleson (H 1366-71. Mulig Oddavering iflg. ÍÁ: 166 og 256). Torgeir Egilsson (mulig S 1366. ÍÁ: 361, III, Sturlungar); Skule Tordsson (S 1368. ÍÁ: XVII, Ætt Erlends sterka); Ravn Botolfsson (L 1381-1389/90. ÍÁ: f.eks. I, Oddaverjar); Gudmund Ormsson (S 1385, ÍÁ: II, Ætt Ingólfs landnámsmanns og Húnbogaætt) og Vigfus Ivarsson (H 1389-1413. ÍÁ: I, Oddaverjar og IV, Haukdælir).

⁸⁸¹ Bonde, f.eks.: hirdstjore og lagmann Torstein Eyulfsson (DI III: 94); Gissur galli Björnsson (DI III: 96); sysselman Einar Dalksson (DI III: 359 og 515); lagmann og hirdstjore Orm Snorresson (DI III: 246); lagmann Gudmund Sigurdsson (DI III: 242); Eirik Magnusson på Svalbarð (DI II: 529); hirdstjore Andres Sveinsson (IA: 229 (1372)) og sysslemann Gunnlaug Magnusson (IA: 286 (1400)).

kongens menn. Konflikten mellom leiehirdstjorene tidlig på 1360-tallet viser også at det fantes motsetninger mellom innbyggerne i de forskjellige landsfjeringene.⁸⁸²

Selv om islendingene ser ut til å ha mistet kontakten med hoffet og kretsen rundt kongen, har vi likevel et eksempel på at islendinger fremdeles kunne tjene kongen i Norge. I 1375 var Andres Gislesson underfehirde i Bergen, og én av tre kongelige ombudsmenn i byen som hadde myndighet til å utbetale penger fra kongens kasse. Han hadde tidligere vært hirdstjore, og må dermed ha vært godt kvalifisert til å hente kongens gods på Island.⁸⁸³

Slektskap fortsatte å være en sterk faktor i forvaltningsapparatet på Island, og noen familier er stadig gjengangere når det gjelder embeter. For eksempel var lagmannen Snorre Narvessons sønner, Gudmund og Orm, henholdsvis sysselmann og lagmann og leiehirdstjore. De var dessuten Ketil Torlakssons søskenbarn. Torstein Eyulfsson og Sigurd Gudmundsson var svogere og lagmenn. Sigurds far og farfar hadde også vært lagmenn. Torstein Eyulfsson var nærmest i sammenhengende kongstjeneste fra 1358 til 1403, både som hirdstjore og lagmann, og han var samtidig en sentral mann i det lokaloffentlige liv på Nord-Island. Torsteins sviger-sønn, Ravn Botolfsson, var også lagmann. Ravn var sønn av hirdstjore Botolf Andresson, sønnesønn av Ravn bonde Jonsson, og dermed Ravn Oddssons tippoldebarn. Torsteins sønn, Arnfinn, ble senere hirdstjore. Både faren og farfaren til hirdstjoren Vigfus Ivarsson hadde vært sysselmenn.⁸⁸⁴

Med unntak av den relativt turbulente perioden med leiehirdstjorer, preget fortsatt stabilitet de islandske embetene. Hirdstjorene Andres Sveinsson og Vigfus Ivarsson og

⁸⁸² IA: 225, 278, 407 (1360-62).

⁸⁸³ DN II: 435 (1375), IA: 357 (1367) og ÍÁ: 256.

⁸⁸⁴ *Sysselmenn (S), hirdstjorer (H) og lagmenn (L)*: Gudmund Snorresson (S Sønn av Snorre Narvesson, lagmann og ridder, søskenbarn til hirdstjore Ketil Torlaksson. Broren Orm Log H. ÍÁ: II, Ætt Ingólfs landnámsmanns og Húnbogaætt); Tord Egilsson (L. ÍÁ: III, Sturlungar); Ivar Vigfusson (S og H. Faren S og sønn H. ÍÁ: I, Oddaverjar og IV, Haukdælir); Arne Tordsson (H. ÍÁ: III, Sturlungar. Tord kakale var oldefar. Svigerfar til Jon Hákonsson, Gissur gallis sønnesønn); Sigurd Gudmundsson (L. Sigurd tilhørte lagmannsslekten fra Hlið. ÍÁ: XX, Ljósvetningar og Hliðarmenn. Far og farfar L. Torstein Eyulfssons svoger); Torstein Eyulfsson (H og L. Gift inn i Svalbarð-slekten. ÍÁ: VIII. Svoger til Sigurd Gudmundsson og svigerfar til Ravn Botolfsson L. Sønn Arnfinn H. DI IV: 330, 1419); Jon Guttormsson (H. Ketil Torlakssons svoger, sønn av tidligere L Guttorm Bjarnesson, ÍÁ: 167); Orm Snorresson (H og L. Sønn av Snorre Narvesson, L og ridder, søskenbarn til H Ketil Torlaksson. Broren Gudmund S. ÍÁ: II, Ætt Ingólfs landnámsmanns og Húnbogaætt); Andres Gislesson (H. Mulig Oddavering iflg. ÍÁ: 166 og 256); Torgeir Egilsson (mulig S. ÍÁ: 361, III, Sturlungar); Skule Tordsson (S. ÍÁ: XVII, Ætt Erlends sterka. Bror til Odd lepp senere L. Etterkommer av Erlend Olavsson L); Andres Sveinsson (H. Mulig bror til Narve Sveinsson L. ÍÁ: 245 og 259); Ravn Botolfsson (L. ÍÁ: f.eks. I, Oddaverjar. Ravn Oddssons tippoldesønn, sønn av Botolf H, svigerfar Torstein Eyulfsson, svoger Arnfinn Torsteinsson H); Gudmund Ormsson (S. Sønn av L, S og H Orm Snorresson, nevø av S. Gudmund, barnebarn av L Snorre Narvesson, ÍÁ: II, Ætt Ingólfs landnámsmanns og Húnbogaætt); Narve Sveinsson (L. Evt. Bror til Andres Sveinsson H. ÍÁ: 245) og Vigfus Ivarsson (H. Farfar S og far S og H. ÍÁ: I, Oddaverjar og IV, Haukdælir).

lagmennene Torstein Eyulfsson, Ravn Botolfsson og Narve Sveinsson tjente kongen i lange perioder.

Det var landets "gode menn" som styrte Island. De dominerte kongens forvaltningsapparat og det lokaloffentlige liv. Som høvdingene på 1200-tallet hadde de islandske embetsmennene på slutten av 1300-tallet et personlig maktgrunnlag i tillegg til embetet. De var sterkt knyttet til det lokalsamfunnet de var satt til å styre. Og selv om islendingene fortsatte å oppsøke kongen for å be om embeter, så er de viktigste utviklingstrekkene i denne perioden islendingenes relative isolasjon fra kongen og hoffet. Hirdstjoren opprettholdt sin rolle som overordnet embetsmann med oppgaver som overflødiggjorde utsendinger fra Norge. Da lagmannen for første gang ble utnevnt på Alltinget av hirdstjoren i samråd med allmuen i 1390, var det en bekreftelse på en utvikling som hadde vært på gang over lang tid. Kongen overlot i realiteten styret av landet til den lokale eliten.

Sammenfatning

Endringene i styret av skattlandene gjenspeiler det som skjedde med styringsverket i Norge og de finansielle og politiske problemene kongemakten sto overfor. Det gjaldt eksempelvis høvedsmannen på Orknøyene i 1375, revitaliseringen av jarledømmet og leiehirdstjorene på Island. På Island ble lensvesenet introdusert alt på 1350-tallet, men med unntak av perioden 1354 til 1368, var det ikke tale om noen fullstendig omlegging av sysseladministrasjonen. Som i Norge fantes det trolig også i skattlandene både regnskaps- og avgiftslen på samme tid.

Når det gjelder embetsmennenes oppgaver så holdt de seg stort sett uforandret i denne perioden. Hirdstjoren på Island opprettholdt sin posisjon, og som hirdstjorene i Norge fungerte han som overordnet embetsmann og kongelig stedfortreder. Vi kan si at riksstyret ble styrket på landsdelsnivå. Den tradisjonelle læren om at høymiddelalderens statsvekst førte til at bøndenes egne organer ble skjøvet til side og erstattet av kongens embetsmenn og institusjoner, har vært seiglivet.⁸⁸⁵ Undersøkelsen av skattlandene i siste halvdel av 1300-tallet bekrefter imidlertid konklusjonene i nyere norsk forskning: Statsveksten førte ikke nødvendigvis til en svekkelse av bøndenes egne organer. Kongsmennene var aktive deltakere i og kunne dominere lokaloffentligheten, men verken de eller kongens institusjoner fortrenget de lokale organene. I enda større grad enn i Norge gikk kongsmennene inn i og ble del av det lokaloffentlige liv. Steinar Imsens slutning om at senmiddelalderens bygdekommune var en

⁸⁸⁵ Se f.eks. Helle 1974: 179-189 for den tradisjonelle læren.

fortsettelse av et lokaloffentlig system skapt av høymiddelalderstaten blir i stor grad bekreftet.⁸⁸⁶

Jarledømmet Orknøyene ble styrt svært forskjellig fra Island etter 1379. Mens Henrik jarl hadde hele skattlandet i len og omga seg med riddere, ble Island stadig styrt av et apparat med sterke bånd til høymiddelalderens lokalforvaltning. Det var imidlertid noen likhetstrekk. Det lokale aristokratiet forventet å få en sentral rolle i styret av landene og de dominerte det lokaloffentlige liv. Men til tross for dette; undersøkelsen viser at det også var blitt store sosiopolitiske forskjeller mellom skattlandene. Hovedlinjen ser ut til å ha gått mellom de opprinnelige skattlandene og Island. Mens lagmannen var sterkt integrert i lokalsamfunnet i samtlige skattland, var det store forskjeller på de andre embetsmennene. Med et visst forbehold ifra Færøyenes side, ser det ikke ut til at representanter for den lokale eliten, som dominerte det lokaloffentlige liv i de opprinnelige skattlandene, fikk sysler. Selv om bygdas gode menn også var sentrale i styret av disse skattlandene, fikk verken de eller bygdeeliten i Norge sysler og len i sine respektive hjemland. I de opprinnelige skattlandene var systemene forbeholdt medlemmer av "utenlandsk", altså norsk og, i Orknøyenes tilfelle, skotsk aristokrati. På Island var det etter 1350 diametralt motsatt. Der var det med få unntak bare landets egne menn som fikk kongelige ombud. I de opprinnelige skattlandene liksom i Norge måtte landets lokale elite nøye seg med stillingene som lagmenn, lagrettemenn og sysselmannstjenere. Mens storbøndene i Norge og i de andre skattlandene ble lensmenn, ble storbøndene på Island sysselmenn og hirdstjorer. Styret av Island skilte seg dermed vesentlig fra resten av riket hvor sysler og høyere kongsembeter i virkeligheten var forbeholdt medlemmer av et stadig mer eksklusivt høyaristokrati.

Når det gjelder det sosiopolitiske aspektet kan vi spesielt i Islands tilfelle påvise ytterligere konsekvenser av den rikspolitiske utviklingen på 1300-tallet. Skattlandene ble geografisk sett liggende stadig fjernere fra rikets sentrum og kjerneområde, politisk, sosialt og kulturelt. Utviklingen begynte med kongefellesskapet i 1319. Nå ser vi først for alvor hvilken betydning den fysiske nærheten til kongemakten må ha hatt for skattlandene, og kanskje spesielt Island, hvor forbindelsene til Norge hadde vært særlig sterke. Islendingene opprettholdt sine kontakter i Bergen etter 1319, men de mistet gradvis kontakten med hoffet og dermed muligheten til å opprettholde forbindelsen til riksaristokratiet. Men det kan ikke bare ha dreid seg om geografisk avstand. Minst like viktig må vi regne med at kongedømmets

⁸⁸⁶ Imsen 1990: 23-39, 119 og 171-172 og Dørum 2004: 294, 311-312, 340-347 og 363

geopolitiske orientering har vært. Etter 1319 vendte den norske riksledelsen ryggen til Nordsjøen og Atlanterhavet. Skattlandene var ved slutten av 1300-tallet ikke bare en rikspolitisk periferi. I forhold til situasjonen på slutten av 1200-tallet befant de seg nå i en rikspolitisk bakevje. Selv om den norske kongen fremdeles var tilgjengelig for orknøyjarlen, var det likevel kortere til Skottland. Og selv om islendingene opprettholdt kontakten med kongemakten, gikk kontakten nå i hovedsak gjennom kongens embetsmenn i Bergen.

Vi kan likevel ikke si at kongemakten reduserte sitt nærvær i skattlandene etter 1350, men forholdet kongemakt-skattland endret karakter, det ble mer middelbart. I økende grad ble det kongelige herredømmet delegert til lensherrer. Denne utviklingen kjennetegner for øvrig ikke bare kongens forhold til skattlandene. I den nye nordiske unionsstaten ble også Norge i økende grad styrt utenfra via mektige lensherrer. I et slik perspektiv er det fullt forståelig at den rikspolitiske utviklingen på 1300-tallet fikk store konsekvenser for forholdet mellom skattlandene og kongemakten, og da først og fremst for forholdet mellom kongen og den lokale eliten.

10. Under en konge, liksom alle andre land i verden

Inkorporeringen

I sin artikkel om skattlandene i *Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder* presenterer Grethe A. Blom den tradisjonelle forklaringen på hvorfor de norrøne øysamfunnene ble inkorporert i det norske riket fra slutten av 1100-tallet.⁸⁸⁷ Hun legger vekt på følgende faktorer: Rivalisering mellom stormannsfraksjoner og jarleemner på Island og Vesterhavsoyene og politisk press fra Skottland skal ha ført til at de lokale herskerne søkte støtte hos norske konger. Det skal dessuten ha blitt ført en aktiv inkorporeringspolitikk fra den norske kronens og kirkens side fra annen halvdel av 1100-tallet. Denne politikken skal ha blitt intensivert etter Kvitsøy-forliket i 1208. I tillegg skal Grønland og Island ha blitt stadig mer avhengig av tilførsler fra Norge. Dette gjaldt også Færøyene og Shetland, skjønt i mindre grad. Etter at øysamfunnenes egen beskjedne skipsfart var opphørt og frem til 1400-tallet, skal Norge ha vært eneste avtaker av islandske, grønlandske, shetlandske og færøyske varer.⁸⁸⁸

Lokale forhold og en aktiv kirkelig og kongelig inkorporeringspolitikk fra midten av 1100-tallet skal altså ha vært hovedårsaken til at de norrøne øysamfunnene ble norske skattland. Den tradisjonelle forklaringen gir inntrykk av at den norske kongemakten kom skattlandene til unnsetning og reddet innbyggerne fra indre strid og hungersnød. På bakgrunn av mine undersøkelser vil jeg nå presentere et alternativ til den tradisjonelle forklaringen, og sette inkorporeringen i direkte samband med statsdannelsesprosessen i Norge og den allmenneuropeiske utviklingen.

Min undersøkelse viser at vikingtidsekspansjonen og landnåmet førte til etableringen av en norrøn kultursfære utenfor Norge. Felles opphav, språk og historie skapte en plattform for forbindelser som la grunnen for etablering av kongens herredømme. Herredømmet var ikke bare et resultat av rivalisering mellom lokale herskere. Selv om 1098-forliket mellom den norske og den skotske kongen fikk følger for kongene på Man og Hebridene og

⁸⁸⁷ Blom tar blant annet utgangspunkt i Munch, NFH II og III, Helle 1974, Ólafur Lárusson 1960 og Björn Þorsteinsson 1956.

⁸⁸⁸ Blom 1970: sp 446-450.

orknøyjarlen, var de ikke involvert i etableringen av den norske kongens herredømme. Selv om kongens territoriale suverenitet ikke ble utarbeidet som konstitusjonelt prinsipp før på slutten av 1200-tallet, var det i praksis et territorielt herredømme som lå til grunn for inkorporeringen av Orknøyene og Shetland i riket.

I første omgang var herredømmet indirekte. Så lenge det var strid i Norge, var ikke de norske kongene i stand til å intensivere herredømmet. De var derfor avhengig av lokale herskere som stedfortredere. Det meste av 1100-tallet hadde kongene bare mulighet til å hevde sitt herredømme gjennom de lokale herskerne, og den innflytelse de hadde på dem var avgjørende. De norske kongene innsatte for eksempel jarler på Orknøyene, men hadde i realiteten svært liten mulighet til å etablere et mer direkte herredømme der før rundt 1200.

Til tross for innblanding i suksessen til jarledømmet og etableringen av erkebispesetet i Nidaros, er det vanskelig å påvise en planmessig inkorporeringspolitikk overfor de norrøne øysamfunnene fra kongens og kirkens side før Håkon Håkonssons tid. Med ett unntak dro ingen norske konger på tokt i vest i perioden mellom Magnus Berrføtt og Håkon Håkonsson, og ingen representant for kongemakten ytret ønske om å etablere kongelig herredømme over Island før i 1220. Det var først fra 1230-årene at kirkeledelsen i Trondheim sikret seg bedre kontroll over de islandske bispedømmene.

Det forekom en intensivering av det kongelige herredømmet over Færøyene, Orknøyene og Shetland fra slutten av 1100-tallet. På Orknøyene og Shetland var dette en følge av orknøyjarlens vasallforhold til kong Sverre, og ikke av en bevisst politikk fra kong Sverres side overfor øysamfunnene. Kongens reaksjon og de konsekvensene den fikk for jarlen må ses i sammenheng med kongens politikk overfor politiske motstandere hjemme i Norge og den generelle konsolidering av riket under Sverre. Overherredømmet ga kongen rett til å endre politisk og administrativ struktur uten at dette ble samtykket eller godkjent av innbyggerne og jarlen. Kong Sverre oppfattet det slik at han kunne endre reglene for det orknøyske jarledømmet som jarlens overherre.

Da kong Sverre sendte sysselmenn til Orknøyene og Shetland benyttet han samme fremgangsmåte som han og hans rivaler gjorde i Norge for å sikre sine inntekter og sin kontroll over områder som tidligere ikke hadde vært underlagt direkte kongelig styre eller hadde tilhørt fienden. Sysselmansorganisasjonen ga altså kong Sverre en mulighet til å ivareta sine lokale interesser uten å være avhengig av mektige vasaller som orknøyjarlen. Kontroll over øysamfunnene var en del av kong Sverres konsolidering av riket i sin alminnelighet. De ble altså gjenstand for en administrativ integrasjon i den gryende norske staten alt fra slutten av 1100-tallet. At sysselmennene var et kjennetegn på direkte kongelig

herredømme kommer kanskje spesielt godt til syne etter Kvitsøy-forliket da kong Inge sendte ut sysselmenn til Orknøyene og Shetland for å sikre sitt herredømme og sine interesser, slik han også gjorde i Norge.

Overgangen til direkte herredømme på Færøyene, Shetland og Orknøyene foregikk mer eller mindre parallelt med utbyggingen av et kongelig forvaltningsapparat i Norge. Men selv om Færøyene, Shetland og Orknøyene ser ut til å ha blitt behandlet som en del av kongens rike, var de ikke en del av Norge. Orknøyinger, shetlendere og færøyinger omtales aldri som nordmenn. De var heller ikke representert ved kongehyllinger i Norge. De var land for seg i kongens rike.

Selv om ideen om å etablere kongelig herredømme over Island kan ha blitt unnfanget på 1220-tallet, var det først etter 1240 at kong Håkon Håkonsson begynte en planmessig inkorporeringspolitikk overfor Island og Grønland. Politikken var i høyeste grad ideologisk fundert. På midten av 1200-tallet krevde den rette verdensorden at hvert eneste land skulle lyde en konge.⁸⁸⁹ Mens de opprinnelige skattlandene mer eller mindre var blitt regnet som en del av kongeriket også før etableringen av direkte herredømme, var inkorporeringen av Island og Grønland i riket først og fremst et resultat av politisk manøvrering fra kongemaktens side. Etableringsprosessen foregikk derfor både som en maktpolitisk prosess; på Island i hovedsak rettet mot de islandske høvdingene, og som etablering av et rettslig fundament for kongens herredømme. Politikken overfor høvdingene ga kongen et indirekte herredømme over store deler av Island. Men etter midten av 1200-tallet var det ikke lenger rom for indirekte herredømme i Norge, og så heller ikke på Island. Det direkte herredømmet ble først en realitet etter forhandlinger med islendingene, som fikk løfter om at kongen skulle innfri visse krav mot at de betalte skatt og aksepterte ham som landets herre. Kravene dannet sammen med islendingenes samtykke det rettslige grunnlaget for kongens direkte herredømme over landet.

Selv om forbindelsene mellom det lokale aristokratiet og den norske kongemakten var sterke i etableringsfasen, og de islandske høvdingene var en del av kongens strategi for å etablere seg på Island, så førte ikke dette alene til etableringen av direkte herredømme. Forbindelsene til det lokale aristokratiet var gamle, uten at det hadde ført til noe kongelig herredømme på Island. Og selv om islendingene ønsket garantier om skipstilsforsler er det ikke mulig å påvise at nøden var så stor i landet at dette kan forklare underkastelsen under den

⁸⁸⁹ Bagge 1995: 11.

norske kongen. For å forstå utviklingen til fulle må vi se nærmere på utviklingen i Norge fra ca. 1218 og spørre oss om hva som kan ha vært drivkraften i kongens skattlandspolitikk.

Ved slutten av 1100-tallet var statsdannelsesprosessen kommet godt i gang i Norge. Riksstyret ble nå mer institusjonalisert og en sentralisert organisasjon ble holdt oppe av menn som skyldte kongen sin posisjon. Men full fart fikk prosessen først etter at innbyrdesstriden stilnet. Sett i et slikt lys kommer ikke utviklingen i de norrøne øysamfunnene på 1200-tallet som en overraskelse. Etableringen av kongens lokalforvaltning i de opprinnelige skattlandene foregikk parallelt med utbyggingen i Norge. De opprinnelige skattlandene ble betraktet som en del av kongens rike i denne sammenhengen, og gjennomgikk derfor de samme endringene som Norge da kongemakten ble forvandlet til stat. Annerledes var det med Island og Grønland, som ikke hadde hørt til riket. Ikke desto mindre satte kong Håkon seg fore å inkorporere disse områdene i riket. De skulle også bli skattland.

Kongemaktens ekspansjon i de delene av riket som lå utenfor kjerneområdet brakte den norske kongen i nærmere kontakt med nabofyrstene, som hadde tilsvarende ambisjoner for sine territorier. Den allmenne statsveksten i Nordvest-Europa skapte behov for fastere grenser og definering av territorielt herredømme eller suverenitet og dermed også en viss samling – eller i det minste klarere underordning av småfyrstedømmer og kommuner – under de ekspanderende monarkiene. I forholdet til Skottland startet denne prosessen allerede ved slutten av 1100-tallet. Kong Håkon Håkonssons ekspansive utenrikspolitikk er blitt brukt for å forklare utviklingen fra ca. 1220. Kong Sverre og kong Håkons politikk overfor skattlandene kan imidlertid ikke karakteriseres som utenrikspolitikk. Forholdet til skattlandene var et indre norsk anliggende, og slik ble det stilletiende oppfattet også hos Norges nærmeste naboer, hvilket blant annet Perth-traktaten vitner om. De opprinnelige skattlandene var inkludert i statsdannelsesprosessen fra slutten av 1100-tallet på lik linje med de fastlandsnorske landskapene.

Etableringen på Island og Grønland må derimot betraktes i et litt annet lys. Her var det helle ingen andre kongemakter å ta hensyn til. Til tross for at forbindelsene mellom Island og Norge og islendinger og norske konger var sterkere enn forbindelsene til Vesterhavsoyene, hadde ikke kong Håkon noen form for herredømme eller direkte politisk innflytelse i landet før på 1240-tallet. Kong Håkons uttalelser, slik de gjengis i sagaene, og hans politikk overfor Island, levner ingen tvil om at målet var å føye Island og Grønland til riket på linje med de andre skattlandene. Likevel var politikken overfor Island et internt anliggende på samme måte som politikken overfor de gamle skattlandene. Kong Håkons strategi levner heller ingen tvil

om hva han ønsket å oppnå med herredømmet. Kongen ønsket de samme rettigheter over innbyggerne og inntektene på Island som han hadde i Norge. For å forklare hva som drev ham er det nødvendig å se på utviklingen i Europa.

Den engelske kongemakten brukte 350 år på fullstendig å vinne Wales.⁸⁹⁰ De fleste beretninger om forholdet mellom den engelske kongemakten og Wales dveler gjerne ved den militære erobringen og regner den som den viktigste faktoren for at det engelske monarkiet til slutt kunne etablere et direkte herredømme over området.⁸⁹¹ Formelt hadde de engelske kongene hatt overherredømmet over store deler av Wales i flere hundre år før den endelige erobringen på 1280-tallet, men i tillegg hadde den engelske kongemakten og engelskmennene en dominerende posisjon ikke bare i Wales, men over store deler av de britiske øyene, fra tidlig middelalder. Dominansen var økonomisk, kulturell og politisk. I tillegg foregikk det en anglo-normannisk og engelsk kolonisering fra slutten av 1000-tallet. Det fantes dessuten sterke bånd mellom den engelske kongemakten og de lokale fyrstene som styrte Wales. Både de innfødte walisiske fyrstene og de anglo-normanniske baronene i grenseområdet mot England var kongenes vasaller. Stadig strid waliserne imellom, og baronenes videre ekspansjon, tjente kongemaktens sak på sikt. Baronene, og da særlig de mektige i grenseområdet The March, kunne som waliserne også gi kongemakten motstand. Det engelske overherredømmet i Wales var en høyst tilstedeværende realitet fra slutten av 1100-tallet, og forholdet mellom England og Wales var som forholdet mellom patron og klient.

Den engelske kongen hadde mulighet til å etablere et direkte herredømme alt tidlig på 1200-tallet, men det skjedde likevel først på slutten av 1200-tallet, etter kong Edvard Is militære erobring. Mens den engelske kongemakten synes å ha vært fornøyd med overherredømme tidlig på 1200-tallet, økte kongens interesse for Wales utover i århundret. De walisiske herskerne ble også trukket inn i kretsen rundt den engelske kongen, lokket av de fordeler og den beskyttelse han kunne gi. Mens det tidligere hadde vært forholdet til de engelske baronene i grensetraktene til England som hadde dominert Wales' politiske liv, var det nå forholdet til den engelske kongen som dominerte. De walisiske fyrstene oppholdt seg ofte ved den engelske kongens hoff og bisto ham også i krigføring på kontinentet. Kongen kunne kreve gisler et år, og gi dem lukrative ekteskap året etter. Problemet var om

⁸⁹⁰ Om utviklingen i Wales og Languedoc se f.eks. Wolff 1967: 203-204 og Given 1990: 38-40 om Languedoc. Davies 1987: Part III og IV, f.eks. 296 om kong Johns muligheter til å innføre direkte herredømme ca. 1212 og ch. 12 om forholdet mellom kongen og fyrstene i Gwynedd om Wales.

⁸⁹¹ Davies 1987: 461.

overherredømmet kunne overleve stadig sterkere lokale fyrster, og da først og fremst de i Gwynedd.

I tillegg til å ha kontroll med de walisiske fyrstene, kontrollerte også kongen enkelte av de walisiske fyrstedømmene direkte.⁸⁹² De innfødte fyrstene maktet imidlertid å opprettholde en sterk grad av selvstendighet så lenge de engelske kongene var engasjert på andre hold. Men utover på 1200-tallet kom kongens walisiske vasaller stadig på kant med sin overherre, og det var den sterke stillingen til prinsene i Gwynedd som drev kong Edvard til handling på 1270-tallet. Forholdet mellom den engelske kongen og hans vasaller var den utløsende årsak til erobringen og etableringen av direkte herredømme. Etter at kong Edvard I vendte oppmerksomheten mot Wales på 1270-tallet, gikk det knappe 10 år før store deler av Wales befant seg direkte under kronen. Resten var enten forlent til kongens walisiske støttespillere eller i hendene på baronene. Fundamentet og planen for direkte herredømme var imidlertid lagt alt av kong Johan (1199-1216) rundt 1212, og av kong Henrik III (1216-1272) i perioden 1240-56. Da den engelske kongemakten først gikk inn for å erobre Wales og etablere et mer direkte herredømme støtte den ikke på så store utfordringer som den franske kongen i Languedoc.

Den franske kongemakten hadde hatt lite med Languedoc å gjøre, og noen form for fransk overherredømme over Languedoc eksisterte ikke da erobringen begynte. Det var da heller ikke kongemakten, men korsfarere som ønsket å utrydde katarenes kjetteri i området som førte an i erobringen. Først i 1229 måtte de lokale hertugene gi tapt mot kongemakten, og det østlige Languedoc ble lagt direkte under kronen. Flere urolige år fulgte, og først i 1271 ble hele Languedoc formelt inkorporert i det franske kongeriket. Fransk kongemakt møtte likevel fortsatt motstand på flere fronter i området, og oppnådde ikke samme kontroll med Languedoc som den engelske kongemakten fikk over Wales. Til det var det lokale aristokratiet alt for sterkt.

Mens det ble etablert et direkte herredømme i Gwynedd, var den franske kongens herredømme over Languedoc mer som et overherredømme. James Given mener den store forskjellen mellom den engelske og den franske kongemaktens relative suksess i erobringen skyldes at forutsetningene for inkorporeringen var vidt forskjellig i de to områdene. Selv om det walisiske aristokratiet i perioder maktet å stå imot engelskmennene, kan ikke dets maktstilling sammenlignes med den posisjon aristokratiet i Languedoc hadde. Den engelske kongemakten hadde dessuten andre midler til rådighet for å utøve direkte herredømme på

⁸⁹² Se også Reynolds 1994: 391 om den engelske kongemaktens politikk overfor Wales.

1200-tallet enn hva som hadde vært tilfelle tidligere. Dette fikk betydning ikke bare for erobringene, men også for integreringen i det engelske kongeriket.⁸⁹³

Vasallitet og forholdet mellom overherre og vasall er ofte blitt utpekt som hovedårsaken til etableringen av et mer direkte kongelig herredømme over tidligere løst tilknyttede områder på 1200-tallet. Men Rees R. Davies slutninger i *Domination and Conquest* understreker i tillegg betydningen av de historiske, kulturelle og økonomiske båndene mellom England og Wales, Irland og Skottland for å forstå den engelske kongemaktens suksess på lang sikt. Rees R. Davies viser likevel at erobringen av Wales og etableringen av direkte kongelig herredømme var et resultat av den engelske kongens vilje og evne til å omdanne overherredømme til direkte herredømme.⁸⁹⁴

Den norske kongemakten hadde også en sterk innflytelse i de områdene som ble inkorporert i riket fra slutten av 1100-tallet. På dette området minner forholdene i de norrøne øysamfunnene mest om forholdet mellom den engelske kongemakten og de forskjellige delene av Wales, og svært lite om situasjonen mellom den franske kongemakten og Languedoc.

Men selv om det finnes likhetstrekk mellom den engelske og den norske kongemaktens forhold til henholdsvis Wales og de norrøne øysamfunnene, var utgangspunktet for det direkte herredømmet svært forskjellig: Mens det fantes et kulturelt, kirkelig og historisk fellesskap mellom de norrøne øysamfunnene, Norge og den norske kongemakten, representerte den anglo-normanniske, og etter hvert engelske kulturen, noe vesensforskjellig fra den walisiske. Selv om det lokale aristokratiet hadde bånd til og var influert av engelsk kultur, var den engelske kulturen fremmed for størstedelen av den walisiske befolkningen. Kulturen kom utenfra med overherredømmet og anglo-normannisk og engelsk dominans. Et kulturelt fellesskap skapte forbindelser mellom øysamfunnene, Norge og den norske kongemakten som det ikke fantes maken til mellom anglo-normannere, engelskmenn og det store flertallet av befolkningen i Wales. Den norske kongemakten representerte på ingen måte en "fremmed" kultur for innbyggerne i de norrøne øysamfunnene. Nordmenn gjorde kanskje narr av islendingene som oppholdt seg i Norge på 1200-tallet, men de oppfattet ikke seg selv som representanter for en overlegen kultur slik normannerne og engelskmennene gjorde i Wales.⁸⁹⁵

⁸⁹³ Given 1990: 38-41. Se også Davies 1987: part III, 12 og part VI, 13 om de walisiske fyrstene motstand mot kong Edvard I.

⁸⁹⁴ Davies 1990: ch 1 og 1987: 292-296.

⁸⁹⁵ Sts II: 115 og Davies 1990: 8-10.

Languedocs posisjon overfor den franske kongemakten hadde visse likheter med forholdet mellom den norske kongen og Island, men den franske kongemakten hadde ikke liknende bånd til det lokale aristokratiet eller til lokalbefolkningen i Languedoc som den norske kongen hadde til godene på Island. Forutsetningene for å etablere kongelig herredømme kunne altså være vidt forskjellige.

Det er når det gjelder den maktpolitiske inkorporeringen at den norske kongemaktens politikk og forholdene i skattlandene skiller seg sterkest fra situasjonen i Wales og Languedoc. Det var ikke nødvendig med militær erobring av skattlandene. Selv om kong Håkon svarte på skotsk aggresjon med å sende hær sørover og de islandske høvdingene slåss seg imellom, så behøvde ikke kongene å sende ut hæren for å etablere direkte kongelig herredømme i skattlandene.

Forholdet mellom kongemakten og det lokale aristokratiet skiller skattlandssystemets etablering fra erobringen av Wales og Languedoc, og forklarer hvorfor intensivering av herredømmet gikk såpass fredelig for seg. Ved hjelp av den lokale eliten og de fordeler kongstjeneste kunne gi den, oppnådde kongemakten sine politiske mål på Island uten bruk av den tvang som karakteriserer integreringen av tilsvarende områder ellers i Europa. Enkelte av de islandske høvdingene var selv aktive deltakere i etableringsprosessen, og så sannsynligvis fordeler for seg selv innenfor rammene av monarkiet. Den lokale elitens forbindelser til kongemakten og de muligheter den fikk i kongens tjeneste er den norske statsdannelsesprosessen kjerne og forutsetningen for det vi må kunne kalle en forholdsvis uproblematisk etablering av "styre utenfra" og den videre integreringen av skattlandene.

Inkorporeringen av de norrøne øysamfunnene i det norske riket var først og fremst et resultat av den norske kongemaktens ekspansjon og konsolidering i høymiddelalderen. Den statsdannelsesprosess som førte til kongemaktens direkte herredømme i Norge fikk de samme konsekvensene for skattlandene. Mens direkte herredømme tidligere bare hadde vært mulig ved kongens fysiske nærvær, førte den institusjonelle utbyggingen av kongemakten til en mulighet for å kontrollere skattlandene uten bruk av mektige stedfortredere. På dette området skilte den norske kongemakten seg ikke fra kongemakter ellers i Nordvest-Europa i høymiddelalderen.

Vasallitet og hirdmedlemskap var ikke den eneste årsaken til at de norrøne øysamfunnene ble inkorporert i det norske riket. Susan Reynolds hevder at vasallitet og den føydale konteksten ikke er nødvendig for å forstå kong Edvard Is politikk og argumentasjon overfor Wales og Skottland på slutten av 1200-tallet. Hun mener at moderne ideer om

imperialisme gjør like god nytte for å forklare erobringspolitikken.⁸⁹⁶ Også kong Håkons politikk kan forklares ut fra maktpolitiske motiv; økt territorium ga økte ressurser, og ikke minst, prestisje. Selv om forholdet mellom det lokale aristokratiet og kongemakten var viktig i etableringen av direkte herredømme, var forholdet et redskap, og ikke årsaken til kongenes politikk. I områder hvor kongemakten alt hadde en form for herredømme eller dominans førte kongenes ønske om å oppnå de samme rettigheter og ressurser som i rikets kjerneområde til etableringen av en fastere form for herredømme, et herredømme som ga reell makt, og i de norske kongenes tilfelle, inntekter og rettigheter på linje med dem de hadde i Norge.

Kong Håkon Håkonssons ambisjoner på kongemaktens vegne og etableringen av et direkte herredømme over områder hvor kongen tidligere hadde hatt overherredømme eller kun en dominerende stilling, må altså forstås som del av en allmenneuropeisk utvikling på 1200-tallet der målet var å bygge fastere politisk-territorielle enheter under kongelig ledelse. På dette området skilte den norske kongemakten seg ikke fra kongemakter ellers i Nordvest-Europa i høymiddelalderen. Rikssamlingen og den statsdannelsesprosess som hadde begynt i borgerkrigstiden var sammen med de bånd som allerede eksisterte til de norrøne områdene forutsetningen for utviklingen. Den norske kongen fikk impulser fra og tok utgangspunkt i samme ideologi som de engelske og franske kongene.

Skattlandenes skjebne var del av en større europeisk prosess og ikke et resultat av at innbyggerne i skattlandene hadde behov for bistand fra Norge. Inkorporeringen må derfor i hovedsak betraktes som en konsekvens av forholdene i Norge og ikke i de enkelte øysamfunnene. Hvis vi betrakter utviklingen fra den norrøne bosettingen i vikingtiden og fram til 1260-årene under ett, og samtidig ser prosessen i samband med den allmenneuropeiske utviklingen, er det ikke overraskende at de norrøne øysamfunnene ble trukket inn i kongenes statsbygging.

Integreringen

Samtlige skattland ble rettslig og administrativt integrert i det norske riket i kong Magnus Håkonssons regjeringstid. Den felles lovbooken, med de tillegg som var nødvendige for å tilpasse den til forholdene i de enkelte skattlandene, dannet det rettslige grunnlaget for styret av skattlandene fra slutten av 1200-tallet. Kongemaktens lovgivningsideologi fikk store konsekvenser for skattlandene, og loven ble mer enn noe annet symbolet på kongens herredømme. Den norske kongen fikk samme fundament for utøvelsen av sin myndighet i

⁸⁹⁶ Reynolds 1994: 393.

skattlandene som han hadde i Norge. Begrepet skattland ble imidlertid opprettholdt som uttrykk for at de var en del av riket som sto i et annet forhold til kongemakten enn de norske landskapene. Landenes tributplikt – innbyggernes skattebetaling – er i så måte en viktig indikator på dette forholdet. Nordmenn var ikke skattepliktige på samme måte, selv om de betalte skatt.⁸⁹⁷ Skattlandsbegrepet kan derfor sies å uttrykke den nye statsmaktens "imperialistiske" ambisjoner overfor den norrøne verden og signaliserer samtidig rikets heterogene karakter.

Kongens forvaltningsapparat besto i utgangspunktet av de samme embetsmennene og institusjonene i skattlandene som i Norge. Også endringene i det norske statssystemet på 1300-tallet som fulgte av kongefelleskap og økonomisk og sosial krise forplantet seg til skattlandene. Det var imidlertid rom for lokal variasjon. På Orknøyene besto jarledømmet som en rest av en eldre styringsordning. Integreringen førte heller ikke til et direkte brudd med gammel styreordning på Island. Her var imidlertid den sosiopolitiske utviklingen den viktigste årsaken til kontinuiteten. Til forskjell fra de andre skattlandene var styret av Island mer eller mindre fullstendig overlatt til representanter for den lokale, islandske eliten. Før 1320 hadde etterkommerne etter de tidligere høvdingene fått ridders rang og var en del av riksaristokratiet. Selv om det kom endringer i deres status overfor kongen utover på 1300-tallet var det like fullt disse mennene som dominerte det lokaloffentlige liv i skattlandet, uavhengig av om de hadde kongelige embeter eller ikke. Men mens den lokale eliten ble sysselmenn og lensherrer på Island, nådde den tilsvarende samfunnsgruppen ikke slike posisjoner i de andre skattlandene. Der ser det ut til at de øverste embetene ble overlatt til nordmenn, eller når det gjelder Orknøyene også til representanter for det skotske aristokratiet. De lokale stormennene måtte nøye seg med å være lagmann og sysselmennenes ombudsmenn.

Den sosiopolitiske utviklingen på Island skiller seg dermed fra utviklingen i de andre skattlandene og i Norge. Gjennom målbevisst politikk maktet etterkommerne etter de islandske høvdingene og deres inngiftete slektninger å beholde kontrollen over landet, og fikk de fordeler kongedømmet kunne gi. Islendingene styrte seg selv, og fikk i mindre grad enn orknøyingene og shetlendingene føle hvordan det var å bli styrt utenfra, av menn som manglet lokal tilknytning.

⁸⁹⁷ Leidangen var prinsipielt ingen skatt, men en konvertert militærplikt som ble ytt i fredstid.

Det er altså en vesensforskjell på hvordan styre utenfra fungerte i de forskjellige skattlandene. For å forklare forskjellene skal vi sammenligne utviklingen i skattlandene med den engelske og franske kongemaktens integrering av Gwynedd og Languedoc.

Etableringen av kjerneområdets lov var et viktig redskap i integreringen av nye områder i større politiske enheter på 1200-tallet. Edvard I introduserte engelsk lov i Wales etter erobringen. Den ble imidlertid tilpasset gammel lov og sedvane. Skotsk lov var også del av det som i henhold til Perth-traktaten definerte kongens direkte herredømme på Man og Hebridene i 1266.

De norske kongene var svært tidlig ute med å samordne hele rikets lover. Få europeiske monarker hadde samme grad av kontroll med rikets lovgivning på slutten av 1200-tallet som Magnus Lagabøte og hans sønner. Det norske kildematerialet sier lite om kongemaktens hensikt med å innføre norsk lov i skattlandene, bortsett fra det ideelle – kongens ansvar for lov og rett, fred, rettferdighet og så videre. Kong Edvard I hadde jurister og advokater for å kunne benytte seg optimalt av loven og bygge den ut i tråd med monarkiets behov, også når det gjaldt å etablere herredømme over nye områder.⁸⁹⁸ Også kong Magnus' nærmeste medarbeidere hadde juridiske studier bak seg, og sannsynligvis ble også norsk lov utformet og innført i skattlandene ut fra tilsvarende motiv som kong Edvard I ga uttrykk for da han poengterte hvor underutviklet walisisk lov var. Når det gjelder lovgivning og hensikten med rettsfellesskapet er det ikke noen prinsipiell forskjell mellom de norske kongene og deres europeiske kollegaer.

Innbyggerne i Gwynedd og Languedoc fikk svært forskjellige erfaringer med kongelig herredømme og styre utenfra. I kjølvannet av den militære erobringen på 1220- og 1280-tallet etablerte den franske og den engelske kongemakten forvaltningsinstitusjoner i Languedoc og Wales. Ingen av kongemaktene tok i bruk nye spesialtilpassede forvaltningsinstitusjoner, men etablerte institusjoner kjent fra rikenes kjerneområder i de erobrede områdene. Etableringen av kongelige forvaltningsinstitusjoner fikk likevel svært forskjellig resultat i de to områdene.

Etableringen av direkte styre i Gwynedd var en maksimal tilnærming til problemet med å styre Gwynedd.⁸⁹⁹ Nordlige Gwynedd ble styrt direkte av kronen som et eget fyrstedømme. Her ble det gjennomført en nær total import av engelsk administrasjon. Engelskmennene innførte et av samtidens mest avanserte forvaltningsapparat i et samfunn

⁸⁹⁸ Davies 1987: 367-370; og Frame 1995: 142.

⁸⁹⁹ Given 1990: 43-49 og 51-52.

som tidligere hadde hatt relativt underutviklede forvaltningsorganer. Nå ble landet inndelt i "counties" med sheriffer, og et engelsk rettssystem ble opprettet. I fyrstedømmet i Nord-Wales førte den administrative omleggingen til en politisk revolusjon, hvor knapt noen politisk makt forble i lokale hender.

I Gwynedd var ikke lenger styreordningen en naturlig tilvekst til innfødte sosiale og økonomiske institusjoner. Tilpasningen til kongemakten førte til en total omlegging til et lokalstyre som var en direkte kopi av kjerneområdets. Folket i Gwynedd ble systematisk holdt utenfor maktposisjonene i den nye administrasjonen, og i tillegg var selve mekanismen som makten ble utøvd gjennom fremmed; et produkt av engelsk og ikke walisisk historie. I perioden etter erobringen åpnet det seg en kløft mellom det sivile samfunnet i Gwynedd og kongens forvaltning. Politisk makt lå hos en gruppe som ikke var del av det walisiske samfunnet. På 1300-tallet var det uttalt politikk hos kongemakten at walisere ikke skulle få de øverste politiske og administrative stillingene i Wales. Den maksimale tilnærmingen til styret av Gwynedd lot seg gjennomføre både fordi de opprinnelige politiske institusjonene var relativt svake, og fordi engelskmennene kunne nyordne samfunnet med erobrerens rett. Det fantes ingen innfødt verdslig konsentrasjon av makt etter at Gwynedds tidligere herskere var døde. Kong Edvard I og hans medhjelpere behøvde ikke å ta hensyn til en walisisk gruppe potensielle utfordrere da de bygde opp administrasjonen.⁹⁰⁰

Mens den engelske kongemakten hadde en maksimal tilnærming til administrasjonen av Gwynedd, ble den franske kongens administrasjon i Languedoc mer moderat. Der kom kongens styreapparat som et tillegg til et allerede høyt utviklet og avansert styringsverk. Lokale makthavere og institusjoner ble i stor grad opprettholdt og hadde dessuten visse likheter med administrasjonen i kongens kjerneområde. I Languedoc betydde altså ikke etableringen av styre utenfra slutten for lokal konsentrasjon av politisk makt. Mange av de lokale herredømmene og kommunene overlevde og ble mer effektive og sofistikerte under det kongelige herredømmet. Fordi den kongelige autoriteten i området var usikker, ble også det kongelige administrative rammeverket ustabil. I tillegg var den administrative inndelingen ustabil, blant annet med manglende avgrensning mellom embetsdistrikt.⁹⁰¹

I Languedoc førte det franske herredømmet heller ikke til at den politiske myndigheten ble oppfattet som utenlandsk og fremmedgjørende. Både innbyggerne og den franske kongemakten hadde fordeler av fremskrittene i politisk administrasjon i området. Det var

⁹⁰⁰ Samme: 151-166 og 179-182.

⁹⁰¹ Samme: 43-49, 51-54.

fremdeles nok makt på lokale hender til at innbyggerne i Languedoc kunne få sin vilje overfor kongemakten. Den lokale eliten beholdt i stor grad sine posisjoner, og gikk også i kongens tjeneste. Den franske kongen var avhengig av elitens velvillighet og lojalitet, og sikret seg ved å være rundhåndet med høye embeter og gaver. Selv om det gjerne var menn fra Nord-Frankrike som ble seneskalkere, førte det store antallet innfødte på alle nivå i den kongelige lokalforvaltningen til at kløften mellom lokalsamfunnet og kongens apparat var mye mindre enn i Gwynedd.⁹⁰²

Det fantes imidlertid likheter mellom den franske og den engelske kongemaktens tilnærming til styret av sine nye territorier. Verken den engelske eller franske kongemakten etablerte nye spesialtilpassede styringsorganer i Wales og Languedoc: De benyttet eksisterende organ eller innførte kjerneområdets forvaltningsapparat. Ingen av kongemaktene forsøkte heller bevisst å innføre kjerneområdets kultur eller språk, å dekonstruere lokal politiske struktur på grunnivå eller å oppløse de bånd som bandt innbyggerne i områdene sammen. Kongemaktene hadde heller ikke noe ønske om å eliminere eller redusere den politiske kapasiteten til innbyggernes egne lokaloffentlige organer.

Given forklarer forskjellene mellom Gwynedd og Languedoc med at den opprinnelige politiske strukturen var forskjellig i de to områdene før erobringen, og at det ga den engelske og franske kongen helt forskjellige handlingsrom. En tilsvarende administrativ og politisk nyordning som den i Gwynedd var verken tenkelig eller mulig i Languedoc hvor aristokratiet hadde en svært dominerende rolle. I 1229 ble den franske kongen bare én av flere makthavere. Så selv om kongen var den anerkjente overherren i regionen, måtte han dele den politiske makten med lokale stormenn og bysammenslutninger.

I Gwynedd var den kongelige autoriteten et tilnærmet "sømløst nett", uten utfordringer fra lokale fyrster. Her var det liten forvirring mellom politisk autoritet og private rettigheter. "Statens" autoritet tok form av en uvanlig enhetlig og helhetlig karakter. Svært få innfødte walisere hadde noen form for politisk makt overhode. Det ble imidlertid ikke importert noe nytt engelsk aristokrati. Enkelte byer fikk en form for politisk autonomi, men disse var på sett og vis engelske og sterkt knyttet til kongens befestninger. Given konkluderer at konsentrasjonen av all makt til den engelske kongemakten og dens lokale representanter tok en form som det ikke fantes parallell til i Vest-Europa. Han mener at erobringen førte til at Gwynedd ble det nærmeste man kom en stat i moderne betydning i middelalderens Europa.⁹⁰³

⁹⁰² Samme: 166-182.

⁹⁰³ Given 1990: 63-68 og 179-182.

Sett i lys av Givens konklusjoner er det åpenbart at den norske kongemaktens løsning i utgangspunktet hadde mye til felles både med den franske og den engelske modellen. Heller ikke den norske kongen skapte nye institusjoner for å styre skattlandene, men tok i bruk samme forvaltningsapparat som i Norge. Det kan synes som om den norske kongemakten valgte en tilnærmet maksimal løsning for etableringen av sine styringsinstitusjoner i de opprinnelige skattlandene, for bare med ett unntak ble de opprinnelige politiske og administrative institusjonene i skattlandene fullstendig utradert. Jarledømmet på Orknøyene fikk bestå, men det ble omdannet for å svare til det nye regimets krav. Mens den franske kongen ikke hadde rett til å innsette de lokale fyrstene i Languedoc, innsatte den norske kongen jarlene og det orknøyske jarledømmet ble regulert av norske bestemmelser. Også det lokaloffentlige systemet i skattlandene ble mer eller mindre støpt i en norsk form og regulert etter en felles lov. Det lokaloffentlige livet i skattlandene bar også preg av den fastlandsnorske utviklingen i senmiddelalderen, noe blant annet lagrettemannsinstitusjonen forteller om.

Selv om den norske kongens løsning minner mer om løsningen i deler av Wales enn det overherredømmet som i praksis ble resultatet i Languedoc, var det imidlertid viktige forskjeller. Skattlandenes innbyggere beholdt sin dominerende rolle i lokaloffentligheten. På Island la de i tillegg fullstendig beslag også på kongens forvaltningsapparat. Dette minner mer om situasjonen i Languedoc enn i Gwynedd, hvor den engelske kongen i hovedsak benyttet engelskmenn som embetsmenn. Den største forskjellen mellom Island, Orknøyene og Languedoc på den ene siden og Gwynedd på den andre, er nettopp det lokale aristokratiets rolle etter inkorporeringen. Hvis ikke høvdinger som Ravn Oddsson hadde fått opprettholde sin posisjon, er det lite trolig at etableringen av styringsapparatet hadde gått såpass problemfritt, hvis det i det hele tatt kunne ha funnet sted. Og her står vi overfor det forholdet som skiller det norske skattlandsprosjektet både fra det engelske og det franske monarkiets ekspansjonspolitik: Skattlandene ble ikke erobret. Kongens herredømme var fundert på århundregamle kulturelle, økonomiske og politiske forbindelser mellom Norge, den norske kongemakten og de norrøne øysamfunnene. Den norske kongemakten behøvde ikke å ta i bruk militære maktmidler for å etablere direkte herredømme, bare politikk. Monarkiets overtakelse av makten tok dessuten hensyn til lokal politisk tradisjon og bygdeadministrative institusjoner.

Skattlandene og den norske middelalderstaten

Sett i en europeisk sammenheng må inkorporeringen og integreringen av skattlandene betraktes som vellykket, sett fra kongens side, og relativt mild, sett fra innbyggernes side. Det norske systemet rommet en relativ høy grad av gjensidighet mellom kongen og hans undersåtter. Det bekreftes også av forholdet mellom kongemakten og dens lokale representanter og innbyggerne på 1300-tallet. Det bar ikke preg av politisk spenning og uro, slik tilfellet var med Wales.

Vi har sett at det norske riket i middelalderen er blitt karakterisert som en konglomeratstat. Og middelalderens norske rike var så visst ingen nasjonalstat. På begynnelsen av 1300-tallet oppfattet man stadig kongens velde som delt i to territoriale enheter: Norge og skattlandene. Men statsdannelsesprosessen førte til at utviklingen gikk i retning av det vi kan kalle en enhetsstat, i alle fall på det rettslige og administrative plan. Lovverket og styringsverket var med enkelte lokale tilpasninger ensartet. Kongemakten behandlet stort sett skattlandene som norske fylker og bygdesamfunn. Og til tross for at skattlandene formelt sett sto i et annet forhold til kongen enn Norge og norske lokalsamfunn, hadde kongen de samme rettigheter over dem og deres innbyggere som han hadde i Norge, og innbyggerne i skattlandene kunne forvente det samme av kongen som innbyggerne i Norge. At skattlandsbegrepet sjelden var i bruk i andre sammenhenger enn i handelsreguleringer utover på 1300-tallet understreker også at skattlandene som en politisk kategori var i ferd med å forsvinne.

Kan vi så på bakgrunn av denne undersøkelsen hevde at den norske kongemakten etablerte et skattlandssystem på 1200-tallet, og på den måten argumentere for at skattlandenes forhold til kongemakten skilte seg fra det Norge og de norske lokalsamfunnene hadde til kongemakten? Ved å karakterisere forholdet mellom den norske kongemakten og skattlandene som et system, forutsetter man at kongemaktens politikk overfor skattlandene var enhetlig og skilte seg fra hans politikk overfor norske lokalsamfunn. Det gjorde den ikke. Mens Håkon Håkonsson hadde en skattlandspolitikk, kan vi ikke se sporene av en spesiell politikk overfor skattlandene i Magnus Erikssons tid. Med unntak av i handelsreguleringer og i enkelte omtaler av kongens rike, forholdt ikke kongemakten seg til skattlandene som en gruppe, men til hvert enkelt land. Det var ikke mulig å forholde seg på samme måte til jarledømmet Orknøyene som til Island. Orknøyene var et grenseland til det skotske riket, mens Island, som var isolert store deler av året, ga helt andre utfordringer til kongemakten.

Det mest iøynefallende når det gjelder den norske statsdannelsesprosessens konsekvenser for skattlandene er ikke hvordan og hvorfor de ble en del av det norske riket, men at det forble en del av det. Mer enn noe annet viser denne avhandlingen at kongens fysiske nærvær ikke var avgjørende for å etablere og opprettholde direkte kongelig herredømme. Skattlandene ble inkorporert og integrert i riket uten at en norsk konge noensinne satte sine ben i skattlandene for å iverksette eller fremskynde prosessen. Loven, styringsstrukturen, og ikke minst, kongens lokale embetsmenn og hirdmenn, sørget for at også skattlandene ble omfattet av de norske kongenes statsdannelse, og at de forble under kronen. Kongelig fravær var også reglen i Norge gjennom flere hundreår etter 1319, og særlig etter 1400. Undersøkelsene av skattlandene illustrerer hvordan kongemakten alt i høymiddelalderen maktet å opprettholde kongelig herredømme over perifere deler av riket, uten at utøvelsen av kongemakten berodde på kongens nærhet og en konstant frykt for hans uforutsigbarhet.

Appendiks: Kongens embetsmenn på Island, 1273-1397⁹⁰⁴

Lagmenn

Navn	Slekt	Rang	Periode
Sturla Tordsson	ÍA, III, Sturlungar	Ridder	1272-1278
Jon Einarsson	ÍA: IV, Haukdælir	Ridder	1277-1299
Lodin på Bakke	Nordmann	Ridder	1279, 1301-1302
Torleif Ketilsson			1281
Erlend Olavsson	ÍA: XVII, Ætt Erlends sterka; X, Flosungar	Ridder	1283-1301
Hall Jonsson			1285
Tord Narvesson	ÍA: II, Ætt Ingólfs landnámsmanns og Húnbogaætt		1296-1297 1300
Sigurd Gudmundsson I	ÍA: XX, Ljósveitingar og Hlíðarmenn		1290-1296
Torlak Narvesson	ÍA: II, Ætt Ingólfs landnámsmanns og Húnbogaætt	Ridder	1290-1291 1293-1295 1298-1299 1303
Hauk Erlendsson	ÍA: XVII, Ætt Erlends sterka; X, Flosungar		1294-1299
Torstein Havbjørnsson			1300
Bård Høgnesson	Nordmann	Ridder	1301-1304 1308
Snorre Markusson			1302-1306
Gudmund Sigurdsson	ÍA: XX, Ljósveitingar og Hlíðarmenn	Ridder	1302-1318 1321-1340
Guttorm Bjarnesson			1307-1308
Snorre Narvesson	ÍA: II, Ætt Ingólfs landnámsmanns og Húnbogaætt	Ridder	1306-1307 1316-1318 1320-1330
Grim Torsteinsson		Ridder	1319-1320 1330-1341 1346-1350
Erlend Hauksson	ÍA: XVII, Ætt Erlends sterka; X, Flosungar		1319

⁹⁰⁴ Opplysningene om embetsmenne og embetsperioder er hentet fra IA, Asb, Lsb, DI og ÍÁ. Embetsperiodene må i enkelte tilfeller betraktes som forslag, fordi kildeopplysningene er av en slik art at det ikke lar seg gjøre å trekke sikre konklusjoner.

Peter Halldorsson			1341-1345 1351-1360
Tord Egilsson	ÍÁ, III, Sturlungar		1341-1346 1352-1357
Jon Torsteinsson			1346-1351
Sigurd Gudmundsson II	ÍÁ: XX, Ljósveitingar og Hlíðarmenn		1358 1376-1377
Nikolas Broddesson			1363-1364
Orm Snorresson	ÍÁ: II, Ætt Ingólfs landnámsmanns og Húnbogaætt		1359-1368 1374-1375 1385
Jon Guttormsson			1361-1362
Torstein Eyulfsson	ÍÁ: VIII, Svalbarðsætt		1362-1366 1369-1370 1372-1380 1390-1404
Einar Gilsson			1367-1368
Magnus Jonsson			1371
Björn Torbjörnsson			1378-1386
Ravn Botolvsson	ÍÁ: I, Oddaverjar; XI, Seldælir		1381-1389/90
Narve Sveinsson			1386-1405

Sysselmenn⁹⁰⁵

Navn	Slekt	Rang	Periode
Ravn Oddsson	ÍA: XI, Seldælir; III, Sturlungar	Ridder	1273-1289
Torvard Torarinsson	ÍA: I, Oddaverjar; V, Svínfellingar	Ridder	1273-1280 1289-1296
Åsgrim Torsteinsson	ÍA:XIV, Hvammverjar í Vatnsdal	Ridder	1280-1285
Eyulf Ásgrimsson	ÍA:XIV, Hvammverjar í Vatnsdal	Ridder	1285-1302
Erlend Olavsson	ÍA: XVII, Ætt Erlends sterka og X, Flosungar	Ridder	1292-1301
Tord Hallsson	ÍA:I, Oddaverjar; XVIII, Möðruvellingar	Ridder	1292-1312
Peter Gudleiksson	Nordmann	Ridder	1293
Snorre Ingemundsson		Ridder	1295-1301
Gudmund skallstikle	Nordmann		1296
Sturla Jonsson	ÍA: XI, Seldælir; III, Sturlungar	Ridder	1298-1304
Svein lang Toresson	Nordmann,ÍA: XXIII, Langsætt	Ridder	1301-1310
Alf Bassesson	Nordmann	Ridder	1301-1305
(Kolbein Bjarnesson)	ÍA:XIX, Auðkýlingar	Ridder	(1309)
Hauk Erlendsson	ÍA: XVII, Ætt Erlends sterka og X,Flosungar	Ridder	1306-1308
Ivar holm Jonsson	ÍA: IV, Haukdælir	Ridder	1307-1312
(Loft Halvdansson)	ÍA: I, Oddaverjar	Ridder	(1312)
Benedikt Kolbeinsson	ÍA: III,Oddaverjar; XIX,Auðkýlingar		1323-(1350)
Eirik Sveinbjørnsson	ÍA:III,Sturlungar; IV, Haukdælir og XI, Seldælir	Ridder	1323-1341
(Uppsala-Rolf)			(1335)
Jon Hallsson			1342
Arnor Tordsson			1342
Gudmund Snorresson	ÍA: II, Ætt Ingólfs landnámsmanns og Húnbogaætt		1345-1353
Orm Snorresson	ÍA: II, Ætt Ingólfs		1345-(1353)

⁹⁰⁵ Se egen tabell for hirdstjorer og leihirdstjorer. Usikre er satt i parentes.

	landnámsmanns og Húnbogaætt		
Ivar holm Vigfusson	ÍA: IV, Haukdælir		1352-54
Torgeir Egilsson	ÍA: III, Sturlungar		1366
Magnus Jonsson			1366
Skule Tordsson	ÍA: XVII, Ætt Erlends sterka		1368
Gudmund Ormsson	ÍA: II, Ætt Ingólfs landnámsmanns og Húnbogaætt		1385
Einar Dalksson			1397
Gunnlaug Magnusson			1399-1400

Hirdstjorer og leihirdstjorer⁹⁰⁶

Navn	Slekt	Rang	Periode
Ravn Oddsson	ÍA: XI, Seldælir; III, Sturlungar	Ridder, merkesmann	1279-1289
Torvard Torarinsson	ÍA: I, Oddaverjar; V, Svínfellingar	Ridder	1290-1296
Erlend Olavsson	ÍA: XVII, Ætt Erlends sterka; X, Flosungar	Ridder	1299-1301
Alf Bassesson	Nordmann	Ridder	1301-1305
Ketil Torlaksson	ÍA: II Ætt Ingólfs landnámsmanns og Húnbogaætt; XIII, Hítðælir	Ridder	(1314) 1320-1341
Botolv Andresson	Nordmann		1341-1343
Grim Torsteinsson		Ridder	1343-1345
Holte Torgrimsson	(Nordmann)		1346-1349
Olav Björnsson			1350-1354
Ivar holm Vigfusson	ÍA: I, Oddaverjar; IV, Haukdælir		1354-58
Arne Tordsson	ÍA: III, Sturlungar		1358-1360
Jon Guttormsson			1358-1360
Andres Gisleson			1358-1360 1366-70
Torstein Eyulfsson	ÍA: VIII, Svalbarðsætt		1358-1360 1364-1366 1387
Smid Andresson	Nordmann		1360-1361
Olav Petersson			1364-1366
Orm Snorresson	ÍA: II, Ætt Ingólfs landnámsmanns og Húnbogaætt		1366-1370
Vigfus Jonsson	(Nordmann)		1370
Torgaut Jonsson	Nordmann	Væpner	1370-1371
Andres Sveinsson			1372-1387
Eirik Gudmundsson		(Hirdmann)	1387/88
Vigfus Ivarsson	ÍA: I, Oddaverjar; IV, Haukdælir		1389-1413

⁹⁰⁶ Tabellen omfatter også antatte hirdstjorer som Torvard Torarinsson.

Bibliografi

Kilder

- Adam av Bremen, Beretningen om Hamburg stift, erkebiskopenes bedrifter og øyrikene i Norden* (AB), Bjørg Tosterud Danielsen og Anne Kathrine Frihagen (overs.), Thorleif Dahls kulturbibliotek, Oslo 1993
- Árna Saga Biskups* (Asb), Þorleifur Hauksson (útg.), Stofnun Árna Magnússonar, Reykjavík 1972
- Biskop Arnes saga*, Gunhild og Magnús Stefansson (overs.), (upubl.)
- Chronica Regvm Manniæ et Insvlarvm. The Cronicle of Man and the Sudreys*, P.A. Munch (ed.), Christiania 1860
- Diplomatarium Færoense* (DF), Jakob Jakobsen (udg.), Tórshavn 1907.
- Diplomatarium Islandicum, Íslenzkt fornbréfasafn I-XVII* (DI), Jón Sigurðsson, Jón Þorkelsson mfl. (útg.), Kaupmannahöfn og Reykjavík 1857-1972.
- Diplomatarium Norvegicum I-XXI* (DN), C.C.A. Lunge, C.R. Unger m.fl. (utg.), Christiania og Oslo 1849-1995
- Diplomatarium Orcadense et Hialtlandense I (Orkney and Shetland Records)* (DOH), Alfred W. and Amy Johnston (eds.), London 1913
- Færeyinga saga*, Útg. Ólafur Halldórsson, Reykjavík 1987
- Grágás. Lagasafn íslenska þjóðveldisins* (Grg), Gunnar Karlsson mfl. (útg.), Reykjavík 1992
- Hirdskræen. Hirdloven til Norges konge og hans håndgangne menn* (H), Imsen, Steinar (utg.), Oslo 2000
- Historia Norwegie* (HN), Inger Ekrem and Lars Boje Mortensen (eds.), Peter Fisher (trans.), Museum Tusulanum Press, University of Copenhagen, 2003
- Historien om biskop Laurentius på Holar*, Jørgen Højgaard Jørgensen (overs. og red.), Odense Universitetsforlag 1982
- Íslandske Annaler indtil 1578* (IA), Gustav Storm (udg.), Christiania 1888
- Hákonar saga Hákonarsonar* (HsH-1977), Kjeldeskriftfondet ved Marina Mundt (utg.), Oslo 1977
- Heimskringla, Snorres kongesoger I-II* (Hkr), Det norske Samlaget, Oslo 1979
- Járnsiða* (Js), *Norges gamle Love I*: s. 259-300, R. Keyser, P.A. Munch, G. Storm, E. Hertzberg (udg.), Christiania 1846-1895
- Jónsbók* (Jb), Már Jónsson (útg.), Synísbók Íslenskrar Alþýðumenningar 8, Reykjavík 2004
- Jónsbók* (Jb-1970), Ólafur Halldórsson (udg.), Odense 1970
- Laurentius Saga Biskups* (Lsb), Árni Björnsson (utg.), Rit Handritastofnunar Íslands III, Reykjavík 1969
- Magnus lagabøtes landslov* (MLl), Absalon Taranger (overs.), Oslo 1979

- Njálssoga* (N), Aslak Liestøl (oms.), Jan Ragnar Hagland (utg.), Oslo 1996
- Norges gamle Love indtil 1387* I-V (NgL) og 2. r. I-III, R. Keyser, P.A. Munch, G. Storm, E. Hertzberg mfl. (udg.), Christiania/Oslo 1846-1981
- Norske diplomer til og med år 1300* (ND), Finn Hødnebo (utg.), *Corpuscodium Norvegicorum medii aevi*, fol. Ser., II, Oslo 1960
- Norske middelalderdokumenter* (NMD), S. Bagge, S.H. Smedsdal og K. Helle (utg.), Universitetsforlaget 1973
- Orkneyinga saga, Íslenzk Fornrit XXXIV* (Os-1965), Finnbogi Guðmundsson (útg.), Reykjavík 1965
- Orknøyingenes saga* (Os), Anne Holtsmark (overs.), Oslo 1970
- Records of the Earldom of Orkney 1299-1614* (REO), J. Storer Clouston (ed.), Edinburgh 1914
- Regesta Norvegica* (RN) I-VII, Erik Gunnes m.fl. (utg.), Kjeldeskriftsfondet, Oslo 1989-1997
- Regesta Regnum Scottorum V: The Acts of Robert I. King of Scots 1306-1329* (RRS), Archibald A.M. Duncan (ed.), Edinburgh 1988
- Registrum Episcopatus Aberdonensis/Aberdeen Records* (AR) I, Spalding and Maitland Clubs 1845
- Seyðabrævið* (Sb), Fróðskaparseti Føroya (utg.) 1971
- Shetland Documents 1195-1579* (SD), John Ballantyne and Brian Smith (eds.), Lerwick 1999
- Soga om Baglarar og birkebeinar* (Bs), *Noregs kongesoger 3*, Det norske Samlaget, Oslo 1979
- Soga om Håkon Håkonsson* (HsH), *Noregs kongesoger 4*, Det norske Samlaget, Oslo 1979
- Soga om Magnus Lagabøte* (MLs), *Noregs kongesoger 4*, Det norske Samlaget, Oslo 1979
- Sturlunga saga* I-II (Sts), Jón Jóhannesson, Magnús Finnbogason og Kristján Eldjárn (útg.), Reykjavík 1946
- Sturlunga saga* I-II, K. Kålund (da. overs.), København 1904
- Sverre-soga* (Svs), *Norges kongesoger 3*, Det norske Samlaget, Oslo 1979
- Sverris saga*, Gustav Indrebø (utg.), Den Norske Historiske Kildeskriftkommission, Kristiania 1920
- The Cronicle of Melrose*, Joseph Stevenson (trans.), Facsimile repr. Llanerch Press 1991
- Cronica. Chronicles of the Reigns of Stephen, Henry II and Richard I* (*Robert de Torignys Chronica*), R. Hewlett (ed.), IV, Rolls Series, London 1879-94

Oppslagsverk

- Encyclopedia of the Middle Ages*, A. Vauchez, B. Dobson and M. Lapidge (eds.), Cambridge 2000
- Lexikon des Mittelalters*, G. Avella-Widhalm mfl. (red.), München 2002
- Mediae Latinitatis lexicon minus* II, J.F. Niermeyer, J.W.J. Burgers, C. van de Kieft (eds.), Darmstadt 2002
- Norges gamle Love indtil 1387* (NgL), b V, *Glossarium*, Ebbe Heretzberg (udg.), Kristiania 1895
- Ordbog over Det gamle norske Sprog*, Johan Fritzner (udg.), 1954 [Kristiania 1867] (Ob)
- Webster's College Dictionary*, New York 1999

Litteratur

- Andersen, Per Sveaas: *Vikings of the West: the expansion of Norway in the early Middle Ages*, Oslo 1971
- Andersen, Per Sveaas: "Systemann", *Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder* (KLNLM) XXVII, 1972: sp 651-656
- Andersen, Per Sveaas: "Syssel", KLNLM XVII, 1972: sp 645-648
- Andersen, Per Sveaas: "Et notat til diskusjonen om dokumentet av 17. juni 1308", *Historisk Tidsskrift* (HT) nr. 52/1973
- Andersen, Per Sveaas: *Samlingen av Norge og kristningen av landet 800-1130*, Oslo 1977
- Andersen, Per Sveaas: "Den norske innvandringen til og bosetningen i Skottland i vikingtiden og middelalderen. Nyere synspunkter i britisk forskning", HT-65/1986: 420-428
- Andersen, Per Sveaas: "When was Regular Annual Taxation Introduced in the Norse Islands of Britain? A Comparative Study of Assessment Systems in North-Western Europe ", *Scandinavian Journal of History* (SJH), vol. 16, 2/1991
- Andersen, Per Sveaas: "Den norske innvandringen til Hebridene i vikingtiden og den norrøne bosetningens senere skjebne", HT-73/1994: 265-285
- Andersen, Per Sveaas: "Nordisk innvandring, bosetning og samfunnsdannelse på Isle of Man i middelalderen", *Collegium Mediaevale* (CM), 8.1/1996: 5-50
- Axel Kristinsson: "Embættismenn konungs fyrir 1400" i *Saga* XXX/1998
- Bagge, Sverre: "Borgerkrig og statsutvikling i Norge i middelalderen", HT-2/1986
- Bagge, Sverre: *Society and Politics in Snorri Sturluson's Heimskringla*, Berkeley 1991
- Bagge, Sverre: "Nationalism in Norway in the Middle Ages", SJH-20/1995
- Bagge, Sverre: *Udsigt og innhogg. 150 års forskning om eldre norsk historie*, i HT 1/1996
- Bagge, Sverre: "Innledende essay", *Kongespeilet*, Sverre Bagge og Anton Wilhelm Brøgger (overs.), De norske bokklubbene 2000
- Barrow, G.W.S: *Feudal Britain. The Completion of the Medieval Kingdoms 1066-1314*, London 1956
- Bartlett, Robert: "The Celtic lands of the British Isles", *The New Cambridge Medieval History* V, Cambridge 1999
- Benedictow, Ole Jørgen: "Norge", *Den nordiske Adel i Senmiddelalderen, Rapporter til det nordiske historikermøde*, København 1971
- Benedictow, Ole Jørgen: "Konge, hird og retterboten av 17. juni 1308", HT-51/1972
- Berlin, Knud: "Et Islandsk Skrift om Islændernes 'gamle Pagt'", *Tilskueren*, 1908
- Beuermann, Ian: *Man amongst kings and bishops. What was the reason for Godred Olafsson's journey to Norway in 1152/53?*, Senter for studier i vikingtid og nordisk middelalder, Universitetet i Oslo, Skriftserie 4/2002
- Bjørge, Narve: "Udenrigstjeneste. Norge", KLNLM XIX, 1975: sp 243-247
- Bjørge, Narve: "800-1536. Makt – og avmakt", Del 1 i N. Bjørge, Ø. Rian og A. Kaartvedt, *Norsk utenrikspolitikk historie I. Selvstendighet og union*, Oslo 1995
- Bjørkvik, Halvard: "Bonde. Norge", KLNLM II, 1957: sp 89-95
- Bjørkvik, Halvard, "Skatter. Norge", KLNLM XV, 1970: sp 424-435
- Bjørkvik, Halvard: *Folketap og sammenbrudd 1350-1520. Aschehougs Norgeshistorie* 4, Oslo 1996
- Björn M. Ólsen: "Um upphaf konungsvald á Íslandi", *Andvari* 33/1908

- Björn M. Ólsen: "Enn um upphaf konungsvald á Íslandi", *Andvari* 34/1909
- Björn Þorsteinsson: *Íslenzka Þjóðveldið*, Reykjavík 1953
- Björn Þorsteinsson: *Íslenzka skattlandið*, Reykjavík 1956
- Björn Þorsteinsson: "Hirðstjóri", *KLNM* VI, 1961: sp 582-583
- Björn Þorsteinsson: *Enska öldin i sögu íslendinga*, Reykjavík 1970
- Björn Þorsteinsson og Sigurður Líndal: "Lögfesting konungsvalds", Sigurður Líndal (rit.), *Saga Íslands* III, Reykjavík 1978
- Björn Þorsteinsson og Guðrún Ása Grímsdóttir: "Norska öldin", með viðaukum eftir Sigurð Líndal, Sigurður Líndal (rit.), *Saga Íslands* IV, Reykjavík 1989
- Blochmans, Wim and Genet, Jean-Philippe (Eds.): *The Origins of the Modern State in Europe. 13th-18th Centuries*, Claredon Press, 1995-2000
- Blom, Grethe Authén: "Handelsavgifter. Norge", *KLNM* VI, 1961: sp 125-127
- Blom, Grethe Authén: *Kongemakt og privilegier i Norge inntil 1378*, Universitetsforlaget 1967
- Blom, Grethe Authén: "Skattland", *KLNM* XV, 1970: sp 446-50
- Blom, Grethe Authén: *Samkongedømme – Ene kongedømme – Håkon Magnussons Hertugdømme*, Det Kongelige Norske Videnskabers Selskab (DKNVS), Skrifter 18/1972
- Blom, Grethe Authén: *Magnus Eriksson og Island. Til belysning av periferi og sentrum i nordisk 1300-talls historie*, DKNVS, Skrifter 2/1983
- Blom, Grethe Authén: *Norge i union på 1300-tallet*, Trondheim 1992
- Boulhosa, Patricia Pires: *Icelanders and the Kings of Norway*, Brill 2005
- Bø, Arne: "Kristenretter", *KLNM* IX, 1964: sp 297-304
- Bøe, Arne: "Lagting", *KLNM*, X, 1965: sp 178-184
- Bø, Olav: "Almuge", *KLNM* I, 1956: sp 106
- Bøgh, Andreas: "Kongen og hans makt" i Per Ingesmann m.fl. (red.), *Middelalderens Danmark*, Kbh 1999: 64-81
- Clouston, Joseph S.: *A History of Orkney*, Kirkwall 1932
- Cowan, Edward H.: "Norwegian Sunset – Scottish Dawn: Hakon IV and Alexander III, Norman H. Reid (ed.) *Scotland in the Reign of Alexander III 1249-1286*, Edinburgh 1990.
- Crawford, Barbara E.: *The Earls of Orkney-Caithness and Their Relations with Norway and Scotland: 1158-1470*, Ph.D.-thesis, University of St. Andrews 1971 (upubl.)
- Crawford, Barbara E.: "Weland of Stiklaw: A Scottish royal servant at the Norwegian Court", HT-52/1973
- Crawford, Barbara E.: "The pledging of the islands in 1469: the historical background", Donald J. Withrington (ed.) *Shetland and the Outside World 1469-1969*, Oxford 1983
- Crawford, Barbara E.: "Papa Stour: Survival, Continuity and Change in One Shetland Island", A. Fenton and Hermann Pálsson (eds.), *The Northern and Western Isles in the Viking World. Survival, Continuity and Change*, Edinburgh 1984
- Crawford, Barbara E.: *Scandinavian Scotland. Scotland in the Early Middle Ages 2*, Edinburgh 1987
- Crawford, Barbara E.: "North Sea Kingdoms, North Sea Bureaucrat: A Royal Official who Transcended National Boundaries", *Scottish Historical Review (SHR)*, vol. LXIX, 2, 188/1990: 175-184

- Crawford, Barbara E.: "Thorvald Thoresson, Duke Håkon and Shetland", *Kongsmenn og krossmenn. Festskrift til Grethe A. Blom*, DKNVS-1/1992
- Crawford, Barbara E.: "Orkney and Caithness, earldom of.", Michael Lynch (ed.), *The Companion to Scottish History*, Oxford 2001.
- Crawford, Barbara E.: "The Bishopric of Orkney", Steinar Imsen (red.), *Ecclesia Nidrosiensis 1153-1537*, Senter for middelalderstudier, NTNU, Skrifter nr. 15, Trondheim 2003
- Crawford, Barbara E.: "Houseby, Harray and Knarston in the West Mainland of Orkney. Toponymic indicators of administrative authority?" (forthcoming)
- Dahl, Ottar: *Norsk historieforskning i 19. og 20. århundre*, Oslo 1959
- Dahlerup, Troels: "Official. *Alment*", *KLNM XII*, 1967: sp 528-529
- Davies, Rees R.: *Conquest, Coexistence and Change. Wales 1063-1415*, Oxford 1987
- Davies, Rees R. (ed.): *The British Isles, 1100-1500: Comparisons, Contrasts and Connections*, Edinburgh 1988
- Davies, Rees R.: *Domination and Conquest: The Experience of Ireland, Scotland and Wales, 1100-1300*, Cambridge, 1990
- Davies, Rees R.: *The First English Empire. Power and Identities in the British Isles 1093-1343*, Oxford 2000
- Debes, Hans Jacob: "Faroe Islands" i P. Pulsiano (ed.), *Scandinavia in the Middle Ages. An Encyclopedia*, New York and London 1993
- Debes, Hans Jacob: "Færøyene og Norge. En tusenårig forbindelses begyndelse, forløb og afslutning" i HT-74/1995
- Debes, Hans Jacob: "Ideer og identitet – Færøerne og europæiske tidsbevægelser", Ingi Sigurðsson (red.), *Internasjonale idéstrømninger og nordisk kultur 1850-1914*, Oslo 1996
- Donaldson, Gordon: "Shetland Life under Earl Patrick", Edinburgh 1958
- Donaldson, Gordon: "Norse and Scottish Law in Shetland: The Background", *The Shetland Report: A Constitutional Study*, Edinburgh 1978
- Donaldson, Gordon: *A Northern Commonwealth. Scotland and Norway*, Saltire 1990
- Duby, Georges: *France in the Middle Ages 987-1460*, Blackwell 1991
- Duffy, Seán: *Ireland in the Middle Ages*, Macmillian Press 1997
- Duncan, Archibald A.M.: *Scotland. The Making of the Kingdom*, Edinburgh 1975
- Dørum, Knut: "Ble Erik av Pommern kronet i Norge før Kalmarmøtet", HT-74/1995
- Dørum, Knut: *Romerike og riksintegreringen. Integreringen av Romerike i det norske rikskongedømmet i perioden ca. 1000-1350*, Dr.philos-avhandling, Acta Humaniora nr. 183, Universitetet i Oslo 2004
- Einar Arnórsson og Jón Þorkelsson: *Ríkisréttindi Íslands, Skjöl og skrif*, Sigurður Kristjánsson, Reykjavík 1908.
- Einar Arnórsson: "Alþingi árið 1262", *Skírnir*, Reykjavík 1928
- Einar Bjarnason: "Athuganir á veitingu lögmannsembættis eða kjöri í þau", *Tímarit lögfræðinga XVI*/1966
- Elliott, J.H.: "A Europe of Composite Monarchies", *Past and Present*, 137/1992
- Finer, Samuel: "State- and Nation-building in Europe: The Role of the Military", Charles Tilly (ed.), *The Formation of National States in Western Europe*, Princeton 1975
- Frame, Robin: *The Political Development of the British Isles 1100-1400*, Oxford 1990, 1995

- Gagnér, Sten: *Studien zur Idéengeschichte der Gesetzgebung*, Uppsala 1960
- Gillingham, J.: "The beginnings of British imperialism", *Journal of Historical Sociology* 5/1992
- Given, James: *State and Society in Medieval Europe. Gwynedd and Languedoc under Outside Rule*, Cornell 1990
- Guðný Jónsson: "Gamli sáttmáli", *KLNM V*, 1960: sp 170-171
- Guðný Jónasdóttir: "Det islandske falkevåpen. bakgrunn og historie", *Heraldisk tidsskrift* 10, nr. 92/2005
- Gunnar Karlsson: "Frá þjóðveldi til konungsríkis", Sigurður Líndal (rit.), *Saga Íslands II*, Reykjavík 1975
- Gunnar Karlsson: *Iceland's 1100 Years. The History of a Marginal Society*, London 2000
- Gunnes, Erik: "Kirkelig jurisdiksjon i Norge 1153-1277", *HT-49/1970*
- Gunnes, Erik: *Rikssamling og kristning 800-1177*, bind 2 i Knut Mykland (red.), *Norges Historie*, J.W. Cappelens forlag AS, 1976
- Gustafsson, Harald: "The Conglomerate State: A Perspective on State Formation in Early Modern Europe", *SJH-23/1998*
- Gustafsson, Harald: *Gamla riken, nya stater*, Stockholm 2000
- Hamre, Lars: "Herretitel. Norge", *KLNM VI*, 1961: sp 508-511
- Hamre, Lars: "Jurisdiktion. Norge", *KLNM VIII*, 1963: sp 37-41
- Hamre, Lars: "Litt om og omkring Håkon Vs hirdskipan 17. juni 1308", *HT-72/1993*
- Hansen, Lars Ivar: "Fra Göteborgsfreden til Lappecodicillen, ca. 1300-1751. Folkegrupper og statsdannelse på Nordkalotten med utgangspunkt i Finnmark", Steinar Imsen (red.), *Grenser og grannelag i Nordens historie*, Oslo 2005
- Harding, Alan: *Medieval Law and the Foundations of the State*, Oxford 2002
- Hastrup, Kirsten: *Culture and History in Medieval Iceland*, Clarendon Press, Oxford 1985
- Haug, Eldbjørg: "Erik av Pommerns norske kroning nok en gang, Svar til Knut Dørum og Erik Opsahl" i *HT-74/1995*
- Haug, Eldbjørg: "The Icelandic Annals as Historical Sources", *SJH-22/1997*, 4: 263-274 og "Muligheter og begrensninger i de islandske annalene", *Forum Mediaeval*, Ny rekke, 5/2002: 57-80
- Haug, Eldbjørg: "Fra byens grunnleggelse? Nærlesing og nytolkning av Stavanger-privilegiet og bestemmelsenes tradering", *Stavanger Museum Årbok*, Årg. 114 (2004), 2005
- Helgi Þorláksson: "Stéttakúgun eða samfylking bænda? Um söguskoðun Björns Þorsteinssonar", *Saga og kirkja. Afmælisrit Magnúsar Már Lárussonar*, Reykjavík 1988
- Helgi Þorláksson: *Vaðmál og verðlag: Viðskiptum og búskap Íslendinga á 13. og 14.öld*, Reykjavík 1991
- Helgi Þorláksson: "Sagnfræði um Íslandssögu á tímabilinu 1300-1550" i *Saga* nr. XXXVIII/2000
- Helle, Knut: *Konge og gode menn*, Universitetsforlaget 1972
- Helle, Knut: *Norge blir en stat. 1130-1319*, Universitetsforlaget 1974
- Helle, Knut: *Bergens bys historie I. Kongesete og kjøpstad til 1536*, Oslo 1982
- Helle, Knut: "Rettsoppfatninger og rettsendringer. Europa og Norge i middelalderen", Geir Atle Ermland mfl. (red.) *Festskrift til Historisk institutt 40-års jubileum*, Historisk institutt. Universitetet i Bergen, Skrifter 2. Bergen 1997

- Helle, Knut: *Gulatinget og Gulatingslova*, Skald 2001.
- Helle, Knut: "Thorvald Thoresson and the Political and Administrative Circumstances in Norway in 1299" i *Collegium Medievale*, 15-2002
- Hertzberg, Ebbe: *Lén og veizla i Norges sagatid*, Göttingen 1893
- Hjálmar Vilhjálmsson: "Sýslumenn á Jónsbókartímabilinu 1264-1732", *Tímarit lögfræðinga* XV/1965
- Holmsen, Andreas: "Var retterboten av 1308 en retterbot?", HT-49/1970
- Holmsen, Andreas: "Kongens rett, kongens makt og kongebrevet av 17/6 1308", HT-51/1972
- Hroch, Miroslav: "Europeisk nasjonallhistorie", Øystein Sørensen (red.), *Jakten på det norske*, Oslo 2001.
- Imsen, Steinar: *Arv-annammelse-valg*, Universitetsforlaget 1972
- Imsen, Steinar og Sandnes, Jørn: *Norges Historie 4. Avfolkning og union*, Oslo 1977
- Imsen, Steinar: "Straff. Norge", KLNMM XXI, 1977: sp 321-325
- Imsen, Steinar: "Bygdesamvirket som rikspolitisk utsiktspunkt. Kommunalt liv i Norgesveldet mot slutten av gammelnorsk tid", *Heimen* 3/1988
- Imsen, Steinar: *Norsk bondekommunalisme fra Magnus Lagabøte til Kristian Kvart. Del 1 Middelalderen*, Trondheim 1990
- Imsen, Steinar: *Norsk bondekommunalisme fra Magnus Lagabøtes tid til Kristian Kvart. Del 2 Lydriketiden*, Nr. 7 i Skriftserie fra Historisk Institutt, Universitetet i Trondheim 1994
- Imsen, Steinar: "Public Life in Shetland and Orkney c. 1300-1550", *Norsk bondekommunalisme fra Magnus Lagabøtes tid til Kristian Kvart. Del 2 Lydriketiden*, Nr. 7 i Skriftserie fra Historisk Institutt, Universitetet i Trondheim 1994. Også trykt i *New Orkney Antiquarian Journal*, vol. 1, 1999: 53-65 (Imsen 1994)
- Imsen, Steinar: "Earldom and Kingdom. Orkney in the Realm of Norway 1195-1379" i HT 79/2000 (Imsen 2000a)
- Imsen, Steinar: "King Magnus and his Liegemen's "Hirdskrå": A Portrait of the Norwegian Nobility in the 1270s" i Anne J. Duggan (ed.), *Nobles and Nobility*, The Boydell Press 2000: 205-220 (Imsen 2000b)
- Imsen, Steinar: *Noregs nedgang*, Oslo 2002 (Imsen 2002a)
- Imsen, Steinar: "Tingwall and Local Community Power in Shetland during the Reign of Håkon Magnusson, Duke and King", CM-15/2002 (Imsen 2002b)
- Imsen, Steinar: "Nidarosprovinsen" i Steinar Imsen (red.), *Ecclesia Nidrosiensis 1153-1537*, Senter for middelalderstudier, NTNU, Skrifter nr. 15, Trondheim 2003
- Imsen, Steinar: "Det norske grenselandskapet Jemtland", i Harald Gustafsson (red.), *Vid gränsen. Integration och identitet i det förmoderna Norden* (under publ. 2006)
- Ingesmann, Per mfl. (red.): *Middelalderens Danmark*, København 1999
- Ingi Sigurðsson: *Ízlensk sagnfræði frá miðri 19. öld til miðrar 20. aldar*, Reykjavík 1986
- Ingi Sigurðsson: "The Influence of International Ideological Currents in Iceland 1850-1914", Ingi Sigurðsson (red.), *Internasjonale idéstrømninger og nordisk kultur 1850-1914*, Oslo 1996
- Iversen, Tore: *Trelldommen. Norsk slaveri i middelalderen*, Nr. 1 Historisk Institutt Universitetet i Bergen Skrifter, 1997
- Johnsen, Arne Odd: *Fra ættesamfunn til statssamfunn*, Oslo 1948

- Johnsen, Arne Odd: *Betalte Suderøyene og Man skatt eller lensavgift til Norges konge (1153-1263)?*, Avhandlinger utgitt av Det Norske Videnskaps-Akademi i Oslo II. Hist.-Filos. Klasse. Ny Serie. No. 10, Oslo 1966.
- Jón Jóhannesson: "Hirð Hákonar gamla á Íslandi", *Samtíð og Saga* IV, Reykjavík 1948
- Jón Jóhannesson: *Íslendinga saga* I og II, Reykjavík 1956 og 1958
- Jón Jóhannesson: *Islands historie i mellomalderen. Fristatstida*, Hallvard Magerøy (overs.), Oslo 1969
- Jón Sigurðsson: *Om Islands Statsretlige Forhold*, København 1855
- Jón Viðar Sigurðsson: *Fra godord til riker: Gode- og godeinstitusjonenes utvikling på Island på 1100- og 1200-tallet*, Hovedfagsoppgave i historie, Universitetet i Bergen 1987
- Jón Viðar Sigurðsson: *Goder og maktforhold på Island i fristatstiden*, Dr.art.-avhandling, Bergen 1993. (upubl.)
- Jón Viðar Sigurðsson: "The Icelandic Aristocracy after the Fall of the Free State" i SJH vol. 20, 3/1995
- Jón Viðar Sigurðsson: "Fristatens forfatning: Et symbol for fall?", i A. Eidsfeldt mfl. (red.), *Holmgang. Om førmoderne samfunn. Festskrift til Kåre Lunden*, Historisk Institutt, Universitetet i Oslo, 2000: 189-204
- Jón Viðar Sigurðsson: "Allir sem sjá líta þó ekki jafnt á: sagaritun um íslenskar miðaldir fram um 1300" i *Saga* nr XXXVIII-2000
- Jón Viðar Sigurðsson: "Island og Nidaros" i Steinar Imsen (red.), *Ecclesia Nidrosiensis 1153-1537*, Senter for middelalderstudier, NTNU, Skrifter nr. 15, Trondheim 2003
- Jón Viðar Sigurðsson: *Ingólfr. Norsk-islandsk hopehav 870-1536*, (upubl.)
- Jón Þorkelsson (útg.): *Íslenzkar Ártidaskrár eða Obituaria Islandica (ÍA)*, Kaupmannahöfn 1893-1896
- Jón Þorkelsson og Einar Arnórsson: *Ríkisréttindi Íslands, Skjöl og skrif*, Sigurður Kristjánsson, Reykjavík 1908
- Kibler, W.W. and Zinn, G.A. (eds.): *Medieval France, An Encyclopedia*, New York 1995
- Koenigsberger, H.G.: "Composite States, Representative Institutions and the American Revolution" i *Historical Research* 62, 148/1989
- Lie, Mikal: *Lensprincipet i Norden*, Kristiania 1907
- Lot, F. et Fawtier, R.: *Histoire des institutions françaises au moyen âge*. 3 vol. Presses Universitaires de France, 1958, Vol. 2: *Institutions royales. Lexikon des Mittel Alters*, VII, DTB 2002
- Lúðvík Ingvarsson: "Straff. Island", KLN VII, 1972: sp 272
- Lunden, Kåre: "Om Hákon Vs skipan av 17/6 1308", HT-20/1971
- Lunden, Kåre: *Norge under Sverreætten 1177-1319, Cappelens Norgeshistorie* 3, Oslo 1976
- Lunden, Kåre: "Det norske kongedømmet i høgmellomalderen", *Studier i historisk metode* nr. 13, Oslo 1978
- Lunden, Kåre: "Systemannen Torvald Toresson mot husfrue Bjørg i Kollavåg i 1307" i *Collegium Mediale* 16-2003: 303-315
- Lustig, Richard I.: "The Treaty of Perth: a re-examination", SHR LVIII-1978/79
- Magerøy, Hallvard: *Soga om austmenn. Nordmenn som siglde til Island og Grønland i mellomalderen*, Oslo 1993
- Magnús Stefánsson: "Kirkjuvald eflist", Björn Teitsson þýddi, Sigurður Línal (rit.), *Saga Íslands* II, 1974: 56-144

- Magnús Stefánsson: "Frá goðalirkju til biskupskirkju", í íslenskum búningi eftir Sigurð Líndal, Sigurð Líndal (rit.), *Saga Íslands III*, Reykjavík 1978: 109-257
- Magnús Stefánsson: "Bergen – Íslands første hovedstad", Ingvild Øye (red.) *Kjøpstad og rikssentrum*, Bryggens Museum 1986: 70-87
- Magnús Stefánsson: *Staðir og staðamál*, Historisk institutts skrifter 4, Universitetet i Bergen 2000
- Magnús Már Lárusson: "Bonde. *Island*", KLNMI, 1957: sp 95-97
- Magnús Már Lárusson: "Fjerding. *Island*", KLNMI, 1959: sp 381-382
- Magnús Már Lárusson: "Herretitel. *Island*", KLNMI, 1961: sp 511-512
- Magnús Már Lárusson: "Hreppr", KLNMI, 1962: sp. 17-22
- Magnús Már Lárusson: "Járnsiða", KLNMI, VII, 1962: sp 567-568
- Magnús Már Lárusson: "Jónsbók", KLNMI, VII, 1962: sp 612-17
- Magnús Már Lárusson: "Jurisdiktion. *Island*", KLNMI, VIII, 1963: sp 42-43
- Magnús Már Lárusson: "Kristenretter. *Island*", KLNMI, IX, 1964: sp 304-306
- Magnús Már Lárusson: "Løgsögumaðr", KLNMI, XI, 1966
- Magnús Már Lárusson: "Official. *Island*", KLNMI, XII, 1967: sp 539
- Maurer, Konrad: *Island von seiner ersten Entdeckung bis zum untergange des Freistaats*, München 1874
- Maurer, Konrad: *De nordgermaniske retskilders historie*, 1878
- McDonald, R. Andrew: *The Kingdom of the Isles. Scotland's Western Seaboard, c. 1100–c. 1336*, Scottish Historical Review Monographs Series No. 4, Tuckwell Press 1997
- Moseng, Ole; Opsahl, Erik; Pettersen, Gunnar I. og Sandmo Erling: *Norsk historie I. 750 1537*, Oslo 1999
- Munch, P.A.: *Historisk-geographisk Beskrivelse over Kongeriket Norge (Norgesveldi) i Middelalderen*, Moss 1849
- Munch, P.A.: *Det norske folks historie III-IV*, og Unionsperioden 1 og 2, Christiania 1857-1859, 1862 og 1863
- Munch, P.A.: *Samlede Afhandlinger*, Christiania 1873-76
- Myking, Marit: *Vart Norge kristna frå England? Ein gjennomgang av norsk forskning med utgangspunkt i Absalon Tarangers avhandling "Den anglesaksiske kirkes indflytelse paa den norske (1890)"*, Senter for studier i vikingtid og middelalder. Skriftserie 1/2001, Oslo
- Mykland, Knut: *Bonniers världshistoria 13. Revolutionernas tid*, Stockholm 1985
- Nicholson, Ranald: *Scotland. The Later Middle Ages*. Edinburgh 1974
- Nielsen, Yngvar: *Det norske Riksråd*, 1880
- Njåstad, Magne: *Grenser for makt. Konflikter og konfliktløsning mellom lokalsamfunn og øvrighet ca. 1300-1540*, Dr.art.-avhandling, Nr. 42 i Skriftserie fra Institutt for historie og klassiske fag, NTNU, Trondheim 2003
- Norseng, Per Gunnar: "Del 1 I Borgarsysle", i P.G. Norseng og S.G. Eliassen, *Østfolds historie 2*, 2005
- Ólafía Einarsdóttir: "Om Samtidssagaens kildeværdi belyst ved Hákonar saga Hákonarsonar", *Samtíðarsögur II, Forprent Níunda alþjóðlega fornsagnþingið*, Akureyri 1994: 638 653

- Ólafur Lárusson: "Alltinget 1281", i *Lov og ting*, (overs. Knut Helle), Universitetsforlaget 1960.
- Ólafur Lárusson: "Goði og Goðorð", KLNLM V, 1960: sp 363-366
- Opsahl, Erik: "Erik av Pommerns kroning og Norges rolle i dannelsen av Kalmarunionen", HT-74/1995
- Orning, Hans Jacob: "Håkon Håkonsson, Skule Bårdsson og norsk statsdannelse i første halvdel av 1200-tallet", HT-1/1997 (Orning 1997a)
- Orning, Hans Jacob: "Statsutvikling i Norge og på Island i høymiddelalderen belyst ut fra en analyse av Þórðr kakali Sighvatssons og Sverre Sigurdssons vei til makten", HT-4/1997 (Orning 1997b)
- Orning, Hans Jacob: *Uforutsigbarhet og nærvær. En analyse av norske kongers maktutøvelse i høymiddelalderen*, Dr.art.-avhandling, Acta Humaniora nr. 198, Oslo 2003
- Power, Rosemary: "Magnus Barelegs' Expeditions to the West", SHR-65/1986
- Reynolds, Susan: *Fiefs and Vassals*, Oxford 1994
- Reynolds, Susan: *Kingdoms and Communities in Western Europe 900-1300*, Oxford 1997 (Reynolds 1997a)
- Reynolds, Susan: "The Historiography of the Medieval State", M. Bentley (Ed.) *Companion to Historiography*, Routledge 1997 (Reynolds 1997b)
- Rosén, Jerker: *Svensk historia I. Tiden före 1718*, Stockholm 1962
- Seip, Jens A.: *Lagmann og lagting i senmiddelalderen og det 16de århundre*, Skrifter utgitt av Det Norske Videnskaps-Akademi i Oslo II. Hist.-Filos. Klasse. No. 3. Oslo 1934
- Sigurður Líndal: "Islandsk utenrikspolitikk i det 13. århundre og bakgrunnen for overenskomsten 1262-1264", *Jussens venner* 4, Oslo 1970 (Oppr. publ. *Úlfljótur* XVII, Reykjavík 1964)
- Skyum-Nielsen, Niels: "Estonia under Danish Rule", Niels Skyum-Nielsen og Niels Lund (eds.) *Danish Medieval History New Currents*, Museum Tusulanum Press, Copenhagen 1981
- Sletten, Arve: "*Plena Potestas*" *Ansatter til institusjonalisering av de norske kongenes diplomatiske relasjoner 1217-1319*, Hovedoppgave, Institutt for historie og klassiske fag, NTNU, Trondheim 2003
- Smith, Brian: "Shetland, Scandinavia, Scotland, 1300-1700: The Changing Nature of Contact", Grant G. Simpson (ed.) *Scotland and Scandinavia*, Edinburgh 1990
- Smith, Brian: *Toons and Tenants: Settlement and Society in Shetland, 1299-1899*, Lerwick 2000
- Smith, Brian: "Archdeacons of Shetland 1195-1567", Steinar Imsen (red.), *Ecclesia Nidrosiensis 1153-1537*, Senter for middelalderstudier, NTNU, Skrifter nr. 15, Trondheim 2003
- Sogner, Sølvi: "Herredsting", KLNLM VI, 1961: sp. 503f
- Sverre Steen: "Peter Andreas Munch", *Norsk Biografisk Leksikon* IX, 1940: 449
- Storm, Gustav: "Magnus Barfods Vesterhavstog", HT-2/1882, Rekke III
- Storsveen, Odd Arvid: "Evig gammel, Henrik Wergaland, P.A. Munch og historiens nasjonale funksjon", Øystein Sørensen (Red.), *Jakten på det norske*, Oslo 2001
- Strayer, Joseph R.: *On the Medieval Origins of the Modern State*, Princeton 1970
- Taranger, Absalon: *Udsigt over den norske rets historie I*, Christiania 1898
- Thomson, William P.L.: *The New History of Orkney*, Edinburgh 2001

- Tilly, Charles (ed.): *The Formation of National States in Western Europe*, Princeton 1975
- Tilly, Charles: *Coercion, Capital and European States, AD 990-1990*, Blackwell 1990
- Tobiassen, Torfinn: "Lagman. Norge" KLNLM, X, 1965: sp 153-162
- Trættestad, Hallvard: "Bondesegl", KLNLM, II, 1957: sp. 103
- Trættestad, Hallvard: "Lagtingssegl", KLNLM X, 1965: sp. 184-192
- Trættestad, Hallvard: "Landskapssegl", KLNLM X, 1965: sp. 262-263
- Trættestad, Hallvard: "Landskapsvåpen", KLNLM X, 1965: sp. 268-276
- Tunberg, S.: "Erengisle Sunesson" *Svenskt biografiskt lexikon* VII: 49
- VanLandingham, Mara: *Transforming the State. King, Court and Political Culture in the Realms of Aragon (1213-1387)*, Leiden 2002
- Vésteinn Ólason: "The Political Element in Íslendinga saga. A summery", *Samtíðarsögur II, Forprent Níunda alþjóðlega fornsagnþingið*, Akureyri 1994: 799-802
- Wolff, Philippe (dir.): *Historie du Languedoc*, Toulouse 1967
- Woolf, Alex: "The diocese of Sudreya", Steinar Imsen (red.), *Ecclesia Nidrosiensis 1153-1537*, Senter for middelalderstudier, NTNU, Skrifter nr. 15, Trondheim 2003
- Wærdahl, Randi Bjørshol: *Skattland og kongemakt 1262-1350*, hovedoppgave, NTNU 1998 (upubl.)